

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Dragan Radulović, glavni urednik

Savjet časopisa

Marko Špadijer
Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXVII, BROJ 106
LJETO 2026

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2026

7 fokus

7 O jeziku, zastavi i Ustavu
Dragoljub Drašković

17 istorija

17 O posljedicama zemljotresa
1979. godine u Skupštini
SR Crne Gore
Aleksandar Ćuković

29 Lazar Sočica – istaknuti Pivljanin
Nenad Dragić

57 arheologija

57 Zaštitna arheološka istraživanja
u Njegoševom parku na Cetinju
Dejan Gazivoda

79 O zaštitnim zmijskim likovima u
crnogorskoj tradiciji
Slobodan Ćukić

91 Prilog poznavanju starina i
numizmatike
Simo Markolović

95 primijenjena psihologija

95 Stereotipi prema /među/
stanovnicima tri regije Crne Gore
Selman Repišti

113 književnost

113 O poeziji Vojislava Vulanovića
Đorđe Sanković

135 Tragika i pobuna u stihovima
Dušana Grbovića
Sofija Kalezić

Metapoetički postupak **149**

Jevrema Brkovića

Anka Vučinić-Gujić

Tolstoj: u potrazi za **161**
nepostojećim manastirom

Milojica M. Šutović

O srodnostima pripovjedne **169**

proze Danila Kiša i

Mirka Kovača

Lidija Vukčević Vučurović

književna istorija 233

Izuzetno mjesto Crne Gore u **233**

književnosti bugarskog pre-
poroda (1762–1878)

Petko Mangačev

lingvistika 265

Dragoljub Petrović i **265**

crnogorska onomastika

Novica Vujović

filozofija 283

Ničeova volja za moć kao **283**

projekt samonadilaženja

Vesna Stanković Pejnović

Hermeneutičko čitanje knjige **307**

Milenka A. Perovića

Esko Muratović

film 349

Sartr i kinematografija **349**

Žarko Martinović

6

2

0

2

O

T

E

U

L

389 **agrokultura**

389 Mjerne jedinice u Crnoj Gori
s osvrtom na najvažnije
vinogradarsko-vinarske mjere
(1800–1914) (II)

Svetozar Savić

413 **svjedočanstvo**

413 Dvojica velikih arhitekata iz
Bjelopavlića

Momčilo Šaletić

427 **kultura sjećanja**

427 Rajko Simonović (1925–1991)

Trajan Vasili

435 Oni se ne smiju zaboraviti (III)

Branislav Borilović

445 **iseljenici**

445 Crnogorski iseljenici od
Australije do Afrike (III)

Srđa Martinović

O JEZIKU, ZASTAVI I USTAVU

Dragoljub Drašković

Following the proclamation of state independence, Montenegro designated its official language by the name of the state itself, Montenegro, as an independent and sovereign civic entity, rather than by the name of any particular people, nation, or ethnic community. The privileging of one language in official use over others that share the same constitutional status lacks any linguistic, cultural, or substantive material justification. Likewise, the establishment and introduction into the legal order and practice, through legislation or any legal act of lesser authority than the Constitution, of a flag other than the one defined by the Constitution cannot be validly achieved without amending the constitutional provisions governing state symbols.

Ustavno utvrđenje

Crna Gora pripada grupi država u svijetu koje razlikuju institut službenog jezika od jezika u službenoj upotrebi. Jedan broj država ima i više službenih jezika. Označavanje jezika kao službenog, međutim, uglavnom nije predviđeno kao obaveza i dosta država nema zvanično utvrđen službeni jezik. U okruženju, npr. Republika Srbija i Republika Hrvatska nemaju utvrđen službeni jezik, već samo jezik u službenoj upotrebi. Prema ustavu Republike Srbije srpski jezik i ćirilčno pismo su u službenoj upotrebi. U Republici Hrvatskoj hrvatski jezik, kao i latinično pismo, su takođe u službenoj upotrebi. U obje države,

službena upotreba drugih jezika uređuje se zakonom u skladu sa ustavom.

Ustav Crne Gore utvrđuje da je službeni jezik u Crnoj Gori crnogorski jezik. Odredba Ustava kojom je propisano da je službeni jezik crnogorski jezik po svom karakteru ne predstavlja samo iskaz o tome koji jezik u Crnoj Gori ima svojstvo službenog jezika. To ustavno utvrđenje službenog jezika ima mnogo šire i kompleksnije značenje i karakter budući da čini sastavni dio idejnog koncepta Ustava i Ustavom utvrđenog državnog uređenja države Crne Gore.

Da crnogorski jezik kao službeni jezik utvrđen Ustavom predstavlja jednu od najviših vrijednosti ustavnog poretka i bitni konstitutivni elemenat državnog uređenja države Crne Gore jasno potvrđuje to što je odredba Ustava o jeziku i pismu sistematizovana u prvom dijelu normativne strukture Ustava koji je naslovljen kao Osnovne odredbe. Ustavopravna snaga tog uvodnog dijela Ustava potiče iz preambule Ustava u kojoj ima svoj izvor i vrijednosni oslonac. U njemu je na opšti ustavnonormativni način utvrđen ustavni temelj države, načela i ustavni principi na kojima se zasniva Ustav, ustavni sistem i organizacija države Crne Gore, odnosno konkretna ustavopravna rješenja o funkcionisanju vlasti i ljudskim pravima i slobodama. Osnovne odredbe sadrže konstitutivne odrednice karaktera države i na najkraći, ali najprecizniji način izražavaju suštinu i osnovna ustavnonormativna određenja Crne Gore i njenog ustavnog poretka. Pri tome, odredbe o jeziku i pismu spadaju u grupu principa koji se tiču ljudskih prava i sloboda. Crnogorski jezik sa svojstvom službenog jezika u Crnoj Gori, kao i državni simboli, istog su vrijednosnog značaja kao i drugi atributi države utvrđeni u Osnovnim odredbama Ustava i zajedno sa njima izražavaju Ustavom utvrđeni karakter države Crne Gore.

Pored jezika i pisma, ustavne odrednice iste vrijednosti i značaja za koncept državnog uređenja Crne Gore strukturirane u

okviru Osnovnih odredbi Ustava, su prije svega odredbe koje utvrđuju definiciju, organizaciju, osnovna obilježja i ustavnopravni oblik države. Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine, sa karakterom građanske i demokratske države zasnovane na vladavini prava.

Istog vrijednosnog karaktera su i drugi principi utvrđeni u Osnovnim odredbama Ustava. To su suverenost koja pripada građaninu koji ima crnogorsko državljanstvo, državna teritorija koja je jedinstvena i neotuđiva, državni simboli koji izražavaju identitet države, glavni grad i prijestonica, ljudska prava i slobode koja garantuje i štiti država, zabrana izazivanja ili podsticanja mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu, zabrana svake neposredne ili posredne diskriminacije po bilo kom osnovu, pravni poredak, garancija slobode svega što Ustavom i zakonom nije zabranjeno, princip podjele vlasti, crnogorsko državljanstvo kao elemenat državnog suvereniteta, odvojenost vjerskih zajednica od države, odnos sa drugim državama i međunarodnim organizacijama, zaključno sa odredbom kojom se utvrđuju obim i granice zakonodavstva.

Crnogorski jezik sa svojstvom službenog jezika u Crnoj Gori kao konstitutivni element ustavnog bića države, kao ni ostali ustavni stubovi državnosti, sam za sebe ne iskazuje, naravno, u potpunosti ustavom utvrđeni karakter države Crne Gore i njenog državnog uređenja. Ali tu vrijednost izražavaju svi temeljni ustavni principi kao cjelina, zajedno sa sadržinom, značenjem i obuhvatom ostalih ustavnih normi utvrđenih na njihovoj osnovi.

Identitet i karakter države

Zašto Ustav Crne Gore utvrđuje crnogorski jezik kao službeni jezik u Crnoj Gori? Najkraće rečeno, da bi istakao identitet i građanski karakter države. Jezik je jedan od osnovnih identitetskih elemenata države i njene nacionalne kulture,

ravnopravno sa religijom i državnom tradicijom. Državni identitet je izgrađivan dugo, na kraju objektivno izražen u imenu Crne Gore, a zatim i u službenom jeziku koji u svom nazivu nosi ime države. Crna Gora nakon proglašenja državne nezavisnosti službeni jezik nije nazvala po imenu naroda, nacije ili etničke zajednice, već po imenu države Crne Gore, kao nezavisne i suverene građanske države. Državni identitet je kvalitativno određenje i garancija očuvanja i razvoja nacionalnog identiteta svih nacionalnosti u sastavu multinacionalne države Crne Gore. Ime države sadržano u nazivu jezika i jeziku daje identitet i čini ga snažnim i autentičnim.

Crnogorski jezik kao službeni odgovara građanskom karakteru države Crne Gore. Ustavno utvrđenje da je Crna Gora građanska država jedna je od osnovnih ustavnih vrijednosti i sastavni dio državnog identiteta Crne Gore. Građanin je nosilac suverenosti, vlasti i odlučivanja u državi, nezavisno od nacionalnosti, vjere i drugih svojstava. Crna Gora nije nacionalna država koju bi sačinjavali funkcionalno samostalni entiteti formirani na nacionalnoj osnovi, kakav je zahtjev od strane pojedinih političkih struktura istican prilikom izrade i usvajanja važećeg Ustava, nasuprot Ustavom prihvaćenom konceptu građanske države. Nije, dakle, ni nacionalna država Crnogoraca, niti bilo kog drugog naroda. Kompleksnost nacionalnih i etičkih odnosa u Crnoj Gori ne odražava se na jezik. Crnogorski jezik kao službeni jezik predstavlja jezik svih građana Crne Gore. Zato je konstitutivno utvrđenje Ustava da službeni jezik nosi ime po državi zasnovano na vrijednostima i karakteristikama državotvornog pristupa građanskoj državi, suprotstavljenog nacionalnom konceptu države koju tvore nacije.

Crnogorski jezik, kao Ustavom utvrđeni službeni jezik u Crnoj Gori, prihvaćen je od svih država koje su zvanično priznale Crnu Goru. Taj jezik je i u relevantnim kodifikacijama jezika standardizovan, normiran i priznat kao poseban jezik. Crna Gora

je dobila međunarodni kod za crnogorski jezik u okviru ISO međunarodnog standarda. Odluku o priznavanju crnogorskog jezika, poslije dugogodišnjeg postupka, donio je Ujedinjeni savjetodavni komitet za kodifikaciju jezika sa sjedištem u Vašingtonu 8. decembra 2017. godine. Primjena crnogorskog jezika kao službenog, zvaničnog, državnog jezika podrazumijeva se na cijeloj teritoriji države, bez bilo kakvih posebnih uslova. Upotrebljava se u izvornom govoru najvećeg broja crnogorskih građana bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. I naravno u službenim odnosima u oblasti zakonodavstva, izvršne vlasti, sudstva, državne administracije i td.

Ustav, kao i prethodni crnogorski ustavi, garantuje ravnopravnost ćiriličnog i latiničnog pisma, kao dva tradicionalna pisma u Crnoj Gori.

Iz razloga koji su opredijelili ustavotvorca da crnogorski jezik utvrdi kao službeni jezik jasno proizlazi da to što se veći broj građana izjašnjava da govori drugim jezikom nije u direktnoj vezi sa ustavnim utvrđenjem da je crnogorski jezik službeni jezik u Crnoj Gori, niti može na bilo koji način uticati na njega. Na popisno pitanje o jeziku, posebno kada se radi o crnogorskom, srpskom, bosanskom i hrvatskom jeziku, koji su i pored specifičnosti veoma slični, u stvari se pouzdan odgovor mogao dobiti samo u smislu kako građanin naziva jezik kojim govori u porodici, užem ili širem okruženju. Pozivanje na procenat građana koji se izjašnjavaju da govore jezikom koji je u službenoj upotrebi kao glavni argument zahtjeva da se taj jezik ustavno definiše kao službeni jezik u Crnoj Gori predstavlja zapravo degradaciju vrijednosti i značaja jezika.

Jezici u službenoj upotrebi

Ustavom utvrđeno jasno razlikovanje između crnogorskog jezika kao službenog i srpskog, bosanskog, albanskog i hrvatskog,

sa statusom jezika u službenoj upotrebi, koji se takođe izvorno koriste u Crnoj Gori, sasvim izvjesno svoj osnov nema u statističkim pokazateljima o tome koliki broj građana se izjašnjava da govori određenim jezikom, već u etimološki zasnovanom primatu jezika koji u svom imenu sadrži ime države. Jezici manjinskih naroda i manjinskih nacionalnih zajednica koje žive u Crnoj Gori odražavaju činjenicu da je Crna Gora ne samo višenacionalna i viševjerska, već i višejezička zajednica. Različitost maternjih jezika predstavlja duhovno i kulturno blago Crne Gore. Oni nose u sebi sve karakteristike identiteta nacionalnih zajednica u multinacionalnoj državi Crnoj Gori i osnova su ostvarivanja sloboda i prava građana u njima. Njihova službena upotreba u opštem statusnom smislu garantuje se svim građanima u Crnoj Gori, pa i pripadnicima manjinskih naroda i manjinskih nacionalnih zajednica u skladu sa Ustavom i zakonom. Obuhvata širok spektar pravnih odnosa i u zavisnosti od predmeta regulisanja uređena je brojnim zakonima.

Prema Ustavu, jezici u službenoj upotrebi svoju primjenu nalaze u okviru zaštite identiteta pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi, u postupcima pred organima lokalne samouprave, državnim i sudskim organima u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu, školovanju na svom jeziku i pismu, izdavanju dokumenata na svom jeziku, informisanju na svom jeziku itd. Njihovo pojedinačno isticanje u Ustavu u skladu je sa nastojanjem za potpunijim ostvarivanjem ljudskih prava i sloboda naroda koji žive u Crnoj Gori, kao i sa opedjeljenjima iz međunarodnih akata koji uređuju ovu oblast (Evropska konvencija o regionalnim i manjinskim jezicima od 1992. godine, Okvirna konvencija za zaštitu prava nacionalnih manjina od 1995. godine itd).

Budući da je službeni jezik u Crnoj Gori nazvan po imenu države, a ne po bilo kojoj etničkoj zajednici, promjena odredbe

Ustava o službenom jeziku neminovno bi dovela u pitanje Ustavom utvrđeni jednaki status svih jezika u službenoj upotrebi od kojih nijedan nema apsolutnu većinu u primjeni. I više od toga, ako bi samo jedan od jezika koji su utvrđeni kao jezici u službenoj upotrebi dobio status službenog jezika, ne bi li to značilo, pored diskriminacije jezika drugih naroda, i manifestaciju nadmoći jedne etničke zajednice nad ostalima? Istovremeno, da li bi to, u stvari, predstavljalo zalaganje, naravno imaginarno, za ostvarivanje prava i sloboda samo jednog, a ne svih naroda, što bi trebalo da bude cilj ustavne demokratije?

O eventualnoj neravnopravnosti nekog od jezika koji su u službenoj upotrebi moglo bi se govoriti samo u okviru odnosa sa ostalim jezicima koji imaju isti ustavni položaj, a ne i u odnosu prema crnogorskom jeziku koji je Ustavom utvrđen kao službeni jezik. Ravnopravnost jezika manjinskih naroda mogla bi biti sačuvana jedino ako bi svi oni bili proglašeni službenim jezicima što bi svakako više odgovaralo građanskom karakteru države od rešenja po kome bi se favorizovao samo jedan od njih. Ali ako bi status službenog jezika dobili svi nacionalni jezici, jezik kao jedan od bitnih konstitutivnih elemenata državnog identiteta Crne Gore u potpunosti bi izgubio takav svoj karakter.

Dominacija ili isticanje nekog od jezika koji su u službenoj upotrebi u Crnoj Gori u odnosu na ostale jezike sa istim ustavnim statusom, osim jezika nazvanog po imenu države, kao službenog, nema jezičke, kulturološke, niti bilo kakve razumne materijalne osnove. Istovremeno, to bi narušavalo koncept građanske države Crne Gore koja se karakteriše i po svom jeziku i državnim simbolima.

Zastava

Ustavom su utvrđeni državni simboli kao elementi identiteta države i njene državotvorne tradicije. Utvrđenja o državnim

simbolima sistematizovana su takođe u Osnovnim odredbama Ustava i spadaju u grupu ustavnih principa koji se tiču organizacije i karaktera države. Državni simboli su grb, zastava i himna.

Ustav ne sadrži obavezu dalje zakonodavne razrade odredbi o državnim simbolima. Nesumnjivo je, međutim, da se ustavne odredbe koje na sumaran način utvrđuju državne simbole ne mogu neposredno primijeniti, već je za njihovu primjenu neophodno potpunije uređivanje zakonom. To se pokazuje jasnim i ako se pođe od teorijsko-pravnog pojma ustava, kako se on definiše u nauci ustavnog prava, kao konstitutivnog, osnovnog, početnog i najvišeg, pisanog pravnog akta države, koji čini složeni sistem pravnih načela i temeljnih principa kojima se okvirno i na opšti način pravno uređuju najznačajniji osnovni društveni odnosi kao temelj društvene zajednice i funkcionisanja državne organizacije.

Razrada ustavnih odredbi o državnim simbolima izvršena je Zakonom o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore. Tim zakonom bliže su uređeni državni simboli koji su utvrđeni Ustavom i to oblik i sadržina grba, zastave i himne Crne Gore, način njihove upotrebe i njihova zaštita. Zakonom je, u skladu sa Ustavom, utvrđeno da je zastava Crne Gore crvene boje, sa grbom na sredini i zlatnim obrubom.

Zakonom o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore uvaženi su i istorijski simboli odredbom da državni i vojni simboli Knjaževine Crne Gore i Kraljevine Crne Gore, simboli Narodne Republike Crne Gore i Socijalističke Republike Crne Gore i simboli Republike Crne Gore utvrđeni Zakonom o Grbu i Zastavi Republike Crne Gore iz 1993. godine uživaju zaštitu kao i državni simboli utvrđeni ovim zakonom. Zakonom iz 1993. godine utvrđeno je da zastava Crne Gore crveno-plavetna-bijela, sa jednakim i vodoravno položenim poljima. To je bila zastava Knjaževine Crne Gore iz 1905. godine, a zatim i Kraljevine Crne

Gore. Ona ima svoje trajno mjesto u istoriji. Zato ta zastava, kao i ostali istorijski simboli, prema važećem Zakonu o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore uživa zaštitu kao i državni simboli utvrđeni tim zakonom.

Dakle, zakonom se garantuje zaštita crveno-plavetne-bijejele zastave kao istorijskog simbola od nespornog istorijskog značaja iz jednog fragmenta istorije Crne Gore i njene državne tradicije. Ali ta niti bilo koja druga kroz istoriju utvrđena zastava ne može se, u sadašnjem stanju ustavnog utvrđenja državnih simbola, na normativnopravno valjan način ponovo aktuelizovati niti uvoditi u upotrebu. U upotrebi može biti samo zastava države utvrđena Ustavom, a način njene upotrebe propisan je pozitivnim zakonodavstvom, tj. Zakonom o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore.

Ustavna materija, odnosno instituti, principi, pravila državnog uređenja i državne organizacije koji su utvrđeni Ustavom, mogu se zakonom i drugim pravnim aktom niže pravne snage od Ustava samo razrađivati u skladu sa Ustavom, ali ne i izvorno uređivati. Zbog nadzakonske pravne snage Ustava, sa njim moraju biti usklađeni svi ostali pravni akti u okviru pravnog sistema, kao i radnje svih državnih organa i organa koji vrše javna ovlašćenja. Zastava Crne Gore utvrđena je Ustavom, a zakonom je bliže uređen njen izgled, način upotrebe i zaštita. Zakonom se ne može utvrđivati niti u upotrebu uvoditi neka druga zastava osim zastave utvrđene Ustavom. Mijenjanje i dopunjavanje Ustava zakonom direktno vrijeđa i grubo krši Ustavom utvrđeno načelo ustavnosti i zakonitosti, odnosno jedinstva pravnog poretka, a time i ustavnopravni sistem države u cjelini. Zato utvrđivanje druge zastave i njeno uvođenje u pravni poredak zakonom ili bilo kojim drugim pravnim aktom niže pravne snage od Ustava, mimo zastave utvrđene Ustavom, nije moguće bez promjene odredbe Ustava o zastavi Crne Gore.

Promjena Ustava

U posljednje vrijeme često su se mogli čuti zahtjevi za promjenu Ustava, prije svega po pitanju službenog jezika u Crnoj Gori. Međutim, odredbe sadržane u devet članova Ustava, i to o obliku vladavine, nezavisnosti i suverenitetu države, državnoj teritoriji, državnim simbolima, crnogorskom državljanstvu, jeziku i pismu, odnosu sa drugim državama i međunarodnim organizacijama i biračkom pravu, na kojima se zasniva ustavno uređenje Crne Gore, su zbog svog značaja za ustavno uređenje Crne Gore, Ustavom dodatno zaštićene i propisan složeniji ustavnopravni postupak za njihovu promjenu. Jednostavna promjena osnovnih ustavnih vrijednosti koje utvrđuju karakter i biće države mogla bi voditi bitnoj izmjeni suštine države Crne Gore, onakve kakva je ona utemeljena u Ustavu, gubljenju identiteta i ugrožavanju njenog opstanka kao nezavisne, suverene i građanske države.

Zato je ustavotvorac utvrdio maksimalnu zaštitu temeljnih ustavnih principa kojima se određuje karakter i biće države Crne Gore od lakih i brzih promjena. Za njihovu promjenu zahtijeva se dodatni legitimitet zasnovan na neposredno izraženoj volji građana. Promjena tih odredbi, među kojima su i odredbe o jeziku i državnim simbolima, nakon usvajanja od strane dvotrećinske većine svih poslanika u Skupštini, konačna je tek ako se na državnom referendumu za nju izjasni najmanje tri petine svih birača upisanih u birački spisak. Zahtjevniji postupak promjene potvrđuje da su odredbe koje utvrđuju karakter države Crne Gore i njenog ustavnog uređenja posebno „čvrste“ i kao takve dodatno čine Ustav Crne Gore „krutim“ i teško promjenjivim ustavom. Pokušaj promjene tih odredbi Ustava mimo Ustavom precizno i strogo utvrđenog postupka predstavljao bi najgrublje kršenje ustavnog načela ustavnosti i zakonitosti, a time i samog Ustava.

O POSLJEDICAMA ZEMLJOTRESA 1979. GODINE U SKUPŠTINI SR CRNE GORE

Aleksandar Ćuković

The aim of this paper is to illuminate the situation and events that unfolded immediately after the devastating earthquake that struck Montenegro on 15 April 1979, and to highlight the directions of the activities undertaken during that period, as summarized in the session of all councils of the Assembly of the People's Republic of Montenegro. The stenographic records from these sessions provide valuable insight into the details of the reports presented to the Assembly from various levels, as well as into the legislative proposals adopted in response to the newly emerged circumstances. Accordingly, this paper offers a more comprehensive and thorough overview of the state of affairs across many spheres of Montenegrin society in the immediate aftermath of the earthquake.

Keywords: earthquake, 1979, Montenegro, Assembly

Jedna od najvećih prirodnih katastrofa koja je zadesila Crnu Goru u novijoj istoriji bio je razorni zemljotres koji se dogodio 15. aprila 1979. godine, u kome je život izgubila 101¹ osoba, a povrijeđeno više od hiljadu.

¹ Ukupno 136 žrtava: 101 u Crnoj Gori i 35 u Albaniji. Više od 100.000 osoba ostalo je bez krova nad glavom. (Burrows, George S, *Montenegro Earthquake – The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*, UNESCO, Paris, 1984).

Već 24. aprila, svega devet dana nakon katastrofe, održana je Sjednica svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore², sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: „Razmatranje situacije nastale katastrofalnim zemljotresom u Socijalističkoj Republici Crnoj Gori i utvrđivanje osnovnih pravaca aktivnosti i obaveza u vezi s tim.“³

Takođe, na posebnim sjednicama nadležnih vijeća Skupštine⁴ po hitnom postupku su razmatrani i predlozi dva zakona: Predlog zakona o fondu solidarnosti za otklanjanje posljedica katastrofalnog zemljotresa u Socijalističkoj Republici Crnoj Gori i Predlog zakona o obrazovanju republičke komisije za procjenu šteta od katastrofalnog zemljotresa u Crnoj Gori⁵.

Uvodno izlaganje o situaciji nastaloj katastrofalnim zemljotresom i osnovnim pravcima aktivnosti podnio je Momčilo Cemović, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine, nakon čega su dopunske kraće izvještaje u vidu raporta o zdravstvenoj zaštiti i zbrinjavanju stanovništva, o stanju u privredi, društvenim djelatnostima i unutrašnjim poslovima, podnijeli članovi Izvršnog vijeća i republički sekretari: dr Branko Poček, o stanju u zdravstvu, Ilija Čuljković, o problemima u privredi, kao i Vučić Čagorović o reakciji sektora unutrašnjih poslova. Bili su to, kako su i sami istakli, svojevrsni „reporterski izvještaji“⁶, s obzirom na to da je situacija još bila svježja, a uslovi rada otežani, pa su iz tog razloga i izvještaji bili nepotpuni i nesistematizovani, ali puni emotivnog naboja i

² Sjednica je počela minutom ćutanja, a predsjedavajući Budislav Šoškić je naglasio da je Skupštini upućen veliki broj telegrama saučešća povodom katastrofe.

³ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 8.

⁴ Riječ je o Sjednici Vijeća udruženog rada, Sjednici Vijeća opština, kao i Sjednici Društveno-političkog vijeća.

⁵ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 8.

⁶ Isto, str. 23.

doživljaja⁷. Izvještaje su podnijeli i predsjednici opština koje su najviše stradale, ali i onih opština koje su zbog blizine i infrastrukturnih potencijala pružale podršku primorskim opštinama: Marko Kaluđerović (predsjednik SO Ulcinj), Anđelko Stjepčević (predsjednik SO Tivat), Blažo Orlandić (predsjednik SO Bar), Mijat Merdović (predsjednik SO Bijelo Polje), Boško Mačić (predsjednik SO Kotor), Niko Ražnatović (predsjednik SO Cetinje), Đorđije Radulović (predsjednik SO Herceg Novi), Predrag Čulafić (predsjednik SO Budva), Luka Sredanović (predsjednik SO Nikšić), Slobodan Filipović (predsjednik SO Titograd), kao i Vladimir Babović (predsjednik SO Danilovgrad).

Analizom stenografskih bilješki uočavamo sljedeće dominantne elemente svih izlaganja:

- ljudske žrtve i infrastrukturna razaranja;
- uništenje kulturno-istorijskih spomenika, i
- ideološki diskurs u kontekstu situacije koja je na test stavila funkcionisanje socijalističkog samoupravnog sistema.

Kada je u pitanju prvi element, najviše je riječi bilo o spasavanju i zbrinjavanju povrijeđenih, izvlačenju i sahranjivanju žrtava, ulaganju napora svih društvenih činilaca da se život koliko-toliko normalizuje. Međutim, „pružanje pomoći odvijalo se u znatno otežanim uslovima, jer su u najteže pogođenom području, na Crnogorskom primorju, osim Igala, svi zdravstveni objekti porušeni ili znatno oštećeni“⁸. Posebno je isticana pomoć zdravstvenih ekipa Jugoslovenske narodne armije (JNA), ali i reakcija zdravstvenih ustanova u Titogradu koje su otpustile lakše bolesnike i osposobile svoje kapacitete za prijem teško povrijeđenih sa postradalog područja.⁹ Organi, organizacije i građani opština i Cetinja preuzeli su brigu za pomoć i spasavanje nesrećenih u Crmnici, Krajini i drugim djelovima barske

⁷ Isto, str. 24.

⁸ Isto, str. 10.

⁹ Isto.

opštine, a građani nikšićke opštine pružili su pomoć i preuzeli brigu o građanima pojedinih sela kotorske opštine, dok su Dubrovčani pomagali Herceg Novom. Učinjeni su i naponi da ne dođe do širenja epidemije, a stanovništvo je u nekim mjestima vakcinisano protiv tifusa¹⁰.

Što se infrastrukturnih razaranja i ekonomskog stanja tiče, naglašeno je da je zemljotres „bitno promijenio ekonomski položaj Republike“.¹¹ Nova i veoma složena situacija u kojoj se našla Crna Gora zahtijevala je preispitivanje svih do tad usvojenih planova i programa, počev od tekućeg srednjoročnog plana, Rezolucije i budžeta za 1979. godinu i mnogih drugih akata.¹² Skupština je ukazala da je nužno preduzeti mjere štednje, preispitati sve oblike potrošnje u Republici, ali i vršiti racionalno korišćenje pomoći koja pristiže iz zemlje i inostranstva¹³.

„Dejstvom zemljotresa razoren je ekonomski najrazvijeniji dio naše Republike¹⁴, izgubljen je veliki dio akumulacija, pogoršana je naša platno-bilansna i devizno-bilansna situacija, a naročito tempo u našem brzem savlađivanju naslijeđene nerazvijenosti. Reproductivna i akumulativna sposobnost privrede naše republike i onako je bila na dnu ljestvice naše zemlje“¹⁵, naglasio je u uvodnom izlaganju o situaciji Momčilo Cemović, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore.

¹⁰ Isto, str. 25.

¹¹ Isto, str. 13.

¹² Isto, str. 20.

¹³ Isto, str. 20.

¹⁴ Važno je ukazati da je Crna Gora 1979. godine podbacila u turizmu jer je zemljotres razorio crnogorsko primorje, te da je zato pokrivenost crnogorskog uvoza izvozom bila svega 38,6%, naspram 50,5% na nivou SFRJ 1979. godine, kako bilježi istoričar Dragutin Papović (Papović, Dragutin, „Glavne odlike međunarodnih odnosa Crne Gore 1974–1980“ *Matica*, br. 89, proljeće 2022, str. 212).

¹⁵ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 21.

Posebno je istaknuta tužna slika Luke Bar u kojoj je neposredno prije zemljotresa završena druga faza izgradnje, čime je ona osposobljena za prihvata i otpremu 4–5 miliona tona robe godišnje. „Danas je tužno pogledati uništene obale i gatove, iskrivljene dizalice i pustoš koju je zemljotres napravio u luci za koju smo toliko znoja prolili i kojom smo se, s pravom, ponosili.“¹⁶

U Skupštini je istaknuto da se najdalje u roku od mjesec dana treba završiti obilježavanje oštećenih objekata kako bi se moglo što prije pristupiti procjeni štete¹⁷. Za uspješno izvršenje toga posla nužno je bilo obezbijediti veliki broj stručnjaka kojih je Crnoj Gori u tom momentu nedostajalo, a da bi se pristupilo sanaciji onih objekata koje je moguće sanirati, kako je istaknuto, „neophodno je bilo osposobiti sve saobraćajnice za dopremanje građevinskog materijala i popravka cjelokupne infrastrukture bez koje ova aktivnost realno nije moguća“.¹⁸ U susret turističkoj sezoni trebalo je oživjeti kapacitete, a prioritetan značaj imalo je osposobljavanje Luke Bar i pruge Beograd – Bar.

Predsjednik Skupštine opštine Ulcinj, Marko Kaluđerović, istakao je da nije uspio da se pripremi za izlaganje i podnese detaljan izvještaj jer dolazi iz postradale opštine. Ukazao je na broj žrtava i izmijenjenu panoramu Ulcinja, ali i opasnost od izlivanja rijeke Bojane¹⁹. Posebno je naglasio da je 22 hiljade ljudi u Ulcinju ostalo bez krova nad glavom, te da je nastala „bitka za njihov smještaj“²⁰.

¹⁶ Isto, str. 11.

¹⁷ Potrebno je napomenuti da je procjena šteta nastalih u zemljotresu 1979. godine izvršena klasifikacijom oštećenja kod ukupno 40.004 pregledanih objekata, sa područja šest primorskih opština i Cetinja. Tom prilikom izvršena je klasifikacija po namjeni, tipu konstrukcije, spratnosti, materijalu, kao i tipovima temelja i vrsti temeljenog tla (*Nacionalni plan zaštite i spašavanja od zemljotresa*, Vlada Crne Gore, Podgorica, decembar 2018. godine, str. 55).

¹⁸ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 17.

¹⁹ Isto, str. 36.

²⁰ Isto.

Momčilo Vučinić, potpredsjednik Izvršnog vijeća posebno je pohvalio štabove civilne zaštite: „Napomenuo bih da su svi republički i pokrajinski štabovi civilne zaštite uveli neprekidno dežurstvo, a da su SR Slovenija i SAP Kosovo imali do prije dva dana deetaširane članove štaba u našem Republičkom štabu civilne zaštite.“²¹

Kada je riječ o drugom elementu koji smo izdvojili, uništenju kulturno-istorijskih spomenika²², svi diskutanti su tu temu isticali kao jednu od najznačajnijih.

Čitavi spomenici kulture bespovratno su uništeni: „Stari grad Kotor je toliko stradao da se za duže vrijeme ljudi u njega ne mogu vratiti. Namjerno ne želim da kažem da je ovaj grad uništen, a po obimu šteta to bi se skoro moglo reći“²³, kazao je Boško Mačić, predsjednik Skupštine opštine Kotor, dodajući da se na kotorskim vratima sada nalaze samo stražari, koji čuvaju privatnu i društvenu imovinu.²⁴ Iz starog grada Budve arhivska građa je evakuisana na Cetinje, a muzejski eksponati, moderna galerija i Arhivski fond iz Herceg Novog smješteni su u prostorijskim Arhiva u Dubrovniku. Pokretni spomenički fond manastira Praskvica smješten je u neoštećenom konaku istoimenog manastira. Evakuisane su na sigurno mjesto i mnoge druge vrijednosti kao što su ikone, umjetničke slike, spomenički fond određenih crkava... Obnova porušenih kulturno-istorijskih spomenika okarakterisana je kao izuzetno složen zadatak zbog

²¹ Isto, str. 48.

²² Statistika kaže da je broj oštećenih nepokretnih spomenika kulture bio 1369. Od tog broja oštećeno je 443 (32,36%), teško oštećeno 482 (35,21%), a potpuno uništeno 444 (32,43%). Najviše je oštećeno stambenih 802 (58,58%) i sakralnih 413 (30,17%) objekata. Najviše je bilo oštećenih kulturno-istorijskih spomenika na teritoriji opštine Kotor - 593. (Izvor: str. Rovčanin-Premović, G; Doderović, M. „Obnova i revitalizacija spomenika kulture na Crnogorskom primorju oštećenih u potresu 1979. godine“, *Prostor*, 2[60] 28[2020] (separat), str. 414–415).

²³ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 12.

²⁴ Isto, str. 56.

potrebe za stručnim kadrom iz niza oblasti²⁵.

Baveći se navedenom problematikom u svojoj diskusiji, predsjednik Republičke konferencije SSRN, Nenad Bućin, istakao je da treba imati na umu da je u tom trenutku i interes stranih zemalja da se sanira naša kulturna baština što je, kako kaže, „srećna okolnost“: „Jer oni, bez sumnje, sem saosjećanja prema našim ljudskim stradanjima, prema materijalnim razaranjima i štetama, imaju jedno nesumnjivo duboko saosjećanje i prema sudbini te kulturne baštine o kojoj govorim. Ja pretpostavljam da će dobar dio solidarne intervencije niza zemalja, čitavog niza međunarodnih institucija i čitavih organizacija, biti, pored ostalog, i time motivisan. Ovo treba imati na umu i prilikom našeg praktičnog organizovanja na planu zaštite i restauracije kulturnih dobara, a naročito prilikom opredjeljivanja i usmjeravanja vaskolikih sredstava i napora u ovom smislu.“²⁶

Ako pogledamo UNESKOVU brošuru iz 1984. godine *Montenegro Earthquake – The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*²⁷, jasno je šta je Bućin imao na umu. Takođe, istoričar Dragutin Papović posebno naglašava uticaj razornog zemljotresa iz 1979. godine na međunarodne odnose Crne Gore, napominjući da je riječ o ostvarenju dotad najvećeg obima međunarodne saradnje, te da ta aktivnost „nije bila rezultat posebnog programskog usmjeravanja ili organizacije, već prije svega potrebe da se dobije međunarodna pomoć u sanaciji ogromne štete“²⁸.

Treći element koji dominira svim diskusijama jeste ideološki diskurs u kontekstu situacije koja je na test stavila funkcionisanje socijalističkog samoupravnog sistema.

²⁵ Isto, str. 18–19.

²⁶ Isto, str. 40.

²⁷ Više informacija u: Burrows, George S, *Montenegro Earthquake – The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*, UNESCO, Paris, 1984.

²⁸ Papović, Dragutin, „Glavne odlike međunarodnih odnosa Crne Gore 1974–1980“, *Matica*, br. 89, proljeće 2022, str. 228–231.

Posebno je ukazano na posjetu Josipa Broza Tita Herceg Novom i poruke koje je uputio javnosti tom prilikom, a svi govornici su naglasili punu solidarnost jugoslovenskih republika i autonomnih pokrajina.²⁹ Predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine, Momčilo Cemović, je u svom izlaganju naglasio da je „drug Tito doživio zemljotres sa svima nama“, te da je njegova posjeta, uprkos opasnostima, bila prilika da se predsjednik SFRJ upozna sa pustošenjima i posljedicama na području Herceg Novog, ali i da rukovodstvu da niz savjeta kako dalje da se postupa³⁰.

Važno je napomenuti da su parlamentarci naglašavali da je zbog zemljotresa došla do „punog izražaja vitalnost, snaga i organizovanost samoupravnog socijalističkog bića“³¹, da organizovane snage društva nije zbunila katastrofa koja se može porediti samo sa ratnim stanjem, da je samoupravni sistem ispoljio kvalitete nezamjenjive za vanredne prilike³², te da novonastalu situaciju izazvanu zemljotresom nije moguće odvojiti od „ukupne društveno-političke aktivnosti, a prije svega borbe za dalju izgradnju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, za ukupan razvoj naše Republike i posebno od zadataka u borbi za ekonomsku stabilizaciju“.³³ Na taj način će se, kako je navedeno, opravdati povjerenje i očekivanja koja je prilikom posjete iskazao Broz³⁴. Konstatovano je da momenat u kome se društvo našlo „nije za neke ekstenzivne razgovore, nego traži efikasno i samoupravno i političko dogo-
varanje, efikasnu akciju“.³⁵

²⁹ Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979, str. 9.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, str. 13.

³² Isto, str. 47.

³³ Isto, str. 22.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto, str. 35.

Ocijenjeno je da se „Savez komunista potvrdio kao avangarda i u ovakvim slučajevima, te da su komunisti ponijeli najveći dio odgovornosti“.³⁶

Predsjednik Republičke konferencije SSRN, Nenad Bućin, mišljenja je da odgovore na niz strateških pitanja koja su se javila u datom trenutku treba u sve većoj mjeri da daje cjelokupna delegatska struktura, u skupštinama, i u društveno-političkim organizacijama: „Sva bitna pitanja tekućeg i budućeg života i rada, obnove i izgradnje, moraju s punom pažnjom, ali i sa neuporedivo većom efikasnošću nego što to inače radimo u normalnim okolnostima, biti izvlačena i biti pretresana temeljno i studiozno u sekcijama i drugim brojnim delegatskim strukturama i tribinama.“³⁷ On je istakao da su na provjeri bila i provjeru „kolosalno izdržala, bitna svojstva jugoslovenskog zajedništva“.³⁸

Možemo konstatovati da je skupštinska sjednica zapravo bila i manifestacija jedinstva Jugoslavije, što se vidi i kroz izlaganje Nenada Bućina o „kolosalnom izražavanju zajedništva“. To je važno jer se zemljotres u Crnoj Gori često u istoriografiji uzima kao posljednji veliki trenutak istinske jugoslovenske solidarnosti prije krize 80-ih.

Predsjednik SO Kotor, Boško Mačić, smatra da uprkos svim razaranjima i stradanjima sve ovo znači ogromnu moralnu pobjedu svih naroda i narodnosti Jugoslavije³⁹.

Kada je riječ o angažovanju JNA, nekoliko govornika je upravo istaklo zasluge i ulogu vojske u pružanju pomoći i zbrinjavanju ugroženog stanovništva. Sem zdravstvenih ekipa JNA koje su pružale pomoć, na terenu su bile i helikopterske jedinice koje su prevozile ranjenike, a na aerodromu Titograd bila je formirana

³⁶ Isto, str. 13.

³⁷ Isto, str. 39.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, str. 56.

posebna helikopterska eskadrila, a povremeno su korišćeni i avioni Jugoslovenskog ratnog vazduhopolovstva⁴⁰. JNA je radila na raščišćavanju terena, gasila je požar u Luci Bar, uspostavljala vezu ugroženog područja sa ostatkom svijeta, te je njena pomoć okarakterisana kao „nezamjenjiva“⁴¹, što samo govori o ozbiljnosti i snazi sistema SFRJ.

Posebno je zanimljivo spomenuti da su diskutanti ukazali na značaj medijskog izvještavanja, iskazavši zahvalnost na pomoći domaćim novinarima i medijima (najveći teret izvještavanja podnijeli su Radio i televizija Titograd i *Pobjeda*, a kasnije i druge medijske kuće iz SFRJ, naročito agencija TANJUG koja je imala dopisništvo u Crnoj Gori), ali i osvrćući se na dio inostranih agencija koje su objavile lažnu vijest da je u Crnoj Gori došlo do epidemije, što su organi Savezne države demantovali.⁴² Na tom fonu je Branko Poček kazao da je „dosta i ova tragedija od zemljotresa i, ako neko ne želi da nam pomogne, bilo bi etički bar da nam ne odmaže“⁴³.

O značaju medijskog izvještavanja govori i rečenica koju je izrekao Momčilo Cemović, a ona glasi: „Na vijest Radio Titograda, i ne čekajući pozive za pomoć, pohitale su ekipe i građani iz svih krajeva naše Republike da pomognu unesrećenima na Crnogorskom primorju.“⁴⁴ Dakle, Radio Titograd se oglasio samo nekoliko minuta nakon zemljotresa, a *Pobjeda* je još prvog dana izašla sa vanrednim izdanjem. Širom postradalog područja, formirani su TV punktovi sa kojih su medijske kuće slale izvještaje u svijet. Tek formirana dopisništva s primorja suočila su se sa ovako velikim izazovom kada je riječ o izvještavanju. Dopisnik iz Kotora Televizije Titograd od 1974. do 2007.

⁴⁰ Isto, str. 14.

⁴¹ Isto, str. 15.

⁴² Isto, str. 25.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 13.

godine bio je Dušan Davidović i on je svjedočio toj organizaciji⁴⁵.

Na kraju, treba konstatovati da je Skupština SR Crne Gore na Sjednici svih vijeća od 24. aprila 1979. godine jednoglasno usvojila zaključke o prioritetnim pravcima i obavezama u vezi sa katastrofalnim zemljotresom, pokazujući efikasnost u radu⁴⁶, a da su na sjednici, pored pomenutih, govorili i: Milan Šanović (republički sekretar za poljoprivredu), dr Ljubomir Ulićević (predsjednik Crvenog Krsta SRCG), Omer Markišić (delegat Društveno-političkog vijeća), Dragica Milutinović (delegat Vijeća udruženog rada), Vuko Vukadinović (delegat Društveno-političkog vijeća), kao i Miro Popović (potpredsjednik Skupštine SR Crne Gore).

Stenografske bilješke iz aprila 1979. ostaju neprevaziđen izvor za razumijevanje kriznog menadžmenta u socijalističkom društvu, ali i opomena o ranjivosti crnogorskog primorja.

Izvori i literatura:

- Burrows, George S, *Montenegro Earthquake – The Conservation of the Historic Monuments and Art Treasures*, UNESCO, Paris, 1984.

- Dokumentarna emisija „Naše decenije – Dopisništvo“, RTCG, Podgorica, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=AcIMEYj4CyQ&list=PLcQXSUJQoJAo5Xl97dON6N-vLCz3suRt9&index=12>; pristupljeno: 2. april 2026. godine.

⁴⁵ Dokumentarna emisija „Naše decenije – Dopisništvo“, RTCG, Podgorica, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=AcIMEYj4CyQ&list=PLcQXSUJQoJAo5Xl97dON6N-vLCz3suRt9&index=12>; pristupljeno: 3. 4. 2026.

⁴⁶ Riječ je o skupštinskom delegatskom sistemu koji je funkcionisao od 1974. do 1992. godine. O organizaciji Skupštine SR Crne Gore, odnosno skupštinskom delegatskom sistemu, više informacija u: Popović-Obradović, O; Šuković, M; Pavićević, V, *Parlamentarizam u Crnoj Gori*, CID, SoCEN, Podgorica, 2002.

- *Nacionalni plan zaštite i spašavanja od zemljotresa*, Vlada Crne Gore, Podgorica, decembar 2018.

- Papović, Dragutin, „Glavne odlike međunarodnih odnosa Crne Gore 1974–1980“, *Matica*, br. 89, proljeće 2022.

- Popović-Obradović, O; Šuković, M; Pavićević, V. *Parlamentarizam u Crnoj Gori*, CID, SoCEN, Podgorica, 2002.

- Rovčanin-Premović, G; Doderović, M. „Obnova i revitalizacija spomenika culture na Crnogorskom primorju oštećenih u potresu 1979. godine“, *Prostor*, 2[60] 28[2020] (separat).

- Stenografske bilješke sa sjednica skupštinskih vijeća održanih u aprilu 1979. godine, Sjednica svih vijeća Skupštine, Titograd, 24. april 1979.

LAZAR SOČICA – ISTAKNUTI PIVLJANIN

Nenad Dragić

The purpose of this paper is to present Lazar Sočica (1838–1910), not merely as a distinguished duke and warrior, but as one of the most striking figures in Montenegrin history at the close of the nineteenth and the dawn of the twentieth century. His life trajectory, from service within the Ottoman system to his ascent among the most esteemed and affluent men of Montenegro, mirrors the complex social and political processes of the era.

Porijeklo i mladost Lazara Sočice

Prema predanju, Sočice pripadaju stablu Branilovića, i to starom bratstvu Đukanovića. Đukanovićima u Pivi pripadaju i Gokovići i Topalovići. Bratstvo Sočica je dobilo prezime po Stevanu Tomovu, dedu Lazara Sočice, koji je donosio so iz Tuzle u Pivu, pa se smatra da je po toj djelatnosti nastalo prezime Sočica. Stevan je osim Rista, oca vojvode Lazara imao i sinove Joka i Teodosija, koji je bio iguman manastira Piva.¹ Preci vojvode Lazara Sočice su se na Pišče u Pivu doselili iz sela Sočice, koje pripada današnjoj opštini Rogatica, u XVII vijeku. Da bi se porodica prehranila morali su nadničiti kod imućnijih seljaka.²

¹ Obren Blagojević, *Piva; priroda, istorija, etnografija, revolucija*, Beograd, 1971, str. 430–435.

² Milovan Lučić, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995, str. 5.

Krsna slava bratstva Sočica je sv. Jovan (20. januar).³Lazar Sočica rođen je 28. marta 1838. godine u selu Plužine u Pivi, kao najstarije dijete od oca Rista i majke Jovane. Lazar je imao dvije mlađe sestre, Milicu i Cvijetu. Majka mu je poticala iz drobnjačke porodice Pekić. Njegov otac Risto je ubijen 1848. godine na rijeci Pivi, nakon čega se Lazarova majka 1849. godine preudala za vojvodu Šćepana Lješevića.⁴ Pošto vojvoda Lješević nije imao djece svu svoju imovinu ostavio je posinku Lazaru. Nakon smrti svog očuha, Lazar nasljeđuje veliko imanje Lješevića.⁵

Vojvoda Lazar Sočica
(ekspонат u Kući Lazara Sočice
na Goransku⁶)

³ Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000, str. 224.

⁴ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 210.

⁵ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 76.

⁶ Kuća Lazara Sočice na Goransku, fotografski ekspонат, stalna postavka.

Brigu o Lazaru nakon očeve smrti preuzeo je njegov stric Teodosije Sočica, iguman manastira Piva, pod čijim je nadzorom naučio da čita i da piše.⁷ Teodosije Sočica je ubijen 1862. godine od strane Dedage Čengića.⁸ Lazar je boraveći u manastiru Piva dobro savladao drvodjeljski i kovački zanat. Ubrzo se pročulo da je Lazar vrhunski majstor koji je pravio stolovače, duvanske kutije, gusle, drvene djelove za puške, kose, motike, konjske klince i dr. Kada je jednom prilikom Dedaga Čengiće dolazio da obiđe svoje posjede u Pivi, Lazar mu se dopao i uzeo ga je u svoju pratnju. Lazar je kod Dedage postao pisar gdje obavljao cjelokupnu prepisku sa njegovim čivčijama i turskim vlastima. Uvidjevši da je Lazar hrabar i vješt momak, Dedaga ga je postavio za starješinu svoje pratnje.

Za vrijeme ustanka Luke Vukalovića u Hercegovini 1858–1862. godine, Lazar odlazi sa Vulem Adžićem u Drobniak kod svog ujaka Živka Pekića.⁹ Odlazi na Cetinje, i 1858. godine postao je perjanik knjaza Danila Petrovića, što je značilo da je bio primljen u red odabranih ratnika koji su uživali poseban ugled i povjerenje. Vojvoda Lazar se 1860. godine oženio Ilinkom Tasovac iz Trebinja. Tokom šezdesetih godina XIX vijeka Lazar Sočica se već profilisao kao jedan od najuglednijih pivskih prvaka. Nakon završetka hercegovačkog ustanka Mustaj-paša postavlja ga za juzbašu pivskog 1863. godine¹⁰ čija je dužnost bila da čuva red i mir i da pazi na granicu prema Crnoj Gori.¹¹ Stekao je i naklonost i Dedage Čengića koji ga je postavio za reis-meldžisa. Lazar je na dužnosti juzbaše pivskoga ostao sve do 1873. godine. Ovaj period je iskoristio da se obogati i da stekne veliki ugled u Pivi a i šire. Lazar je pravio platne spiskove hrišćanskih pandura

⁷ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 211.

⁸ Svetozar Tomić, *Drobniak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000, str. 250.

⁹ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 210–212.

¹⁰ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 76–79.

¹¹ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 204.

koji su se nalazili u karaulama. Na tim platnim spiskovima je bilo znatno više pandura nego što ih je stvarno bilo. Prilikom isplaćivanja plata pandurima taj višak novca je pripadao Lazaru. Osim toga otvorio je prve dućane u Pivi gdje su se mogle kupiti sve kućne namirnice.¹² Svoju odanost Dedagi Čengiču vojvoda Lazar je dokazao 1867. godine kada je Dedaga dolazio na Goransko, a jedan Turčin pokušao da ga ubije. Kad je nakon pokušaja ubistva krenuo da bježi, Lazar je pored hiljadu Turaka koji su tog dana bili tu, sam uhvatio tog čovjeka i ubio ga. Turci su ovakav primjer junaštva duboko cijenili čime se njegov ugled dodatno učvrstio, kako kod Turaka, tako i kod Pivljana.¹³ Za ovo junaštvo Dedaga ga je pohvalio riječima „Aferim Lazare! Proslavljena sablja Čengića se danas postiđe pred tvojim junaštvom“¹⁴ i darovao mu svoje imanje u Pivi. Upravo će ovo ubistvo biti razlog zbog čega su rođaci ovoga Turčina počeli da prave planove da ga ubiju. Kad je Lazar to saznao, on je u maju 1873. otišao u planinu Pivsku, a potom u Drobnjak kod svog ujaka Živka Pekića.¹⁵

Kuća Lazara Sočice na Goransku
(foto: autor 07. avgust 2025)

¹² Isto, str. 210–212.

¹³ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 78.

¹⁴ Milovan Lučić, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995, str.79.

¹⁵ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 76–77.

Hercegovački ustanak (1875–1878)

Nakon završetka ustanka u Hercegovini 1862. godine Piva je ostala pod Turskom, ali za nekih šest godina, sve do 1868 godine, ona nije imala turskih vlasti, nego su narodom upravljali narodni glavari. Ustanici su se svojim kućama vratili i narod je živio potpuno slobodno. U narodu postoji i danas vjerovanje da je Piva za tih šest godina bila u sastavu Crne Gore, i da je njome, preko narodnih ljudi, upravljao knjaz Nikola sa Cetinja. Međutim, Turci su od 1868. godine riješili da pojačaju svoje prisustvo u Pivi. Od 1868. do 1875. „su u Pivi podigli niz stražarnica i kasarni i Pivu podijelili na dva dijela: Planina, sa svima naseljima na desnoj strani Komarnice – Pive, potpade pod Foču, a Župa, sa naseljima na levoj strani, potpade pod Gacko. U Župi je ‘kajmakamluk’ bio na Goransku. Tu je bio sud, kadija i juzbaša za vojsku. Na Goransku je bila i kasarna za vojsku (‘kršla’) a stražarnice (‘karaule’) su bile u Goransku, u Seljanima, u Stocu, na Muratovici, na Bučinju, pod Ravnim i na Glasovitoj. U Planini ‘kajmakamluk’ je bio sa sudom i kadijom u D. Crkvicama, na Rudini. Kasarna je bila na Bezuju, prema Drobnojaku, i na Nedajnom, a stražarnice su bile na Rudini, na Pišću i na Bezuju. U stražarnicama je bilo 10 do 20 nizama, a u kasarnama po jedna četa i više (100 do 150 ljudi).“¹⁶ Počeli su da primoravaju narod da kuluči (besplatan rad), ograničavaju slobodu kretanja i da uvode poreze što je izazvalo veliko nezadovoljstvo naroda. Sve je to dovodilo do sukoba između lokalnih turskih vlasti sa stanovništvom Pive. Bilo je pitanje dana kada će doći do sveopšteg ustanka u Hercegovini.¹⁷

Kad je izbio Hercegovački ustanak u ljeto 1875. godine knjaz Nikola je smatrao da Crnu Goru da drži neutralno u čitavom

¹⁶ Isto, str. 178–179.

¹⁷ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 207–209.

sukobu kako bi se steklo međunarodno opravdanje da se Crna Gora ne miješa u sukob i da ustanak odbaci što dalje od svojih granica. U tom cilju poslao je na granicu prema Osmanskom carstvu Peka Pavlovića i Petra Vukotića da prate tok ustanaka i da ga preko hercegovačkih glavara kontrolišu. U jednom pismu od 31. juna (po starom kalendaru) Božo Petrović traži od Lazara Sočice i Vula Adžića, kao komandanata pivskih ustaničkih snaga, da u Pivi: „svak s mirom sjedi, da ne bi ko s Turcima do sukoba došlo prije no bi ste im Vi rekli. Gospodar naš na svakoga misli i kad prilika ispane za Vas će se dvojicu poručiti i nebojte se da ćete biti zaboravljeni. Ali zasad pazite sve što Vi se govori i poruke po sigurnijem i poštenijem ljudima šaljite...”

Lazar i Vule bili su pozvani na Cetinje gdje su bili prisutni na tajnom sastanku knjaza Nikole i hercegovačkih glavara na Ivanovim koritima (poznatiji kao Lovčenski skup) 8. avgusta (po novom kalendaru) gdje je dogovoreno da se ustaničke vođe u Hercegovini stave pod kontrolu crnogorskih državnih vlasti.¹⁸ Njih dvojica su odmah nakon sastanka sa knjazom Nikolom krenuli u podizanje ustanka u Pivi, Goliji i Gacku. Uspješno su zauzete turske karaule Bjeljine, Ponikva, Dulići i Krstac, koje su se nalazile zapadno od Pive. Zatim se prebacuju u Župu Pivsku gdje su zauzeta sva turska utvrđenja, sem kršle na Goransku. Nakon uspješno izvedene akcije u Župi Pivskoj, Lazar se prebacuje u Planinu Pivsku gdje je poslije velikih borbi zauzeta karaula u Nedajnom, zarobljeno 60 turskih vojnika i velika količina oružja i municije. Poslije toga zauzete su karaule na Odragu, Risnoj glavici i Sokocu. Time je sva Piva još u avgustu mjesecu 1875. godine očišćena od Turaka, sem velikih kršli na Goransku (Župa), Crkvičkom polju i Bezujama (Planina). Nakon toga Lazar prelazi u gatačku teritoriju sa Vulem Adžićem gdje se sa Dedagom Čengićem i Selim-pašom sukobljavao više

¹⁸ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 4, str. 834.

puta krajem avgusta i početkom septembra i iz sukoba je izlazio kao pobjednik. Potom je zajedno sa Pekom Pavlovićem (starješinom crnogorskih uskoka), Vulem Adžićem, Kikom Stevanovićem, Petrom Radovićem, Boškom Guzinom, Stojanom Kovačevićem napao sa 2.700 ustanika i 700 crnogorskih uskoka na Nevesinje i pritom izgubio 74 ustanika. Nijesu uspjeli da zauzmu tvrđavu, ali su zarobili veliki ratni plijen. Potom je u klancu Duga zajedno sa ostalim vođama ustanka pokušao da zaustavi tursku vojsku koja je pokušala da dostavi tain (hranu) za Nikšić, ali bez uspjeha i Turci su na kraju prošli do Nikšića. U oktobru mjesecu, na sugestiju Petra Vukotića, glavnog rukovodioca Hercegovačkog ustanka, Lazar, Vule, Bogdan Zimonjić, Đoko Višnjić, Bačo Mićunović sa oko 1.000 ustanika napali su naselja oko Drine u Gornjoj Hercegovini. Zapalili oko 1.300 turskih kuća, posjekli veliki broj Turaka i zaplijenili veliki broj stoke. Lazar uz pomoć 300 Drobnjaka koje su predvodili Miko Malović i Milovan Bošković 29. oktobra zauzima kasarnu Bezuje.¹⁹ Način osvajanja kasarne Bezuje opisan je u epskoj pjesmi Maksima Šobajića „Osvajanje tvrđave Bezuje“:

Tada reče Sočica Lazare:

[...]

O, Bjelane drveni majstore!
Bil se mog'o bolan pouzdati,
Da napraviš kuću na saoni,
Đe stat može stotinu vojnika,
Da je ljudi mogu pokretati,
Al da puška ne može probiti
Govori mu Bjelane majstore:
Da si zdravo vojvoda Lazare,
Kako hoćeš mogu napraviti,
Samo daj mi gore i japije.

¹⁹ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 219–229.

Braćo moja i družino draga,
Još ne prođe ni neđelju dana,
A japija sva gotova bila,
Na saoni drvena galija.²⁰
[...]
Kad galiju Srbi pričeraše,
Blizu grada te Turci viđoše,
Silna vatra zagrmje sa grada,
Srbi ogan ozgor sa šanaca,
Kao grozna kiša od oblaka,
Pade tama od pušcanog praha,
Galiju je pritisnula tama!
Stade vika i bojna grmljava,
A galija zamače u tami,
Ne vide je ni Srbi ni Turci!
Dok na vrata došli Ercegovci,
I za vrata rukom privatiše,
Maljevima kapiju slomiše,
Pa junaci u grad uljećeše!²¹

Namjeravao je udariti na Crkvice i Goransko ali je stiglo pismo od Petra Vukotića da krene u pomoć Banjanima jer je na njih krenula turska vojska jačine 15 000 vojnika. Koliko je porastao ugled Lazara Sočice od izbijanja Hercegovačkog ustanka u Pivi najbolje svjedoči pismo vojvode Maša Vrbice od 12. novembra: „Koliko je gospodar sa tobom zadovoljan i koliko te ljubi zaista ti ne mogu opisati, i ako ćeš da ti kažem šta bi mu najmilije bilo da odsada radiš, to jest da uređuješ pametno kao dosada i da držiš sve u tvoju poslušnost, i da se čuvaš bolje nego si se dosad čuvao. Daklen, Lazare, sa ovim ti kažem da se čuvaš ukoliko ti tvoj položaj naređuje...”²² Sočica se posebno pokazao

²⁰ Maksim Šobajić, *Osveta Kosovska*, 1999, str. 64.

²¹ Isto, str. 66.

²² Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 243.

svojim junaštvom u bici na Muratovici od 10. do 12. novembra, kada se zajedno sa Pekom Pavlovićem, Bogdanom Zimonjićem, Maksimom Bačevićem i Vulom Adžićem sukobio sa turskom vojskom pod komandom Ševket-paše, koji je pokušao da donese snabdijevanje za Goransko. U toj bici poginulo je 1.345 Turaka i 100 ustanika. Od ustanika, poginuo je Lazarev najbolji drug Vule Adžić. Lazar Sočica je 12. decembra 1875. godine u Višnjića Dolu u prisustvu 1.200 hercegovačkih ustanika za pokazanu hrabrost, vještinu i junaštvo izabran za pivskog vojvodu. Knjaz Nikola je ovaj izbor vojvode Lazara za pivskog vojvodu odmah potvrdio²³ riječima: „Piva moja, a uprava tvoja“.²⁴ Time je vojvoda Lazar postao prvi pivski vojvoda koji je od naroda izabran, a od knjaza Nikole potvrđen.²⁵

Rauf-paša je naumio da deblokira Nikšić, pa je 23. decembra sa 12.000 vojnika i topovima napao Lazar Sočicu i Bogdana Zimonjića na Krscu. Zahvaljujući brojčanoj nadmoći Turci su uspjeli da potisnu ustanike i konačno dopreme snabdijevanje za Nikšić. Do toga velikoga ustaničkoga poraza došlo je zbog nesloge među ustanicima, jer se većina ustaničkih vođa, uključujući i Peku Pavlovića, nije pridružila Sočici i Zimonjiću, pa su oni na Krstacu raspolagali malim snagama. Nakon ovoga poraza zavlada su loši odnosi između Lazara i Peka pa je knjaz Nikola morao da ih izmiri i da obezbijedi jedinstvo među ustanicima. Knjaz Nikola je nastojao da Lazara postavi na čelo hercegovačkih ustanika, ali za to nije imao podršku Petra Vukotića, koji je i dalje htio da bude glavni komandant hercegovačkih ustanika, pa je tako kao kompromisno rješenje napravljen zajednički đeneralštab u koji su ušle vođe hercegovačkih ustanika (Lazar Sočica, Bogdan Zimonjić, Peko Pavlović, Maksim Bačović,

²³ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 79.

²⁴ Milovan Lučić, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995, str. 20.

²⁵ Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000, str. 177.

Tripko Vukalović, Milovan Bošković, Petar Radović, Ćetko Pejović, Drago Obrenov... Ustanička vojska je reorganizovana, po crnogorskom uzoru, i podijeljena na bataljone, čete i vodove. Pivska vojska je podijeljena na 2 bataljona tj. Bataljon župe pivske i Bataljon Planine pivske²⁶. Za vojvodu oba bataljona postavljen je Lazar Sočica. Komandir bataljona iz Župe postao je Viko Radojičić, a za komandira bataljona iz planine postavljen Miro Gagović.²⁷

Tokom janura 1876. godine vojvoda Lazar sa Pivljanima nalazio se u okolini Trebinja gdje je porazio vojsku Reuf-paše u bitkama na Crnoj rijeci i Gluvoj Smokvi.²⁸ Vojvoda Lazar zajedno sa Pekom Pavlovićem napao je Turke, koji su se vraćali sa Goranska gdje su dostavili tain, na Muratovici marta 1876. Tu su ustanici zarobili dva topa sa cijelom opremom. U bici je poginulo 817 Turaka a ustanici su imali samo 5 mrtvih.²⁹ Potom su u Sutorini vojvoda Lazar, Peko Pavlović i ostale vođe hercegovačkog ustanka održale sastanak sa austrougarskim baronom Rodićem, koji je pokušao da posreduje u sukobu, ali se taj sastanak završio neuspješno jer su austrougarski zahtjevi za prekid ustanka hercegovačkim ustanicima bili neprihvatljivi.³⁰ U bitkama se odlikovao ne samo junaštvom nego i brzinom, pa ga je knez Nikola nazvao „Munja“.³¹

Tokom 2, 3. i 4. aprila vojvoda Lazar se sa ustanicima sukobio sa vojskom hercegovačkog paše, Muktar-paše koja je krenula da snabdije hranom i municijom Nikšić. Muktar-paša je bio primoran na povlačenje uz velike gubitke od preko 1.000 mrtvih. Vojsci Muktar-paše pohitala je vojska iz Nikšića u pomoć 5.

²⁶ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 246–249.

²⁷ Ćedo Baćović, *Hercegovački ustanak 1875–1878*, Nikšić, 2005, str. 29–30.

²⁸ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 250.

²⁹ Jovo Nakićanović, *Lazar Sočica – vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 79.

³⁰ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 252–253.

³¹ Čedomir Baćović, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić, str. 10.

aprila, ali je i ona poražena i primorana na povlačenje. Muktar-paša je ponovo krenuo 16. aprila, da dostavi tain Nikšićkim Turcima što je i uspio, ali ga pri povratku napadne vojvoda Lazar sa oko 1.000 Pivljana i Radoje Kontić sa Pješivcima. Turcima su nanijeli velike gubitke (blizu 2.000 mrtvih i ranjenih). Ustanici su imali oko 350 ranjenih i mrtvih. U ovom sukobu poginuo je Risto Kovačević koji je do tada bio glavni posrednik između ustanika i Petra Vukotića. Koliko je povjerenje Peko Pavlović imao u vojvodu Lazara svjedoči pismo koje mu je poslao uoči same bitke: „No hitaj, brate Lazare, što prije možeš s vojskom, da ovome našem zlotvoru na put stanemo. Ovđe mi još nijesu stigli Banjani, nemoj ovu stvar zanemariti, jer bi inače za nas sviju šteta bila. Hitaj brate, i danju i noću, jer u tebe i tvoju vojku najveće pouzdanje imam.“ U drugoj polovini aprila održan je sastanak hercegovačkih vođa u Kazancima u kome su ovlastili knjaza Nikolu da u ime njih pregovara o prekidu borbi sa Turcima i naveli da ih samo „prava sloboda može razoružati“.

Nakon objave Crne Gore i Srbije u junu 1876. godine, vojvoda Lazar se nalazio u sastavu Herecegovačkog odreda pod komandom Petra Vukotića koji je izvodio ofanzivna dejstva u pravcu Hercegovine. Crnogorska vojska je na samom početku rata zauzela Ključ, Cernicu i zapalila kulu Čengića u Lipniku. Vojvoda Lazar i Bogdan Zimonjić su ostali u Lipniku da blokiraju Turke koji dolaze iz pravca Metohije. Ubrzo je uslijedila pobjeda na Vučijem Dolu 28. jula u kojoj vojvoda Lazar nije učestvovao već je došao dan kasnije i učestvovao u diobi plijena. Turci su iz tvrđave na Goransku izašli 7. oktobra i zapalili Pivski manastir, konake Pivskog manastira, ubili igumana Serafima Bečića i Dimitrija Tošića koji je tu prodavao rakiju. U novembru mjesecu sklopljeno je primirje, a demarkaciona linija išla je od Pirnog dola do Levera na Tari, ali je dozvoljeno da se propuste Turci koji snabdijevaju brašnom i solju Nikšić. Ovaj period primirja od novembra 1876. do maja 1877. vojvoda Lazar je iskoristio da

izgradi sistem odbrambenih utvrđenja oko Muratovice kako bi se Piva mogla bolje odbraniti od Turaka u predstojećim okršajima. Za pokazano junaštvo i hrabrost knjaz Nikola je odlikovao vojvodu Lazara Čeličnim krstom II stepena koji je dobio od ruskog cara Aleksandra II.

Nakon ulaska Rusije u rat u aprilu 1877. godine, započinje druga faza rata. Komandant hercegovačkog odreda Petar Vukotić stavio je na raspolaganje vojvodi Lazaru 7 bataljona da zatvori put Gacko – Goransko preko Ravnog. S druge strane, 23. maja Sulejman-paša je krenuo iz Gacka sa 18 000 vonika i 22 topa u pravcu Duge. Prema Ravnom tačnije prema položajima koje je kontrolisao vojvoda Lazar krenuo je Redžep-paša sa 10.000 vojnika i 8 topova. Do odlučujuće bitke došlo je na Muratovici 23. maja, ali je vojvoda Lazar morao po naredbi vojvode Petra Vokotića, koji nije uspio da zaustavi Turke na Krscu, da se prebaci na Presjeku. Tako je Redžep-paša uspio bez većih borbi da prodre na Goransko. Na Presjeci 27. maja opet Crnogorci nijesu uspjeli da zaustave Sulejman-pašu koji je došao u Nikšić i donio 3 000 tovara hrane. U borbama poznatim kao „devet krvavih dana“ vojvoda Lazar se pokazao kao „anđeo spasilac“ tako što je po noći napao pozadinu turske vojske, spriječio joj odstupnicu u pravcu i oteo 2 topa sa kojim su Crnogorci nanosili velike gubitke Turcima.

Vojvoda Lazar je imao velikog učešća u zauzimanju tvrđava Klačina 12. jula, koja je bila najveća turska karaula oko Nikšića, a sutradan je zauzeo tvrđavu na Duklu. Poslije zauzimanja turskih utvrđenja oko Nikšića stigla je vijest da je Hafiz Ahmed-paša krenuo iz Novog Pazara sa 12 bataljona nizama, 6 bataljona bašibozuka i 3 baterije sa 18 topova da stigne u pomoć Nikšiću koji se nalazio u opsadnom stanju. Knez Nikola je poslao vojvodu Lazara sa Pivljanima i Drobnjacima u pomoć Peru Jovaševu Pejoviću na Jezera ispod Durmitora. Borbe na Jezerima trajale su od 27. avgusta do 5. septembra i završile se strahovitim

porazom turske vojske u kojoj su Turci imali 3.000 mrtvih i ranjenih, osvojeno je blizu 2.500 pušaka, 9 zastava, a Crnogorci su imali 400 mrtvih i ranjenih.

Nakon bitke na Jezerima vojvoda Lazar prelazi u Pivu radi konačnog oslobađanja Pive od Turaka. Do 10. septembra očišćen je čitav klanac Duga od Turaka. Posada tvrđave Goransko predala se 12. septembra poslije dvodnevne borbe. Predalo se 529 Turaka, a uzeto je 600 pušaka, 4 topa, velike količine municije i oko 3.000 obroka hrane.³² Sva turska vojska kada je napuštala tvrđavu Goransko prošla je ispod sablje vojvode Lazara. Zanimljiv je detalj kada je vojvoda Lazar upitao starješinu turske vojske, prilikom napuštanja tvrđave Goransko, zašto kao „glava“ vojske ide „zadnji“, a on mu je odgovorio: „Baš zato što sam glava nijesam htio da dozvolim da koji od mojih vojnika ne prođe ispod tvoje sablje, e se glasiš ka veliki junak i čoek“. Potom su jedan drugom darivali konje kao znak poštovanja.³³

Sjutradan je zauzeta tvrđava Crkvice gdje se predalo 14 niza- ma, dosta municije i oko 1.000 obroka hrane. Tako je 13. septembra 1877. godine čitava Piva, poslije viševjekovne turske vladavine, postala slobodna teritorija³⁴ i sastavni dio Crne Gore, što će definitivno biti priznato odlukama Berlinskog kongresa 13. jula 1878. godine.³⁵

Vojvoda Lazar je poslije oslobođenja Pive s vojskom krenuo u oslobođenje Bara i Ulcinja. Bar je oslobođen 28. decembra 1877. a Ulcinj 7. januara 1878. godine. Pivljanima Šuju Tadiću i Komnenu Jovoviću koji su se istakli u borbama, knjaz Nikola je darovao po tri stabla masline. U Hercegovačkom ustanku poginulo je 78 Pivljana (52 iz Župe i 26 iz Planine).³⁶

³² Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 241–280;

³³ Milovan Lučić, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995, str. 83.

³⁴ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 280.

³⁵ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 1, str. 114.

³⁶ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 281.

Karta Crne Gore nakon Berlinskog Kongresa 1878. godine
(ilustracija u: Grupa autora, *Istorijski atlas*, Beograd, 2008, str. 83³⁷)

³⁷ Grupa autora, *Istorijski atlas*, Beograd, 2008, str. 83.

*Političko i vojno djelovanje Lazara Sočice
u kontekstu političkih zbivanja u Crnoj Gori (1878–1910)*

Poslije Berlinskog kongresa 1878. godine Crnoj Gori su pripali Piva, Grahovo, Rudine, Uskoci, Drobnjak, Nikšić, Podgorica, Spuž, Bar i Ulcinj.³⁸ Te je oblasti trebalo administrativno urediti pa je zbog toga Knjaz Nikola 1880. godine došao u Nikšić. Za prvog upravnika (guvernera) Nikšića postavio je Šaka Petrovića. Nakon toga došao je na red izbor brigadira hercegovačke brigade. Knjaz Nikola je prisutnima postavio pitanje: „Koji bi Hercegovac bio najbolji za brigadira?“ Novica Cerović je predložio vojvodu Sima Baćovića iz Banjana. Taj predlog je odbio sam vojvoda Simo Baćović sa obrazloženjem da je suviše star za tu funkciju. Nakon toga javio se pop Milutin Cerović, sin Novice Cerovića, i nosilac Obilića medalje da on obavlja tu funkciju. Na to mu je Novica odgovorio da u Hercegovini ima „boljih junaka i glavara“ i da on tu funkciju ne može da obavlja. Zatim ustade serdar župski Šogo Nikolić i sam sebe predloži za brigadira, na što mu knjaz Nikola odgovorio da je Šogo veliki junak ali da je ostario a da je za brigadira potreban mlađi čovjek. Tada mu je vojvoda Šogo predložio Lazara Sočicu kao najboljeg hercegovačkog junaka. Knjaz Nikola je upitao Novicu šta misli o tome, a Novica mu je potvrdno odgovorio. Poslije je knjaz Nikola upitao vojvodu Petra Vukotića šta misli o tome da se za brigadira hercegovačke brigade postavi Lazar Sočica na što mu je vojvoda Petar odgovorio:

„Otkako je počeo ustanak u Hercegovini pa sve dok se ovi ratovi nijesu svršili, bio sam s Lazarom i gledao svojim očima kako komanduje Pivljanima i bije se s Turcima. U svoj Hercegovini boljeg junaka i glavara nijesam vidio, vjere mi, boljeg nema. Ja bih, ako ćete me poslušati, kad je najbolji neka

³⁸ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 1, str. 114.

se najboljem da brigadirstvo.“ Pošto je knjaz Nikola prilikom donošenja važnih državnih odluka slušao savjete vojvode Petra i Novice Cerovića, pozvao je Lazara i rekao: „Sretno ti brigadirstvo, vojvoda Lazare!“ Lazar je prišao gospodaru, primio grb, poljubio ga u ruku i odgovorio: „Hvala ti gospodare, hvala i vama vojvode i glavari! Nosiću ovo visoko znamenje dostojno i časno i kunem vam se svojom čašću i sabljom, koja se krvlju turskom okupala, da ću vjerno do posljednje kapi krvi čuvati Crnu Goru i njenu slobodu.“

Knjaz Nikola riješi da obiđe novopriipojene krajeve i ovu svoju namjeru izvrši 1882. godine. Pođe u pratnji vojvode Petra Vukotića, vojvode i bana Novice Cerovića, vojvode Sima Baćovića, vojvode Marka Miljanova, serdara Šoga Nikolića i drugih i stiže na sam Ilindan na Jezera pod Durmitorom, gdje ga čekaše pored glavara i veliki broj naroda, koji oduševljeno primi svoga gospodara. On im čestita slobodu i reče: „Krvlju smo je dobili i krvlju ćemo je braniti, moj hrabri narode!“ Kad se sve utiša, priđe gospodaru Lazar Sočica, brigadir hercegovačke brigade, da u ime vojske raportira gospodaru. „Gospodaru, ovđe su danas na okupu kojima nije pravo što si mene postavio brigadira. Pred tobom i njima izjavljujem i ovo osim Novici Ceroviću, kojemu priznajem i po čojstvu i junaštvu da je bolji od mene, nikom drugome ne priznajem i ne bilo im za majčinu očinu dušu, koji danas neće pred tobom, ako misli, reći da je bolji od mene! Gospodaru, danas neću da kažem da ovđe nema mnogo ljudi čiji su očevi i dedovi bili bolji od mojih, ima velikih bratstava, njima je bilo lako izabrati svoga bratstvenika za vojvodu ili kakvoga drugoga glavara. Ja nijesam kriv što mi je bratstvo malo i neja-ko; evo Hercegovaca, pa ako ko misli da je bolji junak od mene, evo i poljane, pa da se obidemo“ – završi Lazar. Knjaz Nikola je zatim skinuo vojvodi Lazaru sa glave kapu na kojoj bijaše brigadirski grb, pa je baci na jedno desetak metara od sebe i reče: „Ko je najbolji među vama neka uzme kapu i brigadirstvo!“

Niko od prisutnih se nije usudio da uzme kapu sa brigadirskim grbom. Kada je to vidio vojvoda Lazar je samo zaigrao konja i ne skidajući se s njega savio se preko sedla, dohvatio kapu i stavio je sebi na glavu. Sam knjaz Nikola se začudi kako niko od prisutnih nije reagovao i upitao Novicu: „Šta ovo bi, bane Noko?“ A Novica je odgovorio: „Čuj, gospodaru, i vi, iz hercegovačkih velikih bratstava, njima je bilo lako izabrat glavare! Hvala Lazaru što me poštuje kao svoga bratstvenika za vojvodu ili kakvoga drugoga glavara starijega, a ne hvala mu što kaže da sam bolji junak od njega. Lazar nije gori junak ni od jednog Crnogorca; on je junak sa Muratovice, Nevesinjske Kasabe, junak sa Krsca i Duge krvave; gledao sam Lazara na Vučjem Dolu i na Ostroškim Gredama; takvog sivog sokola odavno ne viđeše moje oči. Nije kriv Lazar što nije vojvodski i serdarski sin; što nema petstotina pušaka; utoliko je Lazar veći čojek i junak, kad se iz te nejači probio i sebi mjesto prokrčio da stane u red najboljih junaka i vojvoda crnogorskih. Neka se oni koji traže ovo brigadirstvo ne pozivaju na očeve, đedove bratstva, jer je sramota glodati tuđe kosti pripisivati sebi zasluge svojih predaka. Ako ko misli da je bolji, evo Lazara, a evo junačke poljane, pa neka se obidu! Kad završi Novica, zavika gospodar: „Ču li narode, što reče ban Noko?“ „Čusmo, gospodare!“ – gromko odgovori narod, „Pa šta velite na ovo?“ – ponovo zavika gospodar. „Neka je srećno brigadirstvo vojvodi Lazaru Sočici“ – odgovori sav narod. „Kad vi tako kažete“ – reče knjaz – „onda i kao gospodar Crne Gore potvrđujem brigadirstvo Vojvodi Lazaru Sočici“. Knjaz zovnu vojvodu Lazara i reče: „Neka ti je srećno brigadirstvo, Lazare koje ti narod i ban Noko dadoše, a ja potvrdih!“³⁹

U januaru 1882. godine u Hercegovini je izbio ustanak protiv lokalnih austrougarskih vlasti. Austrougarska je u nekoliko nota optuživala Lazara Sočicu da rukovodi organizovanjem borbe ustanika, a da sa njim učestvuju jezerski kapetan Živko Šibalića,

³⁹ Čedomir Baćović, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić, 2000, 34–42.

šaranski kapetan Mitar Knežević, bivši grahovski kapetan Jovan Kovačević i grahovski barjaktar Savo Milović. Crnogorska vlada je, da bi dokazala svoju neutralnost, prividno smijenila Lazara Sočicu sa dužnosti i obrazovala istražnu komisiju koja je u drugoj polovini marta 1882. godine vršila istragu nad pomenutim ličnostima. Komisija je pristupila je najstrožije ispitivanju optuženih. Prema tome pročitane su optužbe g. vojvodi Lazar Sočici, po kojoj se vlasti austriske žale na njega da je agitacijama svojim uzbunio Nevesinje i Gačane na ustanak i da je svojim djelovanjem pothranjivao buntovnički duh među ustanici-
ma. Na ovu tačku optužbe vojvoda Lazar odgovorio je da on kao vojnik i kao zapovjednik vojenog korduna izvršuje strogo zapovjesti svoje vlade, bdeći nad stražama da se po želji vladinoj spriječi svako djelovanje i prelazak iz Hercegovone u Crnu Goru i obratno.⁴⁰

Češki putopisac Jozef Holeček koji je 1882. godine boravio na Cetinju, opisuje verbalni sukob vojvode Lazara i austrougarskog izaslanika Karabajića u hotelu Lokanda. Vojvodu Sočicu je Karabajić napao da je njegova „kula“ na Goransku mjesto gdje se sakupljaju, hrane i naoružavaju hercegovački ustanici, što je vojvoda Lazar negirao. Sukob je kulminirao do same ivice fizičkog sukoba, a onda su prisutni Crnogorci to spriječili uz riječi: „Ne glibaj se njime vojvodo! Imaj na umu da ti nije ravan. Ti si crnogorski general, a on je mizerno švapsko škralbalo.“⁴¹

Nakon prvih parlamentarnih izbora u Crnoj Gori 14. septembra 1906. godine, za poslanika iz Župe Pivske izabran je Lazar Sočica, a iz Planine Pivske Nikola Bajagić. Obojica su bili prvaci Narodne stranke i mnogo ugledni ljudi u Pivi.⁴² Vojvoda Lazar je bio politički vrlo aktivan u skupštini. Uvidjevši da se u besputnoj

⁴⁰ Nikola Stijepović, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882*, Beograd, 1963, str. 179.

⁴¹ Jozef Holeček, *Crna Gora u miru*, Preveo Branislav Borozan, CID, Podgorica, 2002, str. 184.

⁴² Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 324.

Pivi teško može organizovati normalni život vojvoda Lazar tražio da se obezbijede sredstva za probijanje puta Nikšić – Goransko – Šćepan Polje i mosta preko Pive i Komarnice, tako što bi država obezbijedila inženjere i eksploziv, a radna snaga bi se obezbijedila putem kuluka.⁴³ Knjaz Nikola je zamjerao opoziciono držanje vojvodi Lazaru sljedećim riječima: „To se od tebe, Vlaše, nijesam nadao, jer sam ti mnogo učinio i mnogo sam te zadužio.“ „Isusa mi, Gospodaru, više sam ja tebe zadužio nego ti mene. Ja sam tebe od hiljadu motika stvorio hiljadu najboljih pušaka, a šta si ti mene? Da nijesam valjao, ne bi me ni držao za vojvodu.“⁴⁴

Dana 20. maja 1907. godine u Pivi dolazi do otvorenog političkog zaoštavanja između vojvode Lazara Sočice i državnih vlasti. U tom trenutku Sočica se već jasno profilisao kao pristalica i agitator Narodne stranke, čija je politička platforma, zasnovana na ustavnosti, narodnim pravima i ograničavanju samovolje vlasti, nailazila na snažan odjek među Pivljanima. Upravo ta politička aktivnost bila je jedan od ključnih razloga zbog kojih je Sočica označen kao opasan protivnik režima knjaza Nikole. U danima nakon 20. maja, kapetan Maksim Topalović i poručnik Đorđije Bajović, ljudi bliski državnoj vlasti, aktivno rade na kompromitovanju Sočice. Na zborovima i u privatnim razgovorima oni tvrde da vojvoda, pod izgovorom političke agitacije, podstiče narod na nepokornost i zadržava plemensku samostalnost. Sočica, s druge strane, otvoreno priznaje da podržava Narodnu stranku, ali naglašava da to čini političkim sredstvima, bez poziva na nasilje ili pobunu. Od 21. maja prikupljaju se izjave i svjedočenja koja se kasnije koriste protiv Sočice. U tom procesu serdar Joko Jovićević ima značajnu ulogu, jer njegove izjave državnim organima tumače Soćicine političke govore kao prijetnju državnom poretku. Agitacija za Narodnu stranku time se svjesno poistovjećuje s navodnom nelojalnošću knjazu Nikoli.

⁴³ Isto, str. 316.

⁴⁴ Čedomir Baćović, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić, 2000, str. 78.

Početkom juna, vlast formalizuje postupak protiv Lazara Sočice. Na saslušanjima on ne negira svoju političku orijentaciju, već ističe da pravo na političko djelovanje ne može biti zločin.⁴⁵ Dovedeno je šest svjedoka iz Pive koji su potvrdili opušnici i izjavili: „Vojvoda je rekao da treba ubiti knjaza ili ga svrgnuti sa prijestola“.⁴⁶ Njegovu odbranu javno podržava Kosta Lješević, koji zbog toga i sam biva uključen u optužnicu. Do 10. juna 1907. godine proces je faktički zaključen: politička aktivnost vojvode Lazara Sočice, naročito njegova agitacija za Narodnu stranku, pretvorena je u osnov za krivični postupak. Vojvoda Lazar je osuđen na godinu dana zatvora. Kosta Lješević na 9 mjeseci, a kmet Goranska Petar Mićanović na 3 mjeseca. Kasnije, po žalbama optuženih, kazna Lazaru smanjena je na 10 mjeseci dok je Lješeviću i Mićanoviću ostala ista. Time je sudski proces poslužio kao sredstvo za uklanjanje jednog od najuticajnijih narodnih prvaka u Pivi⁴⁷ koji je svom kraju bio „sve i svja“⁴⁸ i za slamanje političke opozicije u plemenskim krajevima.⁴⁹

Vojvoda Lazar zatvorsku kaznu izdržavao je u Jusovači. Knjaz ga je poslije nekog vremena pomilovao tako da Lazar nije cijelu kaznu izdržao u zatvoru. Nakon izlaska iz Jusovače otišao je na Rijeku Crnojevića gdje se sastao sa knjazom Nikolom. U razgovoru je na optužbe knjaza Nikole je ponavljao rečenicu „Lagali su te, Gospodaru“ misleći na one koji su lagali knjaza Nikolu da vojvoda Lazar radi protiv njega.⁵⁰ Umro je na Goransku 12. januara 1910. godine i sahranjen u Pivskom manastiru sa svim vojnim počastima.⁵¹

⁴⁵ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 326–327.

⁴⁶ Čedomir Bačović, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić, Isto, str. 77.

⁴⁷ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 326–327.

⁴⁸ Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000, str. 204.

⁴⁹ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 327.

⁵⁰ Čedomir Bačović, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić, Isto, str. 79.

⁵¹ *Glas Crnogorca*, god. XXXIX, br. 3, Cetinje, 16. januar 1910, str. 2, članak „Vojvoda Lazar Sočica“.

Ekonomski i društveni uticaj

Vojvoda Lazar Sočica umro je kao jedan od najbogatijih ljudi u Crnoj Gori.⁵²

Živko Andrijašević na sljedeći način opisuje sticanje bogatstva vojvode Sočice: „Pravi šampion u brzom sticanju ogromnog bogatstva uz pomoć države, bio je i pivski vojvoda Lazar Sočica. Kao vojvoda i najuticajniji čovjek u Pivi, pograničnoj oblasti u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore, kontrolisao je veliki dio trgovine između Crne Gore i Bosne i Hercegovine, a imao je i udjela u svim nabavkama koje je vršila država. Pored toga, vojvoda Lazar je bio poznati kamataš, i uz popa Doku Mijuškovića, vlasnik najvećeg broja tapija na dužnička imanja. Ko je htio da mu vojvoda Lazar uzajmi, taj je morao napraviti sa njim ugovor, i dati vojvodi kao garanciju čitavo imanje ili jedan njegov dio. Što se kamata tiče, to je izgledalo ovako: ako se od vojvode Lazara traži na zajam 300 fiorina, vraća se 450 fiorina. Svakog mjeseca dužnik je morao Vojvodi da isplaćuje utvrđenu kamatu na ovih 300 fiorina, i ukoliko bi zakasnio, imanje bi odmah bilo prepisano vojvodi Lazaru.“⁵³

Mirčeta Đurović piše da je vojvoda Lazar 1900. godine „posjedovao 1505 rala zemlje, 980 brava, 164 govečeta, 68 konja, 42 svinje, 15 košnica pčela, 9 mlinova i 5 valjaonica“.⁵⁴

Učitelj u penziji Sreten Cicmil iz Pive, koji je dobar poznavalac lika i djela Lazara Sočice zapisao je sljedeće: „Kula je sagrađena 1864. godine. Lazar je sagrađio kulu na tri nivoa: prizemlje, sprat i potkrovlje površine 350 metara kvadratnih. Potom je ispred kule, cijelom dužinom dvorišta podignut pomoćni objekat površine 350 metara kvadratnih, kao i kameni zid visine oko

⁵² Mirčeta Đurović, *Izabrana djela*, Tom I, CID, Podgorica, 2008, str. 139.

⁵³ Živko M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Podgorica, 2011, str. 84.

⁵⁴ Mirčeta Đurović, *Izabrana djela*, Tom I, CID, POdgorica, 2008, str. 140.

dva metra koji joj daje avlijski izgled. Na njima su ugrađene puškarnice.“⁵⁵

Izgrađena je na blagom uzvišenju, za koje je čuveni srpski geograf i naučnik Jovan Cvijić rekao da je mjesto sa najljepšim pogledom na Balkanu.⁵⁶

Grob Lazara Sočice

(ilustracija u: *Riječ Pive*, Plužine, god. VI, br. 45–46, januar/februar 2021, str. 5⁵⁷)

Kao bogat čovjek vojvoda Lazar je bio u mogućnosti imati ogromne zemljišne posjede. Tako je 1889. godine kupio kuće i zemlju 70 domaćina koji su se odselili za Srbiju i na njih kao čivčije (sluge) naselio ustanike iz Hercegovine.⁵⁸

⁵⁵ Svetlana Mandić, „Kula Lazara Sočice – od simbola moći do regionalnog muzeja“, *Vijesti*, 24. 01. 2021. (pristupljeno: 09. 01. 2026).

⁵⁶ Željko Mandić, „Kula vojvode Lazara Sočice i arhitekturom privlači turiste“, *DAN*, 17. 06. 2024, (pristupljeno: 09. 01. 2026).

⁵⁷ *Riječ Pive*, Plužine, god. VI, br. 45–46, januar/februar 2021, str. 5.

⁵⁸ Svetozar Tomić, *Drobnjak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000, str. 204.

Treba istaći da je vojvoda Lazar bio među prvim akcionarima Prve nikšićke štedionice tj. Prve banke u Crnoj Gori osnovane 1901. godine u Nikšiću.⁵⁹ Od 1908. Lazar bio je član upravnog odbora banke⁶⁰ čime se svrstao u red vodećih ličnosti crnogorskog bankarskog i trgovačkog sistema.

Vojvodi Lazaru su upućivane primjedbe da je slabo plaćao i hranio radnike na svom imanju i da je koristeći jeftinu radnu snagu stekao veliko bogatstvo. Prema svjedočenjima radnika, njihova plata je bila skromna „tri puta dnevno jedu kačamaka“ itd. Jednom prilikom, kada je radnicima za večeru bio poslužen kačamak, Božo Lučić, jedan od radnika, je na pitanje vojvode Lazara „Kakav je kačamak“ odgovorio je: „Dobar, vojvoda! Gore Vaskrs, a dolje veliki petak“! Nakon ovoga događaja, vojvoda je naredio da se radnicima obezbijede bolji obroci.⁶¹ Pored toga, Pivljani su se žalili i na vojvodinu suprugu, navodeći da je bila „škrta“ i da su zbog toga radnici često bili slabo hranjeni dok su radli na njihovom imanju.⁶²

Porodični život vojvode Lazara i karakteristike njegove ličnosti

Oženio je Jovanu Joksu Tasovac, kći Marka Tasovca, hercegovačkog prvaka iz Trebinja. Imali su 17 djece, od kojih je 14 poumiralo za vrijeme ratova. Sin Bećo se razbolio i umro od tuberkuloze u Sremskim Karlovcima još kao đak. Drugi sin Risto bio je ban Zetske banovine za vrijeme Kraljevine Jugoslavije⁶³.

⁵⁹ Dragiša Đoković, „Kada su i gdje osnovane prve banke u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, god. LXX, br. 3, Podgorica, 1997, str. 11.

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, god. XXXVII, br. 3, Cetinje, 19. januar 1908, str. 4, članak „Prva nikšićka štedionica u Nikšiću“.

⁶¹ Milovan Lučić, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995, str. 65–66.

⁶² Dr Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 214.

⁶³ Isto, str. 204.

Risto je ubijen 1941. godine u Nikšiću.⁶⁴ Kći Joka bila je udata za barjaktara Perka Vukotića.⁶⁵

Obren Blagojević daje dosta detaljan opis vojvode Lazara:

„Lazar je bio srednjeg rasta, crnomanjast, živih i svijetlih očiju, u mladosti dosta okošt, kao i svi gorštaci, a kasnije vrlo krupan i debeo. Bio je lično veoma hrabar, što se pokazalo u čitavom nizu bojeva sa Turcima, u kojima je, osobito u početku ustanka, uvijek među prvima upadao u borbu. Bio je takođe izuzetno hitar i okretan, pa ga je zbog toga i knjaz Nikola redovno oslovljavao imenom ‘Munjica’. No, možda najvažnije što ga je istaklo i stavilo u red malog broja najviđenijih vođa hercegovačkog ustanka, bilo je to što se pokazao kao odličan taktičar, koji je uvijek umio naći najbolji način da u datoj situaciji priđe neprijatelju, savlada ga i postigne pobjedu, i to sa malo gubitaka svojih ljudi. U Pivi je on ostao poznat kao čovjek koji je među svim dotadašnjim i kasnijim vojnim starješinama najviše čuvao svoje ljude, dobro ih hranio i pazio i koji nikad nije rizikovao velike gubitke. Vojnici su ga zato i voljeli, ali su ga se i veoma bojali, jer je održavao najstrožiji red i disciplinu.“⁶⁶

Jozef Holeček daje sljedeći opis ličnosti vojvode Lazara:

„Među ramenima mu bješe dobar lakat. Mišić njegove ruke imao je obim stegna prosječnog čovjeka, a stegno mu bješe malo tanje od struka zrele žene, kada je u tijelu lijepo razvijena. I takav stade sa stegnutim šakama oslonivši se o sto, izgledalo je kao da je pred sebe stavio dva žrvnja, a u crvenoj, zlatom vezenoj dolami ličio je na ognjeni stub koji je Jevrejima u pustinji pokazivao put.“⁶⁷

⁶⁴ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 5, str. 1114.

⁶⁵ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996, str. 204.

⁶⁶ Isto, str. 213.

⁶⁷ Jozef Holeček, *Crna Gora u miru*, Preveo Branislav Borozan, CID, Podgorica, 2002, str. 182.

Zaključak

Biografija Lazara Sočice predstavlja izuzetno vrijedan primjer društvenog, političkog i ekonomskog uspona jedne istorijske ličnosti u Crnoj Gori s druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka. Rođen 1838. godine u Pivi u porodici Rista i Jovane Sočica, a nakon rane smrti oca poseban uticaj na formiranje njegove ličnosti imao je njegov stric, iguman manastira Piva, Teodosije Sočica. Boraveći kod strica u Pivskom manastiru Lazar se opismenio i izučio drvodjeljski i kovački zanat. Time je stekao praktična znanja i radne navike koje su kasnije doprinijele njegovoj životnoj snalažljivosti i ekonomskom usponu. Upravo iz takvog porodičnog i društvenog okruženja započeo je njegov životni put koji ga je kod službe kod Dedage, odnosno unutar Osmanskog sistema, doveo do položaja jednog od najuglednijih, najuticajnijih i najbogatijih ljudi u Crnoj Gori.

Negova istorijska afirmacija najprije je ostvarena na vojnom planu. U ustaničkim i oslobodilačkim borbama 1875–1878. godine Sočica se potvrdio kao jedan od najznačajnijih vojnih vođa pivsko-hercegovačkog prostora, čija su hrabrost, autoritet i ratničko iskustvo imali presudan značaj za oslobođenje Pive i učvršćivanje crnogorske vlasti na tom području. Time je stekao ugled koji ga je trajno izdvojio među vodeće narodne prvake svoga vremena.

Međutim, značaj Lazara Sočice ne iscrpljuje se samo u ratničkoj ulozi. Po završetku oslobodilačkih ratova njegov autoritet prerasta u politički i društveni uticaj, naročito početkom XX vijeka, kada u Pivi postaje jedan od glavnih oslonaca Narodne stranke i izraziti protivnik centralističke politike knjaza Nikole. Događaji iz 1907. godine, sukob sa pristalicama dvora i kasniji sudski process jasno pokazuju da je Sočica prerastao okvir lokalnog vojvode i postao ličnost kroz koju se prelamaju ključni politički procesi tadašnje Crne Gore.

Posebnu dimenziju njegove istorijske pojave predstavlja njegovo lično bogatstvo. Zahvaljujući trgovačkim poslovima, kreditiranju, sticanju velikih zemljišnih posjeda, stočnom fondu, mlinovima i valjaonicama, Sočica se svrstao među vodeće ljude crnogorskog privrednog života. Njegovo učešće među prvim akcionarima Prve nikšićke štedionice, kao i nčlanstvo u njenom upravnom odboru, potvrđuju da je njegov društveni uspon bio potpun – od ratnika i vojvode do privrednika i finansijski moćnog čovjeka.

Sagledan u cjelini, Lazar Sočica ostaje jedna od najsloženijih i najrepresantativnijih ličnosti crnogorske istorije svoga doba. Uživao je poštovanje ne samo među svojim saborcima i prijateljima, već i među protivnicima, što svjedoči o njegovom autoritetu i ratničkoj časti. Njegov životni put, od pivskog dječaka iz malobrojnog bratstva Sočica, boravka u manastiru Piva, službe u osmanskome sistemu, do vojvode, političkog prvaka i bogatog trgovca, predstavlja dragocjeno svjedočanstvo o dubokim promjenama kroz koje je Crna Gora prolazila na razmeđu XIX i XX vijeka, u procesu prerastanja iz plemenskog društva u modernu državu i građanski poredak.

Literatura:

- Andrijašević, Živko, *Nacija s greškom*, Podgorica, 2011.
- Blagojević, Obren, *Piva*, Beograd, 1996.
- Blagojević, Obren, *Piva; priroda, istorija, etnografija, revolucija*, Beograd, 1971.
- Baćović, Čedo, *Hercegovački ustanak 1875–1878*, Nikšić, 2005.
- Baćović, Čedomir, *Vojvoda Lazar Sočica*, Nikšić.
- Đurović, Mirčeta, *Izabrana djela*, Tom I, Podgorica, 2008.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 1.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Tom 4.
- Grupa autora, *Istorijski atlas*, Beograd, 2008.

- Holeček, Jozef, *Crna Gora u miru*, Preveo Branislav Borožan, CID, Podgorica, 2002.

- Lučić, Milovan, *Vojvoda Lazar Sočica u narodnoj priči anegdoti*, Podgorica, 1995.

- Stijepović, Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882*, Beograd, 1963.

- Šobajić, Maksim, *Osveta Kosovska*, 1999.

- Tomić, Svetozar, *Drobnjak, Piva i Banjani*, Podgorica, 2000.

Periodika:

- *Glas Crnogoraca*, god. XXXIX, br. 3, Cetinje, 16. januar 1910, str. 2, članak: „Vojvoda Lazar Sočica“.

- Đoković, Dragiša, „Kada su i gdje osnovane prve banke u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, god. LXX, br. 3, Podgorica, 1997, str. 1–27.

- *Riječ Pive*, Plužine, god. VI, br. 45–46, januar/februar 2021, str. 5.

- Nakićanović, Jovo, *Lazar Sočica-vojvoda Pivski*, Srbadija, Beč, 1876, str. 76.

Elektronski izvori:

- Mandić, Svetlana, „Kula Lazara Sočice – od simbola moći do regionalnog muzeja“, *Vijesti*, 24. januar 2021.

- Šapurić, Željko, „Kula vojvode Lazara Sočice i arhitekturom privlači turiste“, *Dan*, 17. jun 2024.

Muzejski izvori:

- Zavičajni muzej Pive, Kuća Lazara Sočice, Fotografski eksponat, „Vojvoda Lazar Sočica“, Plužine, stalna postavka.

ZAŠTITA ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U NJEGOŠEVOM PARKU NA CETINJU

Dejan Gazivoda

The Monument of Nature “Njegoš’s Park” in Cetinje, established in the latter half of the 19th century, has been designated as a Category III natural asset. Protective archaeological investigations confirmed the existence of diagonal park paths in Njegoš’s Park, though they survive today only in traces, due to earlier devastation, the vigorous growth of vegetation, and the spreading roots of the surrounding trees.

Kratki istorijat formiranja i razvoja Njegoševog parka na Cetinju

Lokalitet Njegošev park nalazi se iza Dvora kralja Nikole u istorijskom jezgru Prijestonice Cetinje i nekada je sa dvorom činio jedinstveni kompleks. Formiranje parka počinje u drugoj polovini XIX vijeka i moguće da je park već postojao 1871. godine, kada se knjaz Nikola iz Biljarde preselio u novoizgrađeni dvor. Na planu Cetinja Spiridona Gopčevića iz 1875. godine¹, prostor iza dvora obilježen je kao vrt. Ipak, karakteristike parka dobio je krajem XIX vijeka, kada su postepeno uvođeni novi sadržaji, poput vrta sa cvjetnim lejama, voćnjakom i baštom sa povrćem. Osnivanjem Gimnazije 1880. godine i uvođenjem botanike u nastavu, formirana je botanička bašta ispred dvora. Francuski sveštenik Boron, koji je 1888. godine boravio na

¹ G. Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do drugog svjetskog rata*, CANU, Podgorica 2012.

Cetinju i u opisu knjaževe palate primijetio da je okružena prelijepim parkom.² Pavle Rovinski je 1889. godine u svojoj impresiji o novoj rezidenciji spomenuo i park iza dvora sa mnoštvom različitog drveća i cvijeća“. U prvim godinama park je imao formu slobodnog pejzažnog stila, a kasnije poprima elemente klasičnog stila po ugledu na francuske vrtove sa geometrijskim rješenjem staza i parternih zasada. Definisan je pravilnim geometrijskim oblicima, stazama prekrivenim šljunkom oivičenim šimšišrom, bujnom vegetacijom listopadnog i zimzelenog drveća, dok je sjeverna strana parka ograđena ogradom od kamena.³ Njegošev park uređen je 1891. godine kao Dvorski park između Dvora kralja Nikole i Plavog dvorca formiran po uzoru na francuske parkove sa šesnaest leja,⁴ a 1910. godine je i osvijetljen.⁵

Tokom vremena park je pretrpio velike promjene i nazive, polako je gubio svoja glavna obilježja, kao i funkciju, ali osnovna forma je zadržana. Rješenjem broj 01-298 od 07. 05. 1965. godine stavljen je pod zaštitu kao botaničko-hortikulturni objekat. Na sjednici Skupštine Prijestonice Cetinje održanoj 25. 08. 2022. godine proglašen je za prirodno dobro Spomenik prirode „Njegošev park“ na Cetinju III kategorije, sa definisanim dimenzijama, u pravcu sjever-jug dužine 290 m i istok–zapad širine 199 m na 654 mnv.⁶ Park danas ima četiri kapije – dvorsku, sjeveroistočnu, sjevernu i južnu kapiju. Prva kapija dijeli Dvor kralja Nikole i park, sjeveroistočna kapija

² T. Jović, Dvorac knjaza – kralja Nikole na Cetinju (1863–1916), *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, I knjiga, Cetinje 2004, 106.

³ Studija revizije statusa, kategorije i režima zaštite za „Njegošev park“ na Cetinju, Agencija za zaštitu prirode i životne sredine, 2020, 5.

⁴ Kulturološki i ekološki značaj parkova Cetinja, NVO *Zdrava škola*, Cetinje, 2011.

⁵ Studija revizije statusa, kategorije i režima zaštite za „Njegošev park“ na Cetinju, 38.

⁶ Studija revizije statusa, kategorije i režima zaštite za „Njegošev park“ na Cetinju, 7.

nalazi se u blizini nekadašnjeg Engleskog poslanstva, sjeverna pored ogradnog zida Dvora kralja Nikole i južna kapija pored Vinske kuće.

U odnosu na sve navedeno, u Prijestonici Cetinje odlučeno je da se park obnovi, a u okviru toga predviđena su i arheološka istraživanja.

Slika 1. Kralj Nikola na konju
u dvorskom parku

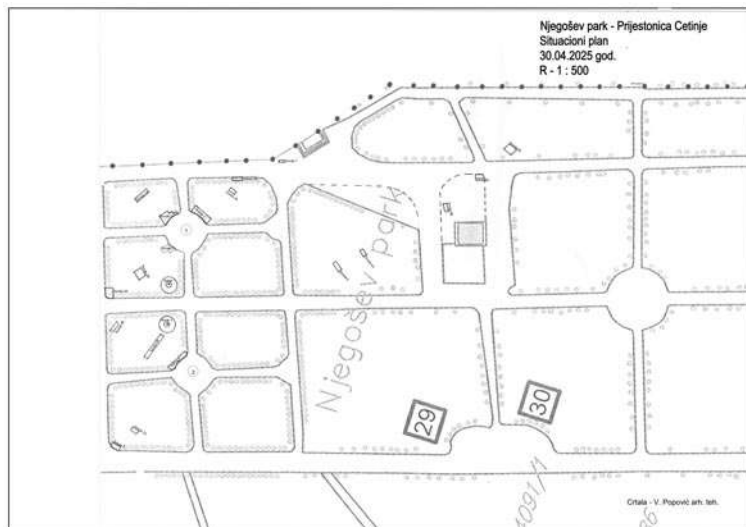

Slika 2. Plan Njegoševog parka
iz 1932. godine na Cetinju
(fotografija iz NMCG)
(razmjera 1:1000)

Arheološka istraživanja

Za potrebe Prijestonice Cetinje u cilju otkrivanja originalnih parkovskih staza izvedena su zaštitna arheološka istraživanja u Njegoševom parku tokom prve polovine 2025. godine. Na osnovu starih fotografija i planova, utvrđeno je postojanje više dijagonalnih staza koje su se nastavljale na postojeće pravce u

sjeverozapadnom dijelu parka, neposredno iza Dvora kralja Nikole. Takođe, postojeći bunari su dio originalne parkovske šeme, te su stoga i oni arheološki tretirani (vidjeti situacioni plan). Na lokalitetu Njegošev park istraživanja su sprovedena postavljanjem devetnaest sondi, kako bi se utvrdili pravci pružanja i dimenzije originalnih parkovskih staza nastalih tokom formiranja parka krajem XIX vijeka.

Situacioni plan Njegoševog parka
(razmjera 1:500, izradila V. Popović arh. teh.)

Sonde 1 i 1A postavljene su kako bi utvrdili postojanje pravca prve dijagonalne staze koja je postojala na planu iz 1932. godine.

Sonda 1 postavljena je na početku nekadašnje staze, orijentacije sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 3,30 (na sjeverozapadu) x 4,70 (na sjeveroistoku) x 3,77 (na jugoistoku) x 2,90 m (na jugozapadu). Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz postojeću kružnu stazu (kružna staza 1) sa ivičnjacima (8 ivičnjaka čine jugozapadni profil sonde). Uz jugozapadni profil otkrivena je temeljna zona vidljivih ivičnjaka, širine 5–15

cm, izrađena od betona. Rasuti šljunak, granulacije od 0,3–10 cm, konstatovan je na dubini od 13 cm u sloju tamnomrke zemlje. U sondi se nalaze tri velika i veći broj manjeg korijenja koje je, pored ljudskog faktora, devastiralo nekadašnju stazu, čime je ona u rasutom stanju. Takođe, konstatovano je kamenje manjih i srednjih dimenzija. Upravo zbog korijenja drveća parka koji je pod zaštitom, pristupilo se veoma pažljivo da ne dođe do povrede istog.

Sonda 1A postavljena je na udaljenosti od sonde 1 za 6,70 m ka sjeveru, orijentacije sjever-jug, dimenzija 4,50 x 1 m. Šljunak je pronađen na dubini od 10 cm u sloju tamnomrke zemlje, granulacije 0,1–10 cm. U ovoj sondi jasno se uočavaju ostaci nekadašnje staze u vidu koncentrisanog šljunka, koji se pruža od zapadnog profila ka istočnom u dužini od 3,60 m i u širini sonde. Ipak, i ovdje je korijenje kao i ljudski faktor, poremetilo stazu, stoga nije utvrđena njena konačna širina.

Slika 3. Sonda 1 na kraju radova

Slika 4. Tehničko snimanje šljunka u sondi 1A

Sonde 2, 2A i 2B postavljene su kako bi utvrdili postojanje pravca druge dijagonalne staze koja je postojala na planu iz 1932. godine (vidjeti situacioni plan).

Sonda 2 postavljena je na početku nekadašnje staze, orijentacije istok-zapad, dimenzija 2,90 (na sjeveru) x 4,90 (na istoku) x 2,10 (na jugu) x 3,40 m (na zapadu). Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz postojeću kružnu stazu

(kružna staza 1) sa ivičnjacima (25 ivičnjaka čine sjeverni i zapadni profil sonde). Uz sjeverni i zapadni profil otkrivena je temeljna zona vidljivih ivičnjaka širine 13–18 cm izrađena od betona. Rasuti šljunak se javlja na dubini od 12 cm u sloju tamnomrke zemlje u sjevernoj polovini sonde, granulacije 0,3–0,5 cm. U sondi se nalazi mnogo manjeg korijenja koje je, pored ljudskog faktora, devastiralo nekadašnju stazu, čime je ona u rasutom stanju. Takođe, u južnoj polovini sonde konstatovano je kamenje manjih i srednjih dimenzija (granulacije 6, 17–20 cm) na dubini od 25 cm, koje može predstavljati supstrukciju staze.

Sonda 2A postavljena je na udaljenosti od sonde 2 za 9,10 m ka istoku, orijentacije sjever-jug, dimenzija 1,50 x 1 m. Dubina sonde je 20 cm u kojoj se javljaju glina i svijetlompka zemlja. Nema tragova šljunka.

Sonda 2B postavljena je na udaljenosti od sonde 2A za 2 m ka istoku, orijentacije sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 2,90 x 0,50 m. Postavljena je uz sjeveroistočnu ogradu parka. Dubina sonde je 40 cm u kojoj se javljaju glina i svijetlompka zemlja. Nema tragova šljunka.

Slika 5. Sonda 2 sa sondama 2A i 2B u pozadini

Slika 6. Južna polovina sonde 2

Slika 7. Sonda 2A na kraju radova Slika 8. Izgled sonde 2B

Sonde 3, 3A i 3B postavljene su kako bi utvrdili postojanje pravca treće dijagonalne staze koja je prikazana na planu iz 1932. godine (vidjeti situacioni plan).

Sonda 3 postavljena je na početku nekadašnje staze, orijentacije sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2,90 (na sjeverozapadu) x 4,60 (na sjeveroistoku) x 2,80 (na jugoistoku) x 3,70 m (na jugozapadu). Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz postojeću kružnu stazu (kružna staza 1) sa ivičnjacima (12 ivičnjaka čine jugoistočni profil sonde). Uz jugoistočni profil otkrivena je temeljna zona vidljivih ivičnjaka širine 9 cm, izrađena od betona. U sondi su pronađeni ostaci nekadašnje staze očuvani u izvornom stanju u vidu trake koncentrisanog šljunka širine 12 cm, dužine 1,50 m na dubini od 5 cm u sloju tamno-mrke zemlje. Ova traka šljunka se pruža od sjeveroistočnog profila ka jugozapadu, udaljena od istočnog ugla sonde za 1,30 m ka sjeverozapadu, granulacije 0,3–0,5 cm. U sondi se nalazi mnogo manjeg korijenja koje je, pored ljudskog faktora, devastiralo nekadašnju stazu, čime je ona u preostalom dijelu sonde sjeverozapadno od predmetne trake očuvana u rasutom stanju, a kao proslojak u jugozapadnom i jugoistočnom dijelu sonde.

Sonda 3A postavljena je na suprotnom kraju od sonde 3 sa ciljem da se pozicionira početak dijagonalne staze u tom dijelu, orijentacije sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 2,50 x 2,90 m. Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz

postojeće ukrštanje sa glavnom komunikacijom koja vodi od dvorske kapije ka jugu kroz park. Tokom istraživanja, uklonjen je sloj asfalta koji je prekrivao 4 postojeća ivičnjaka, čime je postalo vidljivo ukupno 11 i po ivičnjaka čineći jugozapadni i sjeverozapadni profil sonde (dok jedan ivičnjak nedostaje). Šljunak se javlja na dubini od 8 cm u jugozapadnom dijelu sonde (zahvata prostor od 0,90 x 1 m), dok je u središnjem dijelu sonde rasut u sloju tamnomrke zemlje, granulacije 0,1–0,3 cm. Ipak, i ovdje je korijenje, kao i radovi na postavljanju kasnijih faza postojećih komunikacija poremetilo predmetnu stazu, stoga se ne može utvrditi njena originalna širina.

Sonda 3B postavljena je na udaljenosti od sonde 3 za 7,55 m ka sjeverozapadu, dok je od sonde 3A udaljena za 5 m ka jugoistoku. Postavljena je na poziciji koja je približna središnjem dijelu nekadašnje staze. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2,50 x 2 m. Šljunak se javlja na dubini od 6 cm u sloju tamnomrke zemlje u sjeveroistočnom dijelu sonde (zahvata prostor od 1,10 x 2 m). Šljunak je granulacije 0,1–1,5 cm. U jugozapadnom dijelu sonde šljunak se javlja sporadično. Ipak, i ovdje je korijenje poremetilo stazu, kao i ljudski faktor, stoga se ne može utvrditi njena širina.

Slika 9. Sonda 3 sa tragovima šljunka

Slika 10. Ostaci originalne dijagonalne staze u sondi 3 označeni piketima

Slika 11. Sonda 3A sa pozicijama ostataka šljunka

Slika 12. Ostaci šljunka u sondi 3B

Sonde 4, 4A i 4B postavljene su kako bi se utvrdilo postojanje pravca četvrte dijagonalne staze koja je označena na planu iz 1932. godine (vidjeti situacijski plan).

Sonda 4 postavljena je na početku nekadašnje staze, orijentacije sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 7,20 (na sjeveroistoku) x 0,85 (na jugoistoku) x 8,10 (na jugozapadu) x 1 m (na sjeverozapadu). Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz postojeću kružnu stazu (kružna staza 2) sa ivičnjacima (28 ivičnjaka čine jugozapadni profil sonde). Uz jugozapadni profil otkrivena je temeljna zona vidljivih ivičnjaka širine 8–10 cm izrađena od betona. Rasuti šljunak se javlja sporadično na dubini od 15 cm u sloju tamnomrke zemlje, granulacije 0,4–2 cm. U sondi se nalazi mnogo manjeg i par većeg korijenja, koje je, pored ljudskog faktora, devastiralo nekadašnju stazu, usljed čega je ona u rasutom stanju.

Sonda 4A postavljena je na udaljenosti od sonde 4 za 6,20 m ka sjeveru. Postavljena je na poziciji koja je približna središnjem dijelu nekadašnje staze. Orijentisana je u pravcu sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 8,50 x 1 m, udaljena od bunara 2 za 0,50 m ka sjeverozapadu. Šljunak se javlja sporadično u čitavoj sondi na dubini od 10 cm u sloju tamnomrke zemlje, dok je njegova veća koncentracija u središnjem dijelu sonde,

granulacije 0,4–2 cm. Ipak, i ovdje je korijenje poremetilo stazu, kao i ljudski faktor, stoga se ne može utvrditi njena prava širina.

Sonda 4B postavljena je na udaljenosti od sonde 4A za 11,60 m ka sjeveru. Postavljena je naspram sonde 3A, odnosno, na suprotnom kraju od sonde 4 sa ciljem da se pozicionira početak dijagonalne staze u tom dijelu. Ipak, sonda nije mogla biti postavljena na samom uglu zbog drveta, već je udaljena za 2,20 m od njega. Sonda je orijentacije sjever-jug, dimenzija 2 x 1 m. Šljunak se javlja sporadično na dubini od 10 cm u sloju tamnomrke zemlje u zapadnom dijelu sonde (na 0,60 m od istočnog profila sonde), granulacije 0,3–0,5 cm. Ipak, zbog korijenja i ljudskog faktora ne može se utvrditi njena prava širina.

Slika 13. Sonda 4

Slike 14 i 15. Pozicija sonde 4A kod bunara 2 (sa JI i SZ)

Slika 16. Sonda 4 i 4A
sa bunarom 2 u pozadini

Slika 17. Sonda 4B
sa ostacima šljunka

Sonde 5 i 5A postavljene su kako bi se utvrdilo postojanje pravca pete dijagonalne staze koja je označena na planu iz 1932. godine (vidjeti situacijski plan). Provjera postojanja ove staze uz postojeću kružnu stazu (kružna staza 2) nije bila moguća zbog drveća koje se nalazi na toj poziciji.

Sonda 5 postavljena je sa ciljem da se pozicionira početak dijagonalne staze kod sjeverne kapije, orijentacije sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2,28 (na sjeverozapadu) x 1 (na sjeveroistoku) x 2,20 (na jugoistoku) x 1 m (na jugozapadu). Forma sonde je nepravilna zbog konfiguracije terena uz postojeće ukrštanje sa komunikacijom koja vodi od sjeverne kapije ka jugu kroz park. Tokom istraživanja, uklonjen je sloj asfalta koji je prekrivao 4 postojeća ivičnjaka, čime sjeverozapadni profil sonde ima ukupno 6 ivičnjaka. Otkrivena je i betonska temeljna zona ivičnjaka širine 7–8 cm, koja je dijelom devastirana, u navedenom segmentu, te se njeni ostaci u tom dijelu nalaze na 10 cm udaljenosti od sjeverozapadnog profila sonde. Šljunak se javlja na dubini od 15 cm u čitavoj sondi, ali je rasut u sloju tamno-mrke zemlje, granulacije 0,3–0,5 cm. Ipak, i ovdje je korištenje, kao i radovi na postavljanju kasnijih faza postojećih komunikacija poremetilo predmetnu stazu, stoga se ne može utvrditi njena originalna širina.

Sonda 5A postavljena je na udaljenosti od sonde 5 za 6,70 m ka jugoistoku. Postavljena je na poziciji koja je približna središnjem dijelu nekadašnje staze. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2 x 1 m. Šljunak se javlja na dubini od 15 cm u sloju tamnomrke zemlje, na udaljenosti 0,65 m od sjeveroistočnog profila u preostalom dijelu sonde, granulacije 0,3–0,5 cm. Ipak, i ovdje je korijenje pored ljudskog faktora poremetilo stazu, stoga se ne može utvrditi njena prava širina.

Slika 18. Sonda 5
kod sjeverne kapije

Slika 19. Sonda 5A
– tehničko snimanje

Sonde 6, 6A, 6B, 6C i 6D postavljene su kako bi se utvrdilo postojanje pravca šeste dijagonalne staze koja je vodila ka Plavom dvorcu i postojala na planu iz 1932. godine (vidjeti situacijski plan). S obzirom na to da je na planiranoj početnoj poziciji devastirana staza nelegalnim iskopom, odlučeno je da se prva sonda na ovom pravcu postavi uz drvore, na pretpostavljenoj sredini staze.

Sonda 6 pozicionirana je na udaljenosti od 13,70 m od navedenog iskopa ka jugoistoku. Postavljena je na poziciji koja je približna središnjem dijelu nekadašnje staze. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2,90 x 1 m. Šljunak se javlja na dubini od 10 cm u sloju tamnomrke zemlje, u centralnom dijelu sonde (na površini od 0,70 x 1 m, udaljenoj od sjeveroistočnog profila sonde za 1 m ka jugozapadu) i širi se

sporadično ka jugozapadu, granulacije 0,1–1,15 cm. Ipak, i ovdje je korijenje pored ljudskog faktora poremetilo stazu, stoga se ne može utvrditi njena prava širina.

Sonda 6A pozicionirana je na udaljenosti od sonde 6 za 6 m ka jugoistoku uz drvored. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 3 x 1 m. Šljunak se javlja na dubini od 8 cm u sloju tamnomrke zemlje, (udaljen od sjeveroistočnog profila sonde za 1,70 m ka jugozapadu) i širi se sporadično ka jugozapadu, granulacije 0,1–2 cm. Sonda je udaljena od drugog nelegalnog iskopa za 5 m ka jugoistoku. Ipak, i ovdje je korijenje pored ljudskog faktora poremetilo stazu, stoga se ne može utvrditi njena prava širina.

Sonda 6B pozicionirana je na udaljenosti od sonde 6A za 21,85 m ka jugoistoku u blizini objekta. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2 x 1 m. U sondi nije konstatovan šljunak staze, jer se nalazi u zoni izvođenja ranijih radova na ovom području oko objekta. Prvi otkopni sloj debljine 10 cm čini šut sa recentnim šljunkom, dok posljednjih 20 cm čini sloj tamnomrke zemlje sa dva prirodna kamena nepravilnog oblika na udaljenosti 0,50 m od sjeveroistočnog profila sonde (ukupna dubina sonde je 30 cm).

Sonda 6C pozicionirana je na udaljenosti od sonde 6B za 9,80 m ka jugoistoku uz raskrslu jedne od glavnih komunikacija (sjeveroistočne) i sporedne komunikacije u parku. Orijentisana je u pravcu sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 2 x 1 m. U sondi nije konstatovan šljunak staze, jer se nalazi u zoni izvođenja ranijih radova na ovom području oko objekta. Prvi otkopni sloj debljine 17 cm čini šut sa recentnim šljunkom, dok posljednjih 5 cm čini sloj tamnomrke zemlje (ukupna dubina sonde je 22 cm).

Sonda 6D pozicionirana je na udaljenosti od sonde 6C za 10,55 m ka jugoistoku uz drvored ka Plavom dvorcu. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok, dimenzija 2,50 x 2 m. Šljunak se javlja na dubini od 6 cm u sloju tamnomrke zemlje,

udaljen od sjeveroistočnog profila sonde za 0,50 m i od sjeverozapadnog profila sonde za 0,30 m (na površini od 1,70 x 0,50 m u sjeveroistočnom dijelu sonde), granulacije 0,1–8 cm. Ipak, i ovdje je korijenje pored ljudskog faktora poremetilo stazu, stoga se ne može utvrditi njena prava širina.

Zbog dodatne provjere situacije na terenu i eventualnog pronalaska kulturnog sloja, otvorena je i sonda 7 pozicionirana blizu sjeveroistočne kapije.

Sonda 7 formirana je između sjeveroistočnog ogradnog zida (udaljenost za 1,80 m ka sjeveroistoku) i asfalta (udaljenost za 0,58 m ka jugozapadu) na udaljenosti 4 m od stepenika ispod sjeveroistočne kapije ka istoku (vidjeti situacioni plan). Orijentisana je u pravcu sjeveroistok-jugozapad, dimenzija 1,5 x 0,50 m. U sondi nije konstatovan šljunak staze, jer se nalazi u zoni izvođenja ranijih radova na ovom području. Prvi otkopni sloj debljine 16 cm čini šut, dok posljednjih 9 cm čini sloj tamnomrke zemlje (ukupna dubina sonde je 25 cm).

Slika 20. Sonda 6
sa konstatovanim šljunkom

Slika 21. Sonda 6A
na kraju radova

Slika 22. Izgled sonde 6B
parkovske komunikacije

Slika 23. Sonda 6C pored

Slika 24. Sonda 6D
blizu Plavog dvorca

Slika 25. Pozicija sonde 7
kod sjeveroistočne kapije

Uporedo sa istraživanjima u sondama, otkrivene su i baze dva bunara u sjeverozapadnom dijelu parka, pozicionirana sa lijeve i desne strane glavne komunikacije koja je vodila od Dvora kralja Nikole.

Bunar 1 nalazi se sjeveroistočno od glavne komunikacije na udaljenosti od 1,30 m, dok je od bunara 2 udaljen 7,30 m u istom pravcu (vidjeti situacioni plan). Oko osnove bunara iskopan je kružni rov širine 0,50 m u tamnomrkoj zemlji. Bunar je kvadratne forme izrađene od betona (mada ima indicija da je ispod betona sloj od kamena), dimenzija 82 x 77 cm i visine 0,55 m,

orijentacije sjeverozapad-jugoistok. Osnova bunara je kružne forme izrađena od betona prečnika 1,20 m, visine 17 cm. Baza se dalje pruža u kružnoj formi izrađenoj od kamena, na čijoj površini se nalaze ostaci betona (širine oko 3 m), dok se na dnu nalazi gvozdeni prsten čija je funkcija čuvanje postamenta bunara od rasipanja. Prečnik cjelokupne konstrukcije bunara iznosi 4,90 m. Kružnu kamenu formu čini pravilno i nepravilno obrađen kamen različitih dimenzija. Podijeljena je u osam polja (širine 130–170 cm) odvojenih poprečno sleganim kamenom u redove od tri do četiri obrađena kamena. U potpunosti su očuvana tri polja, dok je ostalih pet devastirano, ali su očuvana u donjoj zoni. Polja čini pravilno i nepravilno obrađen kamen različitih dimenzija slegan od 4 do 10 redova, zavisno od dimenzija kamena. Dva polja na južnoj i jugoistočnoj strani najviše su devastirana i na njima se nalaze sitni pijesak, šljunak i drobina. Na dnu kružne forme nalazi se kameni prsten koji čini pravilno obrađen kamen pločaste forme, ispod koga se nalazi gvozdeni obroč u funkciji utege. Na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani djelovi kamenog prstena nalaze se van gvođenog obroča. Gvozdeni obroč (debljine 0,5 cm, visine 4 cm) prekinut je na istočnoj strani u dužini od 50 cm, kao i na sjevernoj u dužini od 30 cm. Od bunara 1 na udaljenosti od 13 cm južno konstatovan je priključak za struju od 1 KV.

Slika 26. Bunar 1,
pogled sa jugoistoka

Slika 27. Bunar 1,
pogled sa sjeveroistoka

Bunar 2 nalazi se zapadno od glavne komunikacije na udaljenosti od 2,25 m. Bunar je kvadratne forme izrađene od betona (mada ima indicija da je ispod betona sloj od kamena), dimenzija 70 x 71 cm i visine 0,54 m, orijentacije sjever-jug. Osnova bunara je kružne forme izrađena od betona prečnika 1,20 m, visine 17 cm. Baza se dalje pruža u kružnoj formi izrađenoj od kamena, na čijoj gornjoj površini se nalaze ostaci betona (prečnika oko 2,70 m), dok se na dnu nalaze ostaci gvozdеног prstena, u dužini od oko 3 m na zapadnoj strani, čija je funkcija čuvanje postamenta bunara od rasipanja. Prečnik cjelokupne konstrukcije bunara iznosi 5 m. Kružna kamena forma je očuvana u širini od oko 50 cm samo u donjoj zoni i čini je pravilno i nepravilno obrađen kamen različitih dimenzija 2–4 reda kamena, dok je na sjeverozapadnoj strani očuvan samo najdonji red kamena. Nekada je bila podijeljena, kao kod bunara 1, na polja poprečno sleganim kamenom u redove, ali su od njih ostala samo dva jasno vidljiva kamena na istočnoj i južnoj strani. U širini od 90 cm u unutrašnjem dijelu, između ostataka kamene kružne forme i ostataka betona, nalazi se sloj rasutog šljunka, drobine i sitnog kamena. Nije pronađen kameni prsten na dnu kružne forme kao kod bunara 1. Predmetni bunar je zbog konfiguracije tla niži od bunara 1 za oko 18 cm. Oko osnove bunara iskopan je kružni rov širine 0,25 m u tamnomrkoj zemlji.

Slika 28. Bunar 2,
prije izvođenja radova

Slika 29. Bunar 2,
pogled sa zapada

Od pokretnih arheoloških nalaza u sondama pronađen je manji broj recentnih nalaza od metala, keramike i stakla, kao i par životinjskih kostiju.

Zaključak sa predlogom mjera zaštite

Na kraju istraživanja sve sonde, osim sondi 2A, 2B, 6B, 6C i 7 u kojima nije pronađen kulturni sloj (one su zatrpane zemljom), prvo su prekrivene najlonom, a zatim zatrpane zemljom. U sondama 3, 3A i 3B prvo je postavljena dodatna najlonska zaštita radi dodatnog obezbjeđenja šljunka koji je u njima najbolje vidljiv, zatim još jedan najlon i na kraju su pokrivene zemljom. U sondama, gdje su pronađeni ostaci krupnog korijenja neka-dašnjeg drveća, najlon je postavljen tako da ne pokriva korijenje.

Slika 30. Dodatna zaštita šljunka u sondi 3A

Slika 31. Najlon postavljen u sondi 3A

Slika 32. Zaštićena sonda 3A

Slika 33. Nestručno izvedeni radovi u nelegalnom iskopu na početku staze br. 6

Zaštitnim arheološkim istraživanjima utvrđeno je postojanje dijagonalnih parkovskih staza u Njegoševom parku. Nažalost, usljed njihove devastacije prevashodno ljudskim faktorom, bujanja vegetacije i širenja korijenja okolnog drveća došlo je do njihove devastacije, odnosno, osipanja. Najbolje očuvani reprezent parkovske staze nalazi se u sondi 3, gdje možemo vidjeti segment originalne strukture staze od nabijenog šljunka. I pored svih napora, ni u jednoj sondi nije utvrđena širina dijagonalnih staza zbog navedenih uzročnih faktora njihovog nestanka.

Slika 34. Označeni ostatak nekadašnje staze u sondi 3

Arheološkim istraživanjem uklonjen je sloj asfalta u profilima sondi 3A i 5, kako bi se otkrili ivičnjaci koji su bili zarobljeni duži niz godina. Otkrivanjem originalne strukture dva bunara uklanjanjem niskog rastinja i zemlje, utvrđeno je da je jedan od njih (bunar 1) identičan bunaru u foto dokumentaciji Muzeja kralja Nikole⁷ (vidi sliku br. 33). Treba navesti i treći bunar pored Vinske kuće blizu južne kapije parka, koji se nalazi u veoma lošem stanju. Takođe, u katalogu *Kulturološki i ekološki*

⁷ Foto dokumentacija ustupljena na korišćenje ljubaznošću rukovodioca Muzeja kralja Nikole, gospodina Vukana Ražnatovića.

značaj parkova Cetinja⁸ prezentovana je nekadašnja šema Dvorskog parka sa predmetnim dijagonalnim stazama (vidi sliku br. 37).

Slika 35. Princeza Ksenija na bunaru u ružičnjaku dvorskog parka (fotografija iz NMCG)

Slika 36. Izgled bunara 1 prije arheoloških istraživanja

Slika 37. Izgled bunara 1 tokom arheoloških istraživanja

Slika 38. Treći bunar pored Vinske kuće blizu južne kapije parka

S obzirom na to da je predviđena obnova Njegoševog parka, neophodno je tokom izvođenja svih budućih radova na obnovi postojećih parkovskih komunikacija ukloniti asfalt koji prekriva

⁸ U izdanju NVO *Zdrava škola*, Cetinje, 2011. dobijenom od kolegice Mileve Mijanović.

ivičnjake. Takođe, potrebno je konzervatorski tretirati sva tri bunara u parku, ukloniti betonske slojeve (ukoliko se pokaže da nisu sastavni dio izvornog ansambla) i restaurirati kamene kružne baze sa gvozenim obručem. Takođe, na pravcima pojedinih pronađenih dijagonalnih staza nalaze se drveće i rastinje, koje onemogućava ponovno pravilno formiranje istih, stoga treba pažljivo sagledati situaciju na terenu od strane stručnih lica i razmisliti o njihovoj obnovi. Na kraju, Njegošev park je imao više formi u različitim fazama razvoja, stoga treba pravilno odlučiti koja faza parka treba biti obnovljena. Najbitnije od svega, park treba da bude funkcionalan za građane, stoga pažljivo planiranje sadržaja i postavljanje odgovarajuće podloge na komunikacijama u parku mora biti usmjereno na aktivno korišćenje sadržaja, ali u isto vrijeme da bude u standardima konzervatorske struke.

*Slika 39. Pogled na Dvorski park
(NVO Zdrava škola, Cetinje)*

*Slika 40. Na stazi u
dvorskom parku
knjažević Petar u pratnji
perjanika
(fotografija iz NMCG)*

Literatura:

- T. Jović, „Dvorac knjaza – kralja Nikole na Cetinju (1863–1916)“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, I knjiga, Cetinje 2004, 106.

- *Kulturološki i ekološki značaj parkova Cetinja*, NVO Zdrava škola, Cetinje, 2011.

- G. Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do drugog svjetskog rata*, CANU, Podgorica 2012.

- Studija revizije statusa, kategorije i režima zaštite za „Njegošev park“ na Cetinju, Agencija za zaštitu prirode i životne sredine, 2020, 5.

O ZAŠTITNIM ZMIJSKIM LIKOVIMA U CRNOGORSKOJ TRADICIJI

Slobodan Čukić

This paper discusses a newly discovered serpent motif on an old tomb in Grahovo, as well as two Montenegrin metropolitan seals from the second half of the 18th century, which also feature apotropaic (protective) serpent figures.

U redovima koji slijede govorićemo o novootkrivenom reljefnom apotropejskom (zaštitnom) zmijskom liku na staroj kamenoj grobnici u Grahovu, kao i dva crnogorska mitropolitska pečata iz druge polovine XVIII stoljeća, na kojima se također nalaze apotropejski zmijski likovi.

Prije nego što o ovome kažemo koju riječ više, neophodan je osvrt na crnogorsku sepulkralnu običajnost, koju pisac ovih redova intenzivno istražuje od 2021. godine. U proteklih pet godina obišao je blizu 500 seoskih, prigradskih i gradskih grobalja s kraja na kraj Crne Gore. Istraživanje je, pored ostalog, rezultiralo saznanjem da se na fino tesanim kamenim grobnicama iz perioda Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, kao i iz perioda Kraljevine SHS/Jugoslavije, nalaze brojni apotropejski (zaštitni) zmijski likovi. Rezultati ove potrage iznijeti su u studiji „Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori“ (*Nova Pobjeda*, Podgorica, 2024). Konkretno, do proljeća 2024. godine, na 36 grobljanskih lokaliteta širom Crne Gore nađeno je 45 očuvanih kamenih nadgrobnih spomenika ili fragmenata nadgrobnih spomenika sa ukupno 77 apotropejskih zmijskih likova. U najvećem

Zmijski lik
na nadgrobnom krstu
popa Marka Đonovića
u Tomićima

Zmijski lik na oborenom krstu
na grobnici supruge
popa Marka Đonovića
u Tomićima

Zmijski lik na krstu kod crkve u
Dobrskom Selu

Zmijski lik na krstu
na groblju u Gnjlom Potoku
podno Trešnjevika
u Vasojevićima

broju slučajeva zmije su bile reljefne. U knjizi je objavljena i karta sa rasporedom grobljanskih lokaliteta sa apotropejskim zmijskim likovima na tlu Crne Gore.

Ova pogrebna običajnost može se pratiti od vremena Berlinskog kongresa (1878), dok je najkasniji klesani zmijski lik registrovan na jednom kamenom kovčegu u Donjem Zagaraču iz 1934. godine. Pritom treba držati na umu da su se fino tesani nadgrobni spomenici – kameni sanduci s krstom na gornjoj plohi – počeli javljati 1860-ih godina, u deceniji prije Veljeg rata (1876–78). U tom su periodu bili vrlo rijetki, prije svega zato što su bili vrlo skupi. Masovnije se javljaju u periodu poslije Veljeg rata.

Na najvećem broju spomenika zmije su isklesane na kamenim krstovima, u njihovom donjem dijelu, u paru, na bočnim stranama. Zabilježili smo i nekoliko slučajeva u kojima se na krstu ili kamenom kovčegu nalazi po jedan apotropejski zmijski lik. Na dvijema grobnicama su stajala po tri zmijska lika, a na jednoj – čak pet.

Krajem marta 2026. godine uspjeli smo da pronađemo još jednu staru kamenu grobnicu sa klesanim zmijskim likom na krstu. Nalazi se na Grahovu, na groblju kod crkve Sv. Nikole. Nastala je u periodu 1880–1900. godine. Na krajevima dva kraka nalaze se polujabuke. Ali, na trećem kraku, umjesto polujabuke, nalazi se reljefna predstava zmije i to je prvi takav slučaj. Zmija je duga oko 20 cm i nije izvedena u obliku vijugave linije, već se u donjem dijelu rep uvija i priljubljen je uz tijelo. U ranijim obilascima groblja kod crkve Sv. Nikole nijesmo uočili ovaj zmijski lik, a za to postoji i razlog, jer je teško uočljiv, naprosto „zamaskiran“ mahovinom i lišajevima. Osim toga, tokom najvećeg dijela dana nalazi se u sjeni. Stoji na boku sjevernog kraka koji je izložen sunčevoj svjetlosti jedino u ranim jutarnjim časovima. Ovo je 78. klesani apotropejski zmijski lik na 46. kamenoj grobnici sa krstom, na 37. lokalitetu. Ovo nije sve što imamo reći o ovom spomeniku, jer se na poleđini krsta, u samoj sredini,

među kracima, nalazi uvijena „trakasta“ figura, koja je oštećena na zavojima. Ukoliko je riječ o klesanom zmijskom liku, onda je izrađen na krajnje naivan način i sa mnogo manje vještine nego lik na boku sjevernog kraka.

Novootkriveni
reljefni
zmijski lik
na krstu
na Grahovu

Oštećeni
vijugavi lik
na poledini krsta
u Grahovu

Zmijski likovi na krstu
na groblju u
Oravu (Orahovu)
u Kućima

Zmijski lik
na grobnici
u Mikulićima

Zmijski lik
na polomljenom
donjem dijelu krsta
u Lješanskoj nahiji

Apotropejski zmijski likovi o kojima smo dosad govorili nalaze se na nadzemnom dijelu kamenih grobnica, najviše na kamenim krstovima, a rjeđe na uzglavnicima i sanducima.

Međutim, pokazalo se da su apotropejski prikazi zmija postojali i u podzemnom djelovima grobnica. O tome svjedoči članak Mirka R. Barjaktarovića iz 1968. godine o pogrebnim radnjama i običajima u seoskim naseljima u okolini Berana.¹ Taj etnolog je, pored ostalog, zabilježio da je u udaljenijim selima oko tog grada postojala praksa da se na drvenim sanducima „šaraju“ (crtaju, oslikavaju) zmije, što je okarakterisao kao vrlo stari običaj. Barjaktarović o ovome govori u dijelu o postupanju seljana na vijest o nečijoj smrti: „Kada se već smrt dogodila ima posla za sve. Odrede se ljudi koji će praviti sanduk, kopati grob, ići da kupe ono što treba kupiti (pokrov za mrtvoga, duvan za goste), ko će nositi „glas“ rodbini i prijateljima u drugim selima. Sanduk kada se napravi obično se išara sa strana, kao i poklopac, crnim mastilom. Najčešće šare su vijugave linije, krstovi, zmije.“²

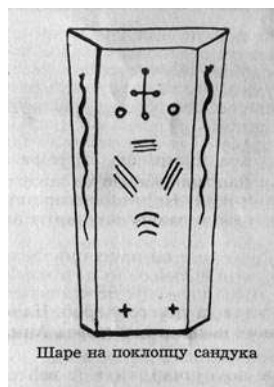
Ovaj opis se odnosi na međuratni period (1918–1941), kada su žitelji udaljenijih i teže pristupačnih sela u okolini Berana još praktikovali tradicionalni način pravljenja sanduka u samom selu.

Barjaktarović je u članku objavio i crtež jednog takvog sanduka na kome se vide dvije apotropejske zmije. Na crtežu je prikazan poklopac. Na sredini, pri uzglavlju, nacrtan je krst, a na bočnim zakošenim stranama, nacrtane su vijugave zmije sa jasno izraženim glavama. Ukoliko crtež tačno odražava proporcije, prikazi zmija su mogli biti dugački od 80 cm do jednog metra.

¹ Mirko R. Barjaktarović, „Pogrebne radnje i običaji u okolini Ivangrada (Berana)“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, 1, Cetinje, 1968.

² Isto, str. 79–80.

Zmijski likovi
na poklopcu ručno pravljenog
drvenog sanduka
(crtež Mirka R. Barjaktarovića,
1968. godina)

Hrvatski arheolog Aleksandar Stipčević je u osvrtu na ovo komentarisao da Barjaktarović „s pravom naslućuje da običaj prikazivanja zmija potiče iz velike starine“, te konstatovao da se „tu radi o ostacima vjerovanja iz praistorijskih vremena o zmiji koja čuva pokojnikov grob od zlih duhova i od drugih opasnosti što prijete pokojniku u njegovom zagrobnom životu“.

Ton kojim je Barjaktarović opisao pogrebne radnje u široj okolini Berana, ukazuje da je ta apotropejska običajnost u vasojevićkim selima bila široko praktikovana. Ovo je po svoj prilici upražnjavano sve do momenta kada je napuštena praksa pravljenja sanduka po selima, i kada su se za sahranu počeli koristiti kupovni sanduci, koji su rađeni serijski i na kojima nije bilo zmijskih prikaza.

Najveći dobitak za nauku je u saznanju da je crtanje apotropejskih zmijskih likova na sanducima veoma star običaj, svakako mnogo stariji od doba Knjaževine Crne Gore, kada su se s pojavom fino tesanih kamenih grobnica, na njihovom nadzemnom dijelu pojavili i apotropejski reljefni zmijski likovi.

Značajno je i to što Barjaktarovićev crtež svjedoči da su zmijski likovi na poklopcima drvenih sanduka oslikavani u paru, baš kao što su se na kamenim krstovima u najvećem broju slučajeva, na bočnim stranama, u donjem dijelu, nalazila dva zmijska lika.

Klesani zmijski likovi na kamenim grobnicama i nacrtani (našarani) zmijski likovi na drvenim sanducima ne obuhvataju sve slučajeve apotropejske zmijske simbolike u crnogorskoj tradiciji. Ona je, osim u sepulkralnoj običajnosti, postojala i u tradicionalnom graditeljstvu. Istraživanje nas je dovelo i do saznanja o crnogorskom klesaru Milu Nikovom Gaževiću, koji je, prema porodičnoj tradiciji, izgradio porodičnu kuću u Sotonićima u Crmnici pred kraj Njegoševe vladavine, odnosno, u periodu 1845–1851. godine. Pomenuta kuća je postojala oko 130 godina, da bi nastradala u katastrofalnom zemljotresu 1979. godine. Arhitekta Miodrag Bajković, koji je potomak Mila Nikovog Gaževića i koji nam je saopštio navedene podatke, posvjedočio je da se na fino otesanim dovratnicima nalazilo više reljefnih simbola, a među njima su sa obje strane ulaznih vrata stajale i dvije vijugave apotropejske zmije, dugačke oko 60 cm. Miodragovo svjedočenje potkrepljuje fotografija iz 1977. godine, načinjena dvije godine prije katastrofnog zemljotresa. Na njoj se vidi prednji dio kuće, kao i ulazna vrata sa širokim dovratnicima na kojima su i dva povelika reljefna zmijska lika. Važno je uočiti da se i u ovom slučaju zmije čuvarke pojavljuju u paru, slično naprijed navedenim primjerima.

Braća Aleksandar i
Miodrag Bajković
pred kućom Gaževića
u Sotonićima
– u lijevom uglu se vide
dvije zmije na dovratcima,
Crmnica, 1977. godina

Ni sa ovim nijesu obuhvaćeni svi aspekti crnogorske prošlosti vezano za pojavu apotropejskih zmijskih likova. Dva primjera zaštitne zmijske simbolike nalazimo na crnogorskim mitropolitskim pečatima iz druge polovine XVIII stoljeća. Riječ je o jednom otisku pečata vladike Save Petrovića Njegoša i jednom otisku pečata vladike Arsenija Plamenca, koji se nalaze na njihovim sačuvanim pismima.

Ova dva otiska objavljena su u *Zborniku dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)* koji je priredio znameniti Jevto Milović. U završnom dijelu zbornika štampanog na Cetinju 1956. godine, objavljeno je 28 faksimila pisama i drugih dokumenata iz XVII i XVIII stoljeća, a uz njih i 19 otisaka pečata raznih crnogorskih glavara i mitropolita (strane 382–383).

Otisak pečata vladike Save potiče s pisma od 3. januara 1777. godine.

Otisak pečata vladike Arsenija Plamenca potiče s pisma iz 1782. godine.

Otisak pečata vladike Save Petrovića je jajolikog oblika. U njegovoj sredini je dobro poznati crnogorski motiv – dvoglavi orao sa raširenim krilima. Nad orlom je kruna (mitra?) sa krstom. Ospod orla je lav u polasku. Ono što najviše plijeni pažnju su dvije vijugave zmiје sa jasno izraženim glavama koje se nalaze u donjem dijelu sa strana i protežu se naviše. Oko ove kompozicije je kružni ćirilični natpis:

САВБА ІВАНОВЪ МІТРОПОЛІТ ЦЕТІНСКІ.

Na otisku pečata mitropolita Arsenija Plamenca iz 1782. godine nalazimo kompoziciju sličnu onoj na otisku pečata vladike Save iz 1777. I ovaj pečat je jajolikog oblika, kao i prethodni. U sredini je dvoglavi orao raširenih krila. Nad orlom je kruna (mitra?) sa krstom. Ispod orla je lav u polasku. U donjem dijelu, sa strana, nalaze se dvije vijugave zmiје koje se protežu naviše. Nijesu

Pečat mitropolita
Save Petrovića iz 1777.

Pečat mitropolita
Arsenija Plamenca iz 1782.

Pečat mitropolita
Save Petrovića iz 1779.

Pečat mitropolita
Petra I Petrovića iz 1818.

izvedene tako jasno kao one na Savinom pečatu iz 1777. godine, ali je sasvim izvjesno da su to predstave zmija sa izraženim glavama. Oko središnje kompozicije ide kružni ćirilčni natpis:

APCEN... (nejasno) ПЛАМЕНАЦ МИТРОПЛИТ... (nejasno).

U Milovićevom zborniku dokumenata iz 1956. godine objavljen je još jedan faksimil pečata vladike Save Petrovića. Otisak potiče s pisma iz 1779. godine. Na njemu nalazimo sličnu

kompoziciju kao na pečatu iz 1777, ali sa neznatnim razlikama. (Ovaj otisak je, inače, u zborniku iz 1956. greškom postavljen naopako!) U sredini pečata je dvoglavi orao raširenih krila. Nad orlom je kruna (mitra?) s krstom, a ispod njega lav u polasku. Ispod lava, u samom dnu, stoje dva pera, što je ukrasni detalj kojeg nema na pečatu iz 1777. Od pera se prema gore protežu dvije vijugave zmiје, nešto manje nego na pečatu iz 1777. Natpis je drugačiji. Na desnoj strani kompozicije, ukoliko smo dobro pročitati, su slova СБММ, a na lijevoj СЧИЦ. Glave na zmijama u ovom slučaju nijesu jasno izražene kao u prethodnim primjerima. Štaviše, nad njima su postavljeni krst i žezlo i to tako da dodiruju zmijske glave, što prikaz čini nejasnim. Sva je prilika da graver nije imao jasnu predstavu o simbolima koje je trebalo da izradi prema nacrtu ili usmenom objašnjenju.

Osim opisana tri pečata (iz 1777, 1779, i 1782. godine) na raspolaganju imamo i pečat mitropolita Petra I Petrovića iz 1818. godine. Ovaj otisak nije objavljen u zborniku Jevta Milovića iz 1956. godine, već je prikazan na izložbi Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju 2019. godine.

Pečat Petra I ima identičan jajoliki oblik kao i pečati njegovih prethodnika, vladike Save i vladike Arsenija, ali je kompozicija nešto drugačija. U središtu je dvoglavi orao raširenih krila. Nad orlom je kruna (mitra?) s krstom. Pod orlom je lav, ali ne u polasku kao na prethodnim pečatima, već prije u pokretu. Okolo središnje kompozicije ide natpis:

ПЕТРЪ ПЕТРОВИЧЪ ПРАВОСЛАВН... (nejasno)

АРХІЕРІИ... (nejasno).

I ovdje se na bočnim stranama uočavaju dva lika koji asociraju na malene vijugave zmiје, ali je to krajnje nejasno. Zmijski likovi nijesu postavljeni u donjem dijelu kao u ranijim slučajevima, već pri sredini i više djeluju kao rubni ukrasni motiv. Sasvim je

moguće da graver, kao i u slučaju pečata mitropolita Save Petrovića iz 1779. godine, nije imao jasnu predstavu o tome šta predstavljaju ti likovi i kako ih treba izvesti. Da kojim slučajem nemamo pred očima zmijske prikaze na Savinom pečatu iz 1777. i Arsenijevom pečatu iz 1782, ne bismo ni obraćali pažnju na ove zmijolike rubne detalje na pečatu Petra I.

Autori cetinjske izložbe iz 2019. godine su u legendi ispod ovog pečata naveli da je riječ o „državnom pečatu Petra I Petrovića Njegoša iz 1818. godine“.

Ovo ukazuje da su jajoliki pečati vladike Save Petrovića iz 1777. i 1779. kao i vladike Arsenija Plamenca iz 1782. godine, takođe imali karakter državnih pečata. A to nas dovodi do konstatacije da je apotropejska zmijska simbolika, preko mitropolitskih pečata, bila sastavni elemenat crnogorskih državnih znamenja. To se sa sigurnošću može reći za pečate iz 1777. i 1782. godine.

Klesane zmiје na nadzemnom dijelu kamenih grobnica, kao i one nacrtane (našarane) na drvenim sanducima u podzemnom dijelu grobnice, imale su ulogu zaštitnica (čuvarki) vječne kuće.

Klesane zmiје na dovratnicima kamenih kuća imale su ulogu zaštitnica (čuvarki) doma.

U skladu sa ovim, može se zaključiti da su zmijski likovi na crnogorskim vladičanskim državnim pečatima imali ulogu zaštitnica (čuvarki) „državne kuće“.

Ovdje se mora uzeti u obzir da su crnogorski mitropoliti bili vjerski poglavari, i da su u skladu s tom funkcijom, njihovi pečati trebali biti usklađeni s hrišćanskim kanonima i ikonografijom. Ali, zmijski likovi na mitropolitskim pečatima javljaju se u apotropejskom (zaštitnom) kontekstu, što je nespojivo sa negativnom ulogom koju zmija kao simbol zla ima u hrišćanstvu. Očito je da i u ovom slučaju imamo jedinstveni sinkretistički spoj, u kojem zmijski lik ima pozitivnu konotaciju, baš kao i u slučaju kamenih krstova sa apotropejskim zmijskim likovima.

PRILOG POZNAVANJU STARINA I NUMIZMATIKE

Simo Markolović

The paper discusses numismatic interpretations of finds excavated during archaeological research in the Old Town of Bar, and, in accordance with relevant findings, gives their adequate explanation. Earlier understandings that these are findings of medieval Dubrovnik coins have been corrected by fieldwork, an insight into the numismatic literature and by establishing that these are ammunition of Viennese, Austrian production from the late 19th century.

Eksplorzijama najznačajnijih građevina vjerskog karaktera u Baru 1881. i 1912. godine uništena su i izgubljena izuzetno važna istorijska svjedočanstva, taložena milenijumskom istorijom ovog grada. Monumentalni ostaci tih građevina izazivaju kontinuiranu pažnju naučne i kulturne javnosti, a uvidi do kojih se dolazi i dalje omogućavaju dopunu ili korekciju starijih i uvriježenih, ne uvijek tačnih tumačenja zatečenih starina.

Prilikom iskopavanja koja su se u Baru obavljala pod rukovodstvom Đurđa Boškovića, nađen je materijal koji je bio i predmetom interesa numizmatičara Sergija Dimitrijevića. On je smatrao da pronađene konkavne bakarne pločice veličine folara, maksimalnog prečnika 18 mm, pružaju dovoljno osnova za njihovo objašnjenje kao *kapucija*, srednjovjekovnog dubrovačkog sitnog novca (*Follaros qui dicuntur capuciae*, 1294; *caputiis*; *follarus nominatus capuza*, 1403). S tim u vezi, on je

izveo i druge zaključke o pitanjima cirkulacije najranijih lažnih folara u Dubrovačkoj Republici i, shodno tome, o istorijatu kovanja novca u Dubrovniku i njegovom prometu u južnijim jadranskim gradovima krajem XIII i u toku XIV vijeka.¹ Za hronološki kontekst značajno je podsjetiti da se barski bakarni novac s predstavom Sv. Đura (Đurđa), teške vrste, težine oko 2,41–2,55 g, u pogledu kovanja datira u kraj XIII ili početak XIV vijeka.²

Jedna bakarna pločica kružno obrezana, iskrivljenog konkavnog oblika, pronađena je u starom gradu Baru u šutu na Londži, dakle u najstarijem gradskom jezgri, u kvadratu br. 9, na dubini od oko 40 cm. Težine je 1,30 g, a na njoj ispučenoj strani se vide tragovi urezanog znaka, za koji S. Dimitrijević nije mogao utvrditi o čemu se radi. Druga kružno obrezana konkavna bakarna pločica je probušena, iste težine, a pronađena je u Starom gradu Baru kod južnog zida katedrale Sv. Đurđa (proba br. 9). Na njoj ispučenoj strani jasno se vidi u krugu urezano ili utisnuto veliko slovo R.³

S. Dimitrijević je smatrao da konkavne pločice iz Bara, s urezanim oznakama na ispučenoj strani, po svojem obliku (kape), najviše odgovaraju pojmu *capuciae* (ital. *cappuccia* – kukuljica).⁴ S obzirom na to da se veliko slovo R pojavljuje na jednoj strani najstarijih dubrovačkih državnih folara (*minca*), uzeo je za nesumnjivo da veliko slovo R u krugu označava Dubrovnik.

¹ Sergije Dimitrijević, „Najstarije vrste sitnog novca folara koje su bile u prometu u Dubrovniku“, *Istorijski časopis*, knj. XXIX–XXX (1982–1983), Beograd: Istorijski institut, Prosveta, 1983, 85, 86–87.

² Sergije Dimitrijević, *Novac srpskih srednjovekovnih vladara*, Beograd: Srpsko numizmatičko društvo, 2006, 314–315.

³ Sergije Dimitrijević, „Najstarije vrste sitnog novca folara koje su bile u prometu u Dubrovniku“, 89. Ovaj rad, objelodanjen 1983. g, ponovo je objavljen u citiranoj knjizi: S. Dimitrijević, *Novac srpskih srednjovekovnih vladara*, 2006. godine, na stranicama 303–310, s odnosnim opisom i fotografijama na str. 307–308.

⁴ S. Dimitrijević, *Novac srpskih srednjovekovnih vladara*, 305, 308.

Postojanje probušenog (probijenog) i neprobušenog (neprobijenog) nalaza objasnio je zapisima o dubrovačkim novčićima razlikovanim kao *capucia cum testa fracta* i *capucia cum testa non fracta*.⁵ Dimitrijević je prihvatio mišljenje Milana Rešetara da je bakarni novac privatne izrade cirkulisao u Dubrovniku do pojave zvaničnog, državnog novca, te pretpostavio da su u konkretnom slučaju čankaste bakarne pločice, koje ga privremeno zamjenjuju, izrađene i obilježene u kovnici velikim R (*Ragusa*).⁶

Osvrt na navedene pretpostavke S. Dimitrijevića u odnosu na nalaze sa mjesta eksplozije najznačajnije građevine starog grada Bara potcrtava slojevitost njegove istorije. Riječ je zapravo o nalazu dva poklopca metaka, u koji udara igla, što potvrđuje *Katalog svjetske municije*.

HDS je monogram bečke firme H. D. Schmid, aktivne od oko 1880-ih godina. GR je monogram, standardna skraćenica za firmu Georg Roth. A. G, fabriku municije u Beču čiji je osnivač započeo rad oko 1870/72. g. kao trgovac i proizvođač kapisli i municije za civilno tržište, s fokusom na lovačku municiju. U najranijem periodu oznaka GR na dnu čaure, s različitim rasporedom inicijala, još nije bila standardizovana. Vidljivost slova R je S. Dimitrijevića i navela na pomisao o *Ragusi*. Rothova firma širi zanaatske kapacitete radionice, uvodeći mašinsku proizvodnju, te krajem 1880-ih postaje dobavljač municije i za vojno tržište, s prepoznatljivim, elegantnim monogramskim oznakama za vrijeme 1885/95. g.

Ova municija je korištena pri upotrebi puške koju je izradio, takođe bečki, oružar Wänzl (Wänzel), proizvođač maloserijskih pušaka u drugoj polovini XIX vijeka, čija radionica zatim, kompatibilnošću kalibra, prelazi na upotrebu industrijske municije lokalnih (austrijskih) proizvođača. Poklopci čaura na fotografijama objavljenim u istoriografskim i radovima s numizmatičkom

⁵ *Isto*, 308.

⁶ *Isto*, 308–309, 310.

tematikom izgledaju čankasto usljed eksplozije, a na susjednom terenu smo pronašli čaure s istovjetnim oznakama, na fotografijama u prilogu.

Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

Sl. 4.

Sl. 1, 3. Fotografije *kapučija s nezazbijenom i razbijenom glavom*, kako ih je nazvao S. Dimitrijević, objavljene 1983. i 2006. godine (nalazi su svojina *Zavoda za zaštitu spomenika kulture na Cetinju*⁷ – Uprave za zaštitu kulturnih dobara) i snimci (2, 4) Sima Markolovića.

Tumačenja nalaza iskopanih prilikom arheoloških istraživanja⁸ na Londži u starom gradu Baru, shodno priloženom, dobijaju adekvatnu eksplikaciju. Ranija shvatanja da se radi o nalazima srednjovjekovnog dubrovačkog novca korigovana su terenskim i uvidom u literaturu, te utvrđivanjem da je riječ o municiji bečke, austrijske proizvodnje kasnog XIX vijeka.

⁷ Isto, 306.

⁸ Đurđe Bošković navodi pretpostavljenu hronologiju iskopavanja i prekopavanja, kojima je potpuno ispreturan kulturni sloj na toj lokaciji; u šutu su, navodi, pronađene i puščane čaure za brzometne puške. Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1962, 9.

STEREOTIPI PREMA /MEĐU/ STANOVNICIMA TRI REGIJE CRNE GORE

Selman Repišti

The aim of this study was to examine stereotypes directed toward the inhabitants of three Montenegrin regions, southern/coastal, central, and northern, specifically across nine selected cities (Bar, Herceg Novi, Kotor, Podgorica, Nikšić, Cetinje, Pljevlja, Plav, and Bijelo Polje). The principal component of the instrument designed for this research consisted of six pairs of opposing characteristics (e.g., “dishonest – honest,” “low intelligence – high intelligence”), each accompanied by a seven-point scale. The analysis revealed no statistically significant differences in the expression of stereotypes with respect to the region in which participants resided. However, a greater degree of familiarity with the inhabitants of the central region was associated with more positive stereotypes toward them.

Keywords: social attitudes, stereotypes, prejudice, Montenegro

Socijalna psihologija, kako je to sročio Zvonarević (1981), proučava i istražuje „psihološke aspekte socijalnih pojava i socijalne aspekte psiholoških pojava“ (p. 6). Znanja u ovom području generišu se uz pomoć objektivnog pristupa, tako da budu provjerljiva (Pennington, 2008), na čemu se i temelji naučni metod u savremenoj psihologiji, ali i u drugim naukama u pravom smislu te riječi. Među pojavama koje predstavljaju predmet

proučavanja ove psihološke discipline (primarno teorijske, ali sa brojnim mogućnostima primjene u svakodnevnom životu) jesu stavovi i međugrupni odnosi. Riječ je o područjima kojima se ovaj rad upravo i bavi.

U cilju adekvatnog razumijevanja daljeg izlaganja, za početak je potrebno definisati određenu terminologiju. *Stereotip* je, po definiciji, takav stav koji podrazumijeva da se članovima cijele socijalne grupe (npr. nacionalne manjine, etničke grupe, starosne grupe, žena ili muškaraca, itd) pripisuje karakterističan set osobina, zanemarujući postojanje individualnih razlika među njihovim članovima, odnosno pripadnicima. Hogg i Vaughan (2018) ovaj pojam definišu kao opšteprihvaćenu ili široko rasprostranjenu, a u isto vrijeme pojednostavljenu evaluativnu predstavu ili sliku o nekoj socijalnoj grupi, odnosno, njenim članovima. Kod stereotipa je dominantna *kognitivna* (saznajna, spoznajna) komponenta, jedna od tri komponente stavova, pri čemu su druge dvije – emocionalna i konativna ili ponašajna. Kognitivna komponenta povezana je sa karakterističnim vrednovanjem objekta samog stava (tj. neke socijalne grupe), odnosno, sa iznošenjem (vrednosnih) sudova o njemu (Rot, 2003). Intergrupni (međugrupni) odnosi mogu biti zasnovani na međusobnim stereotipima i srodnim vrstama socijalnih stavova. Inače, kako je to primijetio Brown (2006), grupe u principu ne egzistiraju izolovano, u nekoj vrsti socijalnog vakuuma, već mogu biti u raznim vrstama odnosa sa drugim grupama, pri čemu proučavanje intergrupnih relacija može pomoći u rasvjetljavanju dešavanja i odnosa unutar svake od tih grupa.

Mogu se razlikovati *autostereotipi* (kada se na ovaj način sagledava grupa kojoj i sami pripadamo tj. vlastitoj grupi) i *heterostereotipi* (evaluiramo tj. donosimo sud o nekoj socijalnoj grupi kojoj ne pripadamo, tzv. „vanjskoj“ grupi). Heterostereotipe bismo, jednostavno, mogli smatrati intergrupnim stavovima. Inače, članovi vlastite grupe se percipiraju kao međusobno

sličniji nego što to zaista jesu. U vezi s navedenim, vlastita grupa se percipira homogenijom u odnosu na vanjske grupe. Woitzel i njeni saradnici (2024) pokazali su da se članovi grupe kojoj i sami pripadamo procjenjuju međusobno sličnijima ako je naša grupa okružena većim brojem drugih grupa, pri čemu je procjena sličnosti povezana sa stepenom povjerenja u članove vlastite grupe.

Stereotipi mogu biti kako *negativni*, tako i *pozitivni* (Aronson i sar, 2015), u zavisnosti od toga sviđa li nam se određena grupa, odnosno, kakvo mišljenje (tačnije, mnijenje) imamo o njoj. Tako pripadnike neke socijalne grupe možemo smatrati kukavicama, nedovoljno sposobnim, nazadnim ili primitivnim. S druge strane, možemo misliti i govoriti da su hrabri, pametni i napredni. Uz to, u literaturi se pojavljuju i rasprave o ambivalentnoj prirodi stavova (npr. Jonas i Ziegler, 2007), time i stereotipa, što bi podrazumijevalo kombinaciju pozitivnih i negativnih karakteristika koje možemo pripisivati različitim grupama. Dakle, ovdje nije riječ o neutralnom stavu, već o specifičnoj kombinaciji socijalno poželjnih i nepoželjnih karakteristika. Stereotipe možemo podijeliti i na drugi način – na *eksplicitne* i *implicitne*. Prvi se tako nazivaju jer smo ih svjesni, odnosno, obično ih i iskazujemo kada nas neko pita o njima. Drugi su automatske prirode i nismo ih svjesni. Uopštenije gledano, govorimo o eksplicitnim i implicitnim stavovima. Iako su istraživanja isprva ukazivala na slabu povezanost između prve i druge vrste stavova, kasnije je dobijeno da je njihova korelacija veća ako se stavovi ispituju u uslovima u kojima je na raspolaganju manje vremena za njihovo iskazivanje, kao i u situacijama (zadacima, aktivnostima) koje iziskuju veći mentalni napor (Echabe, 2013).

Uz stereotipe su usko vezane *predrasude*, a na predrasudama se zasniva *diskriminacija* (npr. Hogg i Vaughan, 2018). Predrasude su negativni stavovi bilo o većini, bilo o cijeloj grupi kojoj sami ne pripadamo (npr. Brown, 2003), dok se diskriminacija

odnosi na ponašanje prema vanjskim grupama, odnosno, aktivnosti koje su usmjerene na (tačnije, protiv) njih, a koje su determinisane predrasudama koje gajimo prema ovakvim grupama. Važan faktor u stvaranju i održavanju stereotipa predstavljaju mediji kao agensi socijalizacije, što se može potkrijepiti, na primjer, rezultatima meta-analize koja je obuhvatila 60 studija na ovu temu (pozitivno i negativno izvještavanje medija o manjinskim grupama), a koju je sproveda Saleem sa svojim saradnicima (2026). Predrasude među socijalnim grupama koje nisu u dobrim odnosima moguće je redukovati uz pomoć preporuka koje se vezuju za tzv. hipotezu kontakta, a koji, između ostalog, podrazumijevaju jednak status grupa koje se međusobno mire, kao i omogućavanje ne samo formalnih već i neformalnih kontakata među njihovim članovima (Aronson i sar, 2015; Brown, 2003).

Cilj i istraživačka pitanja

Cilj ove preliminarne studije bio je ispitati stereotipe studenata iz Crne Gore, imajući u vidu regiju u kojoj žive, kao i regiju na čije stanovništvo se odnose stereotipi, te stepen poznavanja stanovnika svake crnogorske regije. U skladu sa postavljenim ciljem, definisana su sljedeća istraživačka pitanja:

Da li se izraženost stereotipa kod studenata/kinja iz svake od tri crnogorske regije razlikuje s obzirom na regiju na koju se odnose njihovi stereotipi?

Da li se izraženost stereotipa razlikuje u odnosu na odabrane gradove unutar iste regije i gradove koji pripadaju različitim regijama?

Da li je poznavanje stanovnika različitih regija povezano sa intenzitetom stereotipa o njima?

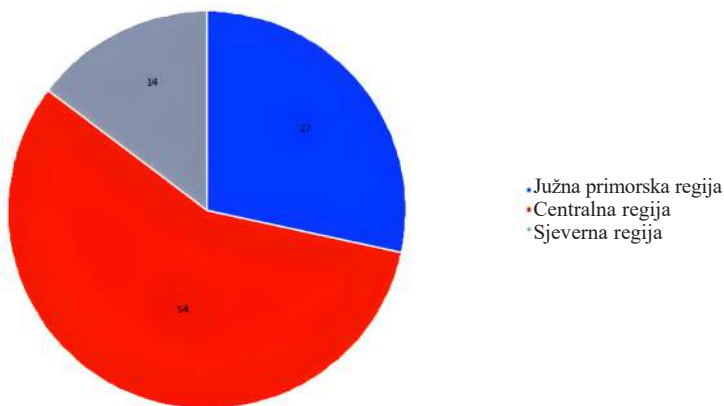
Da li je izraženost stereotipa prema stanovnicima jedne regije povezan sa intenzitetom stereotipa prema stanovnicima drugih regija?

Metodologija

Uzorak i postupak

Istraživanje je sprovedeno tokom aprila 2026. godine, na uzorku od 97 studenata/kinja programa Primijenjena psihologija (osnovne studije), Fakulteta primijenjene nauke Univerziteta Donja Gorica (UDG) u Podgorici. Svi su dali informisani pristanak na učešće u studiji. Dvije studentkinje nisu bile iz Crne Gore, pa su dalje analize rađene na uzorku od 95 učesnika/ca istraživanja. Takođe, usljed nedostajućih vrijednosti, veličina uzorka na kojoj se zasniva računanje različitih statističkih vrijednosti, može se razlikovati od varijable do varijable, odnosno, od analize do analize.

U uzorku je bilo devet studenata i 86 studentkinja, pri čemu ih je najviše bilo sa druge godine ($n = 50$), potom sa prve ($n = 41$), a najmanje sa treće godine ($n = 4$). Prosječna starosna dob učesnika/ca istraživanja iznosila je $M = 20.78$ ($SD = 2.56$; raspon: 19 – 35 godina).

Grafikon 1 Broj učesnika/ca istraživanja po regiji u kojoj žive

Kako se može očitati sa grafikona 1, najviše učesnika/ca istraživanja bilo je iz centralne regije ($n = 54$), potom južne tj. primorske regije ($n = 27$), a najmanje iz sjeverne regije ($n = 14$). Kada je riječ o južnoj regiji, osmoro studenata/kinja navelo je da žive u Kotoru, sedmoro u Ulcinju, po petoro u Budvi i Baru, te dvoje u Tivtu. U centralnoj regiji, njih 39 živjelo je u Podgorici, sedmoro u Nikšiću, četvero u Danilovgradu, a po dvoje u Cetinju i Tuzima. Što se tiče sjeverne regije, četvero je živjelo u Mojkovcu, po troje u Beranama i Pljevljima, a po dvoje u Rožajama i Bijelom Polju.

Instrumenti

Prvi dio instrumentarijuma činila su pitanja o polu, godini studija, starosnoj dobi i gradu odakle student/kinja dolazi, odnosno u kojem je živjela prije odlaska na studije.

Njegov drugi dio je koncipiran na način da je ponuđeno šest parova opozitnih opisa odnosno karakteristika za svaki od devet odabranih gradova. Parovi opisa/karakteristika su bili: „nepošteni – poštteni“, „nesebični – sebični“, „niske inteligencije – visoke inteligencije“, „emocionalno hladni – emocionalno topli“, „bojažljivi – hrabri“ i „vrijedni – lijeni“. Unutar svakog para opozita, tačnije, između njih, nalazila se sedmostepena skala procjene (od 1 do 7). Kada je riječ o gradovima, odabrana su po tri iz svake regije Crne Gore: Bar, Kotor i Herceg Novi – *južna (primorska)* regija; Podgorica, Cetinje i Nikšić – *centralna* regija, te Plav, Pljevlja i Kolašin – *sjeverna* regija. Pouzdanost (preciznije, unutrašnja konzistentnost) ovog, novokreiranog instrumenta je u slučaju procjena datih za Podgoricu iznosila $\alpha = 0,654$, što je, imajući u vidu mali broj opozita, prihvatljiva vrijednost.

Treći dio instrumentarijuma bio je namijenjen procjeni stepena u kojem učesnici/e istraživanja poznaju stanovnike devet crnogorskih gradova. Svoje procjene davali su na petostepenoj

skali Likertovog tipa (od 1 – „poznajem ih jako malo“ do 5 – „poznajem ih veoma dobro“).

Obrada podataka

Prije računskih operacija koje će uslijediti, obrnuto su kodirane procjene vezane uz prvi, treći, četvrti i peti par opozita (vrijednost 7 je kodirana kao 1, 6 kao 2, itd), čime je omogućeno da viši rezultati budu interpretirani kao odraz negativnijih stereotipa. Rezultati za svaku od regija formirani su na način da su prvo sabrane procjene za svaki od pomenutih opozita, a dobijeni rezultat podijeljen je sa šest (budući da je bilo šest parova opozitnih karakteristika). To je urađeno za procjene date za svaki grad. Potom su rezultati za gradove iz iste regije sabrani, a zbir je podijeljen sa tri (jer su iz svake regije odabrana po tri grada). Mogući raspon ovako izračunatih vrijednosti bio je od 1 do 7, što je unaprijedilo preglednost samog prikaza rezultata kao i njihovo razumijevanje.

Budući da je uzorak bio relativno mali, korištene su neparametrijske statističke procedure: Spearmanov (Spirmanov) koeficijent rang korelacije (r_s), test znaka za dva uparena (zavisna) uzorka kao i Friedmanov (Fridmanov) test za ispitivanje razlika u stereotipima između tri regije.

Rezultati

Prvo su prikazani rezultati koji se odnose na stereotipe prema stanovnicima devet odabranih gradova u Crnoj Gori (tabela 1). Što je veći prosječan rezultat (M – aritmetička sredina ili C – medijana), to je stereotip negativniji.

Tabela 1

Deskriptivne statističke vrijednosti za izraženost stereotipa prema stanovnicima devet gradova Crne Gore

Grad	N	Min	Max	M	SD	C	P ₂₅ [*]	P ₇₅ [*]
Podgorica	92	1.00	5.67	3.73	0.87	3.83	3.21	4.17
Bar	89	1.33	5.17	3.44	0.78	3.50	3.00	4.00
Pljevlja	90	1.33	5.83	3.25	0.93	3.17	2.63	3.83
Herceg Novi	92	1.67	6.17	3.71	0.86	3.83	3.17	4.17
Plav	90	1.00	7.00	3.57	0.85	3.67	3.17	4.00
Nikšić	91	1.00	5.83	3.14	0.95	3.17	2.67	3.83
Kotor	91	1.17	6.83	3.36	0.97	3.33	2.67	4.00
Cetinje	93	1.00	7.00	3.46	1.13	3.33	2.58	4.17
Kolašin	91	1.17	5.50	3.42	0.73	3.50	3.00	4.00

* 25. centil

** 75. centil (između vrijednosti koje odgovaraju ovim centilima nalazi se 50% rezultata koji predstavljaju prosječne vrijednosti (tj. rezultate oko medijane)

Pošto su rezultati prikazani u tabeli 1 u maksimalnom mogućem rasponu od 1 do 7, njihov teorijski prosjek bio bi 4. Kako se može vidjeti, prosječne vrijednosti dobijene za svaki od gradova bile su niže od četiri. Dakle, snaga ili izraženost stereotipa je nešto ispod očekivanog prosjeka, što bi značilo da su nešto bliži pozitivnim karakteristikama (viši rezultati bi, kao što je već navedeno, ukazivali na negativnije stereotipe).

Dobijeni raspon procjena poklapa se sa teorijskim rasponom samo u slučaju dva grada, Plava i Cetinja ($Min = 1.00$ i $Max =$

7.00). Najmanji raspon procjena dobijen je za Bar ($Min = 1.33$ i $Max = 5.17$).

Referirajući se na vrijednosti medijana iz iste tabele, najmanji stepen negativnih stereotipa dobijen je za Pljevlja i Nikšić (u oba slučaja, medijana je iznosila 3.17), a najveći stepen negativnih stereotipa (koji su i dalje ispod očekivanog prosjeka) za Podgoricu i Herceg Novi (u oba slučaja: $C = 3.83$).

Tabela 2

Deskriptivne statističke vrijednosti za stepen u kojem učesnici/e istraživanja poznaju stanovnike devet crnogorskih gradova

Grad	N	Min	Max	M	SD	C	P ₂₅	P ₇₅
Podgorica	94	1.00	5.00	4.33	0.79	4.00	4.00	5.00
Bar	94	1.00	5.00	3.02	1.19	3.00	2.00	4.00
Pljevlja	94	1.00	5.00	2.45	1.21	2.00	1.75	3.00
Herceg Novi	93	1.00	5.00	2.57	1.40	2.00	1.00	4.00
Plav	93	1.00	5.00	1.92	1.22	1.00	1.00	2.00
Nikšić	94	1.00	5.00	3.56	1.24	4.00	3.00	5.00
Kotor	94	1.00	5.00	3.04	1.38	3.00	2.00	4.00
Cetinje	93	1.00	5.00	3.35	1.22	4.00	3.00	4.00
Kolašin	93	1.00	5.00	2.40	1.34	2.00	1.00	4.00

Teorijski raspon procjena povezanih sa poznavanjem stanovnika pomenutih gradova se u svim slučajevima poklapa sa dobijenim (izračunatim) rasponom ($Min = 1.00$ i $Max = 5.00$; tabela 2). Vrijednosti medijane najveće su za Podgoricu, Nikšić i Cetinje (u sva tri slučaja, $C = 4$), što znači da učesnici/e istraživanja

navode da najbolje poznaju stanovnike ova tri grada. Učesnici/e istraživanja su izvijestili/e i o tome da najmanje poznaju građane Plava ($C = 1$).

Tabela 3

Razlike u izraženosti stereotipa prema stanovnicima tri regije, u odnosu na podatak o regiji u kojoj žive učesnici/e istraživanja (rezultati Friedmanovog testa)

Regija prema kojoj su usmjereni stereotipi	Regija u kojoj žive učesnici/e istraživanja		
	Južna (primorska)	Centralna	Sjeverna
Južna (primorska)	2.18	2.08	1.91
Centralna	2.04	2.04	2.00
Sjeverna	1.78	1.88	2.09
χ^2	2.12	1.09	0.18
p	.346	.581	.913

Na osnovu rezultata Friedmanovog testa primjećuje se (tabela 3) da ni za jednu regiju u kojoj žive učesnici/e istraživanja nisu dobijene statistički značajne razlike u izraženosti stereotipa prema stanovnicima tih regija: $\chi^2(2, N = 25) = 2.12, p > .05$ (južna regija); $\chi^2(2, N = 46) = 1.09, p > .05$ (centralna regija) i $\chi^2(2, N = 11) = 0.18, p > .05$ (sjeverna regija, sa naznakom da je u ovom slučaju poduzorak učesnika/ca istraživanja bio zaista mali).

Tabela 4

Razlike u izraženosti stereotipa prema stanovništvu u odabranim gradovima unutar iste regije i gradovima koji pripadaju različitim regijama (rezultati testa znaka za uparene uzorke)

Parovi gradova	Rangovi			Z	p
	Pozitivni*	Negativni**	Vezani		
Nikšić – Podgorica	15	52	27	-4.40	.000
Bar – Herceg Novi	34	41	12	-0.69	.488
Plav – Pljevlja	51	31	6	-2.10	.036
Kolašin – Cetinje	42	35	14	-0.68	-.494
Podgorica – Kotor	60	12	22	-5.54	.000
Bar – Plav	33	44	9	-1.14	.254
Herceg Novi – Nikšić	58	26	7	-3.38	.001***
Cetinje – Pljevlja	42	44	4	-0.11	.914

* Broj pozitivnih rangova ukazuje na negativnije stereotipe prema prvom u paru navedenih gradova.

** Broj negativnih rangova ukazuje na negativnije stereotipe prema drugom u paru navedenih gradova.

*** Preciznije, ova p-vrijednost iznosi .0007. Dakle, vrijedi: $p < .001$

Kao što je prikazano u tabeli 4, dobijene su statistički značajne razlike u stereotipima prema stanovnicima nekih crnogorskih gradova, i to u okviru sljedećih parova gradova: Nikšića i Podgorice ($Z = -4.40$, $p < .001$; negativniji stereotipi prema Podgoričanima); Plava i Pljevalja ($Z = -2.10$, $p < .05$; negativniji

stereotipi prema građanima Plava); Podgorice i Kotora ($Z = -5.54$, $p < .001$; ponovo negativniji stereotipi prema Podgoričanima) i Herceg Novog i Nikšića ($Z = -3.38$, $p < .001$; negativniji stereotipi prema građanima Herceg Novog). U svim ostalim slučajevima koji su prikazani nije bilo statistički značajnih razlika.

Tabela 5

Povezanost poznavanja stanovnika različitih regija sa izraženošću stereotipa o njima

Regija	r_s
Južna (primorska)	$-.207 (.056)^*$
Centralna	$-.264 (.013)$
Sjeverna	$-.182 (.092)$

* u zagradama su p-vrijednosti

Rezultati prikazani u tabeli 5 upućuju na sljedeći obrazac: što je poznavanje stanovnika neke regije veće, to su manje izraženi negativni stereotipi o njima (negativan predznak sva tri koeficijenta korelacije). Međutim, ovaj obrazac tj. korelacija je samo u jednom slučaju bila statistički značajna. Riječ je o centralnoj regiji ($r_s(86) = -.265$, $p < .05$). Ipak, u slučaju južne regije, može se primijetiti da je značajnost bila blizu granične tj. blizu .05 ($r_s(84) = -.207$, $p = .056$), dok je za sjevernu regiju dobijeno da je $r_s(85) = -.182$, uz $p = .092$. Vidimo da ni u ovom slučaju p -vrijednost ne odstupa pretjerano od granične vrijednosti.

Prilikom interpretiranja navedenih rezultata, svakako treba imati u vidu da je riječ o niskim korelacijama.

Tabela 6

Interkorelacije izraženosti stereotipa prema stanovnicima jedne regije i izraženosti stereotipa prema stanovnicima drugih regija

Regija	Centralna	Sjeverna
Južna (primorska)	.366 (.000)*	.329 (.002)
Centralna	-	.310 (.004)

* i u ovoj tabeli su u zagradama p-vrijednosti

Svi koeficijenti korelacije prikazani u tabeli 6 pozitivni su i statistički značajni: $r_s(82) = .366, p < .001$ (južna i centralna regija); svi koeficijenti korelacije prikazani u tabeli 6 pozitivni su i statistički značajni: $r_s(81) = .329, p < .01$ (južna i sjeverna regija) i $r_s(83) = .310, p < .01$ (centralna i sjeverna regija). Može se konstatovati da bi veća izraženost stereotipa prema stanovnicima jedne regije Crne Gore trebala biti praćena većom snagom stereotipa prema stanovnicima ostalih regija naše zemlje. Ovdje treba primijetiti da su koeficijenti korelacije bili niski, ali svakako viši nego oni prikazani u tabeli 5.

Diskusija

Kada bismo rangirali devet analiziranih gradova po stepenu negativnosti stereotipa prema njihovim stanovnicima (izraženo u vidu medijane), na prvom mjestu bi bili Podgorica i Herceg Novi (isti rang), a na posljednjem Pljevlja i Nikšić (i ova dva grada bila bi jednako rangirana). Za interpretaciju ovakvog rezultata potrebno je sprovesti dodatna istraživanja, po mogućnosti kvalitativnog tipa, gdje će učesnici/e objasniti razloge koje leže u pozadini ovakvih rezultata.

Što se tiče poznavanja stanovništva devet gradova Crne Gore, učesnici/e su naveli/e da najbolje poznaju one koji žive u gradovima koji pripadaju centralnoj regiji, što nije iznenađujuće budući da je najviše učesnika/ca istraživanja (njih 54, što je više od polovine uzorka) živjelo upravo u toj regiji. S druge strane, naveli su da najmanje poznaju ljude koji žive u Plavu.

Rezultati istraživanja, nadalje, upućuju na nepostojanje statistički značajnih razlika u stereotipiziranju stanovništva različitih regija Crne Gore, imajući u vidu regiju u kojoj učesnici/e istraživanja žive. Dakle, učesnici/e istraživanja nisu pokazali pristranost u korist vlastite grupe (engl. *in-group bias*), ako bismo pod tom grupom podrazumijevali stanovništvo regije u kojoj žive, tj. čiji su i sami dio. Preferiranje vlastite u odnosu na vanjske grupe objašnjava se konceptom socijalnog identiteta, koji nam, ako grupu kojoj pripadamo vrednujemo povoljnije tj. pozitivnije, omogućava da povećamo svoje samopoštovanje (Tajfel i Turner, 1979; Verkuyten, 2021). Međutim, nije nam uvijek bitno da vlastitu grupu poredimo sa svakom drugom spoljašnjom grupom. Drugim riječima, važnije nam je da naša grupa bude bolja i uspješnija u odnosu na neke od dostupnih grupa, koje se odlikuju karakteristikama dovoljno relevantnim za poređenje sa našom grupom. Objašnjenje dobijenih rezultata bi se zasnivalo na tome da su svi/e učesnici/e bili/e iz Crne Gore, tj. da nismo mogli očekivati velike razlike u izraženosti stereotipa po regijama. Drugo objašnjenje odnosilo bi se na razlike u stereotipima prema stanovništvu nekih gradova koji pripadaju istoj regiji.

Treći dio rezultata odnosi se na statistički značajno negativnije stereotipe prema Podgoričanima, u odnosu na Nikšićane i Kotorane. Pored toga, dobijeni su statistički značajno pozitivniji stereotipi prema građanima Nikšića, kada smo ih uporedili sa stereotipima prema građanima Herceg Novog. U ovom dijelu obrađe podataka, dobijena je još jedna statistički značajna razlika, i to u pogledu pozitivnijih stavova prema građanima Pljevalja, u odnosu na građane Plava.

Sljedeći dio rezultata odnosio se na povezanost stepena poznavanja stanovništva crnogorskih regija i izraženosti (negativnih) stereotipa prema njima. U principu, veće poznavanje bilo je praćeno manje negativnim stereotipima, tj. pozitivnijim vrednovanjem stanovništva datih regija. Ovaj rezultat je u skladu sa jednom pojavom koja je već dugo poznata u kognitivnoj i socijalnoj psihologiji. Naime, ono što nam je poznato obično procjenjujemo kao bolje i pozitivnije. Drugim riječima, poznate osobe, predmeti, pojave, ideje i slično nam se, u pravilu, više sviđaju nego one koje su nepoznate ili strane. Ovakve socijalne kognicije imaju snažno uporište u teoriji evolucije, gdje se ono što nam je dobro poznato povezuje sa osjećajem sigurnosti i predvidljivošću, a nepoznato sa opasnošću i nemogućnošću kontrole nad njim. Preferencija poznatog je u uskoj vezi i sa jednim efektom koji je odavno poznat u socijalnoj psihologiji, a kojeg je identifikovao Zajonc (1968), nazvavši ga *efektom proste izloženosti* (engl. *mere exposure effect*). U kontekstu ove studije, pomenuti efekat bi se odnosio na sljedeće: kada smo u svojoj lokalnoj zajednici izloženi, tj. živimo u prisustvu ograničenog broja ljudi koje srećemo (gotovo) svakodnevno, očekuje se da ćemo, generalno gledano, imati pozitivan stav prema njima. Naravno, ovaj stav se može, nakon određenog vremena, donekle i promijeniti, jer život sa istim ljudima može dovesti do doživljaja monotoniije i neke vrste zasićenosti interakcijama sa jednim te istim ljudima.

Na kraju, rezultati ukazuju na pozitivnu povezanost između stereotipa vezanih uz stanovništvo različitih crnogorskih regija. Dakle, čini se da kod učesnika/ca istraživanja postoji izvjesna tendencija ka stereotipiziranju u manjoj ili većoj mjeri, bez obzira o kojoj regiji je riječ. To bi moglo implicirati postojanje individualnih razlika u sklonosti razmišljanju u formi stereotipa, odnosno, mentalnih shema ove vrste. U prethodnim istraživanjima sprovedenim na ovom polju zaista su identifikovane određene individualne razlike (Carter i sar, 2006).

Prednosti ove preliminarne studije ogledaju se u sljedećem: ispitivani su stereotipi o stanovništvu sve tri regije Crne Gore, uzet je u obzir stepen u kojem učesnici/e istraživanja poznaju stanovnike devet crnogorskih gradova, takođe, učesnici/e su pitani odakle su, tj. gdje su živjeli prije nego što su upisali/e studije.

Glavni nedostatak istraživanja odnosi se na relativno mali uzorak, koji je uz to prigodnog tipa. Ostale manjkavosti istraživanja uključuju sljedeće: nisu uzeti u obzir svi gradovi u Crnoj Gori, uzorak nije ujednačen po polu (što je onemogućilo ispitivanje ovog tipa razlika u sklonosti stereotipiziranju), kao i problem iskrenosti učesnika/ca istraživanja (tj. socijalno poželjno odgovaranje).

Preporuke za buduća istraživanja bi se upravo zasnivale na otklanjanju ograničenja ove preliminarne studije, ali i na uključivanje tjelesnih, a ne samo psiholoških karakteristika u instrumentarijum koji bi bio korišten za potrebe ovakvog istraživanja. To bi mogle biti karakteristike poput „fizički slabi – fizički snažni“ i „lijepi – ružni“ (s tim što bi riječ „ružni“ svakako trebalo ublažiti).

Zaključak

Slijede zaključci, navedeni po redoslijedu istraživačkih pitanja i formulisani u skladu sa njihovim sadržajem:

Izraženost stereotipa kod učesnika/ca istraživanja u svakoj regiji (južnoj/primorskoj, centralnoj i sjevernoj) ne razlikuje se statistički značajno s obzirom na regiju na koju se odnose njihovi stereotipi.

Izraženost stereotipa se statistički značajno razlikuje u odnosu na neke od odabranih gradova unutar iste regije i gradova koji pripadaju različitim regijama. Na primjer, stereotipi prema Nikšićanima bili su pozitivniji od stereotipa prema Podgorićanima, ali nije bilo statistički značajnih razlika u stereotipima prema građanima Bara i Plava.

Primijećen je obrazac po kojem je poznavanje stanovnika različitih regija povezano sa izraženošću stereotipa prema njima, međutim, on je bio statistički značajan jedino u slučaju centralne regije.

Dobijena je statistički značajna povezanost u izraženosti stereotipa prema stanovnicima svake od tri crnogorske regije.

Reference:

- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M. i Sommers, S. R., *Social psychology* (deveto izdanje), Pearson, 2015.
- Brown, R., *Grupni procesi: dinamika unutar i između grupa*, Naklada Slap, 2006.
- Brown, R., „Međugrupni odnosi“, u: Hewstone, M. i Stroebe, W. (ur.), *Uvod u socijalnu psihologiju: europske perspektive*, Naklada Slap, 2003, str. 427–455.
- Carter, J. D., Hall, J. A., Carney, D. R. i Rosip, J. C., „Individual differences in the acceptance of stereotyping“, *Journal of Research in Personality*, 40(6), 2006, str. 1103–1118.
- Echabe, A. E., „Relationship between implicit and explicit measures of attitudes: the impact of application conditions“, *Europe's Journal of Psychology*, 9(2), 2013, str. 231–245.

-
- Hogg, M. A. i Vaughan, G. M., *Social psychology* (osmo izdanje), Pearson, 2018.
 - Jonas, K. i Ziegler, R., „Attitudinal ambivalence“, u: Hewstone, M. i sar. (ur.), *The Scope of Social Psychology: Theory and Applications*, Psychology Press (Taylor & Francis Group), 2007, str. 29–42.
 - Pennington, D. C., *Osnove socijalne psihologije* (treće izdanje), Naklada Slap, 2008.
 - Rot, N., *Osnovi socijalne psihologije* (10. izdanje), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
 - Saleem, M., Hawkins, I., Rains, S. A., Mastro, D. i Coles, S., „Media depictions of minority groups: A Meta-analytic review examining the effects of positive and negative portrayals on outgroup evaluations“, *Media Psychology*, 29(2), 2026, str. 275–305.
 - Tajfel, H. i Turner, J. C., „An integrative theory of inter-group conflict“, u: Austin, W. G. i Worchel, S. (ur.), *The Social Psychology of Inter-group Relations*, Brooks/Cole, 1979, str. 33–47.
 - Verkuyten, M., „Group identity and ingroup bias: The social identity approach“, *Human Development*, 65(5–6), 2021, str. 311–324.
 - Woitzel, J., Ingendahl, M. i Alves, H., „Intergroup bias in perceived trustworthiness among few or many minimal groups“, *Journal of Experimental Social Psychology*, 115, članak br. 104668, 2024.
 - Zajonc, R. B., „Attitudinal effects of mere exposure“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 9(2, dio 2), 1968, str. 1–27.
 - Zvonarević, M., *Socijalna psihologija* (treće, dopunjeno izdanje), Školska knjiga, Zagreb, 1981.

O POEZIJI VOJISLAVA VULANOVIĆA

Đorđe Sanković

Vojislav Vulanović is one of the greatest Montenegrin poets of the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. The goal of this work is the valorisation of his creativity, which we will do in the manner of deconstruction and Russian formalism. The selection of songs that will be found in this paper will not include songs for children and youth, because we believe that they would be more suitable for topics in the field of literary methodology in primary and secondary schools.

Keywords: Vojislav Vulanović, contemporary Montenegrin literature, poetry

Čuveni njemački idealista Artur Šopenhauer (Arthur Schopenhauer) je u svojoj knjizi *O pisanju i stilu* napisao da je čitanje savremenih pjesnika i pisaca gubljenje vremena, jer je njihovo stvaralaštvo ponavljanje onog što je već napisano, pri čemu uvijek dolazi do veoma lošeg podražavanja. Poetika Vojislava Vulanovića je jedan od dokaza nevalidnosti te Šopenhauerove premise u savremenom dobu. U našim prethodnim istraživanjima istakli smo društvenopolitičke i književne prilike na prostorima bivše Jugoslavije koje su u mnogo čemu oblikovale kompoziciju i strukturu književnih ostvarenja savremenih stvaralaca. Kako bismo izbjegli ustaljeno ponavljanje, u ovom dijelu rada odredićemo opšte odlike Vulanovićeve poezije.

Ono što Vulcanovićevo pjesništvo čini upečatljivim jesu snažni opisi prirode i ambijenta, sa jedne strane, i čovjekove borbe za egzistenciju i smisao, sa druge. O tome je pisao dr Ethem Mandić u pogovoru njegove zbirke pjesama *Rvanje sa Vasionom*: „Priroda, kao, i kod svakog velikog pjesnika, izvor je poezije i kod Vojislava Vulcanovića. Priroda je, kako je to smatrao Gete, najveći učitelj umjetnika i prema prirodi umjetnik treba da stvara. Kad samo pogledamo naslove ciklusa u ovoj knjizi „Na brijegu“, „Kameno more i šum krila“, „San i strofe“, vidimo da su priroda i njeni pojavni oblici ti koji pjesniku diktiraju slike, riječi, figure, ritmove.“ (Mandić, 2017: 10.).

Priroda je u romantizmu zauzimala gotovo jednako važnu funkciju kao i sam pjesnik i njegov junak, koji su smatrani za polubogove. Sam Vulcanović je, kako to primjećuje dr Mandić, vjerovao u romantičnost riječi i njihovu snagu bez koje nema jasnih granica i oblika svijeta, ali sebe, kao i vlastite pjesničke likove nije gledao kao polubogove. U daljem dijelu predgovora E. Mandić ističe važnost istorijske i književne epohe u kojoj je Vulcanović stasavao kao čovjek i kao umjetnik. Uz Mihajla Lalića, Đilasa, Lesa Ivanovića, Mirka Banjevića, Janka Đonovića, Vulcanović je postao jedno od najvećih imena crnogorske književnosti, tvrdi Mandić. Ta druga polovina XX vijeka, ističe dalje dr Mandić, jeste najveće dostignuće crnogorskog duha i književnosti (uz XII vijek kada je nastao *Ljetopis Popa Dukljanina*, i uz 1847. kada je u Beču štampan prvi primjerak *Gorskog vijenca*).

Modernizam, kao spektar novih i starih književno-lingvističkih uzusa, postupaka i improvizacija, koji su u svojoj imanenciji imali čovjekovu borbu protiv besmisla, potragu za vlastitim identitetom, krik njegove nutrine, ostavio je upečatljiv trag na pjesništvo Vojislava Vulcanovića. Kada govorimo o modernom pjesništvu, moramo pomenuti neoromantizam.

U neoromantizmu, čiji je najveći predstavnik Pablo Neruda, (Ricardo Eliezer Neftalí Reyes Basoalto) pjesnik i njegov junak nijesu polubogovi već putnici i ljubavnici. Neruda je u svojim memoarima *Priznajem da sam živio* tvrdio da pjesma za njega ne može imati ni snagu ni veličinu ako je oslobođena opisa prirode. Time je potvrdio nasljeđe romantizma u svojoj poeziji, ali i tendencije ka modernim pjesničkim tokovima, koji su često oslobođeni slobodnog stiha, što se, kako ćemo vidjeti, u određenoj mjeri, odnosi i na Vulanovićeve stihove.

Vulanovićeve pjesme za odrasle se strukturalno mogu podijeliti na 3 segmenta:

- Pjesme proizvoljnog broja strofa („Prekornica“, „Blagi stih“, „Ruža u polju“, „Večernja svjetlost“, „Pred beskrajem“ i dr.)
- Soneti („U osi vječnoga“, „Vječni plamen“, „Odgovor“, „Svijetli vikor“, „Nokturno“, „Pred našim očima“ i dr.)
- Haiku („Jesenji haiku“, „Haiku o Oluji“, „Haiku o Crnoj Gori“, „Haiku o Šopenu“, „Haiku o Topoli“, „Haiku o riječi“ i ostale).

Kad govorimo o kompoziciji pjesama, u Vulanovićevom stvaralaštvu susrećemo bogat izbor motiva: motiv prirode (na što smo već ukazali), motiv oca, historijskih ličnosti i događaja, ljubavi, egzistencijalizma, nadrealizma itd... S obzirom na to da se svi ti motivi prepliću kroz sve pjesničke strukture, bilo bi pogrešno analizirati njegovo stvaralaštvo u strukturalnim granicama stihovnih tvorevina. Stoga ćemo pružiti uvid u položaj najznačajnijih motiva.

Između tradicionalizma i modernizma

Mnoga pjesnička ostvarenja Vojislava Vulanovića nose odlike modernizma, a naročito ekspresionizma i egzistencijalizma. Jedna od njih je pjesma „Opet Prijedor“ objavljena u zbirci *Rvanje sa vasionom*:

„Opet Prijedor“

Miroslavki

„Zatičemo isto vrijeme
našu unutrašnju ružu žurbe
nečujnu rijeku trenutka
koja će teći nepokretna
i kada naše kućne padnu.“ (Vulanović, 2016:163).

Ova melanholična pjesma posvećena izvjesnoj Miroslavki je dokaz naših dosadašnjih tvrdnji o položaju Vulcanovićevog pjesništva. Elementi romantizma se ogledaju u slikama rijeke i unutrašnje ruže, dok se elementi neoromantizma ogledaju u upotrebi apostrofe, stilske figure obraćanja, kojom pjesnik na svoje putovanje poziva drugog subjekta. Taj drugi subjekt može biti daleki posmatrač ili direktni učesnik u pjesnikovom svijetu. Ne možemo znati ko je Miroslava u pjesmi (da li je žena, majka, sestra), ali možemo biti sigurni da je ona saputnica pjesnika koji korača ka neizbježnoj smrti, što pjesmi daje tužan ton. Tumačenje Momira M. Markovića iznijeto u ranije spomenutoj zbirci najbolje bi moglo opisati tematiku ovog pjesničkog ostvarenja: „Poezija Vojislava Vulcanovića je kao vasiona, ne može se obujmiti osim njom samom, napisao sam u impresijama negdje ranije. Njena dramatska razućenost ima unutrašnji oslonac i izvor. To je muzika sa svjetlosnim rasporedom značenja. To je vihor glasova u ćijem središtu je tišina, iz koje se upravlja vidicima, svitanjima, tamom, izvorima, cvjetanjem jabuka i zrijevanjem grožđa.“ (Marković, 2014:167). U kvinti „Opet Prijedor“ upravo dominira taj nećujni krik, krik koji nastaje iz vjećite nemoći za suoćavanjem sa krajem koji stiže svakoga, sa vremenom koje će teći svojim tokom i onda kada ne bude više ljudi, niti onoga što poćiniše.

Taj kompozicijsko-tematski okvir u mnogo čemu podseća na ekspresionizam, čija je srž bila krik čovjekove psihe. Jedna od pjesama iz istog opusa (*Rvanje sa vasionom*) koja odgovara tematici citiranih stihova je „Kakvi drugi vjekovi“:

Kakvi drugi vjekovi

„Ko kaže da su dugi vjekovi,
taj ne zna što govori –
vjekovi su crno ili crveno lišće
nad poljima, nad morima,
koje se prevrće i maše
slijepom kamenu,
uskopištalom čovjeku,
koji ga ne čuje, ne vidi,
nesvjestan svoje samoće,
svog plačevnog udesa,
koji ne može da se spasi,
uskopio, bestidan, go,
nesnađen ni u čemu,
gladan, žedan, u svome
u svome paklu, u nedogledu,
bez sudbonosne izreke.“ (Vulanović, 2016: 19)

U navedenim stihovima primjećujemo isti melanholično-egzistencijalistički pravac, u čijem građenju učestvuju asonanca i aliteracija: *nad poljima, nad morima, gladan, žedan, crno ili crveno*, te personifikacija: *crno ili crveno lišće... koje se prevrće i maše*. U pogledu analize motivsko-tematskih okvira, valja pomenuti kritiku Bogića Rakočevića iznijetu u *Poetici Montenegrini*: „Vulanović opsesivni prostor svojih opservacija locira svuda u prošlosti i sadašnjosti ispisujući, bez obzira na potrošenost ‘filmova’ s takvim sadržajem, novu

povezanost s tegobnim konstantama sopstvene i čovjekove egzistencije uopšte.“ (Rakočević, 2012: 120). Sa druge strane, nije na odmet pomenuti zapažanja Momira Markovića u predgovoru Vulcanovićeve zbirke *Dobrik*. M. Marković se ne pridržava striktno određenja melanholičnog pjesnika, već pribjegava pojmu „nedefinisan pjesnik“: „Možda bi se ovaj pjesnik mogao nazvati melanholikom. No, Vulcanović spada u onu skupinu evropskih pjesnika čije se mjesto teško može odrediti, čak i unatrag“ (Marković, 2007: 7). Svoje zaključke Marković potkrepljuje kratkim pregledom istorije pjesništva. Vilijam Blejk, Helderlin, Zogović su, kako navodi, morali platiti visoke koncesije sumnjivoj književnoj kritici, spornoj teoriji i spornoj istoriji književnosti. Uzevši u obzir neautentičnost i tendencije ka marketinško-aktuelnim temama, Vulcanović je uspio da svoju poeziju uzdigne povrh svih tih jeftinih parametara, zaključuje M. Marković.

Na naše dosadašnje zaključke možemo nadovezati tekst Viktora Šklovskog (Виктор Борисович ШКЛОВСКИ) „Umjetnost kao postupak“, uvrštenog u knjigu Miroslava Bekera *Suvremene književne teorije*: „Umjetnost je mišljenje u slikama. Ta se rečenica može čuti i od gimnazijalaca, ali je ona polazna tačka i učenjaku filologu koji u teoriji književnosti počinje stvarati neku konstrukciju. Ta je misao urasla u svijest mnogih: jednim od njezinih tvoraca treba svakako da se smatra Potebnja: bez slike nema umjetnosti, osobito poezije, govori“ (Šklovski, 1986: 105). Nije dovoljno reći da je Vulcanovićeva poezija mišljenje u slikama; ona je nešto mnogo više od toga. Ona predstavlja čitav spektar iskustava, emocija, teoretisanja. No ipak, jednim svojim dijelom odgovara Potebnjivoj definiciji. Na to je ukazala prof. Dr Sofija Kalezić u knjizi *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*: „Vulanović nije svijet koji portretiše oslikao poput razglednice, već je misao o njemu izrazio na svoj način, stvaralački

uvjerljivo“ (S. Kalezić, 2018: 229). Kalezić dalje primjećuje da se ta arspoetička načela pronalaze i u njegovoj književnosti za decu.

Kada govorimo o ruskom formalizmu, trebamo pomenuti Vladislava Ribnikara Perišića i njegovu knjigu *Ruski formalizam i književna istorija*. U pomenutom djelu Ribnikar navodi zaključke Jurija Tinjanova (Юрий Николаевич Тынянов), koji se odnose na dinamičnost pjesničkog jezika: „Tinjanov razlikuje dominantne i potčinjene elemente umetničkog teksta. Ova distinkcija u celini zamenjuje u Tinjanovljevoj književnoj misli distinkciju između postupka i motivacije, koja se sreće u tekstovima Šklovskog i Ejhenbauma. U pesničkom tekstu, po Tinjanovom mišljenju, ulogu dominantnog faktora konstrukcije ima ritam, usled čega su ostali činioци pesničkog sistema potčinjeni načelu ritmičke organizacije stiha, i deformisani ovim dominantnim činiocem strukture“ (Ribnikar, 1976: 183, 184, 185). Uzmemo li za polazište prikazane stavove, možemo zaključiti da je dominantni element prve pjesme ritam obilježen odsustvom znakova interpunkcije, dok je ritam druge konstruisan upravo njihovim prisustvom. Prvi slučaj ritma izučavali smo u poeziji Ljubete Labovića koji mu je nerijetko pribjegavao. Mada su znakovi interpunkcije u Vulanovićevim pjesmama nerijetko prisutni, „Opet Prijedor“ je dokaz odstupanja od takvog uzusa.

Pored navedenih pjesama, u Vulanovićevim pjesničkim strukturama prvog tipa pronalazimo i elemente nadrealizma. Jedan od tih primjera je pjesma „Rukopis na snu“ (objavljena u zbirci *Glas preko zemlje*) je težnja ka nadrealizmu:

Rukopis na snu

„Idu ljudi prema beskraju,
idu nebeskom baštinom,
idu ljudi, utiru put.

Stegnut jezmom zrak sam,
kroz san proklasava tišina,
grijem se spram nebesa,
Sam sam, zatvorio se svijet.
Dižemo se iz sna,
stub ognja nosi kost,
budi nas pravda,
dubina prve riječi.“ (Vulanović, 1979: 164)

Kao i u prethodnim pjesmama, možemo opaziti prisustvo melanholije, te idealističko-hrišćanske pobude. Nadrealizam, naročito Davičov, koji je postao ideološki najpogodniji komunističkim idejama, razlikuje se od Vulcanovićevog. Vulcanovićev nadrealizam se ne može poistovjetiti ni sa Kafkinim, zato što Kafka svoj jezik ne poetizuje, i što se ne približava bogu. Stoga možemo zaključiti da u pjesmi dolazi do vraćanja ka tradiciji, uz upotrebu slika i zvučnosti, postignutim putem anafore: *idu.*, asonance: *ljudi, utiru put*. U kontekstu uzajamnog djelovanja između književnog djela, ideologije, sredine i istorije, valja se pozvati na tvrdnje P. N. Medvedeva (Павел Николаевич Медведев) iznijete u studiji *Formalni metod u nauci o književnosti*: „Kada se književnost proučava u njenom živom uzajamnom delovanju s drugim ideologijama, u konkretnom jedinstvu društveno-ekonomskog života, ona ne samo što ne gubi svoju specifičnost, već se, naprotiv, specifičnost može do kraja i svestrano otkriti jedino u procesu uzajamnog delovanja“

(Medvedev, 1976: 42). Kao što smo istakli, Vulanovićevo stvaralaštvo dijeli odlike više književnih epoha, ali ono ih ne podražava, već se iznova obogaćuje. Moglo bi se reći da je Vulanović bio u neku ruku eklektičar. Eklekticism protiv kog ustaje Plehanov teži da spoji najbolje djelove više različitih sistema i pravaca, te da na osnovu toga stvori zaseban sistem mišljenja, ili, u ovom slučaju, arspoetičkih načela. Plehanov se protivio eklekticismu jer isključuje originalnost, što, ipak, nije slučaj sa Vulanovićevim stvaralaštvom. On je eklektičar u odabiru strukture i motiva više književnih epoha, ali je u tom odabiru ostavio trag ličnog doživljaja i umjetničkog postupka.

Nasuprot Medvedevu, koji težište književnog djela stavlja na sociološki trenutak i situaciju, Boris Ejhenbaum (Борис Михайлович Эйхенбаум) u svojoj studiji *Književnost* zagovara suprotne stavove: „Ispostavlja se da umetnost ima neku svoju funkciju koja je vezana s čovekovom psihom kao takvom i koja zato dejstvuje ne samo pod uticajem društvenih podstreka spolja“ (Ejhenbaum, 1972: 130–131). Najbolja potvrda ove premise jesu Vulanovićeve pjesme o zavičaju i ocu, ili, kako bi rekli ruski formalisti, o onome već opaženom. Motiv oca je, kako pomenusmo, jedan od najznačajnijih elemenata Vulanovićevog stvaralaštva, te samim tim zaslužuje posebnu pažnju.

Brojne su pjesme u kojima se pominje očev lik, a mi ćemo izdvojiti neke: „Otac“, „Otac moj govori“, „Iz ćutanja“, „Slutnja o ocu“, „Dok zamičeš predjelom“, „Očev glas“ i dr... Pogrešno je misliti da ove pjesme nemaju dodirnih tačaka sa crnogorskom tradicijom, ali je isto tako pogrešno misliti da su lišene ličnog doživljaja. U njima, moglo bi se reći, dolazi do sinteze Medvedevljevog i Ejhenbaumovog mišljenja. Nemoguće je zanemariti predratne, ratne i poslijeratne godine, tradicionalno vaspitanje i patrijarhat kao snažne granice umjetnosti, ali je u isto vrijeme nemoguće zanemariti

čovjekovu nutrinu. U prilog tome navodimo stihove iz pjesama „Cvijet“ i „Slutnja o ocu“, objavljene u zbirci *Glas preko zemlje*:

Cvijet

„Gusle javorove iz ruku oca

Gdje ste prolistale

Gdje se plavi vaš cvijet“ (Vulanović, 1979: 141)

U datoj pjesmi nailazimo na osobine modernizma: dakle, direktno obraćanje putem apostrofe. Pored toga, primjećujemo odsustvo znakova interpunkcije, što pjesmi zadaje neprekidan ritam. Zvučnost je postignuta upotrebom anafore: *gdje*. Jasno je da pjesnik ovđe aludira na izgubljeno čojstvo i junaštvo kome se ne poznaje grob. Sa druge strane, pjesma bi mogla nositi i žal za ocem koji je napustio pjesnikov život. Uporedo sa tim, u „Slutnji o ocu“, o kojoj će kasnije biti više riječi, nalazimo znakove jasne privrženosti.

Pri analizi pjesme „Cvijet“, korisno je pozvati se na Pola de Mana (Paul de Man) i njegovu studiju *Semiologija i retorika*, objavljenu u pomenutoj Bekerovoj knjizi. Man tvrdi da je lako upasti u semiotičku *zamku*, koja postavlja uslov odabira jednog od više mogućih značenja: „Ne radi se jedino o tome da postoje samo dva značenja, jedno doslovno, a drugo figurativno, te da se trebamo odlučiti koje je od ta dva značenja ispravno u toj određenoj situaciji. Retorika radikalno odgađa logiku te otvara vrtoглаve mogućnosti referencijalnih zastranjenja. Premda bi to, nadalje, bilo možda nešto više od obične upotrebe, ne bih oklijevao usporediti retoričku, figurativnu potencijalnost jezika sa samom književnošću“ (Man, 1986: 227-228). U daljem dijelu teksta Man navodi Jejtsovu (Yeats) „Među školskom decom“, u kojoj, takođe, dolazi do retorike:

„O kestene, tjeraču pupoljaka dubokog korijena
Jesi li ti list, pupoljak ili deblo?
O tijelo koje se ljulja po glazbi, o blistavi poglede,
Kako možemo razaznati plesača od plesa?“ (ibid, 228)

Mada se ovo pjesničko ostvarenje u mnogo čemu razlikuje od Vulanovićevog stvaralaštva, neporeciva je upotreba retorike koja ideološki ne odudara mnogo od Vulanovićevog „Cvijeta“. To dokazuju dalja Manova zapažanja: „Yeatsova pjesma ne govori eksplicitno o retoričkim pitanjima nego o pjesničkim slikama ili metaforama, i o mogućnosti konvergencije između iskustava svijesti kao što su sjećanje ili čuvstvo – ono što pjesma naziva strašću, pobožnošću i ljubavi /*affection*/ - te suštinama /*entitites*/, pristupačnom osjetilima kao što su tijela osobe ili ikone“(ibid, 229). Upravo taj postupak je njegovao i Vulanović u svom „Cvijetu“, o čemu svjedoče, opet, upečatljive pjesničke slike.

Druga pjesma, „Slutnja o ocu“ otkriva pjesnikovu snažnu privrženost očevom liku:

Slutnja o ocu

„Miris crnice, pelina, groma,
nebo tamno, duboko, iznad doma.
Otac svijen sjedi u noći,
sluša šum trave i ljutinu vjetra.
Otac i sad ondje misli,
spečenih usana, tvrdoga lica,
pod mravinjakom hladnih zvijezda.“ (Vulanović, 1979: 134)

Značajan doprinos analizi ovog motiva pružio je Milorad Stojović u predgovoru zbirke. Stojović tvrdi sljedeće: „Više od

dvaideset godina Vulcanović se, s vremena na vrijeme, vraća ocu kao dijelu jednog prostora koji pjesnika neprestano pokreće, kao integralnom dijelu svog bića, svom uporišnom etičko-socijalnom pejzažu, misaonom doživljaju“ (Stojović, 1979: 14). Ovo tumačenje potvrđuje naše premise o sintezi Medvedeva i Ejbenhauma; sredina, etički kodeksi i norme, uz pjesnikove lične doživljaje sačinjavaju strukturu i kompoziciju prikazanih pjesama. No, Stojović ide korak dalje, i tvrdi da lik oca prelazi u domen refleksne pjesme – pjesme u kojoj se raspravlja o putu bića i života, o putu dobra i zla, i na koji način zlo može biti prevaziđeno: „Motiv oca, kao sublimacija kretanja bića, kao svjetlost bola i radosti, kao otvaranje slobode, riječi i čovjeka, moglo bi se reći, prožima cijelu poeziju Vojislava Vulcanovića“ (ibid, 15). Ova tvrdnja je potkovanana samim pjesmama koje smo naveli tokom našeg istraživanja; sve pjesme, bez obzira na organizaciju stiha, u suštini, upućuju na čovjekovu nutrinu, na njegovu poziciju u kosmosu i na odgovore koje čeka, a koji rijetko kada stižu.

Izuzev motiva oca, Vulcanović uzima ličnosti i događaje iz crnogorske istorije kao kamen-temeljac pjesničke kompozicije. Takve su pjesme: „Epilog za ‘Gorski vijenac’“, „Marko Miljanov“, „Smrti nema tu“, „Njegoš“... Važno je istaći to da Vulcanović nije pisao hvalospjeve iz idealističkih pobuda, o čemu ćemo više govoriti kasnije. To primjećuje M. Stojović: „Njegoš je čest motiv u savremenoj crnogorskoj poeziji, i ne samo u njoj, i ne samo u savremenoj. O njemu postoje čitave zbirke pjesama i mnoštvo drugih literarnih ostvarenja. Ali, veliki, nedokučivi pjesnik, „veliki zemaljski i nebeski putnik“, i sjajno jezgro njegove pjesme, u najvećem dijelu ovih literarnih tvorevina, više je opjevan i prepjevan, idealizovan i poetizovan, gotovo bi se moglo reći – vulgarizovan. Vulcanović mu nije prišao idolopoklonički. Naprotiv. On je Njegoša uzeo kao polazište u vrijeme, kao simbol koji treba dovesti u nov

kontekst“ (ibid, 15). Stojovićeva zapažanja najbolje se ogledaju u stihovima pjesme „Njegoš“, objavljenoj u zbirci *Osvajanje beskonačnog*:

„moj je posao bio da pokrenem oblike.
Sada mogu otići jer je pjesma stvorena,
– prostor je pokazan,
pleme istinito izgovoreno.“ (Vulanović, 2014: 16)

Uz Stojovićevu kritiku navešćemo zaključke Rajka Cerovića iznijete u predgovoru Vulanovićeve zbirke *Gorki vijenac*. Ovaj provokativni naslov nam kazuje o pjesnikovom odnosu prema tradiciji i ličnim uvjerenjima. Cerović ovako objašnjava vezu između naslova i sadržaja: „Uzimajući za naslov knjige, čije se drugo izdanje pojavljuje pred čitaocem, sintagmu koja namjerno podsjeća na djelo velikog pjesničkog pretka, Vulanović odmah sugerira čitaocu nekoliko njenih značenjskih slojeva: u prvom redu riječ je o egzistencijalnoj i identitetskoj ugroženosti crnogorskog nacionalnog kolektiva, karakterističnoj za Njegoševo i Vulanovićevo vrijeme“ (Cerović, 2006: 5). Cerović dalje primjećuje da Vulanović u svojim stihovima namjerno ne prikazuje svoja ideološka opredjeljenja i ono što je želio reći. To bi odgovaralo pravcu književnosti koji je zagovarao Šopenhauer u knjizi koju pomenusmo u uvodu. Uzimajući za primjer roman *Ajvanho*, Šopenhauer ističe da književno djelo gubi na svojoj snazi ako se vidljivo podredi jednom parametru, bio to moralistički ili ideološki. Da bi književna ostvarenja doživjela veličinu, neophodno je da se u njima pronađu strukturalno-motivski principi koji će ga izmjestiti, ili, bolje reći, proširiti van zamišljenih misaonih okvira. Upravo to pronalazimo u Vulanovićevom stvaralaštvu, što je postignuto poetizacijom prostora, nutrine, otadžbine i samih pjesnikovih misli.

Vulanovićeva filozofija života

U Vulanovićevim pjesmama, a naročito u sonetima, možemo pronaći tragove njegove filozofije života. Pored prisustva egzistencijalno-ekspresionističkih tendencija, nepobitno je prisustvo idealizma. Pod time ne mislimo na idealizaciju ljudi, pojmova i svijeta, već na poimanje stvarnosti. Jedan od velikih marksističkih teoretičara kog smo pomenuli na prethodnim stranicama G. V. Plehanov (Георгий Валентинович Плеханов) je u svojoj knjizi *Protiv idealizma* išao protiv tog pravca. Mi nećemo suditi ko je u pravu i ko nije, već ćemo ukratko navesti njegova načela. G. V. Plehanov ukazuje na činjenicu da idealizam tvrdi da materiji prethodi misao, ili, ideja, te da samim time biće ne određuje svijest, već obratno. Po idealizmu, zaključuje Plehanov, ideje mijenjaju istoriju i svijet. Dijalektički materijalizam polazi od suprotnog stanovišta; dakle, biće je to koje određuje svijest i materija prethodi ideji i mišljenju. U Vulanovićevim zbirkama pjesama, a naročito u *Slobodnim sonetima*, pronalazimo uporište u idealizmu. Jedan od takvih primjera jesu stihovi „Vječnog plamena“.

Vječni plamen

„To što nam tkaju misli, to je svijet,
samo to, i samo to, neoborivo,
drugo je kamen, prašina, mlivo,
šutnja praznine, muklina, tmina, samo to.
Riječ je jedini plamen,
pa bio neviđen, sahranjen, satrven,
jer on radi u pepelu, u knjizi, stamen,
dok mi nestajemo, on se rve.“ (Vulanović, 2005: 8)

Kada govorimo o idealizmu, moramo istaći to da je Vojislav Vulanović u svojim pjesmama izražavao religijska ošućanja. Za razliku od modernističkih tekovina, on priznaje postojanje Boga, i ne posmatra ga kao diktatora. Mada, trebamo imati u vidu da njegov bog nije spasitelj koji dolazi, već do kog se dolazi, što dokazuju i sami stihovi. Na to bismo mogli nadovezati tekst Žaka Deride (Jacques Derrida) *Poststrukturalizam u suvremenoj književnoj kritici*, kog je preveo i objavio Miroslav Beker u ranije pomenutoj knjizi: „Bilo bi veliko olakšanje prekinuti s pojmom o vjerskom i napose o ustano- vama koje tvrde da ga posreduju. Ali kod ustanove jezika svaki takav prekid djeluje neautentično. To nas drži u ‘prljavštini riječi’, u sastajanju, ubijanju, čišćenju, onoga što se smatra vjerskim ili uvijek iznova uzvišenim. No ako se okrenemo od vjere, filozofije, psihoanalize i lingvistike itd. prema književnoj kritici te priznamo njen zaseban status, to činimo zato što nam je potreban vrt u divljini“ (Derida, 1986: 220). Uzevši u obzir religiju, naročito hrišćansku, stopljenu sa starim slovenskim paganstvom, kao neodvojiv dio crnogorske tradicije, dolazimo do premise da je Vulanović u svom stvaralaštvu u izvjesnom dijelu njegovao tradicionalizam. No, uprkos različitoj tematsko-motivskoj cjelini, ono što ova pjesma dijeli sa ostalim pjesmama jeste upečatljiva pjesnička slika odlikovana upotreba epiteta: *vječni, neviđen, sahranjen, satrven*.

U sonetu „Ko se pričesti“ pronalazimo još snažnije religijske ošućaje, naročito u stihovima:

„Ko se pričesti, njegova je sudbina
pučina mora i nebeska dubina,
kojom odiše koraci Vergilija.

Tome iz skrinje Gospod pozajmljuje
pregršt vedroga sunca, koje klija
u čiste zlatne riječi, što huje.“ (Vulanović, 2005: 12)

U datim stihovnim tvorevinama vidimo tendenciju ka uvođenju umjetnika u književni tekst, što je kasnije činio i Ljubeta Labović. No, važno je ukazati na to da Vulaanović nije krenuo danteovskim stazama, jer je Vergilija smjestio u raj uprkos tome što nije vjerovao u Isusa.

U pogledu dosadašnjeg sadržaja, valja napomenuti Vulanovićevu zbirku pjesama *Novi psalmi*. Iako te pjesme strukturalno ne pripadaju sonetima, u njima pronalazimo veliki broj pjesničkih ostvarenja koja po motivima odgovaraju sonetima. Psalmi, kao vid hebrejskih religijskih pjesama, u Vulanovićevoj poeziji se ne odnose samo na boga, već na same riječi, u čiji je romantizam i sam vjerovao. To otkrivaju stihovi pjesme:

„Sine, biraj riječi –
prožmi ih duhom i izgovaraj
stisnutih zuba...
riječ nema smrti, ima samo života –
riječ je svjetlosna i šumna zvijezda...” (Vulanović, 2004: 31)

Pri analizi psalma, od pomoći je kritika Lava Jovanovića *Crnogorski kulturni urbanitet*. Pišući o Vulanovićevom stvaralaštvu, Lajović navodi Rilkeova (René Karl Wilhelm Johann Josef Maria Rilke) zapažanja iz *Pisama mladom pjesniku*. Rilke tu piše da bi se stvaralac trebao zapitati što je to što ga nagoni da piše, i da treba postati privržen pisanju do te mjere da bi umro bez njega. Na to Lav Jovanović nadovezuje svoja tumačenja Vulanovićeve poezije: „Ne znamo, da li je Vojislav Vulanović na početku svog bavljenja poezijom prepoznao u sebi neka od ovakvih svojstava poezije koje je u vidu savjeta davao veliki njemački pjesnik, ali je izvjesno da je ovaj crnogorski pisac još na svojim počecima prepoznao bitna svojstva poezije i njenog smisla – njenih ishodišta – i u njoj ostao punih pedeset godina (Lajović, 2005: 169).

Pored Lava Jovanovića, o ovom aspektu Vulanovićevog stvaralaštva pisao je Pavle Goranović u predgovoru zbirke *Povijest nenapisanog*. Pod ovim, može se reći, postmodernističkim naslovom, objedinjene su pjesme s hrišćanskim i egzistencijalističkim motivima. O poznijoj fazi Vulanovićevog stvaralaštva Goranović piše: „Čini se, ipak, da se presudan preokret u Vulanovićevom stvaralaštvu dešava krajem devedesetih godina prošlog stoljeća, kada objavljuje nekoliko knjiga koje se u mnogome razlikuju od dotadašnjih. Naime, pjesnik se više okreće nekoj vrsti vođenja dijaloga sa poezijom, preispituje sopstveni glas, a naslovljeno se snažnije uslovljava sa pročitanim“ (Goranović, 2003: 5). Potvrdu navedenih zapažanja vidimo u citiranim stihovima.

Neke drukčije stihovne improvizacije

Pored navedenih pjesničkih struktura, Vulanović se ogledao u haiku poeziji. Važno je reći da on nije jedini crnogorski pjesnik koji je krenuo tim pravcem; mnogi njegovi savremenici-pjesnici su stvarali takve pjesničke strukture. Iz tog razloga ovaj aspekt Vulanovićevog stvaralaštva ćemo sagledati u okvirima književne komparativistike.

U tom pogledu od koristi je antologija *Crnogorska haiku poezija* priređena od strane Dušana Đurišića. Prije svega, valja ukazati na to da nam ovi Vulanovićevi stihovi otkrivaju neke nove aspekte pjesnikovog stvaralaštva. U pjesmi „Haiku o ljepoti“ objavljenoj u zbirci *Lepeza zeba* autor nam prenosi svoje ljubavne doživljaje:

„Lijepa ženo,
koju čekah s nježnošću –
samo si vijest.

Žene s mora –
Afrodita, Jelena –
morem rođene.“ (Vulanović, 2012: 16).

Da bismo imali bolji uvid u ove kompozicijske elemente pjesnikovog stvaralaštva, pozvaćemo se ponovo na Rakočeviću *Poetiku montenegrinu*. Kao što se da primijetiti, autor je u citiranim stihovima zakoračio u svijet Homerove *Odiseje*. Rakočević o tome piše sljedeće: „Sabirajući nagomilane književne, odnosno životne dodire i uticaje, Vulcanović odisejskim tragom nastoji da iznova iskustvuje svijet koji komunicira sa zavičajnom i širom mitologijom. Otuda Homer, odnosno homerovski naboj, mitološke varijacije razvučene kroz mediteranske toponime i elegičnost koja uzaludno govori o prolaznosti vremena“ (Rakočević, 2012: 121).

Kada govorimo o motivu ljubavi, možemo zaključiti da joj je Vulcanović pristupio neoromantičarski. Kao što smo ranije spomenuli, on sebe ne gleda kao poluboga, a svoje ženske likove urezuje u svoju pjesmu i život i to gotovo uvijek uz opise prirode i ambijenta. To vidimo u nastavku pomenute pjesme:

„Tako lijepa,
suzdržana si zora,
tiha i sretna.

Toplim mislima
zlatnu pčelu obujmih –
a ona žaokom.“ (Vulanović, 2012: 19)

Ono što ova pjesma dijeli sa ostalima jeste melanholični ton koji se ovđe stapa sa romantičarskim zanosima. Druge haiku pjesme, pogotovo Haiku o Crnoj Gori pokazuju dosljednost Rakočevićevog zapazanja:

„Na žili voda
Zaboravljeno zlato
Prastarog Krona.

Poprsje Boga
Duboko izbrazdano
Zlatnim suzama.“ (Vulanović, 2012: 35)

U književnokomparativnom kontekstu, ton Vulanovićevih pjesama možemo pronaći u književnim ostvarenjima Alekse Asanovića, podgoričkog pjesnika koji je uvršten u pomenutu zbirku:

„Divna pahulja
Što mi je na nos pala
Brzo nestaje.“ (Asanović, 2014: 9)

Kompozicija ove Asanovićeve pjesme se razlikuje od Vulanovićevog stvaralaštva u vidljivo definisanim granicama semiotike. Jasno je da pahulja predstavlja simbol za lijepe trenutke, trenutke euforije i oduševljenja koji ne potraju predugo. Tome u prilog navodimo zapažanja Radmila Ristića navedena u pogovoru: „Šta je to što haiku pesmu čini tako posebnom, a opšte prihvaćenom u ovom šarolikom svetu, punom brojih suprotnosti i svakojakih vrsta književnih ostvarenja? To je jednostavnost, a, ipak, univerzalnost poetskog izraza u ovoj kratkoj pesničkoj strukturi, a određene i skladne, a opet, neobične metričke, koju jedinstveno i solidarno prihvata celi svet“ (Ristić, 2014: 327). Čitajući Vulanovićev haiku, na prvi pogled ne možemo sagledati položaj i granice semiotike, iz razloga što dolazi do stapanja domena ličnog, proživljenog refleksivnog i nadrealnog. Takve poetske odlike Vulanovićev

haiku izdvajaju od opšteprihvaćenih motivskih i strukturalnih cjelina haikua. Na to možemo nadovezati rad Sava Babića „Savremenik pred iskonom ili poezija Vojislava Vulanovića“, objavljenog u *Letopisu Matice srpske*. Rad je značajan zbog toga što je autor iznio odlike ranog Vulanovićevog stvaralaštva, čija se suština prenijela i u kasnije faze. Govoreći o pjesnikovoj originalnosti, Babić piše: „Vojislav Vulanović je visoko podigao svoj pesnički cilj, jer kaos treba prevesti i uspostaviti svoj, novi red. Gradeći svoj svet na vetrometini između visoka neba i velike vode, pesnik nas uvodi u predele u kojima pabirči razbacane utiske prošlosti da bi ostvario i osvojio topliji kutak „svetlo krilo strofe“. Neprekidno je prisutna svest da je to pomalo uzaludan posao, ali pesniku ne preostaje ništa drugo nego da se uhvati u koštac i da se ponese sa njim do kraja“ (Babić, 1969: 462). Čitajući prikazane haiku stihove, čini se da su oba pjesnika pokušavala da pronađu toplinu. Asanović je to činio na više primjetan način, dok je, sa druge strane, Vulanović činio isto, pritom zalazeći u kako predjele mitskog i iskustvenog.

Zaključak

Tokom istraživanja došli smo do zaključka da se poezija Vojislava Vulanovića kretala u domenu romantizma, neoromantizma, ekspresionizma, nadrealizma i hrišćanskog pjesništva. Pjesničke forme bi se mogle podijeliti na pjesme proizvoljnog broja strofa (1, 2, 3 ili više), sonete i haiku. Kad je riječ o stilskim figurama, autor je nerijetko koristio asonancu, aliteraciju, epitete, apostrofu i anaforu. U izbor pjesničkih motiva ušli su motivi otadžbine, oca, istorije, ljubavi, religije, religijske književnosti, Odiseje i svega onog što je proživljeno na ličnom nivou. Nota mnogih pjesama je melanholična. Kada je riječ o pjesnikovoj filozofiji života, zaključili smo da je

idealista i da vjeruje u besmrtnost riječi. I mada je Vulanović stasavao u književno-najplodnijem periodu Crne Gore, on nije potpao pod uticaj kiča i šunda i nemarnog podražavanja.

Literatura:

- Babić, Vasa, „Savremenik pred iskonom ili poezija Vojislava Vulanovića“, u: *Letopis Matice srpske*, Novi Sad, 1969, str. 462–466.
- Beker, Miroslav, *Suvremene književne teorije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986.
- Đurišić, Dušan, *Crnogorska haiku poezija: antologija*, Udruženje crnogorskih haidana, Podgorica, 2014.
- Ejhenbaum, Boris, *Književnost*, NOLIT, Beograd, 1972.
- Jovanović, Lav, *Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“*, Cetinje, 2005.
- Kalezić, Sofija, *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
- Medvedev, Pavel, *Formalni metod u nauci o književnosti*, NOLIT, Beograd, 1976.
- Neruda, Pablo, *Priznajem da sam živio*, Kosmos, Beograd; Nova knjiga, Podgorica, 2019.
- Plehanov, Georgi Valentinovič, *Protiv idealizma*, Kultura, Beograd, 1967.
- Rakočević, Bogić, *Poetika montenegrina*, OKF; JU Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2012.
- Ribnikar, Vladislav, *Ruski formalizam i književna istorija*, Predsedništvo Konferencije Saveza Socijalističke omladine Jugoslavije, Novi Beograd, 1976.

-
- Šopenhauer, Artur, *O pisanju i stilu*, Ars Longa, Beograd, 1982.
 - Vulcanović, Vojislav, *Dobrik*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2007.
 - Vulcanović, Vojislav, *Glas preko zemlje*, Pobjeda, Titograd, 1979.
 - Vulcanović, Vojislav, *Glas preko zemlje*, Pobjeda, Titograd, 1979.
 - Vulcanović, Vojislav, *Lepeza zeba*, Udruženje književnih prevodilaca Crne Gore, Podgorica, 2012.
 - Vulcanović, Vojislav, *Novi psalmi*, Kulturno-informativni centar „Bijeli Pavle“, Danilovgrad, 2004.
 - Vulcanović, Vojislav, *Osvajanje beskonačnog*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2014.
 - Vulcanović, Vojislav, *Rvanje s vasionom*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2016.
 - Vulcanović, Vojislav, *Slobodni soneti*, Kulturno-informativni centar „Bijeli Pavle“, Danilovgrad, 2005.

TRAGIKA I POBUNA U U STIHOVIMA DUŠANA GRBOVIĆA

Sofija Kalezić

The central preoccupation of poetic and journalistic work of Dušan Grbović was to draw attention to the difficult socio-economic position of the individual, as well as to advocate for social justice. This paper sheds light on the oeuvre of this forgotten yet valuable Montenegrin interwar literary figure, with particular emphasis on his revolutionary and socially engaged poetry.

Keywords: war, poetry, revolution, tragedy, social motifs, early death

Po završetku učiteljske škole, Dušan Grbović je pošao u školu rezervnih oficira iz koje su ga prekomandovali u običnu jedinicu. Učiteljevao je u selu Zovi Do kod Nevesinja, gdje je učestvovao u demonstracijama 1939. godine. Iste godine premješten je u Gotovušu kod Pljevalja, da bi nastavio aktivnost u okviru Zemljoradničke stranke. Kapitulacija stare Jugoslavije ga je zatekla u Albaniji. Nakon raspada jedinice vratio se u pljevaljski kraj, gdje je učestvovao u pripremama za podizanje ustanka. Bio je učesnik Trinaestojulskog ustanka u pljevaljskom kraju i dugogodišnji borac za nacionalnu slobodu.

Prebačen je u Sarajevo, pa odatle u Petrinju, rodni kraj svoje supruge Berte. U ovom kraju neko vrijeme je radio kao ilegalac, sve do pada u ruke ustašama koji su ga sproveli u Staru Gradišku. Prilikom pokušaja bjekstva, ustaše su ga uhvatile i

poslale u Nezavisnu državu Hrvatsku. U panici, pred dolazak partizana, ubili su ga zajedno s drugim logorašima. Likvidiran je u Jasenovcu pred samo oslobođenje, aprila 1945. u 38. godini života.

„Navršilo se više od sedam decenija od mučeničke smrti Dušana Grbovića, učitelja, narodnog tribuna, pjesnika, pripovjedača, rodoljuba, i partizanskog borca. Njegov burni život okončan je u trideset i sedmoj, u ustaškom logoru Jasenovac nakon trogodišnjeg utamničenja u najzloglasnijem mučilištu na tlu ondašnje Evrope. ‘Izgorio je u osvitku zore’, kako je to slikovito ali tačno još prije više od pola stoljeća napisao Drago Ćupić čijom zaslugom su iz prisjenka zaborava počeli da izranjaju njegov tragični lik i torzo njegovog pjesničkog djela. Nažalost, nikada se neće saznati tačan datum Dušanove smrti u ovom mučilištu. Da li je umro od bolesti, gladi i iscrpljenosti, ili je živ spaljen posljednjih dana aprila 1945. godine kada su njegovi tamničari u paničnom strahu pred konačnu propast tzv. Nezavisne države Hrvatske spalili sve zgrade i zatočene logoraše kako bi zatrli svoje zločinačke tragove?”¹

Dušan Grbović pripada krugu revolucionarnih crnogorskih pjesnika čije je stvaralaštvo snažno obilježeno Narodnooslobodilačkom borbom i antifašističkim idealima. Njegova priložena pjesma jedna je od najprepoznatljivijih jer na slikovit i uzvišen način prikazuje partizanski pokret, borce i njihovu borbu protiv fašizma. Pjesma ima izrazito mobilizatorski i patriotski karakter, a istovremeno predstavlja dokument jednog historijskog trenutka.

Značajna rukopisna ostavština, kao i sve ono što je ovaj talentovani stvaralac publikovao u listovima i časopisima objedinjena je u Grbovićevom ostvarenju objavljenom nakon sedam decenija – *Sabrani književni radovi* (Narodna biblioteka

¹ Dobrilo Aranitović, *Postojanost ljudskog i stvaralačkog čina (Napomena uz ovo izdanje)*, priredio Dobrilo Aranitović, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016, str. 313.

„Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016). Priređivač ove knjige koja obogaćuje fond crnogorske zavičajne književnosti je Dobrilo Aranitović, dugogodišnji poslenik iz oblasti bibliotekarstva, a recenzent je akademik Ljubomir Zuković.

Knjiga se sastoji iz djelova nazvanih: *Nemiri, Stisnutih pesnica, Gruda od krvi i znoja, Igra sunčanih pejzaža u očima, S dušom elegije, Krvi starinske, Na poprištu života, Dokumentarna proza, Rasprave, članci i prikazi, U ogledalu kritike, U svjetlu dokumenata i Prilozi*. Pjesnikovo raspoloženje, emocije i klimu vremena u kojem je živio i stvarao posebno uspješno dočarava ciklus *Stisnutih pesnica* prožet borbenim, revolucionarnim duhom i socijalnim aktivizmom usmjerenim na klasnu borbu proletera. U *Sabranim književnim radovima* objavljeni su i prilozi književnih historičara i kritičara o Grbovićevom književnom, kulturno-prosvjetnom i revolucionarnom radu.

Njegova zbirka pjesama *Nemiri*, koju je iz jasenovačkog logora uspjela da spase njegova supruga, ugledala je svjetlo dana 1976. godine u izdanju Međurepubličke zajednice za kulturno-prosvjetnu djelatnost iz Pljevalja. Ovaj izbor priredili su Drago Ćupić i Momir M. Vojvodić. Jedna od najpoznatijih Grbovićevih pjesama nosi naziv *Gorom jezde partizani*:

„Gorom jezde partizani,
Rujnim suncem obasjani
Sa Ljubišnje četa slazi,
Krasni momci, svi u snazi.

O ramenu puške tanke,
Ubojite partizanke,
Na puškama plamen sveti
Nose oštri bajoneti.

Šajkače su zaognjili
Sve crveni karanfili.
Gorom jezde, a u gori
Junačka se pjesma ori.

Svakog časa može biti
Četa će se sukobiti
Sa hordama crna mraka
Fašističkih zvijer-divljaka.

Znaće borci Crnogorce
I delije Sandžaklije
Musolinu najmilija
Fašistička „Pusterija.“²

Već u prvim stihovima pjesnik gradi snažnu vizuelnu sliku. Priroda nije samo pozadina događaja, već saveznik boraca, što je čest motiv u revolucionarnoj poeziji. Planina Ljubišnja simboliše slobodu, snagu i otpor, a partizani su predstavljeni kao „krasni momci, svi u snazi“, čime se naglašava njihova mladost, vitalnost i moralna čvrstina.

U drugoj strofi posebna pažnja posvećena je oružju. Puške, bajoneti i „plamen sveti“ imaju simboličko značenje – oni nisu samo sredstva borbe, već nosioci pravedne, svete ideje oslobođenja. Oružje se prikazuje gotovo mitski, što doprinosi heroizaciji partizanskog pokreta. Crveni karanfili jasno upućuju na revolucionarnu simboliku i povezanost s komunističkim idealima. Zvuk i pokret imaju važnu ulogu u pjesmi. Dok partizani jezde gorom, „junačka se pjesma ori“, čime se ističe kolektivni duh, zajedništvo i nepokolebljiva vjera u pobjedu.

² Dušan Grbović, „Gorom jezde partizani“, u knjizi Miroslava Đurovića *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*, NIO Pobjeda, Titograd, 1983, str. 64.

Pjesma u pjesmi ima funkciju ohrabrivanja i podizanja morala, ali i prenošenja poruke o pravednosti borbe.

U narednim stihovima pojavljuje se motiv stalne opasnosti i neizvjesnosti. Sukob sa „hordama crna mraka“ i „fašističkim zvijer-divljacima“ prikazan je kroz snažan kontrast dobra i zla. Fašizam je dehumanizovan, dok su partizani prikazani kao nosioci svjetlosti, slobode i pravde. Time Grbović jasno zauzima ideološku i moralnu stranu. Posebno je značajno što pjesnik naglašava zajedništvo različitih naroda i krajeva – Crnogoraca i Sandžaklija – u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Time se ističe bratstvo i jedinstvo, jedna od ključnih ideja Narodnooslobodilačke borbe. Završni stihovi, u kojima se spominje Musolinijeva „Pusterija“, imaju ironičan i prijeteci ton, nagovještavajući poraz fašističkih snaga.

Pjesma *Gorom jezde partizani* predstavlja snažan primjer revolucionarne poezije koja slavi hrabrost, slobodu i kolektivni otpor. Dušan Grbović kroz jednostavan, ali snažan jezik uspijeva da prikaže herojski duh partizana i istorijsku važnost njihove borbe, ostavljajući trajno svjedočanstvo o jednom od najvažnijih perioda u istoriji Crne Gore i šireg prostora bivše Jugoslavije.

Grbović stvara pod naglašenim uticajem poznatih jugoslovenskih pjesnika, od Rakića i Šantića do Kranjčevića i Aškerca, kao i poljskog proleterskog pjesnika Vladislava Bronjevskog. Najvećim dijelom njegova poezija je socijalna i revolucionarna, a manjim refleksivna i ljubavna. Kao nacionalno osviješćenom stvaraocu, jednako su mu bliske porobljena Istra i slobodarska Španija. Kao pjesnik tzv. angažovane poezije, on pjeva o gladnim i porobljenim, ubogim i ugnjetenim, a sloboda i slobodarski duh naroda predstavljaju njen lajt motiv.

„Uz Rista Ratkovića i Grigorija Božovića“, navodi Miroslav Đurović, „Dušan Grbović je jedan od prvih pisaca koji u literaturu uvodi „nevidbog“, taj kraj što bijaše na kraju svijeta i

na periferiji vremena, kraj zaklonjen od svijeta visokim brdima i planinama, gdje kuća kuću jedva može da dozove, gdje od sela do susjednog sela ponekad ima i dan hoda, i „sto godina do prve kasabe“, gdje su jedine „fabrike“ bile bogomolje i žandarmerijske stanice. U tom i takvom zaostalom kraju, bez industrije i radničke klase, kraju koji su vlastodršci držali u tami i bijedi, da lakše vladaju i muzu, da siju međuvjersku i međunacionalnu mržnju i bratoubilačku borbu, na prostoru koji inače krije bogatstva i neviđene ljepote, rođen je, rastao i sazrijevao pjesnik i borac Dušan Grbović.“³ Đurović navodi da je Grbovićeva biografija tipična za naše progresivno usmjerene predratne intelektualce, koji su, brzo sazrijevajući, ulazili u revolucionarni pokret, birajući riječ kao najubojitije oružje u borbi za promjenu života i svijeta.

Pjesma *Stisnutih pesnica* predstavlja snažan revolucionarni i kolektivni poetski iskaz, duboko ukorijenjen u historijski i ideološki kontekst borbe protiv fašizma i društvene nepravde. Ova pjesma nije samo umjetnički izraz ličnih osjećanja, već svojevrsni manifest generacije koja sebe doživljava kao svjesnog učesnika u stvaranju povjesnice – historije koja se rađa u ognju borbe:

„U nadi i čežnji živimo i mremo,
Svesni kao borci za delo golemo,
Plamen naše borbe nosi srca čista
I taj plamen srca našom dušom blista.

Siti smo lukave, bespravne i bedne
Prošlosti vekova! Duše su nam žedne
Pobednih truba i slobodnog zraka
Nad silom grubom fašizma i mraka.

³ Miroslav Đurović, „Treća dimenzija Dušana Grbovića“, u knjizi Miroslava Đurovića: *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*, NIO Pobjeda, Titograd, 1983, str. 57.

Svesni da se danas stvara povesnica,
Mi, stegnutih zuba, stisnutih pesnica
Bdimo, k'o da i ne osećamo ništa
Nad bolnom arijom naših pepelišta.

Seljaci, radnici – umni i telesni,
Svi narodi, bud'te svojih prava svesni,
Pa zbijte redove u jedan čvrsti front
I bor'te se smelo, već rudi horizont!

Gle, plameno mašu, vijore u zori,
Zastave naše, zastave u gori.
To nam sunce sija, Istok i Rusija,
Naša žarka nada, ljubav najmilija.

Sve će ogrejati sunce: sužnje, jadne,
Prezrene, bespravne, ozeble i gladne,
Sve bedne na zemlji ovoj, sile grube,
U osvitu Dana kad ogłase trube...

U nadi i čežnji živimo i mremo,
Svesno, kao borci za delo golemo.
Plamen naše borbe nose srca čista,
I taj plamen srca našom dušom blista.“⁴

Već u prvom katrenu uspostavlja se osnovni ton pjesme: spoj nade, čežnje i svjesne žrtve. Stihovi nose snažnu egzistencijalnu poruku – život i smrt objedinjeni su istim ciljem. Lirski subjekt nije pojedinac, već kolektivno „mi“, što je jedno od ključnih obilježja ove pjesme. To „mi“ sebe vidi kao borce za istorijski

⁴ Dušan Grbović, „Stisnutih pesnica“, u knjizi istoimenog autora: *Sabrani književni radovi*, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016, str. 17–18.

zadatak koji nadilazi lične interese. Plamen borbe simboliše čistotu namjere i moralnu uzvišenost: srca su čista, a borba nije vođena mržnjom, već težnjom ka slobodi i pravdi.

U drugoj strofi jasno se imenuje neprijatelj, čime se pjesma smješta u kontekst Drugog svjetskog rata i antifašističkog pokreta. Fašizam je predstavljen kao simbol tame, nepravde i istorijskog nazadovanja, dok su „pobjedne trube“ i „slobodni zrak“ metafore oslobođenja i novog početka. Duše su žedne, što dodatno naglašava duboku, gotovo životnu potrebu za slobodom i dostojanstvom.

Treća strofa pojačava osjećaj istorijskog trenutka – lirski subjekt shvata da je dio prelomnog vremena. Umjetničke slike simbolišu odlučnost, istrajnost i spremnost na žrtvu. Izraz: „Nad bolnom arijom naših pepelišta“, priziva slike spaljenih sela i stradalog naroda, ali i pored toga postoji budnost i svijest o budućnosti. Bol se ne poriče, već se pretvara u snagu. Stihovima koji predstavljaju poziv na jedinstvo pjesnik briše podjele i poziva na solidarnost svih slojeva društva. Naglašava se klasna i ljudska svijest – potreba da svi potlačeni postanu svjesni svojih prava i da se ujedine. Horizont koji rudi simbol je novog jutra i epohe koja dolazi kroz borbu.

U petoj strofi pjesma dobija i jasnu ideološku dimenziju – Istok i Rusija javljaju se kao simbol nade i pobjede nad fašizmom, izvor svjetlosti koja obasjava potlačene narode. Sunce je metafora oslobođenja, pravde i budućnosti, dok zastave koje vijore u zori označavaju revolucionarni zanos i pokret ka slobodi. U završnoj strofi motiv borbe dobija univerzalni, humanistički karakter. Ne radi se samo o nacionalnom ili ideološkom sukobu, već o borbi za dostojanstvo svakog čovjeka. Ponavljanje početnih stihova na kraju zatvara kompozicioni krug i naglašava istrajnost i nepokolebljivu vjeru u pobjedu svjetlosti nad mrakom.

Pjesma se oslanja na snažne simbole – plamen, sunce, trube, horizont – i na ritmičnu, gotovo marševsku intonaciju. Ton je

patetičan, ali u funkciji mobilizacije i podizanja kolektivnog duha. *Stisnutih pesnica* je pjesma otpora, nade i istorijske svijesti. Ona svjedoči o vremenu u kojem su poezija i borba bile nerazdvojne, a stihovi služili kao moralna podrška i poziv na akciju. Kroz snažan kolektivni glas, pjesnik izražava vjeru u konačnu pobjedu pravde i slobode, ostavljajući poruku da su nada, borba i dostojanstvo temelj ljudskog postojanja.

Pjesma *Anđeli čuvari* predstavlja snažnu i potresnu antiratnu poemu u kojoj se kroz oštar kontrast svjetlosti i tame, nevinosti i razaranja, religijskog i demonskog, oslikava tragedija bombardovanja i stradanja civila:

„*Kaproni*⁵ kao golubi beli
Sa plavog su mora doleteli
Pa kruže, kruže iznad naselja
U samu zoru kad se rasviće.
Bace starima nova jevanđelja,
A dečica zlatane krstiče.
Pa opet odlete, ti golubi beli,
Tamo odakle su i doleteli.

*

Potom u huci crnih krila
Doleti „*Junkersa*“ eskadrila,
Pa kruže, grme iznad naselja.
Dole, u selu dečica čedna
Sanjaju slatko, anđeoskih želja.
Čortave glave, ustašca medna,
Dečji osmesi, mala kolica,
Zlatni jaganjci, jata ptičija...

⁵ „*Kaproni*“ i „*Junkersi*“ su bombarderi fašističko-nacističke avijacije na strani generala Franka u Španskom građanskom ratu od 1936. do 1939. godine.

*

I opet nova jata su nad selom
Da kruže, kruže vitkim telom
Al' sada dolaze i crni talasi
Sevaju i plamte gromovi u masi.
Ori! Grmi nebo! Zemlja propade sad!
Sekund je već strašan. Demon strasno zgromi!
Lelek. Vrisak dece. Sve se survava i lomi,
U nebo se diže, pa stropoštava u ad!

*

I opet gromovi novi iz pakla kose!
Uz trijumf viteške tajne „nov uspeh“ i „uspesi“!
Kao božjom kaznom pogođeni, snose
I krotke seljanke i dečji osmesi
(O Bože, anđeli čuvari su s nama!“)
Taj moderni ukus smrti na usnama...

A onda mir, mir i dim kulja i sukta.
Komad španske zemlje u ranama bukti...“⁶

Već u prvim stihovima pojavljuju se *Kaproni* kao bijeli golubovi koji s plavog mora dolijeću i kruže iznad naselja u samu zoru. Ti avioni, konkretno italijanski bombarderi tipa Caproni, simbolišu modernu, industrijsku smrt koja dolazi s neba. Metafora golubova, tradicionalnog simbola mira i Duha Svetoga, duboko je ironična, jer ono što izgleda kao navještaj spasenja, zapravo nosi uništenje. Zora, koja obično označava novi početak i nadu, pretvara se u uvod u katastrofu.

⁶ Dušan Grbović, „Anđeli čuvari“, u knjizi istoimenog autora: *Sabrani književni radovi*, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016, str. 19–20.

Religijska simbolika u pjesmi dobija snažnu ironijsku dimenziju – umjesto riječi ljubavi i spasenja, s neba dolazi smrt. Krst, simbol zaštite i vjere, postaje znak stradanja, a naslov pjesme dodatno pojačava tragičnu suprotnost između očekivane božanske zaštite i stvarnog užasa koji dolazi odozgo. U nastavku se pojavljuje eskadrila *Junkersa*, odnosno njemačkih bombardera, čime se pjesma jasno smješta u kontekst fašističkih bombardovanja tokom Španskog građanskog rata. Ispod tih crnih krila nalaze se djeca anđeoskih želja, Grbović koristi niz umanjenica („čortave glavice“, „medna ustašca“, „dečji osmjesi“, „mala kolica“, „zlatni jaganjci“, „jata ptica“) pojačavajući osjećaj nježnosti, krhkosti i potpune nevinosti. Jagnje, kao biblijski simbol žrtve, dodatno naglašava da su upravo oni koji su najčistiji i najnedužniji izloženi razaranju. Kad počnu da nadiru crni talasi, prirodne sile stapaju se s ratnom mašinerijom, stvarajući apokaliptičnu sliku kraja svijeta. Uzvici: „Ori! Grmi nebo! Zemlja propade sad!“ – ubrzavaju ritam, stvarajući osjećaj haosa i panike, dok se kroz snažne glagole poput „survava“, „lomi“ i „stropoštava“, dočarava potpuni slom stvarnosti. Rat je prikazan kao demonska sila, pakao koji se otvara nad nedužnima.

U stihovima ove pjesme osjeća se oštra kritika militarističke propagande koja bombardovanje civila predstavlja kao trijumf. Posebno snažno odzvanja izraz – „taj moderni ukus smrti na usnama“, kojim pjesnik osuđuje savremenu civilizaciju i tehnološki napredak koji su omogućili masovno uništavanje. Modernost, koja bi trebalo da znači napredak i humanost, pretvara se u sofisticirani mehanizam smrti. Vapaj: „O Bože, anđeli čuvari su s nama!“ – odzvanja kao tragična molitva u trenutku kad zaštita izostaje, a nebo, umjesto da bude prostor spasa, postaje izvor uništenja. Završna slika donosi jezivu tišinu: nakon eksplozija ostaju mir i dim koji kulja i sukti. Zemlja je personifikovana, ona pati kao živo biće, noseći ožiljke rata, čime

tragedija jednog sela prerasta u simbol stradanja čitave zemlje i čitavog čovječanstva. Pjesma Dušana Grbovića tako ostaje snažna opomena protiv svakog rata i ideologije koja pod maskom napretka i uspjeha opravdava smrt nevinih, pokazujući da su u vihoru savremenih sukoba najčešće žrtve upravo oni koji su najmanje krivi.

Anđeli čuvari je snažna antiratna pjesma koja kroz ironiju, simboliku i dramatične slike prikazuje stradanje nevinih u modernom ratu. Kontrast između nebeskog i paklenog, djetinjstva i ratne mašinerije, čini ovu poemu duboko potresnom. Pjesnik pokazuje kako religijski simboli mogu da se izokrenu u oružje propagande, te kako tehnološki napredak može da postane sredstvo uništenja.

Poznatije Grbovićeve pjesme nose nazive *Autobiografija*, *Palanka*, *Sandžaku*, *Sa sandžačkih krša i planina*, *Ljubišnja* itd. Grbovićeva pjesma posvećena ženama ispjevana u duhu socijalne poezije nosi naziv *Ruke naših seljanki*:

„Vaše su ruke zlatne jabuke,
Dobre k'o duše, divne k'o vile,
Drage k'o majke, k'o sestre mile,
Krasne jabuke vaše su ruke.

Vaše su ruke naša spasenja
Dobrih srdaca kćeri ponosne,
One su naše snage krepodne:
Ljubavi naše, misli i htenja.

O, ruke moje, drage i divne,
I mene vi ste nežno grlile,
Ljubavi moje ljubav ste bile –
Moje divne oko srca grivne!

Vaše su ruke krasne jabuke,
Dobre k'o duše, divne k'o vile,
Drage k'o majke, k'o sestre mile –
Zlatne jabuke vaše su ruke.“⁷

Pjesma *Ruke naših seljanki* pripada socijalnoj poeziji, koja u središte svog interesovanja stavlja običnog čovjeka, njegov rad, patnju i dostojanstvo. U ovoj pjesmi pjesnik veliča žene sa sela, njihovu ulogu u društvu i životu zajednice, ističući simboliku njihovih ruku kao izvora rada, ljubavi i spasenja. Centralni motiv pjesme predstavljaju ruke seljanki, koje pjesnik poredi sa zlatnim jabukama. Ova metafora nosi višestruko značenje: jabuka je simbol plodnosti, života i vrijednosti, dok pridjev „zlatne“ naglašava njihovu neprocjenjivu važnost. Ruke seljanki nisu samo radne, već i nježne, majčinske i zaštitničke. One su „dobre k'o sestre mile“, čime pjesnik uzdiže žene iznad pukog fizičkog rada i prikazuje ih kao stub moralnih i emotivnih vrijednosti.

U drugoj strofi pjesnik ističe društvenu dimenziju – seljanke su prikazane kao nosioci snage, nade i budućnosti, jer njihov rad i požrtvovanost omogućavaju opstanak zajednice. Njihove ruke predstavljaju ljubav, svjesnu i plemenitu borbu za bolji život, što je u skladu s revolucionarnim duhom socijalne poezije.

Treća strofa donosi lični ton, pjesnik se obraća tim rukama s dubokim emocijama. On priznaje da su ga ruke grlile, štatile i voljele, čime se stvara intimna veza između pjesnika i seljanki. Ovaj dio pjesme pokazuje da poštovanje prema ženama nije samo ideološko, već duboko ljudsko i emotivno. Ponavljanjem početnih stihova u završnici pjesme, Grbović zaokružuje svoju misao i dodatno naglašava osnovnu poruku – veličanje rada, ljubavi i žrtve žena sa sela. Njihove ruke simbol su života, topline i

⁷ Dušan Grbović, „Ruke naših seljanki“, u knjizi istoimenog autora *Sabrani književni radovi*, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016, str. 89.

neiscrpne snage naroda. Pjesma *Ruke naših seljanki* predstavlja snažan izraz zahvalnosti i poštovanja prema ženama koje su često nevidljive, ali nezamjenjive. Kroz bogate metafore i emotivni ton, Dušan Grbović uspijeva da istakne njihovu ulogu kao temelj porodice, rada i društva, ostavljajući snažan utisak na čitaoca.

Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“ ustanovila je nagradu „Dušan Grbović“, koja je namijenjena najboljim poetskim ostvarenjima mladih autora, kako na lokalnom, tako i na državnom nivou. Ustanovljenjem ove nagrade Biblioteka je, osim što cijeni značaj književne tradicije i podstiče kulturne aktivnosti, iskazala i brigu za djelo pjesnika koji je prerano i na tragičan način izgubio život samim krajem Drugog svjetskog rata.

Literatura:

Primarna

- Grbović, Dušan, „Gorom jezde partizani“, u knjizi Miroslava Đurovića *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*, NIO Pobjeda, Titograd, 1983.

- Grbović, Dušan, *Sabrani književni radovi*, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016.

Sekundarna

- Đurović, Miroslav, „Treća dimenzija Dušana Grbovića“, u knjizi Miroslava Đurovića *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*, NIO Pobjeda, Titograd, 1983.

- Racković, Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine – DOB, 2009.

- Aranitović, Dobrilo, „Postojanost ljudskog i stvaralačkog čina“, pogovor knjizi Dušana Grbovića *Sabrani književni radovi*, Narodna biblioteka „Stevan Samardžić“, Pljevlja, 2016.

METAPOETIČKI POSTUPAK JEVREMA BRKOVIĆA

Anka Vučinić-Gujić

This paper highlights the distinctiveness of the poetic texts of Montenegrin writer Jevrem Brković, which take as their thematic foundation an active reflection on the meaningfulness of artistic creation. The postmodern semantics of Brković's oeuvre are complex, and his poetic metamorphoses unfold across a spectrum ranging from traditional and modernist to postmodernist expression.

Crnogorski književnik Jevrem Brković svojim obimnim opusom snažno obilježava drugu polovinu XX i prvu deceniju XXI vijeka i ne može se decidno smjestiti u određeni umjetnički kanon zbog preplitanja modernističke i postmodernističke poetike i duboke vezanosti za tradiciju i sopstvene korijene. Modernistički manir ispoljen u prvoj zbirci poezije *Retorika kiše* Jevrem Brković će razvijati i u poetskim zbirkama *Zrelo doba* i *Pjesnik ili Hamlet u progonstvu*, ali će u toku poetske evolucije, stvarajući i u doba postmoderne nenametljivo poprimati odlike ovog pravca. Poetsko-gnomski aspekt Brkovićevog stvaralaštva premrežen citatnošću kao postmodernističkim manirom razbija lokalne tematske okvire poezije i uzdiže je na univerzalni nivo. Međutim, pošto je paradigma postmodernizma pluralnost, iako lirski subjekt iskazuje neku aksiološki opštevažecu misao, pjesnik je ne uzdiže do ranga opšteprihvaćene istine. Mitologija, religija i književnost koje današnja semiotika prepoznaje kao

znakovne sisteme, u poetici Jevrema Brkovića se prepliću i dopunjavaju i zato ne možemo govoriti o semantičkoj autonomiji teksta, jer tek u istorijskom, etnološkom i lokalnom kontekstu njegovi tekstovi dobijaju na snazi. Diferenciranost poetskih iskazivanja usljed nemogućnosti spoznaje totaliteta, kao tipične postmodernističke karakteristike inkorporirane u modernističke tokove i tradicionalni sloj, doprinose građenju nove tekstualnosti i poimanja umjetničkog stvaralaštva.

Zbirka *Pjesnik ili Hamlet u progonstvu* predstavlja implicitnu poetiku Jevrema Brkovića. Pjesma „Prvo viđenje svijeta“ kao uvodna pjesma, ili pjesma odrednica, sadrži lajtmotiv da pjesnik u Duklji danom rođenja i sam postaje metafora. Specifičnost istorijsko-kulturnog podneblja navodi Jevrema Brkovića da metafora kao tipični slučaj promjene značenja riječi i najopštiji i najčešći pjesnički trop bude u saodnosu sa pjesnikom od njegove pojave na zemlji. Tu leksema „metafora“ postaje simbol pjesnika, znak u kojem dolazi do metafizičkog spoja vidljivog s nevidljivim, gdje simbol ima neograničenu i neiscrpnu idejnu značajnost. Idealizacija zavičajnog prostora data je u prikazu plavetnila dukljanskog neba u kojem nema ni pramena oblaka, a ikonički znaci – zmija, orao, sunce i bog dati su u gradacijskom okviru u obliku koncentričnih krugova „Zmija u kandžama Orla! // Iznad Orla Sunce, / u Suncu Bog / koji obavezno liči pjesnikovom ocu, / (ukoliko pjesnik nije posmrće)“ (Brković 2002: 43). Iako je zmija tajnovita, i njene je postupke – kao i njene preobražaje teško predvidjeti, ona je u kandžama orla, jer orao je i nebeski i solarni simbol zbog mogućnosti da se uzdigne iznad oblaka i da usmjeri pogled u sunce. Orao – ptica zaštitnik, vladarska ptica, nebeski ekvivalent lava na zemlji, simbolizuje najvišu silu, ali je ipak iznad njega sunce čiji zraci predstavljaju nebeske ili duhovne uticaje koje prima zemlja i zato je i sam Bog u Brkovićevoj poeziji smješten u Suncu. Sljedeća pjesnička slika dovodi do neočekivanog obrta – taj bog

obavezno liči pjesnikovom ocu, jer otac je slika svih autoritativnih likova i simbol je dominacije i vrline. Paren-teza – „ukoliko pjesnik nije posmrće“, reflektuje otežalost odrastanja djece na dukljanskom prostoru usljed istorijskih okolnosti i ratnih prilika.

Nasuprot antičkim muzama, zaštitnicama umjetnosti, u ovoj pjesmi bog nipodaštava umjetnika i ne daje mu mogućnost postizanja slave dok ne postane zreo, jer se „maslac na toplom hljebu prekriven pelinovim ili bagremovim medom“ servira dukljanskom pjesniku tek kad zađe u godine, ako ima srećnu okolnost da ih dočeka. U vječitoj antinomičnosti stvarnosti i imaginacije, istorijskog i mitološkog, ličnog i kolektivnog, Brković stvara paradigmatiku poetskih tekstova.

Citatnost je bitna stilska odlika poezije Jevrema Brkovića. Citati mogu stizati i iz kolokvijalnog jezika. Međutim, citatnost može obuhvatiti i drugačije vidove književnog ispoljavanja, odnosno ne samo doslovno prenošenje rečeničnih i tekstualnih odlomaka, već i umjetničko pozivanje na forme, slike i postupke. Kao moto ove zbirke Brković je uzeo stihove: „Zar samo si to bilo / djetinjstvo ljubljeno moje?“ – Saint John Perse (Brković 2002: 41), čime nagovještava motivski okvir i emotivni ton zbirke. Brkovićevo polazište je da samo tuga i nesreća pružaju podsticaj za poetsko iskazivanje i u tom duhu Duklja je zbog svojih istorijskih osobenosti idealno mjesto za stvaranje. Međutim, u tim uslovima uloga pjesnika i njegovog zavičaja kao da je glorifikovana – što je ostvareno i velikim inicijalnim slovom kojim pjesnik pravi otklon od gramatičke norme crnogorskog jezika, u kojoj i zajednička imenica i prisvojni pridjev podrazumijevaju malo slovo „U Duklji / odavno nema srećnog djetinjstva. / Onda je to pravi početak: / Rođen si da budeš Dukljanski Pjesnik!“ Evropski književnici (Šeli, Bajron, Vajld, Prust, Rembo ili Blok) sa svojim „čipkanim djetinjstvom sa uštirkanim guvernantama“ (Brković 2002: 45) direktan su opozit dukljanskom pjesniku koji mora imati nesrećno djetinjstvo.

Pogodbenim konstrukcijama „Ako nema rata! / Ako sa zmijom nijesi pio iz iste kamenice! / Ako nijesi vidio đavola na očevom vratu! / Ako ti gavran nije bio najbolji drug u djetinjstvu! – Onda ne moraš biti pjesnik.“ (Brković 2002: 47) naglašava neophodnu socio-kulturnu osnovu za uspješnost poetskog dukljanskog iskazivanja, a istovremeno je i reminiscencija na dominantnost tuge i tragike na ovim prostorima. Na ovaj način Jevrem Brković vidi pjesničku misiju samo u domenu angažovanosti, a ne u iskazivanju umjetničkih poriva i relaksaciji duha. Nasuprot ortografskom isticanju u prethodnoj poetskoj cjelini slijedi semantički pad u sljedećoj strofi jer ako nema takvih izazova – „Što će ti to kod toliko pravih ljudskih zanimanja!“ (Brković 2002: 47). Poput Aristotelovog stava da historičari prikazuju ono što se dogodilo, a pjesnik ono što se moglo dogoditi, Brković zbog vječitog polariteta realnosti i fikcije indirektno pjesnički poziv izostavlja iz kruga pravih zanimanja.

Pribjegavanjem autoironiji i metanaraciji pjesnik stvaralačkom aktu daje novu dimenziju, čija je autentičnost uslovljena individualnom i kolektivnom tragikom. Iako su i istorija i fikcija diskursi i označavajući sistemi i u duhu postmodernizma bilo bi logično da se zahtjevi za istinom izvode iz tog identiteta, Jevrem Brković pribjegava više istorizmu, što je donekle i logično ako je u Duklji uticaj patrijarhalne porodice dominantan i utiče na etičko formiranje ličnosti „U kući zatiče obaveznu lektiru./ Knjigu – Babu!/ Knjigu – Đeda! / Knjigu – Oca! / Knjigu – Majku!“ (Brković 2002: 49). Duh tradicije i socio-etičke norme toliko su ugrađene u genetski kod svakog pojedinca, tako da dukljanskoj djeci nijesu neophodni evropski ili svjetski klasici za ispravno formiranje ličnosti i vaspitne uplive, već je to jedino i isključivo njihova primarna porodica sa jasno utvrđenim kanonima. Anafora kao metrički znak ponavljanja istovremeno doprinosi ekspresivnosti poetskog iskaza, a dvije generacije, baba i ded, otac i majka odaju duh patrijarhalnog vremena.

Jevrem Brković napravio je semantičko pomjeranje time što je babi data prednost u odnosu na đeda u porodičnom jedinstvu i na postmoderan način pomjerio rodnu vizuru navodeći prvenstvo ženskog u odnosu na muški subjekat. Dekonstrukcija muškog rodnog polja istovremeno je i pjesnikov dijalog sa tradicijom i stanovištem da ne postoje čvrsti, nepromjenljivi identiteti.

Akt stvaranja u direktnoj je korelaciji sa radnim pjesnikovim prostorom, ali je i tu pjesnikova uloga diferencirana jer su uslovi u kojima društveni diskurs uslovljava stvaralaštvo različiti „U Engleskoj / obavezan je i park u radnoj sobi. / U Francuskoj: / Čim se rodi pjesnika sele u radnu sobu. / U Španiji (nekada) / pjesnik je znao da mora proći onaj put / od tamnice do streljšta. / U Rusiji se / radna soba mora odraditi. / Na Balkanu / pjesnik još ne smije imati radnu sobu / Bilo bi to opasno i za njega i za Balkan“ (Brković 2002: 64–68). Lotman navodi da «istorijski i nacionalno-jezički modeli prostora postaju organizaciona svojstva za izgradnju slike svijeta – cjelovitog ideološkog modela koji je svojstven datom tipu kulture» (Lotman 1976: 279). Radna soba kao prostorni, vidljivi objekt predstavlja denotat jezičkog znaka, jer samo u početku ostaje neutralna u pogledu eventualnih daljih implikacija ili asocijacija, a veoma brzo poprima odlike kolektivnih i ličnih značenjskih nijansi i prelazi u sferu konotacije. Stvaralaštvo je izvor slobode, a ukidanjem radnog prostora balkanskom pjesniku, kao da mu je ukinuta sloboda stvaralaštva. Polivalentnost prikazanih prostora je refleks različitog tretmana pjesnika u pojedinim društvima. Shvaćenost pjesnika kao odroda i otuđenog od svojih najbližih koji bi možda trebalo da mu pruže najbolju utjehu, najbolje reflektuje ciklus *Pjesnikova rodbina* koji se sastoji od devet pjesama. Uvodna pjesma sumira gorka pjesnikova saznanja „Pjesnik ne smije imati rodbinu, / pjesnik i nema rodbine. / Pjesnik je bez igdje ikoga svoga. / Sam na svijetu, / Takav će i umrijeti! // Pjesnik je samorođen, / samoživ, / samo živ!“ (Brković 2002: 101).

Pjesnik je stvorio značenjsku poentu jer je riječi istog glasovnog sklopa semantički izdiferencirao tako što je od složenice iz prvog stiha *samoživ* – izdvojio lekseme – *samo* i *živ* i na taj način položaj pjesnika u svijetu stavio u različiti kontekst. Poetski valeri od samoljublja i sujete koji obilježavaju stvaraoaca do obesmišljavanja egzistencije ili svođenja na puko bitisanje, upućuju na vječiti refleksiju Jevrema Brkovića o opterećenoj sudbini pjesnika.

Brojnost pjesnika uslovljava i njihovu različitost, gdje srce i glava postaju ikoničko-indeksni znakovi „Postoje pjesnici sa srcem i oni bez srca, / zatim oni s glavom i oni bez glave“ (Brković 2002: 75). Osobeni modeli pjesničkog ispoljavanja sa nijansama emocionalnosti i racionalnosti odraz su njegovih polivalentnih uloga „Ima pjesnika koliko i cvjetova ima. / Koliko i bolesti! / Koliko i nesreće! / Koliko i čuđenja! / Koliko i čuda! / Koliko i demoni!“ (Brković 2002: 75). Simploha kojom Jevrem Brković ponavlja riječ na početku i na kraju prvog stiha ima kohezionu ulogu, ali taj modus imanja ne podrazumijeva vrijednost, već gradacijsku skalu negativnosti. Imenice – *bolesti, nesreće, čuđenja, čuda i demoni* pripadaju istom semantičkom polju i u antinomičnom su odnosu prema verbalnoj jedinici – *cvijeće* iz prvog stiha. Polisindeton kao stilska figura konstrukcije bez gramatičke potrebe gomila isti veznik, u ovom slučaju i da bi se pažnja čitalaca zadržala na svakom pojmu ponao-sob. Brkovićeve reduplikacije jezičkih jedinica nijesu samo fonološka ponavljanja, već su u funkciji artikulisanja poetske poruke. Pjesnik je pun protivrječnosti i nekad je aktivistički nastrojen i odlučan da se suprotstavi surovostima svijeta, a nekad potpuno smiren i staloženi posmatrač stvarnosti. U skladu sa različitom skalom osjećajnosti je i pjesnikov ugao posmatranja, pa nekada subjektivnost prvog lica svojstvenog lirici, zamjenjuje oblikom drugog ili trećeg lica singulara i na taj način poprima primjese objektivnog posmatrača „Mirišeš na olovo iz

knjiga. Na trulu / Višnju. Na Homera sa štapom. / Na Ahilovu petu. Na vojsku u rasulu! // Hamlete moj, / Sam si na svijetu. / Okreće ti glavu i cvijet / Izrastao u tvome sonetu!“ (Brković 2002: 136). Tužna sudbina pjesnika dočarana je slikovitim sintagmama. Višnja zbog koštice koju sadrži simbolizuje početak, ali je kod Brkovića taj početak ukaljan trulošću, kao što je stvaralačko ispoljavanje dato u slici Homera kao nadahnutog rapsoda, otežano štapom koji je njegov pratilac. Slabost, rasijanost, dekoncentrisanost su propratne pojave na putu do novog stiha i u tom otežanom trenutku pjesnik se identifikuje sa Hamletom. Cvijet kao model razvitka pojavnog svijeta, okreće se od pjesnika iako je proistekao iz njegovih poetskih tekstova. Čitava zbirka je metapoetička jer ukazuje na način stvaranja poetskih tekstova.

Zrelo doba je poetski ciklus koji sadrži rekapitulaciju zbivanja iz pjesnikovog života, pažljivo biranih i ne od značaja na opštem fonu, koliko osjećanjima koja su ispunila pjesnika susretima, impresijama, promišljanjima, a sve su te životne manifestacije sa određene vremenske distance poprimile drugačije oblike. Početak zbirke je u narativnom duhu i verbumom *dogodilo se* kao da se nagovještava fabulativnost i epski diskurs, a otklon od lirskog modela je i izbjegavanje stroge ritmičke i metričke paradigme. Pesimistički kontekst protkan je kroz sve poetske tekstove ove zbirke, ali pjesnikova zrelost omogućava da se podnesu „ocijeđena srdžba“ i „povremena sumračja“ (Brković 2002:11). Polazeći od stava da „biće nije predano zlu, ali mora ako može, da izbjegne zatvaranje u granice razuma“ (Bataj 1977: 26) pjesnik lakše prihvata nesavršenost ljudske prirode i čovjekovih polivalentnih ispoljavanja čime umanjuje tegobe sopstvenog postojanja. Otežalost egzistencije usljed priliva negativnih osjećanja, navodi pjesnika na pomisao da su individualne sudbine ujedno i opšte i na taj način svako treba da nosi breme postojanja, a pjesniku talenat i ispravnost moralnih nazora ne dozvoljavaju pasivnost, već mu je aktivistički stav kategorički imperativ

„Ako imaš poštenja koliko i dara / Ne prećuti sve ono već prećutano. / Ne oklijevaj no siđi u provaliju / Da vidiš kako pod ne-moćnim lišćem / Trunu zlatni detalji velikih nesrećnika“ (Brković 2002: 18). Pjesnik u asindetskom nizu daje razgranatu sliku pojavnosti proteklog doba u kojem veoma neobičnim sintagmama karakteriše prohujalo vrijeme „doba fantastične obmane / Doba razuđenog bezumlja, doba snage, / Doba usijanja, zlatne paprati i ptica, / Doba bubuljičave logike, doba ljubavi, / Doba lake smrti, punih rima i punog Mjeseca / Doba iskrenih laži, doba vina i mora / Doba čistog tijela, doba ljepote / Doba mladih pasa, vukova i konja / Doba gaženja trave nadojene mjesečinom / Bilo je doba kad si silazio iz vazduha!“ (Brković 2002: 20). Kroz eksplicitnost sintagmatske ose značenja, provlači se implicitna paradigmatika koju Jevrem Brković uvijek ostvaruje različitim semantičkim sjenčenjima. Kontradiktornost, oksimoron (iskrene laži), anaforski rečenični konstrukti, neobični jezički i značenjski obrti samo su lingvistička i stilska sredstva za prikazivanje jaza između umjetnika (stvaraoca) i društva, a završni stih upućuje na kontrast između fikcije i realnosti. Pjesnikova neuklopljenost u egzistencijalne obrasce većine ljudi motivirše ga da se oslanja na svoje sposobnosti i da sudbinu drugačijeg nosi kao svoj usud „Sve je protiv tebe / Kao što si ti bio protiv svih./ Sudbina pustinjaka i jeste / Da se ni na šta ne oslanja / Do na sebe i svoj drenovi štap“ (Brković 2002: 35). Pjesnikovo poigravanje riječima dato u obliku retorskog pitanja reflektuje njegovu unutrašnju snagu „Zašto toliko o Brdima / Kad si brdo i sam?“ (Brković 2002: 35). Binarna opozicija pjesnik – svijet ne inicira emotivnu, misaonu napregnutost i jaz, već samosvijest o unutrašnjoj snazi i spremnosti da se prihvati jedinstvenost postojanja, date u metaforičnom prikazu brda koje obilježava početak izranjanja i izdvajanja. Zrelo doba daje čovjeku mogućnost izbora i sumiranja i dubljeg sagledavanja međuljudskih relacija „Kad si već u

zrelom dobu / Ponašaj se kao na gubilištu! / Reci sve što te bolje, / Sve što ne prebolje“ (Brković 2002: 53). Oslobođajući riječi od diskurzivnog ustrojstva pjesnik se ne obračunava sa prohujalim dobom, već ponavljanjem lekseme *zrelost* pokazuje da taloženje iskustva kristališe našu percepciju međuljudskih odnosa i doprinosi rezigniranoj smirenosti. Smišljeni prekid na kraju stiha izaziva semantičku napregnutost i sintaksičku dvosmislenost. Mitološka asocijacija na jabuku razdora koju je dodijelio Paris, poput jabuke koju su zagrizli Adam i Eva sredstvo je spoznaje, ali u postmodernom duhu Brković i jabuci razdora pripisuje zrelost čime dobija implicitnu denotaciju. Pjesnik uzima jezik mita da bi izgradio vlastiti sistem vrijednosti i zahvaljujući metajeziku označavajuće i označeno stapa u jedinstven znak. Imajući u vidu da „je mit govor koji mnogo više određuje njegova intencija, nego njegov doslovni smisao“ (Bart 1971: 278) Jevrem Brković kroz trodimenzionalnu shemu mita (označavajuće, označeno i znak) provlači savremeni trenutak. Truljenje, tj. pretvaranje materije u prah ili u trulež simbolizuje propast stare prirode i ponovno rađanje u nekom drugom obliku postojanja, kadrom da donese nove plodove. Polazeći od pesimističkih premisa, zrelost je na kraju pozitivno konotirana „Zrelo je doba / Za zrela neprijateljstva, / Zrela su i neprijateljstva, / Sve je zrelo, / U zreloj jabuci razdora / Već trunu i najpouzdaniji metali“ (Brković 2002: 47). Neuklopljenost u aktuelnu paradigmu življenja mase uslovljava pjesnika da poštuje autentičnu individualnost i da sopstvo očuva modelom prilagođavanja. Međutim, metamorfoza ovdje i nije nikakva kazna, već prirodna posljedica stanja krajnje otuđenosti, konstantnog i intenzivnog duševnog stanja „Moje je da izdržim, / Moje je da ne poklekнем, / Moje je da ne pisnem, / Moje je da ne ciknem, / Moje je da ne zuknem, / Moje je da ne svisnem, / Moje je da ne cvilim, / Znam ja što je moje!“ (Brković 2002: 68). Asidentonom kao figurom konstrukcije koja nastaje nabranjem riječi ili pojmova bez gramatičke

povezanostii, kao i anaforskim konstrukcijama, pjesnik niže semantički napregnute verbume koji reflektuju u afirmativnom ili negativnom vidu poželjne modalitete sopstvenog življenja. Samosvijest i dobro promišljanje društvenog diskursa daju pjesniku neku vrstu duhovne stabilnosti, a eufoničnost glagola (*pisnem, ciknem, zuknem, svisnem, cvilim*) aktivira sloj zvučanja i značenja i predstavlja osnovu da se aktivira sloj shematizovanih aspekata.

Za razliku od distancirane perspektive umjetnika u doba modernizma koju karakteriše lamentiranje nad ljudskim nespojkom, Brković u duhu postmoderne ponovo vrednuje društvene semiotičke kodove ponašanja. Pjesnik u sklopu motivske razumljivosti navodi etički i estetski stav, a ironija omogućava izostanak idealizacije pjesničkog poziva i međuljudskih ispoljavanja. Implicitno prožimanje društvenog, historijskog i kulturološkog diskursa ukazuje na postmodernistički stav da bez obzira na višestrukost gledišta ne dolazimo do konačnih saznanja. Varijacije od pozitivne do negativne konotacije umjetničkog ispoljavanja omogućile su višestrukost gledišta u poetici postmodernizma.

Izvor:

- Brković, Jevrem, *Pjesnik ili Hamlet u progonstvu*, DUKS, Podgorica, 2002.

Literatura:

- Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semiologija*, prev. Ivan Čolović, Nolit, Beograd, 1971.

- Bataj, Žorž, *Književnost i zlo*, prev. BIGZ, Beograd, 1977.

- Eko, Umberto, *Svakodnevna semiotika*, prev. Mirjana Đukić Vlahović, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 1997.

- Epštejn, Mihail, *Postmodernizam*, prev. Radmila Mečanin, Zepter Book World, Beograd, 1998.

- Flaker, Aleksandar, *Period, stil, žanr*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

- Fridrih, Hugo, *Struktura moderne lirike*, prev. Tomislav Bekić, Svetovi, Novi Sad, 2003.

- Gerbran, Alan i Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, prev. Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek i Isidora Gordić, Izdavačka kuća KIŠA, Novi Sad, 2004.

- Hačion, Linda, *Poetika postmodernizma*, prev. Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković, Svetovi, Novi Sad, 1996.

- Ingarden, Roman, *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*, prev. Drinka Gojković, Nolit, Beograd, 1975.

- Jerkov, Aleksandar, *Nova tekstualnost*, Unireks, Prosveta, Oktoih, Podgorica – Beograd – Nikšić, 1992.

- Kaler, Džonatan, *Strukturalistička poetika*, prev. Milica Mint, SKZ, Beograd, 1990.

- Kompanjon, Antoan, *Pet paradoksa modernosti*, prev. Bojana Tenjović, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

-
- Liotar, Žan Fransoa, *Postmoderno stanje*, prev. Frida Filipović, Bratstvo–jedinstvo, Novi Sad, 1988.
 - Lotman, Jurij Mihailovič, *Struktura umetničkog teksta*, prev. Novica Petković, Nolit, Beograd, 1976.
 - Milić, Novica, *A, B, C, Dekonstrukcije*, Narodna knjiga, Beograd, 1997.
 - Milosavljević, Petar, *Metodologija proučavanja književnosti*, Trebnik, Beograd, 2000.
 - Oraić-Tolić, Dubravka, *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2005.
 - Pavletić, Vlatko, *Ključ za modernu poeziju*, Globus, Zagreb, 1986.
 - Radulović, Zorica, *Alhemija riječi*, Unireks, Podgorica, 2002.
 - Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

TOLSTOJ: U POTRAZI ZA NEPOSTOJEĆIM MANASTIROM

Milojica M. Šutović

This essay examines Leo N. Tolstoy as a great writer, a philosopher of life's meaning, and an exceptional thinker in the philosophy of history. A critic of the Christian Church, he appears as a seeker of a non-existent monastery, one centred on human beings, love, empathy, and solidarity. The portrait of Tolstoy is further enriched by the recollections of his son, Ilya Tolstoy, whose testimony provides a subjective perspective without which neither a sociological approach nor a deeper understanding of the hidden dimensions of Tolstoy's thought and work would be possible. His legacy endures, destined to live as long as the Russian language itself.

Keywords: Leo Tolstoy and Ilya Tolstoy, creativity, meaning of life, Christianity, monastery

*Ako budem čekao okolnosti u kojima je
lako biti pun vrlina i srećan,
nikada ih neću dočekati.*
L. Tolstoj

Grof Ilja Tolstoj, Sećanja na oca: uspomena na Lava Tolstoja

Kako je još izrekao Solon, zbog neizvesnosti ljudskih stvari, ljudi sebe ne mogu smatrati srećnim sve dok ne mine i poslednji dan života. Nezgode zvanoj rođenje. Rodivši se izgubimo

onoliko koliko ćemo izgubiti i kad umremo (E. Sioran). Jer stvarati je lako, ali teško je prezreti upotrebu svojih talenata i slave velikog pisca, svetskih razmera, kao što je to učinio grof, aristokrata i prorok Lav Tolstoj. Čovek koji je posedovao tako bogat unutrašnji život, talenat, čak i besmrtnost, stvorivši svoj univerzum *Rata i mira* sa 539 likova i devedeset tomova romana, publicistike, dnevnika i pisama. Zahtevao je da bude voljen, onako kako je spreman da voli, a to je bilo nemoguće. Imao je žestoku strast i dobio negovateljicu talenta Sofiju, savršenu ženu za pisca, koja je Lava Nikolajeviča volela više od bilo koje druge žene. On joj je uneo radost koja je veoma dugo obasjavala njen život. Sjedinio ih je rad na romanu *Rat i mir*, uspostavljena veza činila se neuništivom. Zahvaljujući tom romanu, Tolstoj je dobio status „istinskog književnog velikana“ i „džina među piscima“, koji će kako je predvideo Turgenjev, trajati sve dok bude ruskog jezika, tog velikog lepka i duha ruske nacije. Mada, Tolstoj nije voleo da ga nazivaju velikim ruskim piscem. Slava ga nije učinila srećnim. Naprotiv.

U potrazi za jednostavnom istinom, poput Gogolja i Čehova, Tolstoj je lako otkrivao u Rusiji mešavinu despotizma i pseudo-kulture, „prostačku stranu stvari, kao i bezvredne sisteme pseudomisli“ (V. Nabokov). O intelektualcima je govorio prezrivo i neprijateljski, više s prezirom nego s mržnjom, i prikazivao vladare kao „bijedna, zavedena, slaboumna stvorenja koja žive u iluziji i vlastitoj veličini“ (I. Berlin). Verovao je u duboku mudrost neiskvarenih, običnih ljudi. Posmatrao je Zapadni svet kao „gnjio“, nešto što trune velikom brzinom. Nepolitičan, u ranim delima, nije bio radikal, nejasno se osećao njegov nihilizam, ali vrednosti devetnestog veka pod njegovim prstima raspadale su se u paramparčad. Tražio je izlaz iz svog neizbežnog skepticizma, u neku beskrajnu istinu neiskvarenog ljudskog srca i bratske ljubavi, koja bi ga zaštitila od svoje prirode, sklonosti i naravi. Celog života borio se protiv mračnjaštva i nasilnog,

veštačkog suzbijanja želje za saznanjem, mrzeći jezuite i preobraćene ruske gospe iz mondenskog života. Posebno, Tolstoju je bio odvratniji mistični konzervativizam, uvijen u bombastičnu retoriku. Stoga je jadikovao nad nepoznavanjem nauke i tragao za harmonijom univerzuma, svuda nalazeći nered i rat.

Stvorio je i besmrtnu *Anu Karenjinu*, roman koji nije voleo i hteo ga se odreći. Kasnije je trijumfovala njegova svest, etičko je pobedilo lično i estetičko, žrtvovao je svoj porodični život, sreću svoje žene i uzvišenu književnu karijeru svetskog pisca zarad moralnog principa, racionalnog hrišćanskog morala, života uopštenog čovečanstva, žrtvujući ideal svog svetačkog života, napuštajući u osamdesetim čak i svoj dom, uputivši se u „manastir u koji nikada nije stigao. Umro je u čekaonici male železničke stanice“ (V. Nabokov). Surovo pateći uvek kad je priroda privremeno odnosila pobedu nad njegovim boljim ja, otkrio je neku vrstu nove religije, simbioze ili mešavine hinduističke nirvane i Novog zaveta. Isusa bez crkve, zaključivši da je umetnost bezbožna. Jer počiva na mašti, prevari, izmišljotinama i falsifikatima. Dobronamerno je odabrao da postane filozof, odrekavši se umetnika, svojine i autorskih honorara, pisanja eseja o etici, postavši smrtno dosadan propovednik. „Istina je bila on sam, a on sam bio je umetnost“ (V. Nabokov). Tolstojeva istina stajala je na mestu gde je nekad stajao krst, odnosno njegov sopstveni lik. Prvo je bio srećan sa svojom ženom, a drugo sa svojom religijom. Optužio je Pravoslavnu crkvu za niz „laži okrutnih dela i obmana“, prezirući zabavu, kritikujući svoj stalež i sve druge bogataše. Sebe kao pisca svrstao je u prošlo vreme, zbog toga što su svi pisci tašti i zavidni. Prestao je da piše romane zarad verskih spisa, izazivajući zapanjenost svojim pogrdnim izjavama o pravoslavlju, saosećajući samo sa potlačenima. I ismevajući rad svoje žene, što je Sofiju strašno pogađalo. Potpuno je odbacio metafizičku stranu hrišćanstva, svodeći ga na moralne imperative, od kojih je

najvažniji princip nepružanja otpora, odricanje od imovine, što je dalje vodilo odbacivanju svih institucija vlasti, oslobađanjem *greha posedništva*. Sofija se plašila da je Tolstoj sišao s uma, o čemu je pisao i Dostojevski.

Jedino mesto na kome je bio srećan, bilo je njegovo imanje, uprkos tome što ga se odrekao. Čovek koji je imao trinestoro dece, odrekao se ljubavi između muškarca i žene, čak se izjasnio i protiv produžetka ljudske vrste, tvrdeći da srećan brak ne postoji. A da je crkva „oduvek bila uzrok najgoreg razjedinjenja“ (L. Tolstoj).

Verujem da se razumeo u svoj zanat, intelektualne čestitosti profesionalno praktikovane u službi samosaznanja prirode i etike čoveka, i spoznaje činjeničnih veza, koja nije milost vido-vnjaka ili proroka, ali je Tolstoju darovala blaga i otkrivanja. Videći carstvo božje u nama i kritikujući život u raskoši, što se poklopilo s njegovom težnjom da postane predvodnik sopstvene religije, i da samo on bude voljen. U romanu *Vaskrsenje* isme-vao je sveštenstvo i pravoslavnu službu. Zbog toga mu je u tajnosti Sveti sinod Ruske pravoslavne crkve zabranio bogoslu-ženje na sahrani i isključio ga iz crkve, što je kod ljudi još više veličalo Tolstoja i doprinelo „slavljeničkoj atmosferi“, izazvavši takav metež, pogotovo Tolstojevu opčinjenost budizmom i propovedima o zlu što ga donose novac i vlasništvo. Žudnje za samoćom i željom da se ide svuda, večnim zahtevima ljudske moralnosti, zanimanje za problem čitavog čovečanstva i njegovo-g trajanja. Zbog toga siromašni „moraju da kuvaju, peku, čiste, prazne nečist, poslužuju se za stolom, a vlastela samo jede, ždere, svađa se, proizvodi nečist i ponovo jede“ (L. Tolstoj)?

Otuda za razumevanje porodice, dela i života Tolstoja, vrlo su značajne uspomene grofa Ilje Tolstoja, koji je jako ličio na pradedu Ilju Tolstoja, *Sećanja na oca*. Koga je s braćom, identično javorovom listu, odlikovao entuzijazam bez „kojeg ne bi nastao jedan Lav Tolstoj“ (str. 46). Čvrst čovek koji je „možda uspeo da

pobedi strah od smrti“ (str. 47), jašući brže i bolje konje od svih. Sin ga je video kao najjačeg čoveka na svetu i sa zadovoljstvom slušao retko, uspomene na Tolstojevu majku koja je u Tolstoju budila „neobičnu crtu blagosti i nježnosti“ (str. 18). I Tolstoj je iskusio strast „kockarskih dugova“. A zidove njegove radne sobe krasili su portreti Dikensa, Šopenhauera i družine mladih pisaca Turgenjeva, Ostrovskog, Gončarova, Grigoroviča sa Tolstojem „bez brade i uniformi“ (str. 21). Prije nego što je pročitao *Rat i mir*, kao dete, Ilja Tolstoj, saznao je „da je Nataša Rostova – tetka Tanja“ (str. 25). Sećao se velike očeve posvećenosti imanju, sadnji ogromnog jabukovog voćnjaka i nekoliko hektara borove i brezove šume, i namere da povoljno u provinciji Samari kupi zemlju na kojoj bi „gajio stepske konje i krda ovaca“ (str. 25).

Posebno je bio zapanjen glupošću i opsednutošću sportom prvog nastavnika nemačkog jezika, koji je ne slučajno podučavao dve do tri godine Tolstojeve dečake. Jer je i Tolstoj bio nemačkog porekla, a njegovog pretka sam ruski car Petar Veliki učinio je grofom.

Tolstoj je objašnjavao da je za pisanje nezamislivo važno raspoloženje u kome se pisac nalazi i njegovo „delo valja samo kad su pamet i mašta u ravnoteži“ (str. 28). Tolstoj je pisao izuzetno nečitljivim rukopisom, grozno dopisivao između redova, u uglovima stranica, čak cele rečenice, tako da niko na svetu to nije mogao rastumačiti, osim njegove žene Sofije, koja je tokom noći sve izreda prepisivala (str. 33). Bila je u službi genija četrdeset godina, osećala buđenje intelektualne energije, želju za obrazovanjem, ljubav prema muzici, ali imala i strašnu nesreću da ih neprekidno suzbija kako bi služila geniju (A. Popov).

Tolstoj je izražavao neslaganje sa panslavističkim komitetima i dobrovoljačkim pokretima, pokazujući izuzetnu uzdržanost u ispoljavanju osećanja, vešto ih krijući pod maskom ravnodušnosti, čak i neočekivane okrutnosti. Bio je sujetan, i uvek je „propovedao skromnost i nenasilje“ (str. 45).

Tolstoj je imao veliku svađu s prijateljem Turgenjevom, jer kako je primetio Tolstoj, razmišljali su „umom spuštenim u srce“ (str. 52). Prezirao je kritičare, ljude koji nemaju kreativan talenat, tako da „glupi presuđuju pametnima“ (str. 54). Svađa s Turgenjevom izbila je zbog književnog suparništva dva najveća pisca tog doba. Turgenjev je od samog početka podržavao Tolstojevu literarnu karijeru, s interesovanjem pratio njegov rad, izražavajući neograničeno divljenje. Pisao je: „kad ovo mlado vino sazri, rezultat će biti liker dostojan bogova“ (str. 57). Tolstoj zbog svoje pristrasne prirode i ličnih odnosa, koji je često bio prepreka objektivnosti, nije osećao podjednako divljenje prema Turgenjevljevom delu. Ali posle Turgenjevljeve smrti (1883) stalno je mislio na njega, čitao njegove knjige, no vlasti su zabranile Tolstoju da oda poslednju počast preminulom prijatelju, s kojim se svađao čitavog života, ali ga nije ostavio ravnodušnim (str. 66).

Tolstoj je „veoma držao do čednosti mladih ljudi“, živeći porodični život slično svojim roditeljima, tražeći u svojoj deci sebi braću, odgojenu kao većina plemstva, i držanju podalje od ostalog sveta, bez oponašanja drugih, pridavajući veliku snagu moralnoj i telesnoj čistoti (str. 69), služenju Bogu, radu, skromnosti i umetnosti ophođenja prema neprijatnim ljudima i situacijama. Po prirodi, Tolstoj je bio izuzetno oprezan, ekonomičan, štedljiv po dobrotvornom angažmanu. Zato je uživao neograničeno poverenje među potražiocima i osećao veliku moralnu odgovornost prema njima (str. 79).

Nikad nije odustajao od svakodnevnih poslova, radeći sam, osećao se moralno odgovornim za sve koji su zbog njega propatili, i taj teret sve mu je bio tež. „Svaki oblik izražavanja nežnosti bio mu je stran“ (str. 89). Nije voleo ljubiti decu. Sve što je napisao do kraja života „odisalo je snagom i potpunom suvislošću“ (str. 93). Svestan da svoj život nije proveo u skladu sa svojim principima, što ga je mučilo, odricao se sopstvene

duše, zbog drugih. Jer život hrišćanina mora biti „smislen i srećan pod svim okolnostima“ (str. 96). Tolstojeva snaga ogleda se u samoodricanju, da to potiče od samog Boga, i sve dok je bio u snazi, voleo je svoj teret i ni sa kim ga nije delio. Neko vreme proganjala ga je ideja o samoubistvu, kao potreba da pobjegne od sveta i napusti Jasnu poljanu. Možda poželevši da ostvari život hodočasnika. „Bežati, bežati!“ šaputao je Tolstoj u delirijumu svoje samrtne postelje u Astapovu (str. 102).

Sve do završetka svojih uspomena, sin Ilja nije prestao da razmišlja i preispituje impuls koji je porazio njegovog duhovnog i velikog oca, da napravi taj poslednji sudbonosni korak. U nemoćnosti da u njemu vidi običnog čoveka, u zaključku se poslužio rečima jednog od rođaka, koji je posle Tolstojeve smrti i skromne sahrane, pročitao dnevnik Lava Nikolajeviča i supruge Sofije:

„Kakav užasan nesporazum! Oboje su se voleli potresnom odanošću, oboje su patili zbog onog drugog i onda se desio taj užasni kraj! Bila je igra sudbine“ (str. 103).

Možda se odgovor krije u zapisu supruge Sofije, negovateljice talenta, koja je od muža dobila još jedno dete:

„Lav Nikolajevič je pre svega pisac i vesnik ideja: u stvarnosti i u životu, on je slabiji, mnogo slabiji od nas običnih smrtnika“ (S. Tolstoj). Tolstoj je bio itekako svestan Sofijinog doprinosa i nakon tridesetpet godina braka odao joj je priznanje, napisavši: „Ti si meni i svetu dala ono što si mogla dati, dala si mnogo materijalne ljubavi i samožrtvovanja, i čovek te mora zbog toga ceniti“ (A. Popov).

Ali ovom gotovo usamljenom očajniku, obožavanom porodicom i sledbenicima, najtragičnijem od svih velikih književnika, očajnom starcu, „niko živ ne može pomoći, što samozaslepljen luta po Kolonu“ (I. Berlin). Život kao romansirana drama, dostojan Tolstojevih romana. Bog je Tolstoju podario ljubav i drevni instinkt da bekstvom umre sam i u tišini, kako bi zaštitio

one koji ga vole, da ne gledaju njegovu smrt. Pa ipak, teško je shvatiti, kakav je Tolstoj stvarno čovek bio? Verujem da je toga bio svestan i njegov sin Ilja Tolstoj, što potvrđuju i njegove uspomene na slavnog oca, vredne čitanja i kritičkog promišljanja. Njihova glazura deluje privlačno. Kao i Tolstojeva poruka:

„Smisao života se sastoji u tome da se pridržavamo onoga što je razum otkrio. I u tom pridržavanju se sastoji najveća sreća dostupna čoveku“ (L. Tolstoj).

Nažalost, to prekasno saznamo.

O SRODNOSTIMA PRIPOVJEDNE PROZE DANILA KIŠA I MIRKA KOVAČA

Lidija Vukčević Vučurović

In this paper, the prose of Danilo Kiš and Mirko Kovač is examined through the lens of comparative literary methodology and within the broader contextual framework of South Slavic literatures. The study focuses on the inner ontological core of the analysed works: autobiographical/biographical markers, shared cultural and linguistic environments and practices, evil as the ontological substance of history, and the transposition of the real and the documentary into the fictional and the artistic. Their oeuvre is distinguished by the poetization of the family novel and by remarkable achievements in magical realism.

Kad ste pregazili, gacajući po blatu, smetlište svih teorija, ali samo tada, doći ćete, dakle, do te dragocene sposobnosti da razlikujete ISTINU od LAŽI – možda jedinog iskustva koje se iz umetnosti izvući može.

(D. Kiš, esej iz 1975)

Ako ne shvatiš da je tvoja istinska sudbina – književnost, brzo ćeš zaostati i lako potonuti u drugim zaduženjima. /.../ Zadrhti pomalo nad svim i svačim i upitaj se gdje ti je mjesto i što je tvoja istinska sudbina. /.../ Gledaj svakako da dobiješ nutarnji odgovor: književnost je tvoja istinska sudbina.

(M. Kovač: *Summa poetica*, & 6, 1994)

Dvojicu svjetski prepoznatih autora valjalo bi promatrati unutar konteksta južnoslavenskih književnosti. Najprije, kronološki,

trebalo bi ih tumačiti u prvim izdanjima u kontekstu srpske književnosti, pa potom prema tematskim preokupacijama i jezičnom izrazu, idejama i vrednotama koje realiziraju i unutar drugih književnih krugova.

Danilo Kiš – koji se sam grozio nacionalnih i odredbi – ujedno je i pisac srednjoevropskog prostora. Nećemo pogriješiti ako kažemo i hebrejskog i crnogorskog književnog kruga. U suodnosu francuskih tekstova i francuski, a prema estetskom značenju, broju prijevoda i nagradama – svjetski pisac. Sam o sebi kaže da je *zadnji jugoslovenski pisac*. Mirko Kovač svojim se prvim knjigama javio u srpskoj i bosansko-hercegovačkoj književnosti. U tim je sredinama i prepoznat i nagrađivan, ali i osporavan. U smislu tematskih opsesija Kovač s vremenom postaje *pisac granice* zaokupljen civilizacijskim dodirima i ljudskim sudbinama na tromedi triju kultura i literatura: hercegovačkoj, hrvatskoj i crnogorskoj. Nakon svojeg dobrovoljnog egzila u Hrvatsku, 1991. godine, mijenja i jezični idiom, i vraća se svojem novoštokavskom ijekavskom izrazu. Otad piše gotovo isključivo hrvatskim jezičkim standardom. Otada je on i hrvatski književnik. Po snazi svoje književne aktualizacije, nagradama i prijevodi-ma, književnik je svjetskog ranga .

Književno-kritičko pitanje koje postavljamo sebi je: kako se srodni pisci prepoznaju, prema kojim se poetičkim odlikama uspoređuju, na koji se način vrednuju, kako izrastaju iz zajedničke poetike razdoblja, jesu li joj utemeljitelji i predstavnici, koji su ih zajednički književni uzori mogli oblikovati. I nakraju, kada postaju njihove poetike kanonske, u kojoj su mjeri književne nagrade za to zaslužne.

Možda bi valjalo najprije ustanoviti za svakog od autora što predstavlja *unutrašnju ontološku jezgru* njihove proze. U slučaju ove dvojice autora to je nezaobilazni auto/biografski znak. Istodobnost stvaranja i međusobno prepoznavanje, srodnost kulturnih i jezičnih sredina iz kojih izrastaju, crnogorski milje u

kojem odrastaju te beogradska književna sredina u kojoj se literarno oblikuju. Tu su i slične tematske opsesije. Obojica autora zaokupljena su *zlom* kao ontološkom supstancijom historije. Fenomenologija totalitarizama, lijevih i desnih, zaokuplja gotovo svo njihovo književno pisanje. Fiksacija te opsesije ujedno je i glavni poriv njihove proze. Pokušaj književnog poimanja zbiljskog zla, njegova transpozicija u narativnu prozu i spoznaja da prikazano zlo ne pruža ni utjehu ni nadu. Ujedno je za književni tretman ove teme potrebno razmotriti svojevrsnu *filozofsku semantiku* njihova proznog izraza. No moramo paziti i na *strukturnu razinu istovjetnosti*: opsesija narativnim modelom proze koja prerađuje stvarnosno i dokumentarno u fikcionalno i umjetničko. Proizvod takve umjetnine zrači i posebnim vidom umjetničke zbilje. U oba književna slučaja opisano i pripovijedano *uvjerljiviji su* od svog faktičkoga modela .

Uz pojavu Kovačevog romana *Vrata od utrobe*, Branimir Donat ovako kazuje:

„Taj Kovačev zavičaj i ti njegovi ljudi, opterećeni sviješću o prokletstvu, temeljni su kronotop i ove knjige; oni teže postignuću statusa mitskog iskaza koji pripovjedač pokušava povezati s mitskim sadržajem zla, kazne, ... i prikazima iracionalnog odvijanja života.“¹

Zanimljivo je da blizinu autorske geste Kiša i Kovača pronalazi još 80-ih godina XX. stoljeća Ivan Lovrenović:

„Kiš u *Času anatomije* i Kovač u *Poslanici...* domahuju svim svojim književnim kanonicima definitivno ‘zbogom’, u ime svoje ali i u ime literature, a to čine tako intelektualno nadmoćno i teorijski fundiran, da bi to doista mogao biti predznak nove klime u našoj književnosti“.²

¹ B. Donat: „Vrata od utrobe M. Kovača“, časopis *Književnost*, 3/1979, str. 451–458.

² I. Lovrenović: „Pečat majstorstva / *Vrata od utrobe* M. Kovača“, u knjizi *Skica i lajtmotivi*, Glas, Banja Luka, 1986.

Zbilja, *nova klima* je bila moguća možda tek s njima i njihovim književnim izrazom. Ipak, usuđujemo se reći da je literarni iskaz ovih autora vrlo srodan biblijskim tekstualnim procedurama: dikcija proročkog govora predstavlja njihovu poetičku konstantu. Svaka tema ili motiv, makar kako naizgled trivijalni bili, pojavljuju se u novom osvjetljenju, novoj rasvjeti. Ne moramo to zvati samo prema ruskom teorijskom modelu *odstranjenije*, jer i u našoj poetsko-kritičkoj svijesti imamo srodan terminus *technicus*, šimićevsko *odstvarenje*. U tekstovima ove dvojice autora starim se arhivskim, obiteljskim i memoarskim dokumentima, podaruje posebna aura. Zapravo, na djelu je stanovita *hagiografizacija teksta*. Uz starozavjetne tonove kazivanja i profetski eho naracije, takvi tematski sadržaji zadobivaju u okolnostima novije povijesti ili suvremenosti, posebnu poetičku snagu.

Navodimo još jedan fragment Lovrenovićeva kritičkog čitanja *Vrata od utrobe*:

„Odavno se, zapravo, u nas nije pojavila knjiga koja je tako temeljito natopljena historijom (ne historicizmom ili proizvoljnošću historijskih konstrukcija!); kojoj je *facta* historije – zahvaćen antropološki, a uobličen na način književnosti – u stvari pravi motiv“.³

U obojice pisaca neizvjesna je pozicija pripovjedača: česta njegova zamjena mjesta i točke gledišta ili potpuno „iščezavanje“ ka sveznajućem pripovjedaču, doprinose i *lirskoj fokalizaciji* koja graniči s lirskim i autobiografskim. Prisutno je i poigravanje s objektivnim naratorom ili njegova zamjena s nekim od protagonista. Može se reći kako su to često korišteni prosedei oba prozna opusa.

U pitanju pozicije pripovjedača kritika se različito postavljala. Zanimljiva nam je Lovrenovićeva ideja u Kovačevu slučaju o poziciji „nevinog sveznanja“, koja „omogućuje mu da govori i

³ Ibid.

tvori iz ‘srca stvari’, gledajući svijet i događaje *in statu nascenti*, onakve kave jesu, prije njihove definicije, prije prelaska u historijsku, političku, nacionalnu ili mitsku dogmu ili iracionalni *ressentiment*...“⁴

Smatramo da temeljno poetičko polazište obojice autora predstavlja *dokument*. Manje je važno u kojoj je mjeri autentičan polazni poetički *izvor*. Jer je ujedno i *poetički ishod*: od *Peščanika* do tekstova iz *Skladišta*, u Kiševu pismu, od *Gubilišta* do *Kristalnih rešetaka* u Kovačevu. Ili, gledano na drugačiji način pitamo se kako egzaktno, empirijsko, erudijsko, enciklopedijsko, postaje fikcionalno i metafizičko? Odgovori su u *stilskim procedurama* obojice autora. Polazišna teza je *rekonstrukcija* na temelju dokumenta – pisanih, arhivskih, fotografija obiteljskih pisama, apokrifne građe.

Zajednička težnja ka prividnoj *objektivaciji* narativne opsesije, i njeno prikazivanje kao općeg, univerzalnog fenomena jednom se pojavljuje kao auto/biografski obračun, drugi puta kao demonstracija poetičke moći a treći puta pripovjedni materijal u pozadini scene zastire se lirskom epifanijom.

Odatle i činjenica da *struktura* većine pripovjednih proza od novela i pripovijedaka do romana i romanesknih oblika – porodičnih ciklusa, trilogija, diksurzivnih proza – aludira duh srednjovjekovnih žitija, hagiografija, biografija.

Književni lik postaje u gotovo svim narativnim prozama ovih autora dominantan *nositelj strukture* djela. Sve biva podređeno konceptu koji se pomno gradi kombinacijom raznorodnih narativnih postupaka, od pravog ili pseudocitata, do transkripcije ili prijevoda dokumenta, a realističnost faktografije izmiče pred fantastičnim razrješenjima fabule.

Svaki od protagonista i svako od zbivanja postaju doslovna ili referencijalna nadogradnja stvarnosnih, biografskih, autobiografskih, povijesnih, zbiljskih događaja i osoba: oni osim u lite-

⁴ Ibid.

raturi supostojе i u životu. Ovaj paradoks je prividan, literarna njihova uvjerljivost nadvladava stvarnu.

U kontekstu djela, lirski pasaži smjenjuju se s dramskom dikcijom, ili čak su koncipirani tako da olabavljaju dramsku tenziju, pa u su funkciji narativne gradnje.

Stoga bi se moglo reći, u analogiji s muzikom, jedna dionica D-mola smjenjuje se s C-durom, ili struktura ronda, odnosno fuge, postaje shema narativnog modela.

Neizbježna je i analogija sa slikarstvom, ne samo radi bliskosti autora s beogradskom grupom *Mediala*: „slikanje“ clair-obscur tehnikom u službi dramske konsolidacije teksta, jaki kontrasti i paradoksi, *volja za svjetlosti*, postaje jedno od središnjih za uspo- rednu analizu. Kolorit je uvijek u službi poetske nadgradnje.

Novelistička struktura romana ili dulje pripovijetke, ulančava- nje istom narativnom niti ili identičnom temom također je jedna od zajedničkih odlika ovih pisaca. Nerijetko narativne skice postaju sadržaji kasnijih većih proznih forma: ciklusa pripovije- daka ili novela, romana, ciklusa romana.

Obojica autora izbjegavaju proze i roman s tezom, a *antiideo- logijski credo* zadržavaju u svim slojevima beletrističkih teksto- va. S te je distance moguće shvaćanje i prikazivanje povijesti kao poprišta zla ljudske sudbine: ponovimo, ovo je poetička konstanta svih njihovih proza.

Briga za pročišćeni jezik i jedinstveni, i prividno jednostavni stil uz distinktivne vrijednosti autorskih rukopisa, određuje i prisustvo floverovskih, mopasanovskih ili andrićevskih stilizacija: one postaju uzor pripovjednosti kiševske i kovačevske književnosti.

„Otkuda onda – moglo bi se zapitati (ovo pitanje postavlja Ivan Lovrenović) – ta čudna, gotovo klasicistička otmjenost i smirenost, posvemašnja obestrašćenost, svjesno ozbjegavanje dramatičnih aranžmana i tamo gdje se oni nude kao najefektnije rješenje?“⁵

⁵ Ibid.

Ovu bismo primjedbu u podjednakoj mjeri mogli primijeniti i na Kiša. Iznimno je i nastojanje oko minimalističkih stilskih procedura u kasnijim tekstovima obojice autora. Ono predstavlja i svojevrsnu brigu za *poetički eho*, s jedne strane kao umjetničke rezonancije djela, a s druge prihvaćanje proturječnih stilizacija koje nose znatna neobarokna ili konceptualna zasićenja: krajnja je težnja dosezanje čiste forme, *poesie pure*.

Vidljiv je vrlo pažljiv studij kompozicije, strukture djela. Usto, uočljiva je potreba za ispitivanjem, bolje rečeno, iskušavanjem jedne iste narativne književne forme.

Stoga navedeno očuđenje (efekt *začudnosti*, *odstranjenije*) ne samo što je središnja stilska figura, već se oko njenih rezonanci i ishoda vrti *sva poetika* ovih naratora. Posebno os amblematske ideje o paradoksalnoj umjetnosti (*l'art paradoxal*). Na primjer, da bi se dosegao visok etički ideal dobrote, većina likova prođe kroz katarzičku mašineriju zla, ili, ružnoća postaje ekvivalent zlu, a ljepota je ponekad njena konzekvencija, no u sudbinskom ishodu likova ili poantiranju proznog djela često izmiču oba „stava“. Zato moramo vrlo oprezno izvesti moguće spoznajne konzekvencije.

Kritika je možda odviše brzo i nepromišljeno i u Kiševu i u Kovačevu slučaju povezivala Dostojevskoga i njegove *krajnje* likove sa senzibilitetom naših pisaca. Ipak, na djelu je drugačija filozofija književnosti: XX. stoljeće i naslut XXI. vijeka u prozi Kiša i Kovača, čak i onda kad „uzmiču“ u starija vremena (Kiševe pripovijesti: „Mehanički lavovi“, „Simon čudotvorac“), ili se vraćaju u zavičajni i porodični prostor s početka prošlog stoljeća (Kovač u većini svojih obiteljskih inkantacija), te traume bivaju shvaćene kao *prilika za vlastitu Knjigu*.

Isto je tako, književna kritika vrlo brzo i pomalo nesmotreno „dijagnosticirala“ borhesovsku dimenziju djela obojice naših autora, ponesena citatnošću, ludizmom i historizmom, pseudo-dokumentarnim i lirskim zaokretima u pripovijedanju autora.

No, i bez obzira na Kiševa upozorenja na sličnosti i razlike među jugoslavenskom i latinoameričkom literarnom „egzotičnošću“ u kritičkim i polemičkim tekstovima (npr. u *Času anatomske*) ili Kovačeva slična otklanjanja i oprez, književna kritika iz 80-ih godina ponavlja ovu samodopadnu analogiju. Bizarnost fabulacije nije borhesovska inovacija, ni samo markezovska stilizacija. Književnost evropske romaneskne tradicije raspolaže mnogim bizarnostima i neočekivanostima još u galantnom stoljeću, da ne spominjemo stoljeća koja su prethodila „našim“ vjekovima.

Evo kako eksplicira Danilo Kiš autorsku samosvijest u svojem tekstu „Mi pevamo u pustinji“, koji je ujedno i odgovor na anketu časopisa *Savremenik*, iz 1971. god.:

„...Svoje vlastito delo, svoj vlastiti poraz, vidim u onim istim okvirima (dakle provincijskim), gde je ono raslo i gde mu je sudbina dodelila da raste, kao jedan mali, separatan poraz u nizu naših poraza, kao stalan i dosadan pokušaj da se iz te duhovne provincije iziđe, mitomom, temom i postupkom. Svoje vlastito delo (napisano i još nenapisano) vidim, dakle, kao usamljen poraz, a ne kao poraz jednog mita, jedne škole, jedne estetike ili jednog pogleda na svet.

Zaokuplja me večni problem Forme , koja bi mogla možda da učini nešto da se taj sudbinski i sudbonosni poraz učini manje bolnim i manje besmislenim. Forme koja bi mogla možda da da nov sadržaj našoj taštini, Forme koja bi mogla da učini nemoguće: da iznese Delo izvan domašaja mraka i taštine, da ga prebaci preko Lete. Stoga bih želeo u svojim budućim knjigama – ako i samu ideju Dela ne pojede rđa saznanja taštine – da izrazim... veličinu ljudskog poraza, kojemu pisac pokušava da suprotstavi svoj sopstveni mit, svoju sopstvenu Formu, svoj sopstveni, individualnu glas, usamljenički, možda bez odziva i odjeka, ali bolan i prepoznatljiv“. (*Homo poeticus*)

Usprkos tome, u svojem omiljenom diskurzivnom tipu kazivanja, Kiš će 1974. godine u jednom naizgled „programatski“ pisanom tekstu kazati ovako:

&6.

„Kanonizacija tzv. ‘stvarnosne proze’ ili ‘kritičkog realizma’ od strane skoro celokupne naše kritike jeste samo obnavljanje stare prakse kanonizacije socijalističkog realizma...

&10.

Bogatstvo, sloboda i zrelost jedne kulture ispoljavaju se upravo u pluralizmu, kao što se bogatstvo jedne romaneskne literature ispoljava u pluralizmu romanesknih stvarnosti i postupaka... (kurziv L. V.)

U tom smislu, pisati, hic et nunc, različito, što će reći izvan i usprkos kanonima i zahtevima dana što ih diktiraju vladajuće grupe.. to znači boriti se za moralnu i političku slobodu jedne kulture.“

(„Za pluralizam“, u *Homo poeticus*)

Ovakva *dislokacija* autorske znatiželje s beletrističkog na diskurzivni prostor, česta je i u Mirka Kovača. I ovaj će se književnik odazivati na ankete ili pisati autopoetičke komentare. Evo jednog fragmenta iz teksta *Mornarski čvor* (pisanog za NIN, 1987.):

„...Nemam baš nikakve potrebe da se prsim svojim ‘disidenstvom’, pa ću se ovde upustiti u blago teoretisanje, makar sam prilično nesiguran na tom polju. Zapazili ste da umetnicima često prebacuju da ‘izmišljaju’ i ‘lažu’, čak i kad su stvari očigledne, a pisci i filozofi dužni su ‘da izriču očigledne istine publici koja je pre više decenija zaboravila što je očiglednost’. Prema tome, oni koji zaboravljaju najodaniji su; a oni koji se sećaju, zlopamtila su!“

(*Bodež u srcu*)

Izuzetna funkcionalnost opisa, posebno lirskog, te ekonomija *detalja*, koji može postati krunski argument fragmentarnosti, također su dio poetičkog preklapanja ovih autora.

U pogledu tematskog repertoara postoji znatna podudarnost: osim vlastitih opsesivnih onih prerađenih, odnosno „preuzetih“ historija, priča, likova, bili oni *stvarnosno* zadani ili naizgled *konstrukcije*, oko *zadanog* dakle, nadograđuje se persiflaža ili pastiš s intertekstualnim i citatnim repertoarom. Tako je često na djelu čitav inventar *inoknjiževnih* umetaka.

Evo kako to tumači B. Donat:

„Da bi se mogao ispričovijedati i izreći, mit traži sakralni prostor; da bi se kazivalo o ljudima; da bi se kazivalo o ljudima povezanim vezama obaveza i dužnosti roman traži socijalnu i psihološku motivaciju. Zato nam se kao realna i vrlo privlačna mogućnost nadaje pastiš i travestija mita, kao i svih onih oznaka koje smatramo a priori mitskim.“⁶

„Pesimistička“ rješenja i poante, kao *antipoetika* vladajućem etabliranom optimizmu doba, izgrađuju u obojice autora svjesni otklon od književnosti kao utilitarne, dvorske umjetnosti. Njihovo se djelo može iščitavati i kao jedan oblik *crnog vala* literature, i naposljetku, kao protest tzv. novom poretku.

U tom se kontekstu pojavljuje i historija ne samo kao historija beščašća i neizbježna uspostava zla, jedine spoznate nužnosti. Povijest, tragična pozornica ljudske sudbine, integrirana je i u kiševskim „kozmpolitskim temama“, i u kovačevskim „pokrajinskim“, u poetički rezultat jednako vrijedan: *mediteranski kozmopolizam* vrlo logično proizlazi iz *duha provincije*. I obratno, obiteljska trauma Oca pojavljuje se kao univerzalni znak kod obojice autora, a sakralizacija izgubljenog doma neprestani izvor umjetničkog izraza.

Tretman dokumentarne građe kao fikcionalne – bez obzira na

⁶ B. Donat: „Vrata od utrobe M. Kovača“, časopis *Književnost*, 3/1979, str. 451–458.

korištenje stvarnih, ili materijalnih dokumenata – i obratno, shvaćanje fikcionalnog kao dokumentarnog jedno je od temeljnih poetičkih pitanja.

Jedan će kritičar o Kovaču reći:

„On je protejska priroda – svaku knjigu, piše iz pozicije *neprestane promene*, uvek menjajući perspektivu posmatranja svojih (i univerzalnih) opsesivnih, večnih tema...”⁷

Ako i ne prihvaćemo u potpunosti ovakvo tumačenje – jer smatramo da se pisac mijenja samo u odnosu na svoju idealnu projekciju pisanja – moramo znati da je *protejsko* kao element prisutno u prozi Kiša i Kovača: žudnja za uspostavljanjem literarnog svijeta i fiksiranje vlastitih fantazija u materiji jezika jest ono što ih kao književnike privodi iskustvu umijeća pisanja.

No uz to, nada se i jedna filozofska dvojba, u pismu obojice autora: nadmašuje li *etičko* i ono samo *estetsko*: pozamašan dio književnog opusa obojice autora zaokupljen je poetičkim ili autopoetičkim pitanjima. Kiševe knjige *Po-etika, I i II*, samo su dio njegove estetske znatiželje. U kvantiteti opusa promatrano, estetska pitanja skoro da su polovina svih njegovih objavljenih radova. I u književnom pismu M. Kovača dobar dio proznih tekstova poetičke je ili esejističke naravi: *Summa poetica*, *Pokušaj samoispitivanja*, *Biografija bez veselja*, samo su neki od naslova koji pokrivaju naizgled diskurzivnu, no u najboljoj maniri zapažljive refleksije pisanog eseja, beletrističku prozu autorovu.

Tu se već spomenuta igra sa začudnim pojavljuje kao *očuđenje* u središtu poetike ili čak kao sama *ontološka jezgra*: i kod Kovača i kod Kiša ovaj prosede jedan od najfrekventnijih i ujedno najdominantnijih. Neobični sižei, zaokreti u fabulaciji, njeno rastvaranje ka neočekivanom ili tragičnom, ishodi koji graniče s fantastičnim, samo su neki „zajednički“ postupci u proznoj fakturi ovih književnika.

⁷ M. Pantić: „Mirko Kovač: Rane Luke Meštrevića u svetlu Poslanice o evropskoj truleži“, u: *Aleksandrijski sindrom*, Prosveta, Beograd, 1987.

Uz esejističke interpolacije uvedene u proznu materiju pojavljuju se u Kiševoj *eruditnoj* prozi ili Kovačevu *Rastresenu životu* i novi oblici citatnosti: no posezanje za *poetom doctusom*, afirmacija su kiševske, uvjetno rečeno, postmodernističke ideje o palimpsestu i kovačevske proturječne *volje za moći* drugih pisaca. Dekonstruktivski nagon ipak najčešće biva nadjačan *rekonstrukcijom*.

Susret realnog i metafizičkog u podjednakoj mjeri zauzimaju svoj udio u stvarnosti zbilje i stvarnosti umjetničkog djela. Glavni protagonisti tzv. *stvarnosne proze* pojavljuju se i u ulogama „neprikrivenih“ pripovjedača, obojica samih autora. Oni su ujedno i njeni utemeljitelji u srpskoj književnosti 70-ih godina XX. stoljeća, uz D. Mihajlovića, V. Stevanovića, S. Selenića, B. Ćosića.

No, isto tako, i Kiš i Kovač su ujedno avangardisti *magičnog realizma* koji je *na tragu* „borhesovskih“ pripovjednih procedura. Uz B. Pekića, B. Šćepanovića i F. Davida, i bez obzira na međusobne dodire, utjecaje ili poetska isključivanja ili suprotstavljenosti.

Ideja obiteljskog ciklusa romana, kao nasljednica manovske ideje ili sličnog cikličkog romanesknog opita – a dobrim dijelom prustovskog i bunjinskog romana individualne svijesti ili romana nove subjektivnosti⁸, prepliće se sa žanrovskim inovacijama naših autora, stanovitom formom *novog romana* u našim uvjetima. No, tu moramo znati razlikovati *otimanje trivijalnosti* u romanima Kiša i Kovača i njeno naizgled *nonkoformističko uznošenje*, u francuskom eksperimentu. Stoga se suptilnosti promišljanja kaosa historije podređuju i *poetska protuslovlja*, posebno u obiteljskim ciklusima pripovjedne proze, koju najčešće i možda, najradije, koriste kao literarni predložak i Kiš i Kovač: može li se kolektivna povijest objasniti individualnom sudbinom čovjeka? I obratno: koliko pojedinac sudjeluje svjesno u općem kaosu?

⁸ B. Donat će reći i foknerovskog, u citiranom tekstu.

U službi te poetičke nakane su i dramske tenzije koje smjenjuju lirske dionice proze: upravo *lirsko* kao dio narativne fakture postaje najjači *amblem* u strukturi proze obojice pripovjedača. Objavljuje se nerijetko i kao religijsko, i kao nadnaravno, i kao *poesie pure*, i kao *prosvjetljenje* nadnaravnim.

Evo odlomaka koji to potvrđuju, najprije iz Kiševe zbirke *Rani jadi*:

„S jeseni, kada počnu vetrovi, lišće divljeg keste-na pada strmoglavce, s peteljkom naniže. Onda se čuje zvuk: kao da je ptica udarila kljunom o zemlju. A divlji kesten pada bez i najmanjeg vetra, sam od sebe, kao što padaju zvezde – strmoglavo. Onda udari o tle tupim krikom. ...

Dečak kupi divlje kestenove koji su se sakrili u rupe na travnjaku i stavlja ih pod obraze. Usta su mu puna neke lepljive gorčine. ...“

(„S jeseni, kada počnu vetrovi“)

„Gospodine, da li biste znali da mi kažete gde se nalazi Ulica divljih kestenova? Ne sećate se? A mora da je negde ovde, imena se više ne sećam. Šta kažete, nema ovde nigde ulice s drvoredom kestenova? A ja znam gospodine, da ona tu mora da postoji, nemoguće je da uspomene toliko varaju...

Eto, ne verujem gospođo, svojim očima. Niko nije u stanju da mi objasni gde su nestali ti kestenovi, i da nije bilo vas, ja bih posumnjao, da sam sve to izmislio i sanjao. Veliko vam hvala gospođo, idem da potražim kuću u kojoj sam živeo.

Onda priđe jednim vratima, mada to nisu bila ona vrata, i pritisnu zvonice. Izvinite, reče sasvim običnim glasom, da li tu stanuje Andreas Sam? Ne, ne, reče žena, zar ne umete da čitate? Ovde stanuje profesor Smerdel.

Da li ste sigurni, ponovi on, da ovde ne stanuje Andreas Sam, s naočarima. Ili se, možda sećate njegove majke, Marija Sam, visoka, lepa, vrlo tiha.

...

O, ništa ne brinite, gospođo, samo evociram uspomene, znate, posle toliko godina sve nestaje. Eto vidite, na mom uzglavlju izrasla je jabuka, a singerica se pretvorila u bokor ruža. Od kestenova pak, gospođo, vidite, nema ni traga. To je zato, gospođo, što kestenovi nemaju svoje uspomene. ..

Sada je tu posađen luk, lepi zeleni praziluk, gospođo..."

(„Ulica divljih kestenova“)

Ironijska distanca, temeljna perspektiva gledanja, u ovog autora, za koju sam kaže kako je „jednako retka kod čitalaca kao kod pisaca“, nije vidljiva u prvom dijelu fragmenta. Najčešće izbija kao *retorički obrat* u poanti novele, i nakon pažljivog lirsko-memoarskog uznošenja.

No i u kasnijim pripovijetkama, u uvodnoj priči zbirke *Enciklopedija mrtvih*, „Simon Čudotvorac“, kad se Kiš koristi „metafizičkom temom“ ne izbjegava ironijski eho:

„Na zamršenim putovima koji vode sa Istoka na Zapad i sa Zapada na Istok Simon Čudotvorac sreće silesiju propovednika i njihovi se putovi često ukrštaju. Učenici Jovana i Pavla, i Jovan i Pavle lično raznose po svetu nauk Isusa Nazarećanina, čija uspomena još živi u Palestini, Judeji, Samariji. Simon često otkriva tragove njihovih sandala na ulazu u neko selo. Selo je čudno utihlo za to doba dana, čuje se lajanje nekog psa i zvonko blejanje ovaca. A onda, takođe nalik meketu, dopire iz daljine muški glas, zvonak i bistar, još ne sasvim razumljiv; to apostoli, propeti na rasklimanu burad,

propovedaju savršenstvo sveta i Božjeg stvaranja. Sačekavši da izmaknu, prikriven u hladu kolibe, Simon ulazi za njima u naselje, još pre nego što se narod sasvim razišao.../.../ ‘Ja nisam apostol’, kaže Simon, ‘ja sam jedan od vaših. Oni vam stavljaju ruku na glavu da bi vas nadahnuo sveti duh; ja vam pružam ruku da vas izvučem iz prašine’ Tu podiže ruke uvis, a iz širokih rukava koji padaju u velikim naborima, pomaljavu se njegove lepe bele ruke i njegovi fini prsti, kakve imaju samo lenjivci i opsenari.“

Iako je riječ o citiranim ulomcima koji su međusobno udaljeni zrelošću autorskog pisma i tematskom zaokupljenošću, riječ je o istom narativnom postupku, koji je u krugu „jasnog ironičnog i parodijskog konteksta“.

No, nemojmo misliti kako Kovačeva narativnost ne rabi sličnu fakturu i ne koristi se srodnim ironijskim odmakom:

„To darivanje postalo je tradicija, a nosilo je simboliku stvaranja čvrstog porodičnog jezgra kao oslonca vladarima i jamstva vladavini moćnih obitelji, ma kakva ta vladavina bila. Svečanost je imala svoja pravila. Darodavac je oblačio otmjeno ruho i sjedao na čelo stola koji bi postavljao na javnom mjestu, ispod duda u vrijeme zrenja njegovih plodova. Stol je bio zastrt bijelom tavajom, bogat đakonijama. Svatko je mogao svratiti i uzeti sa stola koliko god može staviti u usta. I ponijeti u rukama. Pozvali bi se uzvanici svih vjera. Zrele murve otkidale bi se i padale na bijeli zastirač. Na kraju fešte neko dijete bi se uzveralo na stablo i počelo tresti murvu sve dok sočni plodovi ne prekriju stol.“

„Ta lijepa kuća uz rijeku, bijelo obojana dvokatnica s ćeramidom, s doksatom i rezbarenim drvenim stubištem koje je vodilo u gornju odaju s minderlukom na kojemu se nekoć divanilo, i nadalje se zvala Ahmedov čardak, iako je već odavno upisana u zemljišne knjige na mog strica Blaga“.⁹

Iako je riječ o jednoj od novijih proza Kovačevih, nastavljaju se u njoj ranije začetih romaneskni postupci, koji su već našli svoju oblikotvornost u pripovijestima s kraja 70-ih godina:

„Hodao sam kroz Mahalu kao skitnica i zastao pred kućom u kojoj sam stanovao. Bila je oronula, ugnutog krova i zidova potamnelih od kiše. Spoljna vrata, pri dnu okovana limom, bila su crvotočna i gnjila. Stajao sam pred kućom, uveren da tu niko ne živi, kad se u malom oknu prljavog prozora pojavi lice mladića, izduženo i nalik mojem. U jednom trenutku pomislih da sam ja ušao unutra da bih pozvao sebe neodlučnog pred duševnim vratima gde sam stajao kao tuđinac. Još su mi se neki glasovi činili poznati, a sve drugo bejaše strano, kao da dopire iz mitskih daljina, s ponekim orijentalnim zvukom.“

(„Prozračno telo“ iz *Nebeskih zaručnika*)

Zapanjujuća je srodnost ovih motiva s krležinskim motivom zatvorenih vrata roditeljske kuće, iz *Povratka Filipa Latinovića*, objavljenog 1932. godine, ili egzistencijalistički intoniranog romana – ogleđa *Na rubu pameti*, iz 1938. godine. Nota bene, zadnja je godina ujedno i godina rođenja Mirka Kovača, a 1935. u „srednjoevropskoj“ Subotici rođen je D. Kiš. Obzirom da je na djelu i analogija koja uvodi u kontekst istraživanja stari biblijski

⁹ Ulomci iz II i III poglavlja Kovačeva „porodičnog romana“ *Grad u zrca-lu*, časopis *Tema*, br. 7, srpanj, 2004.

motiv *razmetnoga sina*, te njegove suvremene preinake i inačice, zasad zastajemo samo na ovoj konstataciji i naknadnoj, i donekle *neobaroknoj* uspostavi ovoga temata u trojice romanopisaca XX stoljeća.

Jedinstvena je i težnja stilizaciji u Kiša i Kovača: floberovski ideal pročišćene fraze i poetika jedinstvene prepoznatljive rukopisne manire stvaraju vrlo autentične tekstove. Njih je nemoguće eklektizirati ili nasljedovati bez obzira na mnoge epigonske pokušaje u većini naših književnih sredina.

Kod Danila Kiša prisutni su i nejasni temati „doma“ i kozmopolitski miljei, kod Kovača, metropolitski i „provincijski“. Oni zavičajni su *fatalni izazov naracije* i *nadahnuće* poetike. Tako možemo razabrati u njihovu pismu čitave krugove pripovjedne proze s dinarskom i mediteranskom, bosansko-hercegovačko-crnogorskom ambijentacijom, odnosno, beogradskom, zagrebačkom, novosadskom, moskovskom, pariškom sredinom.

Ono što je za istraživača privlačno je neizbježan kauzalitet estetskog i etičkog načela u obojice autora, te njihova neprekidna upitanost za privilegiranost prvog ili drugog načela. Tako se dvojba *poetika* ili *politika*, pojavljuje u korpusu književnog djela kao jedna od najdominantnijih preokupacija.

Čitavi su esejistički ciklusi kod obojice autora posvećeni aktualizaciji ove sudbinske teme.

Jedan Kišev odgovor ovako glasi:

„U svojim sam teorijskim tekstovima govorio o odgovornosti pisca i arbitrarnosti fantazije, došavši do tih i takvih razmišljanja sopstvenom praksom. Rekao sam otprilike ovo: da je potrebno da pisac proizvoljnim tkanjima fantazije stavi jasna razgraničenja, da se dakle, drži osnovnog, aristotelovskog principa o mogućnom i verovatnom, da svoju književnu uobrazilju, taj opasni instrument laži, koristi sa punom moralnom odgovornošću. Drugim reči-

ma: ako mu istina sveta protivureči, istina istorije, pisac je dužan da bude svestan te protivurečnosti. I opet se vraćam na Aristotela: 'pesništvo' je istinitija i ozbiljnija stvar od istoriografije, i ja sam hteo da naglasim da pisac mora biti svestan odgovornosti koja iz jednog takvog stava proizlazi. To je sve. Ostalo su samo konsekvence tog i takvog viđenja pesništva: dokumentarni pristup, radne pripreme, izučavanje materije, itd. I, ako se ne varam, mislim da je celokupna moderna književnost, od Flauberta naovamo, zasnovana upravo na tom saznanju: da je stvarnost fantastičnija od svake fantastike.“

(D. Kiš tekst „Književnost i sudbina“,
iz *Homo poeticusa*).

Kišev je tekst objavljen prvi puta 1978. godine. Samo dvije kasnije Kovač objavljuje autopoetički tekst „Pokušaj samoispitivanja“ koji je i pokušaj objašnjenja čitatelju zašto je preuređio *Rane Luke Meštrevića*. Evo odlomka koji naznačuje srodnosti s kiševskim poimanjem književne umjetnosti:

„Ako hoćemo potpunu stvarnost, književnost mora da vonja po njoj. Tada nisam prihvatao oprez s doziranjem, tada mi nije bilo dovoljno raspada-nje lešine, već sam i smrad unosio u knjigu. Danas, pak, usvajam neko vladanje, samo ne stoga što će naš čistunac zatisnuti nos pred okuženom stvarnošću, već iz estetičke brige da prekomerno ne obez-vredi dovoljno. /.../ Umetnost je izvestan red, da ne kažem duševna skladnost.“ (kurziv M. K.)

(Citirano prema drugom „uređenom i dopunjenom izdanju“ *Rana Luke Meštrevića*)

Također je susret Erosa i Thanatosa ostvaren kao *paradoksalno mjesto* isključujuće i uspostavljajuće strasti, u sudaru i susre-

tu *erotskog* i *eshatološkog nagona*. Ovo je stalna poetička procedura obojice književnika – no nikad kao samoiscrpljujuća banalnost uvriježenog, općeg mjesta. I Kiš i Kovač trivijalnost smatraju da je trivijalnost smrt umjetnosti: poetička se igra jednom aktualizira kao dokumentaristička a drugi puta kao fikcionalna literarna realizacija. Značajan je dio Kiševa opusa, njegov obračun sa smrću. Posthuma potvrđuje srodne opsesije. Dobar dio Kovačeva tematskog repertoara je smrt.

Biografski razlog narativne proze kod obojice pripovjedača je gubitak oca. Kišev stradava u Auschwitzu. Kovač bježi od svoga da bi mu se neprestance vraćao kao krajnjoj metafizičkoj instanciji. Često ponavljana od strane kritike samodopadna formula o dijalektičkoj ovisnosti Erosa i Thanatosa, *jesu* i *nisu* zajednički nazivnik proze ovih autora. Jesu, jer su oni ujedno i *pjesnici tijela*, nisu, jer su ujedno obojica osporavatelji biblijske dogme o nebu i spasenju.

Njihov je *prijenos* ovih temata na povijesnu pozornicu ili pozadinu, ujedno i obračun sa suvremenosti i obračun s tzv. angažiranom književnosti. Žudnju za opisom zla samo donekle može neutralizirati erotička žudnja. No nemojmo se zavaravati, stvaralački eros umjetničke geste ujedno je i ontička i estetska kategorija. Usuđujemo se reći u podjednako mjeri utemeljena u principe njihovih poetika, kao uostalom i *ironijsko načelo*.

Stoga će *metafizička* dimenzija postati *kanonska* u prozi dvojice pripovjedača. Eshatološko je posljednja konsekvencija apsurdna ljudske tragedije, ali i neprekidni biblijski motiv-pokretač. Dovoljno je podsjetiti na naslove knjiga: *Grobnica za Borisa Davidovića*, *Enciklopedija mrtvih*, *Bašta*, *pepeo*, *Peščanik*, ujedno su i najmarkantnija Kiševa pripovjedna ili romaneskna djela. Kovačeve priče *Na odru*, *Rane Luke Meštrevića*, *Nebeski zaručnici*, *Ruže za Nives Koen*, ili romani *Gubilište*, *Vrata od utrobe*, već svojim naslovima nedvosmisleno sugeriraju o onoj *dru- goj strani dobra i zla*, literarnu znatiželju za *konačno* i *krajnje*.

Na ovom se mjestu iznova Kiševa i Kovačeva proza ukrštaju sa simbolističkim literarnim postupcima i prevrednovanjem literarnih znakova. Ako je do njihove pojave u krugu srpske književnosti i vladao francuski utjecaj kao dominantni, sad se pjesnički postupci simbolizma prenose u proznu fakturu. Ne moramo podsjećati na Kiševe prepjeve francuske erotske poezije, niti na pjesničke pokušaje obojice književnika. Dovoljno je samo kritički promotriti njihove naizgled tako narativne dionice:

„I treba da znate pouzdano da je vaš otac išao ovim putem, autobusom ili taksijem koji je iznajmio u Kotoru, i da ste uvereni da je promatrao ovaj isti prizor: sunce koje na zapadu izranja iz oblaka koji liče na krdo belih slonova, visoke planine, koje se gube u izmaglici, tintanotamno plavetnilo mora u zalivu, grad u podnožju planina, bledu lađu koja pristaje uz gat, fabriku sapuna iz čijeg dimnjaka sulja gust dim, a golemi vitraži gore svetlošću požara.“

(Danilo Kiš: „A i B“, citirano prema drugom posthumnom izdanju knjige *Skladište*)

Kovačeva je slična sinestezijska opčinjenost u funkciji ojačanja prozne teksture:

„Mokra stara odeća ima poseban miris; to pamtim još iz detinjstva i povezujem s majčinom kabanicom koju je nosila dugo godina. Bio sam dvanaestogodišnjak kada sam taj mamin kaput ogrnuo i izašao na ulicu. Stajao sam kao kakav mali kralj u dugačkoj kabanici koja mi je dosegala do gležnjeva. Još i danas nadražuje me vonj starih tkanina, spaja me s nečim nejasnim i povezuje sa starim mirisima i stvarima. Mirisi! Mirisi! Sad bih o tome umeo da napišem lepu priču, ali ne kanim ići tako daleko;...“

(iz priče „Žena odevena u sunce“, zbirka *Na odru*)

Podsjećamo ovdje na Bodlerov sonet *Miris* navodeći samo katren:

*Čitaoče, reci, udahnu li kada
Zrak crkve starinske gdje tamjan vije?
S nasladom, polako, da l'usrknu kada
Dah mošusa starog što torbica krije?*

*Zanosom dubokim opaja nas lako
Sjaj minulih dana, kad obasja zjene!
Nad ljubljenim tijelom ljubavnik se tako
Nadvija i srče pelud uspomene.*

(prijevod A. Jurjevića)

Stoga nije ni začudan neosimbolistički red vrijednosti u Kiševoj i Kovačevoj prozi, koji nerijetko nadmašuje i onaj „pozitivni“, materijalni, tvarni, a pozivanje na autentično pojavljuje se najčešće kao kretanje ka nadstvarnom:

„Onda što ću? I nadalje maštam o istarskim selima, a ta opsesija da ću jednog dana živjeti u Istri, posve je nerealna. Obišao sam mnoga sela, a u nekim malim crkvama tražio sam mir pa sam znao ležati u atriju, napajati se tišinom, osluškiivati povi- jest, lingvistiku, Cyrilicu i Croaticu, molitve i slavjanske očenaše, ali tada je još bilo ljeto, kraj kolo- voza. Moglo se leći posvuda, u sjeni crkve, na golu zemlju, ispod arkada, uz kakav srušeni kip, podno bočnoga stupa, i mirno zaspati bez bojazni od vlage ili zvona koja odavno muče.“

(odlomak priče M. Kovača „Ruka koja drhti“, iz zbirke *Rastresen život*)

Uvodna pripovijest u amblematskoj zbirci Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidovića*, „Nož sa drškom od ružinog

drveta“, ne zaboravimo, posvećena je Mirku Kovaču. Pisana je u 12 sekvenci i jedna je od rijetkih Kiševih pripovijesti koja nema svoj *Post scriptum* ili *Post festum*. Ujedno, njena prva nenaslovljena sekvencija svojevrsna je poetska uputa i glasi ovako:

„**Priča koja sledi**, priča koja se rađa u sumnji i nedoumici, ima jedinu nesreću (neki to zovu srećom) da je istinita: ona je zapisana rukom časnih ljudi i pouzdanih svjedoka. Ali da bi bila istinita na način o kojem njen autor sanja, morala bi biti ispričana na rumunskom, mađarskom, ukrajinskom i jidišu; ili, ponajpre, na mešavini svih tih jezika. Tada bi, po logici slučaja i mutnih, dubokih i nesvesnih zbivanja, blesnula u svesti pripovedačevoj i po koja ruska reč, čas nežna kao teljatina, čas tvrda kao kindžal. Kada bi, dakle, pripovedač mogao da dosegne nedostižni i stravični čas vavilonske pometnje, čule bi se ponizne molbe i užasna preklinjanja Hane Kšiževske, izgovorena na rumunskom, na poljskom, na ukrajinskom (kao da je pitanje njene smrti samo posledica nekog velikog kobnog nesporazuma), da bi se u predsmrtnom grču i smirenju njeno buncanje pretvorilo u molitvu za mrtve, izgovorenu na hebrejskom, jeziku postanja i umiranja.“

(citirano prema izdanju *Djela Danila Kiša*,
Globus – Prosveta, 1983)

Nemojmo se zavarati naizgled lingvističkom opsesijom Kiševom: ona mu je poslužila samo da bi ono što smatra esencijalnim, dokumentarno i zbiljsko, a i u isti mah profetsko, starozavjetno i pseudobiblijsko, postavio kao *ideal poetske* diktije. Slično navedenom fragmentu iz Kovačeva *Rastresena života*, jezično se pitanje postavlja, uostalom u većini ključnih narativnih

i dramskih pasaža ovih autora, kao ona „spasonosna stega“ *lirske meditativnosti* njihove proze. *Kontrast i krajnost, paradoks i proturječje*, uz *očuđenje*, temeljne su stilske figure oko kojih se gradi tekst: načela izgradnje paradoksalne umjetnosti, zlo koje se opisuje krajnje rafiniranim stilskim repertoarom, ružno koje postaje lijepo kroz optiku *čiste poezije*, krajnje stiliziran jezik i briga o njemu izbijaju u prvi plan pripovjednog manirizma.

Jedna od indikativnih priča iz *Grobnice*, ona „Psi i knjige“, poseže za „historijskom“ perspektivom 1330. godine – iz repertoara je tragične historije židovstva – i jedan je od rjeđih Kiševih tekstova u kojem on poseže za prvim pripovjedinim licem:

„Videvši slepi bes ove svetine i videvši da ubijaju na moje oči Jevreje koji su odbili da se pokrste (ko iz doslednosti ko iz gordosti koja je katkad pogibeljna), odgovorih da ću se rađe dati pokrstiti nego da budem ubijen, jer je uprkos svemu, privremena patnja trajanja vrednija od konačne praznine ništavila.“

Dio teksta koji prethodi navedenome, glasi ovako:

„Bejah zauzet čitanjem i pisanjem, kad grunu u moju sobu velik broj ljudi naoružanih neznanjem tupim kao batina i mržnjom oštrom poput noža.

/.../ To ne bejahu moje svile od kojih im se zakrvariše oči, no moje knjige poređane po policama; svilu smotaše pod ogrtače, a knjige pobacaše na pod i stadoše ih gaziti nogama i cepati na moje oči. A knjige to bejahu u kožu povezane i bejahu napisane od učenih ljudi, i u njima bejaše, da su ih hteli čitati, hiljade razloga da me ubiju; i bejaše u njima, da su ih hteli čitati, leka i melema za njihovu mržnju.“

Nevjerojatno je s koliko je proročanske moći Kiš naslutio odnos prema vlastitim knjigama: nesmiljena kritička groznica

koja će se obrušiti na njegovu *Grobnicu* krajem 70-ih XX. stoljeća proizvela je njegov *Čas anatomije*. No ono što beogradska kulturna sredina duguje ovom autoru, nije ni blizu onoga što joj je ovaj autor ostavio u nasljeđe. Nije zanemariva ni stilska manirizacija rukopisa prema donekle arhaiziranom jeziku starozavjetnih knjiga, kao što je razaznatljivo i Kiševo ugledanje u Daničićev prijevod.

Prijateljska bliskost i dioba istog podneblja, a onda kad je to bilo nemoguće, stanovanje u duhu s Mirkom Kovačem, svjedoči i niz pasaža u prozi potonjega pisca:

„Sada već privodim kraju i ovaj rukopis; bit će to roman kao dokaz još jednog tužnog razdoblja. Već je peta godina otkako lunjam. Znao sam sjesti u vlak, doći u Zagreb, a onda se iste večeri vratiti u Beograd...

/.../ Napisao sam jedno pismo prijatelju o. Leonu, zamolio ga da mi uputi nekoliko ohrabrujućih riječi. Javio mi se D. K. iz Bordeauxa, bio je potišten, ali ja ga nisam mogao utješiti...”

(iz teksta „Ruka koja drhti“,
u „novom romanu“ *Rastresen život*)

Dijalektička igra s paradoksom, proturječna istodobna težnja k jasnoći i zatamnjenju utemeljena po uzoru na grčku sofistiku pojavljuje se često kao književni postupak.

Ipak, pitamo se, koliko je „intriga“ kod ovih autora razrješiva kroz dijalektičku i antitetičku igru?

Navodimo primjere koji potvrđuju njihova „razrješjenja“; po pravilu, sasvim su izvan horizonta očekivanja:

„Što sam mogao doživjeti u toj sobici između četiri zida? Pisati kroniku koja bi se na kraju pretvorila u ispovijest. Kroničar zapisuje o drugima, a govori o sebi. Govori o sebi, a ne može slobodno

reći ono što mu je na duši. I kad god bih izašao, bila ponoć ili dan, vraćao bih se svojoj sobi, svojem zrcalu, ali najmanje sebi. Spavao sam malo, mučen snovima i mislima na oca. Zašto je on baš moj otac? Kako sam dospio ovdje? Imam li porijekla, odakle potječem? Sve me to danas kopka i ostat će, tako mi Boga, nepoznato, nedokučivo, zapretano duboko, a i preteško za moje jadne potištene misli.“

(fragmenti iz romana *Gubilište*, dio XXIII. glave,
„Kratka ispovijest“, M. Kovača)

„U novom dekoru ponašanje mog oca unekoliko se izmenilo. Kažem unekoliko, jer je ta promena bila uslovljena više sredinom, pejzažom, nego što je bila plod neke korenite izmene u njegovom karakteru. Jednostavno, ja sve dotle nisam mogao da posmatram svog oca, i moja radoznalost u tom smislu bila je potpuno hendikepirana njegovim stalnim odsustvom, njegovim svesnim sabotiranjem moje edipovske znatiželje. Jer ko bi smeo da tvrdi da moj otac nije namerno izbegavao svaku vrstu lične ispovesti, da nije namerno skrivao svoju ličnost iza maske, pojavljujući se tek s vremena na vreme kao pisac, šahista, apostol, dustanbaš?“

(iz romana *Bašta, pepeo* D. Kiša)

Literarni je svijet po uzoru na stvarni, u isti mah *diviniziran* i *demoniziran*.

Opisati tu fenomenologiju, shvaćaju obojica autora kao moralno pozvanje. Brutalnost i ljepota pojavljuju se kao dva lica jedne iste maske *ontičkog*.

„Ida se svlači u drugom kraju sobe. Lojanica ne daje bogzna kakvo svetlo, ali i toliko je dovoljno da se uskomešaju senke. Da, da, te senke se međuso-

bito proždiru, a cela prostorija podrhtava. Stakla na prozorima su mutna. Ida ih čisti i gleda vani. Uzalud spominjem Renoara; Ida me ne čuje. Ispod prozora je hrast, a malo podalje već gluha periferija. Tuda ponekad projure psi u čoporu, a kad se pare motaju se uokrug kao kakvo nerazmrsivo klupko. Sve do naveče deca gađaju kamenjem plot.“

(M. Kovač, fragment iz „Noći intime“,
zbirka *Na odru*)

„Jedna beloputna gospođica u crnoj kecelji gimnazijalke sedi u nekoj kristalnoj svetlosti, što dolazi kroz poluspustene žaluzine. Sunce crta na ljubičastim bocama s kolonjskom vodom zvezdice od zlata.

E, pa, evo tajne mirisa ljubičica: gospođica koja prodaje sličice leptirova i divljih zveri kao i parfeme, od svih mirisa najviše voli miris ljubičica. I stavlja ga svuda štedro: na dlanove, na bujnu riđu kosu (mada bi riđoj kosi, po svoj prilici, bolje pristajao neki drugi miris)...

Trebalo bi komponovati fugu za orkestar i jorgovan. Iznositi na podijum u mračnoj sali ljubičaste bočice oplemenjenih mirisa.

One koji bi tiho, bez krika, izgubili svest, iznosili bi u drugu salu, gde bi lebdeo tedinjasti, lekoviti miris lipe i kamilice.“

(D. Kiš: „S jeseni, kada počnu vetrovi“,
iz zbirke *Rani jadi*)

Novija je kritika već zapazila srodnost kiševskog lirskog pripovijedanja s drugim umjetnostima. Z. Zima navodi Direrovo slikarstvo i Maerovu glazbu kao „istoznačnice“ njegove melankolične proze:

„Kao likovni ekvivalent Kiševoj prozi najprimjerenijom se

čini Durerova Melanholija. Veliki majstor u njoj je fiksirao biće prožeto Saturnovim utjecajem. To je temperamento lunatico, čovjek koji nosi sa sobom mogućnost najviših uspona i najmračnijih padova“.¹⁰

Čini nam se da su u podjednakoj mjeri Kišu bliski vremenski bliži Munh ili Klimt, a znamo kako je bio ljubitelj i slikarstva XX stoljeća: Leonid Šejka, Pol kle, Dado Đurić, Vladimir Veličković, Miro Glavurtić, samo su neki od slikara koje je volio, poznavao ili pisao o njima. Svirao je gitaru, a o poznavanju poezije i prepjevima s mađarskog, ruskog i francuskog jezika valjalo bi posebno govoriti.

U Kovačevoj narativi postoje mnoga mjesta koja preklapaju čulne slike i uznose ih do otkrivenja čiste poezije. Navodimo primjer iz *Kristalnih rešetaka*:

„I doista, časak kasnije, tamo iza ljese poče muža krave. To su najprije pojedinačni oštri mlazevi, šiknu iz vimena i zvonko tuku o dno lonca. Kako se posuda puni, taj zvuk postaje sve prigušeniji, sve pjenušaviji, a onda je to samo šum koji me obuzme kao kad se sluša muzika; pa to i jeste neka milina, povrate se mnoge slike i ožive sjećanja. Zapahnu me otuda blag i ugodan miris jomuže, a naposljetku ugledah i silhuetu muzilje. Tada mi se jasno ukaza vizija majke; tako jasno da uzviknuh njeno ime.“

Svetost i svjetlost prizvanih roditeljskih ikona, njihovo nizmjenično zatamnjanje i obasjavanje, posezanje za djetinjim i zavičajnim, literarna uspostava proživljenog i prošlog dio su stalnog i trajnog književnog prikazivanja ovog autora.

Dvojica pisaca su ujedno, pisci s vrlo razvijenom autopoetičkom svijesti. Vidljivo je to u podjednakoj mjeri iz autobiografskih tekstova i graničnih literarnih formi: intervju, komentara,

¹⁰ Z. Zima: „Danilo Kiš, Melankolični majstor“, u knjizi *Porok pisanja*, književni portreti, SysPrint, Zagreb, 2000.

esejističkih, autopoetičkih tekstova, govora i eseja o drugim umjetnicima i piscima (Andrićeva *Gospođica*, *Čas anatomije*, D. Kiša, ili *Hamsunova zvijezda*, *Pokušaj samoispitivanja* ili *Biografija bez veselja* i *Summa poetica* M. Kovača). Svi su ti eseji stanoviti *moji obračuni s njima*. Znakovit je u tom smislu jedan Kišev intervju naveden u *Homo poeticusu*, pod naslovom „Ne usuđujem se da izmišljam“:

„...Ja do danas nisam u stanju i još ne dolazim u iskušenje da pišem o bilo čemu drugom, ne bar u romanesknoj formi, osim o onom što sam lično kako se to kaže doživio, što će reći video, čuo, odbolovao. Odatle u mojim knjigama tzv. udeo autobiografskog. To ne smatram, daleko od toga, vrlinom, već pre možda, nekom novom vrstom lirskog realizma koji obično prati prva razdoblja u stvaralaštvu pisca... vrtoglave mogućnosti izbora tema, bezbrojne replike junaka stvorenih imaginacijom, mene obeshrabruju, i još sam nemoćan da se nađem pred tom navalom stihije smisla i besmisla.

/.../ Ja nisam u mogućnosti da izmišljam. Ništa nije užasnije od realnosti, to znam, ništa romanskije, ali ništa ni proizvoljnije i opasnije nego pokušaj da se sredstvima literature fiksira ona stvarnost koja nas nije prožela, koju ne nosimo u sebi, patetično rečeno, kao rudari olovni prah u grudima. Jedino takvu stvarnost, takav svet sam u stanju da dodirujem, koje moram da iskašljem, da izrigam iz sebe.“

Kiševa odredba *lirski realizam* ne važi samo za njegovu prozu: ona je ključ za razumijevanje i Kovačevog proznog istraživanja, on koji je često koristio formu predteksta za rekonstrukcije svojih ranijih proza, ovako bilježi o istoj temi u *Rastresenu životu*:

„Mene knjiga opija i baca u vrtlog pogotovu kad su podaci poredani kako valja, kad su činjenice jasne, kad je stvarnost tajanstvena, kad sam opčinjen čudom koje se, ulaskom u knjigu, preobrazilo

u čudesno, kad je sve nedokučivo, sve misterij, a sve točno.“

(1969. „Mi živimo u groznici“)

Vrlo su nam zanimljive i međusobne posvete: Kiševe su Kovaču eksplicitnije, jasnije, i ujedno jak autorski signal za poetičke procedure koje *mogu* nasljedovati kovačevske prozne postupke. I obratno: Kovačeve Kišu koje su možda decentnije, implicitnije, zatvorenije (u *Kristalnim rešetkama*, *Rastresenu životu* i nekim esejima) kao zazivanje *bratske* srodnosti, srodnosti *vokacije* i srodnosti *rukopisa*. Njihovo međusobno uvažavanje i čitanje postaju idealni obrazac književničkog prijateljstva. Jedan naizgled bizaran podatak da je Kovač spasio Kišu čitavu rukopisnu knjigu *Peščanika*, za vrijeme zajedničkog boravka na Bledu, samo je jedno od svjedočanstava o tome.

Hommagei pak koje će Kovač ispisati nakon Kiševe smrti 1989. godine dokaz su vrlo obzirne, suptilne lamentacije o Danilovom djelu.

Kad se pak pojavio Kovačev roman *Vrata od utrobe*, Danilo Kiš će 1979. izjaviti za *Politiku* kako je događaj godine ta „gusta, puna proza“.

Prilika je sad da se osvrnemo i na često spominjani, od strane kritike, tzv. *ironijski lirizam proze*. Navode ga skoro svi srpski književni kritičari koji su se bavili ovim piscima: od Lj. Jeremića do M. Pantića. U Kovačevoj narativnoj prozi ironijski su obrati nerijetko bliski komičnim ili parodičnim pasażima dramske literature. Oni demistificiraju traumatsku tenziju naracije i fabule – posebno u poglavljima koja tematiziraju bolest, smrt, posljednje počasti. Ova poetička tendencija naglašena je u novijoj romanesknoj i novelističkoj prozi njegovoj, kad autoironizira ili prerađuje vlastite starije tekstove i njihove miteme, ili se izrije kom poziva na njih, odnosno njihova intimna i ujedno univerzalna mjesta. Na primjer poigravanje s brojkom trideset i tri; te pripovjedne ishode ovog kršćanskog temata naći ćemo i u

najnovijoj zbirci duljih pripovijedaka, *Ruže za Nives Koen*, kao i u ranijim pričama. Evo dva fragmenta, uvodnog i završnog, u pripovijetki „Trideset treća godina života“ iz navedene zbirke, koji potvrđuju našu pretpostavku:

„Kolovoz je bio na izmaku, vrućine su stale kao rukom presječene, rukom Velike Gospe. Otac je bio navršio trideset tri godine, a to su godine kada svatko duševan misli na smrt. Trideset treću godinu života ispunjava veselje i tragični osjećaj. Nekoliko puta moj je otac u svojoj trideset trećoj duboko uzdahnuo i izustio:

‘Živim svoje posljednje dane kao Krist...’

... P. S.

I na koncu svega, još riječ-dvije o trideset trećoj godini života. Pouzdano se zna da svaki čovjek u toj dobi predosjećá smrt i živi tu godinu u sjeni smrti, ali nikako ne znači da se tada umire; štoviše, postiže se punina i radost, stremi se sretnijem razdoblju, pa se tako trideset treća godina uzima kao presudna. Mnogi su ljudi drhtali u toj godini, drhtali u strahu smrtnom, a doživjeli su duboku starost. Jedan od tih je i Lav Nikolajevič Tolstoj; njemu je posvećena ova pripovijest.“

Nije bez značenja za našu *unutarnju kovačevsku analogiju* dio uvodnog teksta za priču „Na odru“:

„Bio sam tada potišten, pa mi je čitanje Biblije pomoglo. Sa unutrašnje strane korica odlijepio se karton, tako da se pojavio jedan džepić zgodan da se tu nešto sakrije: pisamce, novčanica ili neki detalj. Baš sam tu pronašao papirić presavijen tri puta. To je bio moj papirić i moj rukopis, veoma sitan, ali čitljiv i lijep. Tada sam još pisao ćirilicom.

Napisan je i datum, 27. april 1963. To mi ništa nije značilo, ničega se nijesam sjetio što bi me s tim datumom povezalo. Otvorio sam papirić i ugledao moju pjesmu 'Rastanak'. Tada mi je sinulo da je to datum očeve smrti i da je ta pjesma njemu posvećena.“

Pjesma „Rastanak“ (datirana 1963) koju će znatno kasnije sam Kovač uvrstiti u svoju jedinu dosad objavljenu pjesničku zbirku (*Razvaline*) započinje i završava istim katrenom:

*Sad je gotovo.
Sve što ono što je do
maločas izgledalo blago
postade ozbiljno.*

Dvostruko ironiziranje, kao dvostruko zrcaljenje. I kroz poimanje tzv. opće historije, kao historije beščašća i kroz intimne, „porodične“ kronike, otkrivaju nam se poetički nazori dvojice autora: da literaturu čine pojedinosti, detalji, stilska i jezična igra s njima. *Depatiziranje i patos nove rasvjete sjećanja* – čine svu njihovu „beletrističku“ prozu u najboljem smislu te riječi *memoarskom*. To je ujedno ono što joj daje neponovljivu snagu izraza.

Navedena dvostruka ironijska distanca samo je jedan u nizu mnogih srodnih poetičkih odabira i dodira. Sublimacija stvarnosti na *detalj*, koji ukazuje i uvijek upućuje na *bitno*, također postaju *zajednički nazivnik* u algebri njihovih poetika.

Jedan je mađarski književnik, Alpar Lošonc, ovako je to zapažio kod Kiša:

„Danilo Kiš i vizuelnost... Treba pogledati registar svetlosti, rasprostiranje stvaralačke svetlosti u njegovoj prozi, one svetlosti 'što prodire i kroz čvrsto stisnute kapke', u Legendi o spavačima, opis svetlosti koja obasjava kurvu Marijetu u ambijentu ljubicastog enterijera Posmrtna počasti, ili varijacije plavog u

Enciklopediji mrtvih.“¹¹

Na ovoj se razini približavamo *poetskom komentaru* ili *lirskom pasažu* kao temeljnim nositeljima *poetike proze*. Gdje god je moguće poetizira se u proznoj, narativnoj strukturi s pjesničkim, lirskim slikama, ali i u dramskim fabularnim „rješenjima“ ili deskriptivnom i dijaloškom stapanju teksta.

Kritika kao da prepoznaje ovu osobinu, ali joj ne poklanja dovoljno pažnje; M. Pantić koji se bavio obojicom autora, posebno Kišem, ovako bilježi:

„Čarobni pripovedač je u vreme vladavine ironije i sarkazma kojima i sam nije odoleo, očuvao pravo na patetiku koja se rađa u najtajanstvenijim predelima našeg bića i naše sudbine. Naporedo sa pripovetkama i romanima nastajala je i Kišova, u svemu autentična poetička vizija čiji je značaj za istoriju srpske i svetske književnosti neporeciv i neprocenljiv.“¹²

B. Donat vrlo lucidno zapaža u svojoj kritici povodom Kovačevih *Vrata od utrobe* značenje *kronotopa*:

„Kronotop je epski i jamči dramsku napetost i uvodi nas u okvire latentne tragedije.“¹³

te značenje apokaliptičkih vizija autorovih, no čini nam se, da premalo mjesta posvećuje lirskome:

„na tom se mjestu kronika kroz prizmu individualnog govora prelama u poeziju za koju ovaj pripovjedač ima doista istančan sluh.“¹⁴

I paradoksalno, ne može se reći za ove prozaike, da je riječ o semantički varijabilnom znaku. Naprotiv, težnja jasnoći i konstanti

¹¹ A. Lašonc: „Držimo se distance (susret s Danilom Kišem)“, *Polja*, br. 368/X. 1989.

¹² M. Pantić: „Danilo Kiš: Na marginama Enciklopedije“, u: *Aleksandrijski sindrom*, Prosveta, Beograd, 1987.

¹³ B. Donat: „Vrata od utrobe M. Kovača“, časopis *Književnost*, 3/1979, str. 451–458.

¹⁴ Ibid.

označenog i označitelja, lirsko-deskriptivnom zaokruženju tekstualne *situacije*, potreba da se iz *efemernog bitka* i brutalnosti stvarnoga izađe nadrastranjem u *uzvišeno*, a banalno i trivijalno prevedu u *jezik supstancije*, samo su sinonimi za ono što nazivamo *la poesie pure*, ili u uvjetno, i s oprezom rečeno, za: *la prose pure*, *čistoj prozi*.

Neki noviji kritičari smatraju da je Kišu, a i Kovaču, stran svaki poetički normativizam. Ipak, mi držimo da su obojica autora stvorili svojom vrlo prepoznatljivom sviješću, vlastitu *poetiku proze*. Kojom dominiraju čvrsto zadani i umjetnički jasno oblikovani poetemi. I zbog toga je, među ostalim navedenim razlozima, njihova prozna književnost postala kanonska već s prvim nagradama, kao što je ujedno prvim novim naraštajima postala zarana obrazac za epigonstvo.

U tom kontekstu shvaćamo i zapitanost dvojice književnika o *umjetnosti u samoj umjetnosti*. Isto tako su u obojice prisutne i pripovijesti inspirirane životima umjetnika (Kišev *Apatrid*, o životu i kraju Edena von Horvatha, novela *Dug*, posvećena Andrićevu kraju, čitava plejada beogradskih umjetnika iz 60-ih u Kovačevim *Kristalnim rešetkama*). Kako rekosmo, neki teoretičari ovu činjenicu nazivaju *aleksandrijskim sindromom*, što je samo noviji naziv za latinsku sintagmu o *poeti doctusu*: pokušaj da se svijet rekonstruira knjigama temeljenima na drugim knjigama. Naši su je autori svjesni i o njoj nerijetko govore u svojim diskurzivnim tekstovima kao tipično *borhesovskoj paraboli*.

Tu nam može biti indikativna nanovo ispričana Kovačeva pripovijest *Pukotina* iz kozmopolitske i zavičajne ambijentacije, u kojoj je u novijem izdanju (2005) uz manje stilsko-jezične preinake izostavljen kurzivom otisnut svojevrsni meditativni epilog:

„To ljudi koji popisuju zaostavštinu iza pokojnika koji je pre dva dana bio tu živ kao što su oni sada, imaju neki naročit izgled. Oni su predstavnici pobjedničkog života koji ide svojim putem, za svo-

jim potrebama. Nisu to lepi pobednici. Sva im je zasluga u tome što su nadživeli pokojnika. I kad ih čovek ovako sa strane posmatra, izgledaju mu pomalo kao otimači kojima je osigurana nekažnjivost i koji znaju da se sopstvenik ne može vratiti ni iznenaditi ih na poslu. Nisu sasvim to, ali po nečem na to podsećaju“.

(u zbirci *Nebeski zaručnici* iz 1988)

No kako je riječ o literaturi unutar literature – jer uokvirena priča naratora izaziva drugu priču glavnog protagoniste, samoubojice koji svojom sudbinskom zadaćom smatra ispravljanje *pukotina* u djelima pisaca, a samo jedna knjiga u zaostavštini biva izuzeta, jer nije prošla izmjene, knjiga *Prokleta avlija*. U novijem izdanju „Pukotine“ uz pojednostavljenje fraze ide ovakav pasaž:

„On je vjerovao da se u knjigama javljaju pukotine, a on ih pronalazi i ispravlja. Sjećam se da je spominjao neku čistu knjigu. Mučila ga je. Ta knjiga, nije joj našao pukotinu. Zadala mu je mnogo nevolja.

- I što mu to sad znači?

- Da je ta knjiga savršena.“

(u zbirci *Ruže za Nives Koen*, iz 2005)

Za nas je nezaobilazna činjenica da pripovjedač *ne napominje* ime autora ni u starijoj ni u novijoj verziji svoje pripovijetke. Pretpostavlja, da svi njegovi poticajni sugovornici među čitateljima znaju za Ivu Andrića. Zatim, roman nobelovca nije ujedno i onaj nagrađeni. Potom, i u Andrićevoj se romanesknoj priči u priči, roman u romanu, govori o zlu kao univerzalnoj kategoriji i distinktivnom svojstvu čovjeka.

Njegov roman *Prokleta avlija*, objavljen je 1954. u Novome Sadu, dakle gotovo na polovici XX. stoljeća, ali ne govori – kao

uostalom ni mnoge njegove proze – o svom vremenu. Znamo iz iskustva tzv. historijskog romana, pa i andrićevskog, da posredni, neizravni govor o despotizmu može biti alegorijska slika suvremenosti. No i pored toga, uzmemo li u obzir isprepletenost povijesnih zbivanja, kultura i vjera, jezika i naroda, nesumnjivo su Andrićevi romani i pripovijetke bili i Mirku Kovaču, kao i Danilu Kišu, onaj idealni narativni uzor u vlastitoj jezičnoj tradiciji. Stoga predmnijevamo, kad je riječ o jedinstvenosti i lakoci Andrićeva pisma i pripovijedanja, kako je njegov „historizam“ našao svoje odjeke, i svoj literarni eho možda najviše u prozama ovih dvojice pisaca, kad je riječ o piscima iz istog ili srodnog jezičnog i kulturnog kruga.

Valja napomenuti kako su obojica pisaca dobitnici Andrićeve nagrade: Mirko Kovač za novije izdanje pripovijetke „Slike iz porodičnog albuma Meštrevića“ 1980. g, a Danilo Kiš 1984. g. za zbirku pripovijedaka *Enciklopedija mrtvih*.

Danilo Kiš je napisao priču „Dug“ koja je *nezavršena* ali brižno redigirana i posthumno objavljena. Njen neimenovani protagonist razaznatljivo je Ivo Andrić.

Navodimo fragment koji potvrđuje još jednu priliku za dvostruko ogledanje, dvostruko teorijsko-beletrističko zrcaljenje, jer Kiš svojom pripovijesti o Andriću svodi, bilansira i vlastito djelo i njegovu poetiku:

„Gledao je sebe očim drugih i pravio bilans svog života onako kako ga oni, drugi, neznani, vide: za njim su ostala njegova sabrana dela, u kojima je ležala njegova biografija, njegov jezik, izmešani sa istorijom njegovog naroda: to im je garantovalo ono što ljudi zovu besmrtnošću. Među njegovim hartijama još se nalazilo nekoliko knjiga, brižljivo odabranih i složenih u fascikle: pesme, dnevnici, beleške. Iz svih je tih rukopisa izbacio sve što bi ga moglo kompromitovati u očima potomstva: svaki

lični trag, svaku privatnu činjenicu, kako bi ostao u očima potomstva što više apstrakcija, što više pisac a što manje čovek od krvi i mesa. Bilo je u tom njegovom gestu nečeg gorkog i pravičnog: on i jeste proživio ceo svoj vek u svetu fikcije, u svetu platonskih ideala, a svaki izlet u život bio mu je samo muka i nevolja, nesnalaženje i dosada. Svaka ga je životna odluka, ona izvan sveta čistih ideja, izvan tišine i samoće, samo ranjavala, svaki mu je potez bio promašaj, svaki susret s ljudima poraz, svaki uspeh nova nevolja;...”

(citirano prema posthumno objavljenoj
knjizi Danila Kiša *Skladište*)

No, valja navesti i činjenicu da je povodom svog romana *Peščanik* iz 1972. g. Kiš ovako svjedočio u jednom razgovoru iz 1973. godine:

„Peščanik je, čini mi se, savršen kao techne, u njemu nema pukotine: Peščanik je ceo jedna pukotina, a ta pukotina jesu ‘tesna vrata’ kroz koja se ulazi u tu knjigu, ta pukotina je njena ‘savršenost’, njena zatvorenost, njena neaktuelnost, njena hibridnost. I sama reč peščanik u svim svojim značenjima jeste zapravo metafora za pukotinu, peščanik kao stena od peska jeste proizvod geoloških potresa i napuklina, peščanik kao klepsidra jeste pukotina kroz koju protiče pesak-vreme; Peščanik je slika jednog napuklog vremena, napuklog bića i njihovog napuklog tvorca. Peščanik je savršena pukotina!“

(citirano prema knjizi *Gorki talog iskustva*)

U red takvih konstanti ide i neprekidna svijest o *Formi*, proturječni otklon tradicije i istovremeni oslonac na nju, te ironijsko podvrgavanje teksta auto/pastišu i parodiji, kod obojice književnika.

Čini nam se dominantna već navedena jaka autopoetička svijest koja se iskazuje autopoetičkim komentarom. Nerijetko se takav komentar nadaje kao dominantni ili prvi narativni sloj. Njime se odmah nameće pozicija tzv. *poete doctusa*, ali i snažnog spisateljskog nagona za novim uređenjem svijeta. Imajmo na umu i to kako se po pravilu protagonisti kiševske i kovačevske proze u svojoj težnji da podvrgnu svijet svojoj opsesiji, slamaју, i shodno tome, završavaju tragično.

Veći dio kritike suglasan je u procjeni Kiševa prvosvećeništva, ili „antibarbarstva“ i u vrijednosti „zaokruženog poetičkog sistema“ unutar srpske književnosti druge polovice XX. stoljeća. Suvremenik njegov i sudrug izrastao na donekle srodnoj poetici, Mirko Kovač, u ne manjoj je mjeri stasao u pisca *prokletstva memoarskog*. Obojica su vrlo rano, bez obzira na mijene u pisanju, kanonizirali svoje tekstove i ustaljenim mjestima poetike i jakom autorefleksivnom pozicijom narativne svijesti – tako da su stvorili specifični kanon tzv. postmoderne srpske književnosti (koliko god se ograđivali od ove odredbe, naročito Danilo Kiš).

O položaju naratora u Kovačevoj prozi govorio je zanimljivo i Enver Kazaz u svjetlu modernog historijskog romana:

„Problematizacijom sopstvene egzistencije u priči narator omogućava da se isti događaji pripovijedaju iz različitih vremenskih perspektiva i pozicija estetske svijesti. Priču o romanu, u stvari, kazuju različiti nivoi svijesti iste individualnosti, da bi svakom od ovih nivoa odgovarala druga vremenska distanca, ali i drugačiji pogled na samo oblikovanje priče.“¹⁵

No ne smatramo, da je stoga, kako Kazaz kaže, položaj naratora proturječan: naprotiv igra s različitim razinama naratorske svijesti poticajna je i kao mogućnost modeliranja proze. Vidljivo

¹⁵ E. Kazaz: *Modelativne mogućnosti modernog istorijskog romana* (Na primjeru *Vrata od utrobe* M. Kovača, *Timor mortis* S. Selenića i *Istočnog diwana* Dž. Karahasana), u Zborniku *Istorijski roman*, Institut za književnost i umetnost, Beograd i Institut za književnost Sarajevo, 1992–96.

je to i u Kiševom slučaju: mijenjanje perspektive, od „regresivne“ do sveznajuće, njegov romaneskni opus čini metodički bogatijim, a stilski vrlo jedinstvenim.

Smatramo da bi se, iz svih navedenih razloga, periodizacija srpske i crnogorske književnosti mogla odrediti novom fazom, upravo s vremenom pojave Kiša i Kovača, 1962. godine, odnosno, nakon njihove pojave: izostanka ili prijelaza u drugu literaturu.

Kiševa smrt 1989. godine koja je ujedno naznačila bitne promjene u evropskom političkom kontekstu, odnosno 1991, godina u kojoj Kovač napušta Beograd, i s kojom započinje rat na ovim prostorima nisu bez *stvarnog* i *simboličkog* značaja za budućeg povjesničara književnosti.

Stilska polimorfnost njihova književnog pisma o kojoj govori M. Pantić (u I. i II. izdanju *Aleksandrijskoga sindroma* i u manjoj monografiji *Kiš*), nije sasvim izvjesna i ne može se u potpunosti braniti, bez obzira na bogatstvo stilizacija i u ranijim i u kasnijim knjigama proze ovih autora.

Smatramo naprotiv da stilska jedinstvenost i težnja da se čitave prozni ciklusi stilski ujednače, u obojice autora biva konstantna. Tako su na primjer, „porodično“ oblikovani ciklusi i teme Kiševih proza *Rani jadi*, *Bašta*, *pepeo* i *Peščanik*, odnosno *Gubilište*, *Na odru*, *Vrata od utrobe*, ili *Rane Luke Meštrevića*, *Životopis Malvine Trifković*, *Grad u zrcalu* Mirka Kovača, unutar poetičke ideje varijacije *obiteljskog sindroma izgubljenog doma/zavičaja/svijeta*, u potpunosti zatvorene cjeline, stilski vrlo srodno organizirane, s prepoznatljivom rukopisnom manirizacijom koja se samo/usavršava do atemporalnosti i univerzalizacije teme.

Razaznajemo i znatne poetičke kompetencije u oba autora, nesumnjivo s uzajamnom refleksijom i prožimanjem, utjecajima i zajedničkim uzorima, bazirane na istinskom, nepatvorenom talentu izgnanika. Profiliran znatnim stilsko-jezičnim studijem, njihov je književni rad znatno uzdigao razinu književne vrijednosti i u tzv. nacionalnim književnostima, i u kontekstu evropske literature.

Rana poetička nakana da se preradom *iskustva dokumenta* u *iskustvo literarnog pisma*, osvoji Forma, te naizmjenična ironijska igra s njenom uspostavom i izmjenom, prihvaćanjem i odbacivanjem, u oba su književnika dovela do težnje za ogoljenošću i čistoćom izraza. U toj, za romanopisca i pripovjedača, iscrpljujućoj težnji, posebno je Kiš bio samozahtjevan. Prema kazivanju suvremenika, više desetaka puta stilizirao bi i dotjerivao rukopis, prije nego što bi ga predao izdavaču.

Odatle i naizgled proturječna poetička konstanta za spajanjem kontrasta, lirskog i melankoličnog, nihilizma i ironije, humora i tragedije. Ova težnja da se do savršenstva dovedu paroksizmi narativnih krajnosti, kod jednog se autora (Kiša) nadaje kao iznimna *pročišćenost tekstualnosti*, kod drugoga (Kovača) se pojavljuje kao *neobarokna uspostava* prestabilirane harmonije, izgradnja umjetničkog reda na gubilištu i u kaosu stvarnosti.

Tu se kod obojice, neprekidno postavlja lirska instancija kao ona koja opstruira patetičnu nosivost teksta:

„Zna li ova svjetina da mi je umro otac? Zbilja, hoće li tkogod pustiti suzu za njim? Dodirnuh svoje lice, učini mi se hladno kao lice mrtvaca. Odgurnuh nekoga i pohitah prema vratima putničkog vagona. Htjedoh reći da bježim od smrti, ali ljudi bi me ismijali, baš bi me ponizili kao i mogega oca.“

(iz Kovačeva romana *Gubilište*,

Deseta glava koja se zove „Tko će zaplakati“)

ili:

„Pridem blizu, dotaknem prstima tu stoljetnu koru. Obuzme me ushićenje što sve to postoji u mom gradu. Pronađem kolibu načinjenu od blata, iskrzne mali čudesni vrt tamo gdje se očekuje strogo urbana cjelina. Obgrlim stablo trešnje a odozgo padaju latice; najmanje tri-četiri dotaknu moje

usne. Sve je mirisavo, vlažno i mekano. Insekti zuje.“

(iz romana *Kristalne rešetke* Mirka Kovača)

Ono *lirsko* koje je naizgled himna životu nalazimo i u zadnjega Kiša: novela „A i B“, postulira srodnu poetsku poziciju; navodimo početak sekvencije „A“.

(The magical place)

„Iz Kotora (Kotor se trouve dans la region de la Zeta, en Yougoslavie, dans le golfe de Cattaro, une embouchure de la mer Adriatique) treba krenuti oko pet sati. Posle sat vožnje uz strme serpentine treba negde zastati i čekati.

Dan treba da je vedar, ali je potrebno da na zapadu bude nekoliko belih oblaka i da liče na krdo belih slonova.

Onda treba obuhvatiti pogledom more, planine, nebo.

Zatim nebo, planine, more.

I treba da znate pouzdano da je vaš otac išao ovim putem, autobusom ili taksijem koji je iznajmio u Kotoru, i da ste uvereni da je posmatrao isti prizor: sunce koje na zapadu izranja iz oblaka koji liče na krdo belih slonova, visoke planine koje se gube u izmaglici, tintanotamno plavetnilo mora u zalivu, grad u podnožju planina, belu lađu koja pristaje uz gat, fabriku sapuna iz čijeg dimnjaka kulja gust tim, a golemi vitraži gore svetlošću požara.“

Naš izbor iz sljedeće „B“ sekvencije koja nosi podnaslov:

(The worst rathole I visited?) glasi:

„Spolja: Kuću s jedne strane zaklanja seoska kurija, s druge drvena štala, a sa lica stablo bukve.

Kuća je od blata, krov od potamnele cigle koja je mestimice razbijena i razmaknuta. Vrata su niska, tako da odrasla osoba može da uđe samo ako se sagne do pojasa. Prema drvetu, koje se nalazi na nekih desetak metara od izbe, gleda jedan prozor površine pola m². Taj se prozor otvara prema vani. S druge strane, prema 'bašti', gde se nalazi latrina i zapušten komad neobrađene zemlje zarasle u korov, gleda okrugao svetlarnik ugrađen direktno u zid. Taj je prozor delimično razbijen. Otvor je zatrpan krpama.“

Za Magično mjesto i Najgoru jazbinu, na samom kraju novele, u omiljenom Post scriptumu Kiš kaže: „Tekstovi A. i B. vezani su tajanstvenim vezama.“

Napominjemo kako je u ovoj noveli, jednoj od najkraćih koje je ostavio, Kiš zaokupljen *osjećanjem vječnosti*, koje naziva i kestlerovski „okeanskim čuvstvom“. Tajanstvo inventara prizvanih slika, sraz svjetlosti i sjene, jasne aluzije na očev nestanak u logoru, bijeda blatne kolibe na kojoj će stajati ploča s natpisom „**Ovde je živio jugoslovenski književnik D. K. od 1942. do 1947.**“, te igra s nemogućnošću fotografiranja A i B prizora, ovu kratku priču čine jednom od najzatvorenijih i najsublirnijih u njegovoj ostavštini. Nije samo na djelu slutnja kraja i vraćanje zavičajnim slikama; riječ je o nečem mnogo dubljem. Minimalnom i ujedno neophodnom inventaru postojanja, objavljenju bivanja koje hoće svoju neizbježnu tragediju lirskega.

U Kovačevom nekrologu „Danilo Kiš (1935–1989)“ nalazimo ove retke:

„Jednom smo se peli klizavim stubištem do mansarde gdje je stanovao u sobici od nekoliko kvadrata. S nama su bili Glavurtić i Šejka. Ušli smo u taj hladni sobičak. Prozor bješe zatrpan krpama i starim novinama, a posvuda razbacane knjige i čas-

pisi... S lakoćom je govorio...

Sjećam se kada je rekao da se preciznost stječe i uči, te da su Glavurtiću koristili geodetski instrumenti, koje je umjesto slikarskih nogara, nosio po Dalmaciji... A čitanje podjeljaka na geodetskim letovima, isto je što i sricanje pjesničkih simbola. Tada me pogleda i dodao: 'Sve ovo važi i za književnost. Čuvaj se suvišnih reči, tamani ih kao gamad.'"

(citirano prema *Evropska trulež i drugi eseji*)

Pitamo se, je li to *lirsko* koje suspendira *trivijalno*, ili *tragičko* koje dokida mogućnost *slobode izbora*?

Iz Kiševih *Ranih jada*, „S jeseni kada počnu vetrovi“:

„Oh, ja sam se zapričao, oprostite, moraću da pitam još nekog, mora da ima nekog ko će se setiti te ulice, pre rata se zvala Bemova, a bila je zasade-na drvoredom divljih kestenova...

... Eto, ne verujem, gospođo, svojim očima. Niko nije u stanju da mi objasni gde su nestali ti kestenovi, i da nije vas, ja bih posumnjao da sam sve to izmislio ili sanjao. Jer znate, tako je to sa uspomenama, čovek nikad nije siguran. Veliko vam hvala gospođo, idem da potražim kuću u kojoj sam živeo.

... Onda on priđe jednim vratima, mada to nisu ona vrata, i pritisnu zvonce. Izvinite, reče sasvim običnim glasom, da li tu stanuje Andreas Sam?"

Ili fragment uvoda u roman *Peščanik*, „Prolog“:

„Treperenje senki koje rastaču ivice predmeta i razbijaju površine kubusa, odmičući plafon i zidove po čudi grebenastog plamena koji se čas rascvetava, čas vene, čas se gasi. Žuta ilovača donje površine podiže se kao daske u dnu čamca koji tone, pa onda i sama uroni u tamu, kao preplavljena mut-

nom, prljavom vodom. Cela prostorija treperi, šireći se ili smanjujući, ili samo menjajući svoje mesto u ...

... Privučen plamenom, pogled se usremljuje na lampu, na tu još jedinu svetlu tačku u velikom mraku sobe, usremljuje se na nju kao zalutala muva i zaustavlja se na tom jedinom izvoru svetlosti, koji treperi kao neka daleka, slučajna zvezda“.

Rani jadi, proza za decu i osetljive, objavljena je 1969, *Bašta pepeo* još 1965, a roman *Peščanik* 1972. Autor sam ih određuje: „to je porodični ciklus, svojevrsna trilogija, i tek ovako te knjige zadobijaju svoje pravo značenje bildungsromana.“¹⁶

Sa stanovišta poredbene kritike valja napomenuti kako 1962. g. Mirko Kovač objavljuje svoj romaneskni prvijenac *Gubilište*, 1965. roman *Moja sestra Elida*, a 1971. kratki roman *Životopis Malvine Trifković*. Analogija se nameće sama: nisu li obojica književnika neprestano pisali svoje obiteljske životopise, biografije ili čak, u stanovitom smislu hagiografije, pod svjetlom vječnosti i sumnje, zvijezda i dokumenata, pisama i archive, izgubljenog vremena i zarobljenih djetinjstava, uostalom, pod krinkom dokumentarizma i s/tvarnosnog inventara historije?

Mirko Kovač ovako inventira na jednome mjestu:

„Umalo je u svojem priprostim stanu, koji se nalazio u Prilazu Đure Deželića, u svega dvije sobice, uredio čitav laboratorij. Zidove je okitio sатовima svakojake vrste i raznim slikama. Kraj prozora, postavio si pisaći stroj pun kojekakvih knjiga, rukopisa i korigiranih predavanja, a između njih stroj za pisanje. Tu si vidio razne rječnike, glagolske misare i brevire, knjige o uštedama na hranidbi, o gostinskoj oblubi, izdanje različitih kodeksa, rukopisa i bilježaka, te razne liturgičke knjige...

¹⁶ *Politika*, 3. III.1973.

Tamo podalje bio je slikarski ormar, kraj njega ručna tiskarnica, a okolo još razna slova, glagoljska i latinska, neka porazbacana, a neka u malenim kutijama... U drugoj sobici se uz prost krevet nalazio stolarski stol, pun stolarskog i drugog oruđa, a na drugoj strani posebne sprave i sve drugo što treba za lijevanje slova, izradu ramova, dijamant za rezanje stakla.“

(Iz Rukopisa „J“, *Životopisa Malvine Trifković*)

Neslučajnost izbora, gradacija trivijalnoga ka uzvišenome, opis majstorskog alata, aluzija na krležijansku *olovnu kutiju slova*, uspostavlja znatnu poetičku bliskost s kiševskim smislom za inventar.

Vrlo srodna lirizacija prisutna je u gotovo svim prozama oba književnika, u gotovo podjednakoj mjeri u starijim i novijim tekstovima.

„Jesen je, ruže se već krune. Bele se popadale laticice na suvom lišću. Jedna jarkocrvena ruža bukti kao sunce na zalasku. Njen miris mu za tranutak zapahne nozdrve i dečak je dodirne nosom. Ruža se namah raspada. Vazduh zamiriše na alevu papriku.“

(D. Kiš: *Rani jadi*, iz teksta „Dok mu bištu kosu“)

„Gospođica Edit dolazi k svesti kao što se otvaraju cvetovi. Vraća u kosu ukosnice, otvarajući ih zubima. Zatim stavlja u tašnu svoje čipke i pantljike, a šešir i kalup u veliku kartonsku kutiju. Niko ne govori ni reči. Ona gleda začuđeno, svoje ruke, zatim zakopčava ono jedno dugme koje joj je moja majka bila otkopčala. U sobi ostaje posle nje neka čudna, mirišljava pustoš od koje dobivam vrtoglavicu.

Gospođica Edit je unela u naš dom, u našu patrijarhalnu skamenjenost boje egzotike i Weltschmerza,

tamne i guste mirise svoje ženstvenosti, neku velegradsku, rekao bih: plemićku atmosferu. Taj velegradski splin bio je u njenom glasu, u njenim lakiranim noktima boje sedefa, u njenim neurasteničnim, drhtavim pokretima, u njenom bledilu, u njenoj gospodskoj bolesti na čijem početku stoje svetkovine i zanosi... Jer ti su nam mirisi svedočili svojim opojnim prisustvom o nekom drugom svetu, iznad okvira naše kuće, izvan granica mog saznanja, izvan sfera naše ugodne svagdašnjice.“

(D. Kiš: *Bašta, pepeo*)

„Paulina je stajala u senci draperije, u beloј cicanoj bluzi zategnutoј grudima i plisiranoј teget sukni ispod koje su se nazirali jači bokovi. Na nogama je imala sandale ručne izrade, a kosu pomalo aljkavu i uvijenu, ona je lepoti njenog lica davala posebnu čar a u dva-tri odvojena mlaza slivala se sve do njenih usana i nozdrva; bio je to jedinstven sklop surovosti vremena i ženstvenosti obnovljene po uzoru nekih prastarih slika...

... I ona je stajala bez nekog odnosa prema telu što je ležalo nepomično kao očajna stega misli i pokreta. Glas otrežnjenja bio je surov, svako nejasno osećanje ispražnjeno, a pomicanje njenih usana čulno. Još uvek okrenuta profilom, ušla je u okvir vanjskog svetla kao u neopozivu stvarnost.“

(M. Kovač: *Vrata od utrobe*)

Prizori iz navedenih Kiševih „porodičnih romana“ i Kovačevih rekonstrukcija obiteljskog života literarni su fragmenti kojima dominiraju žene kao izvori milosti i hrane, svjetlosti i putenosti. Ovi se prizori rastvaraju pred nama u posebnoj rasvjeti.

Čini nam se kako je kritika premalo pažnje obratila decentnom religijskom obasjanju koje izvire iz proznih iskustava obojice autora. Očuđenje se često pojavljuje kao epifanija, kao objavljivanje, a prozna parabola s prozračnošću uznesenja u lirskoj deskripciji nerijetko se fenomenalizira kao kaptiranje božanskog elementa. To se zbiva čak – ili baš posebno – u prozama posvećenim zlu, no najdominantnije je u aurizaciji prikazanih obiteljskih likova. Njihov literarni ishod često zasjenjuje „dokument“ nepouzdan zbog svoje apokrifnosti.

Svakako je zanimljivo i pitanje koji su književni utjecaji bili dominantni ili presudni za formaciju ovih autora. Vidljiv je i često ekspliciran znak *trolista* (Kišev izraz) hrvatsko-srpske literarnosti: Andrić, Crnjanski, Krleža. Kod istog je Kiša zamjetljiv utjecaj Borhesa, o kojemu je pisao u svom kratkom eseju *Flober i Borhes*, a u ostavštini nalazimo objavljene *Fragmente o Borhesu (Skladište)*. Ovaj je utjecaj nešto neznatniji kod Kovača. No korištenje proznih procedura – maupassantovskih, flaubertovskih, joyceovskih, čehovljevnih ili koestlerovskih – zamjetan je u oba književnika. U Kovačevu pismu prepoznamo utjecaj psihoanalize, ali i filozofije egzistencije. Prepoznatljiva je srodnost izgnaničkog iskustva Nabokova, Bunjina ili Brodskog, te samo donekle Kundere – u odnosu spram totalitarnog – te jak signal koji upućuje na kafkijansku apstrakciju i schultzovska očučanja u oba naša književnika. Proustovu školu pisanja nalazimo na skoro svakoj stranici.

U Kiševu proznom utjecaju na Kovača, i obratno, često se ponavljaju srodni, rekli bismo, maniristički opiti s recepturom: kemijskom, alkemijskom, botaničkom, kuhinjskom, liječničkom. Mnoga nas mjesta u njihovim tekstovima kroz autentičnost citiranog dokumenta, civilizacijski, primiču prostoru i vremenu Srednje Evrope, Austrije, Turske, Crne Gore. Ironijska igra sa špagetima milanese kod Kiša ili Špagetima Pasolini za dvije osobe, u Kovača, minuciozna deskripcija majčine šivaće

mašine Singer, ili navodi iz Internacionalnog reda vožnje Konduktar, što ga je potpisao Eduard M. Kiš, otac Danila Kiša, nekoliko puta opetovani u Kiševu romanu, ili neprekidna igra sa satovima, te tesarskim, stolarskim ili slikarskim alatom u Kovačevu proznom opusu, ne samo što sugeriraju proživljeno i stvarno iskustvo obojice, nego i postavljaju pred nas dimenziju vremena koje postoji i kao izgubljeno vrijeme zanata: nije li tu prikrivena aluzija i na skorašnje izgubljeno majstorstvo zanata pisanja, koje će s postmodernističkom groznicom kraja XX. i početkom XXI. stoljeća zavladati?

U Kovačevu pismu nalazimo stanovitu naturalističku zaokupljenost detaljem bliskom onom u Emila Zole, te hamsunovsku negativnu psihologizaciju u formiranju muških protagonista. Zatim, na djelu je i – srodna mannovskoj proturječnoj kritičkoj percepciji „njemstva“ – negacija pripadanja, koju Kovač indignirano primjenjuje na svoje poimanje granica. Thomas Mann je dobro znao što znači vratiti se u jednom izgubljeni zavičaj. Nije li Kovačevo istarsko premještanje ujedno i pokušaj traženja južnih podneblja, nakon velegradskih košmara? U njegovu je pisanju prepoznatljiv i mopasanovski odabir motiva ili detalja, no nije zanemariv i onaj ničeanski. Tako čitav & 2. *Summe poetice*, dobro nosi našu tezu; navodimo samo dva „stih“

Samo veliki duh čini odbir i dodaje svoj udio...

...pisci s malim moćima plašljivi su...

Danilo Kiš je dobar dio svoje umjetničke i duhovne zrelosti, proveo u Beogradu (1954–1979), i unutar toga, te kasnije, do kraja života (1989) u Francuskoj. No možda je najviše proživio u Parizu gdje je očekujući između ostalog, i nobelovskog Godota, umro. Prije toga predavao je „serbocroate“ na sveučilištima u Strasbourgu, Lilleu, Bordeauxu. Nije li se, ipak, sve traumatsko, u ljudskom i literarnom smislu, za njega već bilo zbilo: Subotica, Novi Sad, Mađarska, očevo nestanak u Auschwitzu 1944, Cetinje. U nekom je dubokom smislu živio svoje fantazije.

U njegovim zadnjim tekstovima, ali i intervjuima, razgovijetno razaznajemo slutnju smrti, i slobodni smo zaključiti, svojevrsno samouništenje lirom.

„Anarhoidan“ u tumačenjima stvarnosti, krajnje pedantan u polemikama, snažno razvijena filozofskog duha, i ne manje vidljive erudicije, Danilo Kiš je zarana postao kamenom smutnje u beogradskoj književnoj sredini te predmetom hajke i zabrana. Poznate polemike nakon *Grobnice za Borisa Davidovića* 1976. uslijedile su i s novom knjigom, *Čas anatomije*, 1978. Dostojanstvo njegovih izbora, kao tada kad dobiva NIN-ovu nagradu za *Peščanik* 1972., i nekoliko godina kasnije ju vraća, te pristajanje uz prijatelja a protiv sve čaršije – kao gesta kojom se stavio na stranu prijatelja Kovača kojem je dana pa oduzeta nagrada – sve je to učinilo Kiša *aristokratom duha*, kako ga je naziva isti Kovač.

Središnja tema *selidbe*, koja kod obojice izrasta do *mita* postavljaju ih u krug pisaca bez domovine, s domovinom jezika kao jedinom.

Ako je poetizirani jezik trajna konstanta obojice autora, onda je kod Kiša on i sredstvo i cilj, dok je kod Kovača, onaj emana-cijski ishod kojim posljeduje svako njegovo prozno djelo. No, nije li on ujedno, oblik *iskupljenja* za prikazano *zlo*?

B. Donat lijepo koristi rusofonu riječ *skaz*: bila bi primjenjiva na fakturu obojice pisaca:

„Možemo reći da je na razini skaza progovorio majstor stilizacije, pisac vrlo istančana sluha za ekspresivnost konkretne riječi“¹⁷

Filigranski pročišćen jezik brižno otklonjenih viškova, pomno stiliziran kod obojice autora predstavlja trajnu vrijednost. U Kiša o čijoj strogoći i samozahtjevnosti piše sam Kovač pronalazimo potrebu za inventarskim zasićenjima, u deskripciji predmetnoga svijeta.

¹⁷ B. Donat: „Vrata od utrobe M. Kovača“, časopis *Književnost*, 3/1979, str. 451–458.

„Sjećam se njegova dolaska na Bled kad je u torbi donio najmanje tisuću stranica rukopisa romana *Peščanik*. U jednoj sobici staroga hotela Park, počeo je sređivati rukopis. Pratio sam njegov postupak sažimanja. Gledao sam kako pažljivo čisti i trijebi rečenice, sabija redove, povezuje udaljene pasuse, ili flomasterom križa cijela poglavlja“.

(iz „Priloga estetici sažimanja“,
u knjizi *Evropska trulež i drugi eseji*)

U srodnoj prilici, u tekstu *Andrić i kratka pripovijetka*, Kovač iznosi niz zapažanja u kojima prepoznamo njegove vlastite poetičke brižljivosti:

„Njega je književnost utamničila u životu; svoj je vijek proveo u njoj kao u ćeliji. Taj se asketizam dodirnuo s njegovim djelom. Andrić je umio uskratiti si svaki osobni užitak u pisanju; nije bio rasipnik kao Krleža i Crnjanski. Ukrašavao je diskretno i nenametljivo, a rečenica mu je otmjena i umijeće prirodno. Njegov stil kao da teče. Znao je da pripovijetka ograničava pripovjedna sredstva i tu se susprezao.“

Ovaj isti postupak Kovač primjenjuje i u svojim novijim redakcijama vlastitih proza. No, budući da je ipak na djelu drugačije poimanje književnosti, hedonistu Kovača sprečava Kovač asket – zasićenje neobaroknim inventarom ili kontrastima nerijetko se smjenjuje s jednostavnošću slika, minimalizmom rečenice ili poetskim zaokretom ka uzvišenom. Slično, Danilo Kiš rješava svoje poetičke dvojbe: od ekstaze rečenice ka mirnoći zgusnute lirske fraze. Rigoroznost stila kod obojice postaje andrićevski zahtjevna.

Stoga se istodobna žudnja ka mitskome i njegova uspostava, odnosno negacija ili tzv. dekonstrukcija, pojavljuju *i kao* novi oblik rekonstrukcije zavičajnosti.

Odbacivanje tradicije i njena istodobna uspostava samo su naizgled proturječna motrišta (u tom smislu valja vidjeti Kiševe opservacije o narodnoj poeziji u intervjuima, ili kovačevsko baratanje građom praznovjerja u fabulaciji i igri s fantastičnim). Ne zaboravimo, nije samo tradicijsko prilika za igru s magičnim ili mističnim: jednako tako i urbani milje prilika je za ikonoklastiju; Kiševi kozmopolitski pripovjedni prostori koliko i Kovačev leitmotiv željeznice od prvog do zadnjeg romana.

Stoga se kao sljedeće središnje pitanje estetike proze u oba književnika nameće kako *zbijskome kaosu* dati *kozmos umjetničkog djela*. Ne rješavaju ih obojica pisaca na jednak literarni način, no znajmo da su uz mukotrpno osvajanje kratke priče, pripovijetke i romana, djelovali na njih presudno i lektire drugih pisaca. Već smo naveli Andrićev uzor proze kao idealan za obojicu, Krležinu srednjoeuropocentričnost, Crnjanskijevo iskustvo pisca emigranta i memoarista, te lektire filozofskih pisaca, koji su, bez obzira na neslaganja ušli kao antiideologijski credo, u mnoge njihove tekstove. Eho ničeanske tragičnosti zapažamo u obojice, a tjeskobu egzistencije i blizinu kamijevskog i sartrovskog ništavila zapažamo u većem dijelu pripovjednog opusa.

Kiševo je djelo zatvoreno, premda nisu objavljeni svi rukopisi iz ostavštine.

Kovačevo, gotovo trinaest godina nakon smrti autora ostaje otvoreno za eventualne nove redakcije. Tu ovi književnici su sada u identičnoj poziciji. Možda je jedini relevantni sud onaj u *radu vremena*. Koliko bude njihovo djelo odolijevalo toj kušnji, toliko će biti vrednovano, izučavano, prepoznato.

Zato će i ona naizgled parodijska igra s unošenjem „neestetskih“ tekstova u prozu /npr. u Kovača: Špageti Pasolini, u *Rastresenu životu* ili petnaest rukopisa u *Životopisu Malvine Trifković*, ili Kišev inventari u *Ranim jadima*, *Bašti pepelu*, *Mansardi*, *Peščaniku*, odnosno u posthumi „A i B“, „Dug“ – biti s jedne strane, pokušaj nemogućeg, da se imenovanjem nanovo

stvari svijet, a s druge, melankolična drhtavica da se takav isti svijet zadrži, makar lomljivom i neopuzdanom lećom sjećanja.

U tom kontekstu čitamo danas i Kiševu posthumu *Skladište*, kao zadnju gestu „lirske infinitezimalnosti“ – takav je torzo i nedovršena romana *Legenda o spavačima* – pastiš surrealističke proze, srodne postupcima M. Leirissa, a korespondira s ranim tekstovima *Psalam 44* ali i kasnim, *Enciklopedija mrtvih*. I tu je Kiš blizak kovačevskim postupcima u odlomcima iz *Rastresena života*, *Spas*:

„Dok se penjem izlizanim skalinama ugodan osjećaj: stotinama godina tuda su gazile ljudske noge, noge hodočasnika, bose, u sandalama, u različitoj obući; tuda su klecale naviše i naniže, jedne čile i lako, a druge umorno, tromo i uz počinke, ali sve me to u ovom trenu ispunjava radošću što će i moje noge i moja obuća pridonijeti da se stube uglaćaju. A kada se jednom nađemo pri dnu stubišta, nemoćni da se uspenjemo, imat ćemo taj osjećaj da smo bili graditelji, da smo i mi hodajući nešto oblikovali i ovim skalinama dali vječnu Formu.“

Zanimljivo je kako u obojice pisaca nalazimo pripitomljenu *strasnost* proživljenog u naizgled krajnje reduciranu formu opisanog. „Eolska harfa“ koju je sam Kiš kao „lirski epilog“ umetnuo petnaest godine poslije, (1983.) u svoje *Rane jade*, govori nam jezikom lirike. Evo početka i svršetka ove kratke priče:

„Harfa je instrument koji više od bilo kojeg drugog instrumenta sjedinjuje u sebi srednjovjekovnu formulu lepog (*perfectio prima*) i svrsishodnog (*perfectio secunda*); da bude dakle lepa na oko, što će reći napravljena po pravilima formalne harmonije;

ali iznad svega da bude prilagođena osnovnoj svrsi: da daje prijatan zvuk.

U svojoj devetoj godini imao sam harfu. Ona se sastojala od električne drvene bandere i šest pari žica vezanih za porcelanske izolatore nalik na rasparen komplet za čaj...

... Evo, dok drži sklopljene oči, evo šta mu harfa peva na uvo: da će uskoro prestati da radi kao sluga kod gospodina Molnara; da se njegov otac neće nikad vratiti; da će napustiti udžericu sa nabijenom zemljom umesto poda; da će dospeti najzad u Crnu Goru kod dede; da će imati nove knjige; da će imati 1500 olovaka, 200 naliv-pera, 5000 knjiga; da će mu majka uskoro umreti; da će sresti devojkicu koju će večno voleti; da će putovati; da će videti mora i gradove; da će – prodirući u daleku istoriju i biblijska vremena – istraživati svoje mutno poreklo; da će napisati priču o eolskoj harfi od električnih bandera i žica.“

Tu nam se sada, kao *nešto manje* relevantno nameće i pitanje posezanja za judeo-kršćanskom simbolikom, lektirom i tekstovima u obojice pisaca. Ne samo zbog obimnosti citata, prerada, aluzija ili ironijskih obrada, fabularnih impostacija ili pak nemilosti koje su u etabliranih – političara ali i pisaca – doživjeli njihovi tekstovi ili oni sami. Njihovo se literarno djelo najbolje brani samo. Pomno iščitavanje i vraćanje njemu najbolja je terapija za svaku sumnju takve prirode.

Ono što nas kao istraživače više zaokuplja jesu jezična sažetost, sublimacija doživljaja, znatna ekspresivnost kroz melankoliju i ironiju što dovode do efekta začudnosti, i nadasve, jezična ekonomija. Mogućnost da se oblikuje i postiže iznimna izražajnost kroz redukciju i minimalizam iskazanog. Na ovom se mjestu također, kiševska i kovačevska estetika književnosti slažu i preklapaju.

Takozvana „transcendentalna bezdomnost“ kao posljedica realnog, proživljenog traumatskog iskustva iskorijenjenosti, posljedovala je kod obojice pisaca obimnim proznim opusom. Odsustvo i prisustvo zavičajnosti, *ambivalencija deracine* čuvstva, pojavljuje se i kao stilsko-poetička realizacija što suspendira svaku patetičnost iskaza. Često ponavljana u srpskoj kritici Kovačeva sintagma „sklonosti prema povijesti rasula“, jednako se može primijeniti na Kiša. „Rastrojstvo“ naratora, likova, protagonista, samo su dio mediteranske i srednjoevropske neurotske osebnosti o kojoj u svojim prozama govore.

U kojoj su mjeri ovi autori koristili kasne realističke poetike moglo bi se govoriti iz više perspektiva. Zadržavamo se zasad na matavuljevskoj „upotrebi“ fantastičnog (iz *Beogradskih priča*) te lazaravićevskom pripovjednom tananošću deskripcije obiteljske drame, koje smo postupke opazili u Kovačevoj prozi. Nije slučajno ovaj pisac dobio nagradu *Milovan Glišić*, 1971. (podsjetimo, realističkog pripovjedača ali i jednog od prvih prevoditelja Puškina, Gogolja, Tolstoja i Čehova na srpski jezik), kao što nije bez kulturološkog značaja da mu je ta ista nagrada oduzeta dvije godine kasnije.

Kiš je baštinik francuskoga ali i ruskoga post/realizma, bez obzira na njegove izražene nesimpatije za Dostojevskoga. Dalek od potrebe za moraliziranjem, on se često kritički osvrtao i na Tolstojeve procedure u *Ratu i miru*. No, kad bismo i smjeli za boraviti na njegove prepjeve ruskih književnika u dvjema antologijama – *Antologija ruske poezije XVII–XX vek*, u dva sveska, *Moderna ruska poezija* – morali bismo prepoznati fascinaciju ruskom pripoviješću, od Gogolja i Turgenjeva, do Čehova, Piljnaka ili Pasternaka.

Stoga su bizarna poentiranja, neobična fabularna razrješenja što proizvode očuđenja, u gotovo svim novelističkim, pripovjednim i romanesknim tekstovima i posljedica strpljivog pripovjedačkog rada i integracija iskustava i postupaka prethodnika.

O jakoj autopoetičkoj svijesti, kad diskurzivnim tekstovima zavladaaju autopoetički komentari i refleksije već je bilo govora u ovome tekstu. No o *proničnosti* njihova proznog izraza kojim iznimno uvjerljivo realiziraju svoje poetske ideje nismo podrobnije govorili. Naći ćemo je kod Kovača u tekstu „Što li će u meni prevagnuti“ (epilog *Rastresena života*), u sjajnom *Pokušaju samoispitivanja*, (koji je ujedno poetski esej), u priči „Otac i njegove reči“, mottu „Svi drhte“, iz *Rastresena života*, te pjesmama, „Riječi“ i „Ne tražim“ (iz zbirke *Razvaline*). Od strože zadanih diskurzivnih tekstova izdvajamo: „U znaku romana“, „Tradicijska i moderni roman“, „Shvaćanje fabule“, „Nevolje s biografijom“, „Prilog estetici sažimanja“, „Andrić i kratka pripovijetka“, te „Biografija bez veselja“ i „Summa poetica“ kao specifične auto/biografske estetike u stihovanoj prozi.

Dometnuli bismo ovdje, s I. Lovrenovićem, kako se ne bi moglo govoriti samo o „predznaku nove klime“, (jer on piše iz perspektive kraja 80-ih), već i o *novom gorkom stilu* proze kraja/smjene stoljeća, kojoj su, ponavljamo, ovi pisci bili utemeljitelji.

Kod Kiša zapažamo znatnu mjeru autopoetikalnosti u svim njemu omiljenim „Post scriptumima“ (barem 12 njih u narativnim prozama), zatim u esejističkim i polemičkim tekstovima: „Tražim mesto pod suncem za sumnju“, „Varijacije na srednjoevropske teme“, „Saveti mladom piscu“, (u posthumo objavljenoj knjizi *Život, literatura*). Ogledne su poetsko-polemičke knjige *Po-etika, I i II, Čas anatomije, Homo poeticus*, te *Gorki talog iskustva*, i *Život, literatura*. Konačno, dobra polovica Kiševa opusa čine poetske knjige, naročito njihovi tekstovi: „Ne usuđujem se da izmišljam“, „Književnost i sudbina“, „Pitanje perspektive“, „O zlu i iskustvu“, „Ironični lirizam“, „Barok i istinitost“, „Ne verujem u piščevu fantaziju“, „Reč palimpsest“, „Fragmenti o Borhesu“, etc, te vrlo značajan pjesnički tekst, pisan u profetski jasnoj i vrlo prepoznatljivoj slutnji

vlastitoga kraja u pjesmi iz 1989, „Na vest o smrti gospođe M. T.“ (*Život, literatura*).

Već navedene biografske i bibliografske bliskosti, premda nisu vršnjaci, Kiš je stariji tri godine, javljaju se u književnosti iste, 1962. godine, istom književnom formom, romanom. Kiš s dva romana *Mansarda* i *Psalam 44* a Kovač s *Gubilištem* i njima otvaraju pitanja srodnosti porijekla i podneblja. Međusobne posvete otkrivaju visinu prijateljske relacije. Kiš je, rekosmo, posvetio prvu priču svoje možda najbolje, najuvjerljivije novelističke pripovjedne zbirke *Grobnica za Borisa Davidoviča*, „Nož s drškom od ružina drveta“ svom prijatelju M. Kovaču.

Ovaj je opet, na svoj, manje eksplicitan, ali ne i manje suptilan način evocirao u romanu *Kristalne rešetke* godine koje se odnose na umjetnički život s kraja 50-ih i početka 60-ih u Beogradu, koja sjećanja uvode Kiševu figuru. Konačno i nekrolog *Danilo Kiš (1935–1989)*, te memoaristička reminiscencija koja graniči s fantastikom, „Danilo otvara izložbu“, gdje se Kiš pojavljuje „kao dvojnik, kao supatnik u tjeskobnom vremenu ...“ svjedoče o bliskosti dvojice prijatelja i pripovjedača.

Možda je upravo ključ njihova odnosa *dvojnički*, relacija koja je istovjetna do stilske inačice jedne zajedničke (Demijurške?) ruke. Medij tog umjetničkog iskustva je poetski jezik: njegovi temelji, proizvodnja i estetske konzekvence, u visokom su stupnju književne srodnosti. Ne samo u bliskom tematskom repertoaru, opsesiji zlom povijesti i onim bliskog XX. stoljeća, igri s fantastičnim, posezanjem za biblijskim i mističnim repertoarom, već i u neizrecivom ehu mediteranske melankolije koju najbolje iskazuju kroz *poetizaciju bijede* ili „provincijske“, obiteljske, ljudske intime.

Ta se, gotovo blizanačka srodnost rukopisa može lako zapaziti u deskripciji, nerijetko *pseudorealistički* intoniranoj:

„Zatekli smo se na sporednoj cesti, prašnjavoj i udaljenoj od magistrale nekih tridesetak kilometa-

ra, kad smo sustigli čoveka, dugajliju, koji se povi-
jao na vetru i grabio dugačkim korakom...
Prihvatio je i smestio se na sedište do mene. Bio je
izrazito mršav, živih, radoznalih očiju, čovek od
oko pedesetak godina, u iznošenoj kabanici. Cipele
su mu bile prekrivene slojem prašine i stare.
Opazih da su manžete njegove košulje iskrzane po
rubovima, ali čiste. Na glavi je imao šešir, a kad ga
je skinuo, ukazala se glatka ćela. Na šiljatim kole-
nima držao je ručnu torbu, a preko nje šešir.“

(M. Kovač: „Propalo društvo“,
iz zbirke *Nebeski zaručnici*,
u kasnijoj verziji: *Ruže za Nives Koen*)

„Na prednjem sedištu bez zaslona sedi gospodin
četrdesetih godina, krupnih crnih očiju, teških
umornih kapaka. Na glavi ima šešir tvrda oboda,
pomalo iskrzan. Uzde drži labavo u jednoj ruci, kao
iskusni kočijaši, skupivši oba kaiša u svoj velik
dlan u rukavici od jelenske kože.“

(D. Kiš: iz priče „Ogledalo nepoznatog“,
zbirka *Enciklopedija mrtvih*)

Aluzivnu preradu beletrističkih naslova i tekstova vidimo ne
samo kao jasan postmodernistički signal, već i kao stvarnu zao-
kupljenost iskustvom literature u podjednakoj mjeri kao onom
strašću za istraživanjem iskustva života.

Kovačevi „Rukopisi iz podzemlja“, u *Rastresenu životu* poruka
su pažljivu čitatelju kojom ga upućuje na svoj zanat pisca: per-
siflaža dostojevskijevske moralke, ironijska igra, aplikacija na
katoličanstvo, samo su neki od „anarhoidnih“ ili naizgled ana-
kronih načina da se poremeti ustaljeni literarni red vrijednosti.

Ni „stranstvo“ kod Kiša nije daleko od nihilističke, gotovo ni-
čanske logike prevrednovanja. Mnoga mjesta u opusu, razrada

ruskih mitema iz literature, razvijaju priče zbirki *Grobnice za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*. I, moramo napomenuti, bez obzira na autorove *Savjete mladom piscu*, one su ispričane iz fokusa opsesije „ruskošću“, posebno onom novije povijesti XX. stoljeća. Od te fiksacije nije slobodan ni Kovač. I on primjenjuje preradu motiva i tema iz ruske književnosti: od naslova koji su aluzije na ruske pisce („Rukopisi iz podzemlja“) do priča posvećenih „ruskim“ ili *filoruskim* protagonistima, na primjer, „Trideset treća godina života“, odnosno „Pukotina“ (koja priziva protaginistu Informbiroa) do priče-epiloga „Otac i njegove riječi“ – sve iz starijeg izdanja *Nebeskih zaručnika* odnosno novijeg „hrvatskog“ izdanja, *Ruže za Nives Koen* – potvrđuju njegovu duboku povezanost s ruskom i sovjetskom književnošću.

Vrlo su vrijedne narativne sekvencije nekih pripovjedaka koje stoje na granici stvarnog i snovitog, erotskog i demonskog, a memoarskim tonom evociraju tragediju dekadencije. Takve su pripovijesti „Susret s Valentinom“ (*Nebeski zaručnici*) i „Evgenija Ljvovna Zabolocka“ (*Rastresen život*). Spominjanje Tolstoja, Dostojevskog, likova njihovih romana, navođenje naslova Kropotkina ili Trockoga, pisaca koji su se bavili fenomenom staljinizma Roja Medvedeva, Abdurahmana Avtorhanova, Borisa Nikolaevskog, postaje zarana Kovačeva uobičajena književna manira. Tu je on ponovo blizu Kišu i njegovoj opsesivnoj znatiželji za iskustvo Karla Štajnera, opisano u „7000 dana u Sibiru“, koje je postalo dokumentarno jezgro njegove zbirke *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Priče posthumno objavljene „Jurij Golec“ i „Lauta i ožiljci“ donose nove žanrovske opite, ali tematskim repertoarom unutar su „sovjetskoga kompleksa“.

U Kovačevu rukopisu ovu *duševnost ruskosti* ne možemo razumijevati bez ironijskoga odmaka, niti je ozbiljno shvatiti bez upućenosti u noviju rusku književnost. No, nerijetko nam sam autor daje ključeve za razumijevanje.

„U mladosti sam doduše i sam gutao biografije; bio sam arhivar koji je ispod naslaga prašine želio pronaći život, ali ništa od toga; biografije su prelazile u mit, a po njima su njuškali povjesničari književnosti izvrćući jednostavne činjenice u neka nepojmljiva značenja. Uzgred, među mnogim odvratnim sortama ljudi, boemi i povjesničari književnosti bijahu mi najodvratniji, a od sumnjivih stvari na zemlji, biografije najsumnjivije. Možda bih izuzeo Autobiografsku povijest Aleksandra Stepanovića Grinevskog, jer sam je pokatkad sanjao kao svoj život.“

(„Otac i njegove reči“ ili *Nebeski zaručnici*, u starijoj verziji, odnosno „Otac i njegove riječi“ u izdanju iz 2004. s dodanim tekstom „Post scriptuma“)

Naznačili smo već o prerađi biblijskih tema, motiva, tekstova, vrlo frekventnima kod obojice pripovjedača, od naslova knjiga, *Psalam 44* do *Vrata od utrobe*, te često preuzimanje profetskog tona u kazivanju. To autore čini *novim maniristima* apokrifnih predložaka.

S time je u vezi i postupak *inventiranja*, jedna od dominantnih prozних manira:

„Nož s drškom od ružina drveta“, novele „Dug“, „A i B“, mnoga mjesta u *Enciklopediji mrtvih* i romanima *Bašta*, *pepeo* i *Peščanik*, Kiša čine majstorom lirskog i naizgled besmislenog inventara. No, njegova poetika i na ovom mjestu otkriva duboku utemeljenost u srodne postupke avangardista, ili čak simbolista, francuske škole romana, od Rabelaisa, naovamo.

Kovačev tekst „Zbir nedaća“ u *Ranama Luke Meštrevića*, uostalom, dobar dio te iste knjige, znatna poglavlja *Kristalnih rešetaka* pojavljuju se kao erudicijski inventari (naročito 12. poglavlje II dijela), te dio postupaka u *Rastresenu životu* i *Gubilištu* upućuju na zaokupljenost arhivskim, arhaičnim i starinskim, kao

funcionalnim eruditizmom, iz kojeg se crpi imaginacijska snaga za oblikovanje i rekonstrukciju prošloga.

Zato nam se čine možda najsublimniji ujedno i najfragilniji dijelovi rukopisne manire, gdje se pojavljuju paralelizmi u nizažgled *infantiliziranom* opisu *doma koji to više nije*, i u njegovu iznimnom lirskom obasjanju:

„Kada sam se našao u Mahali, u strmoj ulici popločanoj izlizanim oblucima, s dva reda udžerica, čije je zidove nagrızala vlaga, uzdrhtao sam od pomisli da bih tu mogao zateći ostatak svog duševnog života...

Hodao sam kroz Mahalu kao skitnica i zastao pred kućom u kojoj sam nekad stanovao. Bila je oronula, ugnutog krova i zidova potamnelih od kiše. Spoljna vrata, pri dnu okovana limom, bila su crvotočna i gnjila. Stajao sam pred kućom, uveren da tu niko ne živi, kad se u malom oknu prljavog prozora pojavi lice mladića, izduženo i nalik mojem. U jednom trenutku pomislih da sam to ja ušao unutra da bih pozvao sebe neodlučnog pred tim duševnim vratima gde sam stajao kao tuđinac. Još su mi se neki glasovi činili poznati, a sve drugo bejaše strano, kao da dopire iz mitskih daljina“.

(fragment priče „Prozračno telo“,
u knjizi *Nebeski zaručnici* M. Kovač)

Prepoznatljiva je i krepuskolarnost krležijanskih lirizacija u uvodnome tekstu posthume *Preludij za ludnicu*, D. Kiša:

„Sve je počelo negde meseca septembra, u štimungu poput onog iz Petefijeve pesme (‘Szeptember vegen’): još su se zelenile živice i topole u baštama ‘obrtničkih vila’, no kiše i vetrovi su već počeli da haraju, da čerupaju lišće i gaze trave; zatim dugo

miholjsko ljeto koje pokušava da popravi što se popraviti ne može, da zaustavi nezaustavljivo. Posmatram sa svoje terase to hirovito smenjivanje godišnjih doba, vidim ga nehotice, ne samo kao smenjivanje dekora u kakvoj golemoj klasičnoj melodrami gde su u igru upleteni bogovi i mitološke sile stvaranja i razaranja, nego i u jednom sasvim lirskom kontekstu, nevino, detinjasto zapravo, u nekoj vrsti lirske melankolične sprege sa samim sobom: kao živu sliku prolaznosti. Ta romantičarska (petefijevska) melanholija septembra, u sprezi sa životom i bićem onog koji sve to posmatra kao sliku svoje sopstvene prolaznosti i starenja, nije međutim samo sentimentalno (pesničko) viđenje, nego i svojevrsan metafizički drhtaj koji opominje.

Imam četrdeset i jednu godinu, završio sam svoju najnoviju knjigu. Kuda dalje i kako?“

Urednica Kiševih posthumnih izdanja, M. Miočinović napominje:

„Ova setna ekspozicija nije se uklopila u opšti ton knjige (*Čas anatomije*, primjedba L. V.), zato je izostavljena.“¹⁸

Interesantno je kako su lirizacije krajolika ili nagnuća, kod obojice književnika najčešće povod za dramsko zbivanje ili pak prilika za uspostavljanje *religije poezije*; čak i tada kad se kroz igru apokrifnog i hagiografskog, naizgled biblijskim jezikom ili citatima (na semantičkoj i na formalnoj jezičnoj razini) prizivaju inkantacije djetinjstva ili mladenaštva, odnosno uznemirujućeg ravnovesja zrelosti. Njihova degradacija hiperrealnim, šozističkim inventarom samo je naizgled dekonstrukcijska. Naprotiv, uspostavlja red predmetnosti kao rad bitka, supstituira odsustvo biografije brigom za „metafizički drhtaj“.

¹⁸ Posthuma *Skladište*, 361. str.

I u odnosu prema evropskoj kulturi i tradiciji obojica su književnika raspoređena kritički i „krležijanski“. Stav im je ujedno ironičan i stvaralački, a ambivalentan odnos prema njenoj avantardi i ljevici, kod Kiša čitamo danas kao tihi dijalog s koketerijom francuskom *gošizma*. Poznato je i Kovačevo kritičko čitanje marksizma, ne samo u diskurzivnim tekstovima već i u beletristici.

Ipak, u obojice zapažamo istodobnu svijest o pripadanju vrijednostima tzv. nacionalne kulture (kroz samosvijest o vrijednosti književnih ostvarenja) i nepripadanju, do ravni vehementnog odbacivanja (Kiševe polemike, Kovačev egzil), te svjesno odstupanje od trendovskih šablona (Kiš: „Ja ne znam što znači posmodernizam“). Prisutna je stanovita preferencija pripadanja neglobalnim, lokalnim literaturama, te u krugu evropskih književnosti onom srednjoevropskom i mediteranskom krugu uz dostojanstveno podnošenje i poimanje nagrada i odbacivanja. Sve to ove pisce čine jedinstvenim patrijarsima novije književnosti.

Kad bismo i izuzeli tragičko poentiranje proza obojice autora, zapazili bismo da je na djelu ne samo samo katarzički nego i apokaliptički amblem: svijest o nevremenu, o koncu historije, o odsustvu nade približava njihove poetike. Knjige obojice autora napadane su kao ideološki subverzivne „mračne“, nepoćudne. Ipak, njihov ljudski i umjetnički izbor, njihove književne realizacije, najbolje svjedoče o vremenu iz kojeg kazuju.

Proze Kiša i Kovača ne samo što su poetički ključevi za ontologiju njihove poetike, već su one i ključevi našeg vremena. U isti mah, njihove su prozne knjige historije intime i povijesti kolektivne drame naših prostora. Je li suviše, stoga reći, da su načinom na koji su osvajale žanr, i postavljale vječna pitanja Forme, svojim jedinstvenim stilom kojim ispunjavaju dušu i oblike, jedan od veličanstvenih trenutaka jugoslavenskih književnosti XX. stoljeća.

Upozorenje i odgovor, nama samima o nama samima: tko smo, odakle dolazimo i kamo idemo.

Bibliografija

Izvori

I. Autorski tekstovi po kojima su citirani ulomci:

A.

Danilo Kiš:

- *Djela Danila Kiša*, Globus, Prosveta, Zagreb, Beograd, 1983.
- *Bašta, pepeo*
- *Rani jadi*
- *Peščanik*
- *Enciklopedija mrtvih*
- *Grobnica za Borisa Davidovića*
- *Skladište*, BIGZ, 1995.
- *Literatura, život, Svjetlost*, Sarajevo, 1990.
- *Iz prepiske i Appendix*, Književna opština Vršac, Vršac, 2005.

B.

Mirko Kovač:

- *Nebeski zaručnici*, BIGZ, Beograd, 1988.
- *Grad u zrcalu*, ulomci, časopis *Tema*, Zagreb, br. 7, srpanj 2004.
- *Rane Luke Meštrevića*, SKZ, Beograd, 1980.
- „Životopis Malvine Trifković“, u: *Rane L. Meštrevića*, SKZ, Beograd, 1980.
- *Rastresen život*, Konzor, Zagreb, 1996.
- *Vrata od utrobe*, BIGZ, 1979.
- *Kristalne rešetke*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.
- *Ruže za Nives Koen*, pripovijetke, Fraktura, Zaprešić, 2005.
- *Razvaline*, pjesme, Obzor, Međugorje, 2002.

II. Diskurzivni tekstovi, intervjui:

A.

- Danilo Kiš: „Homo peoticus“, *Djela Danila Kiša*, Globus – Prosveta, Zagreb – Beograd, 1983.
- „Čas anatomije“, *Djela Danila Kiša*
- „Držimo se distance!“ (Apar Lošonc, *Susret s Danilom Kišem*), časopis *Polja*, Novi Sad, oktobar 1989, br. 368.
- *Gorki talog iskustva*, izbor razgovora, II izd., BIGZ, 1991.
- *Život, literatura*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

B.

- Mirko Kovač: *Bodež u srcu*, Beogradski krug, Beograd, 1995.
- *Evropska trulež i drugi eseji*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.

III. Književno-kritička, književno-povijesna literatura:

- Branimir Donat: „Vrata od utrobe M. Kovača“, časopis *Književnost*, 3/1979.
- Ivan Lovrenović: „Pečat majstorstva / ‘Vrata od utrobe’ M. Kovača“, u knjizi *Skica i lajtmotivi*, Glas, Banja Luka, 1986.
- Enver Kazaz: „Modelativne mogućnosti modernog istorijskog romana (Na primjeru *Vrata od utrobe* M. Kovača, *Timor mortis* S. Selenića i *Istočnog diwana* Dž. Karahasana)“, u Zborniku *Istorijski roman*, Institut za književnost i umetnost – Beograd i Institut za književnost – Sarajevo, 1992–96.
- Mihailo Pantić: „Danilo Kiš: Na marginama Enciklopedije“, u: *Aleksandrijski sindrom*, Prosveta, Beograd, 1987.
- Mihailo Pantić: „Mirko Kovač: *Rane Luke Meštrevića* u svetlu *Poslanice o evropskoj truleži*“, u: *Aleksandrijski sindrom*
- Mihailo Pantić: „Danilo Kiš: Paradigma veka“, u *Aleksandrijski sindrom* II, SKZ, Beograd, 1994.
- Mihailo Pantić: „Mirko Kovač: Šest lica jednog pisca“
- Mihailo Pantić: *Kiš*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, 3. izdanje

- Zdravko Zima: „Danilo Kiš, Melankolični majstor“, u: *Porok pisanja*, književni portreti, SysPrint, Zagreb, 2000.

- Zdravko Zima: „Balkanski krug kredom“, u: *Porok pisanja*, književni portreti, SysPrint, Zagreb, 2000.

- Vladislava Ribnikar, „Pogovor“, u: *Vrata od utrobe*, Mirko Kovač, 50 romana srpske književnosti, Nolit, Beograd, 1981.

- Žarko Paić, „Zmijske godine“, pogovor, u: *Gubilište*, Mirko Kovač, Ceres, Zagreb, 2003.

- Alpar Lašonc, „Držimo se distance! (susret s Danilom Kišem)“, *Polja*, br. 368/X, 1989.

IV. Prijevodi, prepjevi:

- Charles Baudelaire, *Les fleurs du mal* = *Cvjetovi zla*, dvojezično izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

- Danilo Kiš, *Bordel muza*, antologija francuske erotske poezije, Prosveta, Beograd, 1985.

IZUZETNO MJESTO CRNE GORE U KNJIŽEVNOSTI BUGARSKOG PREPORODA (1672–1878)

Petko Mangačev

The present article addresses a topic that has not yet been examined in Bulgarian historiography: the reflection of Montenegro's heroic struggle against the Ottoman Empire within Bulgarian Renaissance literature of the 19th century. Through extensive research into archival sources and period publications, the author has uncovered a vast body of authentic material on this subject. In this study, only a selection of articles, commentaries, analyses, and poems from the 19th century will be presented. These sources vividly reveal the perspectives of numerous Bulgarian secular and ecclesiastical revivalists, whose admiration and respect for the bravery and heroism of the Montenegrin people found a prominent and dignified place in their works.

Keywords: The Bulgarian Renaissance in the 19th century; Paisius of Hilandar, Georgi Rakovski, Hristo Botev, Ivan Vazov, publications about the heroism of Montenegro; Ottoman Empire.

Vrijeme Bugarskog preporoda bilo je period izuzetnog razdoblja, obilježeno sveopštom nacionalnom svijješću. To je bila istorijska etapa tokom koje je nacionalnooslobodilački pokret protiv petovjekovnog ropstva nametnutog od strane Osmanskog carstva dosegao svoj vrhunac. Započet je u drugoj polovini

XVIII vijeka *Istorijom sloveno-bugarskom* Pajsija Hilandarca (napisanom 1762. god), a završen više od stoljeća kasnije, oslobođenjem Bugarske 1878. nakon Rusko-turskog rata. Kao posljedica svega toga, dogodile su se radikalne promjene u svim sferama društveno-ekonomskog, političkog, vjerskog i kulturnog života Bugara. Ove duboke promjene u društvu, seizmičke po svojoj snazi, dovele su do nacionalnog buđenja bugarskog plemena, čiji su duhovni i društveni putevi bili pregaženi nevoljama ropstva. Preporod je nepopustljiva borba za obnovu državnosti na temelju jedinstvenog književnog i govornog jezika, s obnavljajućom zajedničkom sviješću i jedinstvenom kulturnom tradicijom.

Glavni cilj svake književne studije jeste da se, na osnovu autentične arhivske i dokumentarne građe, što potpunije prouči istorija književnosti koja prati određenu epohu. Ali i da jasno ocrtta dominantne stavove i osećanja, visoko uzdignute na zastavi nacionalno priznatih prosvjetitelja. Nacionalna književnost odraz je moralnog stava izgrađenog u uslovima društvenih i političkih turbulencija. Živeći u uslovima potpuno stranog etničkog i vjerskog ugnjetavanja, stanovnici Balkanskog poluostrva u XIX vijeku činili su sve što je moguće da faktički postanu građani i politički subjekti. Bolno aktuelna geopolitička dominacija Osmanskog carstva više se kategorički ne doživljava kao datost na balkanskim geografskim širinama. To označava početak nove faze sukoba, u kojoj je vrijeme za iluzije nepovratno progutao promjenjivi politički pijesak epohe. Poziv na ljudsku slobodu više ne lebdi u vjerskim vizijama crkvenih otaca, nego na bojnom polju i u književnosti.

No, sve navedeno u svojoj istorijskoj stvarnosti nosi vrlo poseban i specifičan pečat, koji do danas uopšte nije proučavan u bugarskoj historiografiji. Govorimo o izuzetnom, kako se

pokazalo po svom uticaju, primjeru Crne Gore, koji je pronašao nevjerovatan odjek u bugarskoj nacionalnoj samosvijesti, koja je ogromnom snagom navrla i postala vojni i moralni standard u našoj preporodnoj književnosti. Sljedeće stranice u potpunosti su posvećene analizi ovog trenda. U ovom slučaju, citiraćemo dio pisma Neofita Bozvelija¹ iz novembra 1844. Hrisantu Novakovu²: „Vjera bez djela je mrtva, kao truplo bez duše, oblak bez kiše, drvo bez lišća i ploda.“³ Nema sumnje da su svi prvaci i borci za bugarsku slobodu, o kojima će biti riječi na sljedećim stranicama, ljudi sjajne zvijezde u mračnoj noći ropstva. A što se tiče pisanog nasljeđa kohorte sveštenstva, ono ne ostavlja sumnju da među njima, bez izuzetka, buntovnik nikada nije umro pod mantijom.

Naučni pristup zahtijeva, prije svega, ispravnost u rukovanju podacima i činjenicama i dosljednost u hronološkom rasporedu događaja. Jedan od prvih koji je podigao glas, nakon legendarnog monaha iz hilandarskog manastira Pajsija i njegove *Istorije slovensko-bugarske*, za nacionalnu svijest bio je Ivan Bogorov (1818–1892). U novinama *Bugarski orao* koje je izdavao 1846. godine, uputio je sljedeći poziv: „A što bi trebalo da činimo mi Bugari u jednom takvom životu i s takvim nemirima sa svih strana? Trebamo li ostati živi i mrtvi kao što smo do sada bili? Trebamo li dugo ostati nepoznati drugim narodima ove zemlje? Danas, kada oko sebe vidimo hrišćanske i slovenske narode kako obogaćuju svoj jezik i svoju nacionalnost, hoćemo li ostati kao stranci, što je protiv našeg razuma? Moramo marljivim napretkom i napetošću razuma pokazati da smo hrišćani, da smo

¹ Jedan od istaknutih bugarskih sveštenika, predvodnika prosvjetnog i crkvenog pokreta tokom Preporoda.

² Bugarski sveštenik i pisac iz doba Preporoda.

³ Неофит Бозвели, Съчинения, С., 1968 г., стр.237-238

Sloveni i braća ostalih slovenskih naroda.“⁴ U sljedećim godinama XIX i početkom XX vijeka, ova precizna politička izjava lista *Bugarški orao* sve će se više kristalizovati u specifičnostima odnosa Bugarske sa svim slovenskim narodima, među kojima Crna Gora ima svoju specifičnu ulogu, mjesto i značaj.

U našoj pripovijesti vodićemo se strogim poštovanjem hronološkog slijeda objavljenih knjiga – djela bugarskih pisaca i preporoditelja, vezanih za Crnu Goru. U tom smislu, jedan od prvih koji se pridružio njihovim redovima je Anastas Kipilovski (1802–1870). On je jedna od rijetkih kulturnih osoba koje pokušavaju predstaviti sistematizovane informacije o susjednim narodima. Među onim Bugarima je koji se ističu svojom kompetentnošću, koji popularizuju crnogorsku istoriju i državnost kao dijela evropskog političkog konteksta. U predgovoru svoje knjige *Branje svetog cvijeća*⁵ razmišlja o sudbini balkanskih naroda i slovenskom jedinstvu. U to vrijeme, Crna Gora je bila uzbudljiv primjer i simbol hrabrosti i nepokolebljivog duha protiv osmanske vlasti. U svojoj prevedenoj i proširenoj knjizi *Kratki pregled univerzalne istorije*⁶ dodaje vlastite bilješke i osvrt na balkanske zemlje, uključujući informacije o političkoj strukturi Crne Gore, Srbije i Vlaške. Ove zemlje smatra primjerima hrišćanske samouprave i nacionalnog buđenja, što bi trebalo poslužiti kao uzor Bugarima.

U kontekstu političkih publikacija Anastasa Kipilovskog, Crna Gora se neizbježno direktno spominje kao dio njegove šire vizije slovenskog preporoda zato što je u prvoj polovini XIX vijeka Crna Gora, već bila simbol jedine slobodne slovenske teritorije na Balkanu, koja uspješno brani svoju nezavisnost od

⁴ Časopis *Български орел*, 20 април 1846, брой 1, стр. 1.

⁵ Кипиловски, Анастас, *Священное цветобраніе*, 1835, стр. 4.

⁶ Кипиловски, Анастас, *Кратко начертание на всеобщата история*, 1836, стр. 14.

Osmanskog carstva. Kipilovski naglašava potrebu da Bugari uče od drugih Slovena, koji su već imali vlastitu književnost i slobodu, stavljajući Crnu Goru na prvo mjesto kao uzor nacije koja je sačuvala svoj duh kroz oružani otpor. Često koristi primjere iz borbe Crnogoraca i Srba, kako bi ukorio Bugare za njihovu pasivnost. Njegova je teza, da je prosvjetiteljstvo prvi korak prema slobodi koju Crnogorci već posjeduju u svojoj ponosnoj planinskoj tvrđavi. Stoga naglašava da su se „Drugi narodi već probudili i sjaje vlastitim svjetlom, dok Bugari to još nijesu postigli političkim i kulturnim napretkom. Pogledajmo ovu buntnovnu crnogorsku hrišćansku teritoriju, shvatimo borbeni duh ovih hrabrih gorštaka.“⁷

Aleksandar Egzarh (1810–1891) bugarska je javna osoba i novinar, aktivni učesnik borbe za nezavisni Bugarski egzarhat. Kao jedna od najuticajnijih osoba bugarskog Preporoda preduzeo je impresivne novinarske i diplomatske aktivnosti u ime popularizacije bugarske stvari u Europi. To je postigao organizovanjem međunarodnih akcija slanjem memoara vladama Engleske, Rusije, Pruske i Austrije, u čijem se sadržaju, s kategoričnom dosljednošću, traži sveobuhvatno poboljšanje izuzetno teškog položaja Bugara u Osmanskom carstvu. Aleksandar Egzarh autor je jedne od najcjelovitijih i najznačajnijih publikacija koje je ostvario bugarski autor u prvoj polovini XIX vijeka. Riječ je o njegovoj knjizi *Histoire de la Tchernagorie*, objavljenoj 1841. na francuskom jeziku u Parizu.⁸ Česta pojava prepiske i dopisa u francuskoj štampi o događajima koji su se razarajućim snagom odvijali pod crnogorskim planinskim vrhovima, oblikuje stvarnu sliku onoga što se tamo događalo. To

⁷ КИПИЛОВСКИ, Анастас, *Кратко начертание на всеобщата история*, 1836, стр. 19.

⁸ Uprkos svim naporima ova knjiga nije pronađena ni u jednoj nacionalnoj biblioteci u Evropi (prim. a).

je glavni razlog zašto se Aleksandar Egzarh obratio ovoj autoritativnoj francuskoj izdavačkoj kući za političku literaturu. Njegove ocjene Crne Gore prelamaju se kroz prizmu borbe za nacionalno oslobođenje i balkanske saradnje. To se najjasnije vidi u njegovim dopisivanjima i analizama u *Carigradskom vjesniku*⁹ koji je sam objavljivao, u kojima Crnu Goru opisuje kao primjer „Čiji narod ima dokazani nesalomljivi duh i državu – gnijezdo slobode. Crnogorci su hrabri ratnici, čija je taktika u planinskim uslovima uzor otpora za balkanske hrišćane.“¹⁰ Ovakvo ponašanje Crnogoraca izaziva ošućanje oduševljenja kod Aleksandra Egzarha. Stoga ističe vojnu hrabrost Crnogoraca, opisujući je kao odlučujuću za njihove pobjede. Ne propušta istaći da je za njega Crna Gora dokaz stvarnih mogućnosti hrišćanskih naroda Balkana da mogu imati vlastitu državnost i vladu. Veliki obim pisama od njega i upućenih njemu s crnogorskih adresa nedvosmisleno ocrtava široke horizonte dopisivanja s crnogorskim državicima, nalazeći u njima iskrene i hrabre saveznike u zajedničkoj slovenskoj stvari. Ne mogu se propustiti oni stihovi na stranicama *Carigradskog vjesnika* u kojima njegov izdavač pred svojim čitaocima visoko ocjenjuje napore knjaza Danila I i Nikole I usmjerene na modernizaciju zemlje. Treba naglasiti da su novine bile glavni izvor međunarodnih vijesti za bugarsku inteligenciju u to vrijeme. A činjenica da se vijesti iz Crne Gore vrlo često pojavljuju na njihovim stranicama dovoljno jasno govori o stavu uredništva prema ovoj zemlji. Evo jednog od najkarakterističnijih i najcitiranijih odlomaka, koji odražava veliku promjenu u Crnoj Gori – njezinu transformaciju iz teokratije (vladavine vladika) u sekularnu knjaževinu: „Mladi Crnogorci, slijedeći primjer Danila,

⁹ List *Carigradski vestnik* izlazio je između 1848. i 1862. godine.

¹⁰ List *Цариградски вестник*, рубрика „Вести из Черна гора“, 14 октомври 1860, бр. 10.

koji ne želi biti vladika, već želi biti svjetovni gospodar, jako se raduju što će sada imati knjaza, a ne duhovnog poglavara; jer se nadaju da će se time približiti drugim evropskim narodima.“¹¹ Ovaj tekst je važan, jer politička modernizacija Crna Gora naglašava njenu težnju da odlučno izađe iz izolacije i pridruži se evropskom političkom poretku. Posebno mjesto na stranicama novina posvećeno je Grahovačkoj bici u maju 1858, tokom koje je osmanska vojska poražena od crnogorskih vojnih snaga. Komentar koji su dale novine ne treba dodatnu analizu: „Knez Danilo, iako s malo ljudi, pokazao je svijetu da u crnogorskim planinama živi duh koji se ne da lako pokoriti. Njegovo junaštvo i mudra vladavina privlače poglede velikih sila na ovu malu kneževinu. On ne samo da predvodi u bitkama, već i traži način da uredi svoju zemlju zakonima, kakve imaju prosvijećeni narodi.“¹²

Pisano nasljeđe Neofita Bozvelia (1785–1848) govori, prije svega, o njegovoj dubokoj ljubavi prema Bugarskoj i njegovoj bezgraničnoj tuži za njenim nepodnošljivim, teškim, ropskim svakodnevnim životom. Kad je bio prognan u samostan Sv. Đorđa Zografa na Svetoj Gori, Bozveli je 1841. godine tamošnjim monasima održao duboko dirljiv govor, čiji dio ne slučajno citiramo: „Šetite se, draga đeco moja, što vam vaša voljena majka Bugarska savjetuje za vaše dobro. Ne budite zaslijepljeni mračnim neznanjem, čameći u lijenosti poput nijeme stoke, već se osećajte kao racionalni i smisleni ljudi, ponekad pročitajte lokalne opise i ispravno rasuđujte o njima – i prosudite da li vam se čini lošom moja širokoprostorna, svakojakim plodovima preobilna, mnogim bistrotekućim rijekama napajana i najčistijim vazduhom milovana, mila Bugarska.

¹¹ List *Цариградски вестник*, 15 март 1852, бр. 78.

¹² List *Цариградски вестник*, 18 јуни 1858, бр. 90.

Razmisлите sada kakva je duša vaše majke, uvrijeđena i uznemirena do smrti, dok vas gleda u slijepom, praznom i mrskom neznanju!“¹³ Ovo je duboko proživljeni apel koji poziva na stalnu težnju, poput časnih slovenskih naroda, za kulturnim uzletom.

Početak službenih kontakata s Crnom Gorom postavio je strateg bugarskog nacionalnooslobodilačkog pokreta Georgi Rakovski (1821–1867) svojim dvjema posjetama Crnoj Gori 1858. i 1863. godine. Taj interes, tako jasno pokazan s njegove strane, bio je daleko od epizodne prirode. Kao potpuno uvjereni pristaša oružane borbe protiv turske feudalne dominacije, ova izuzetna figura s neskrivenim divljenjem pratila je herojski otpor Crnogoraca. I činio je sve što je bilo moguće da to s oduševljenjem pokaže u svojim publikacijama. To nije propustio učiniti već 1854. godine kada je napisao svoju poemu *Gorski putnik*:

*Slavni hrabri Crnogorci,
divno hvale vrijedni junaci uvijek,
nikad nijeste videli turski jaram!
Slavno ste branili svoju domovinu.*

Tako je započeto prisustvo Crne Gore u književnosti bugarskog Preporoda. Nastavak ovog uzbudljivog niza, kako ćemo videti, nalazi se u vremenu kada je Rakovski u Novom Sadu izdavao novine *Bugarski dnevnik*. Na stranicama ove publikacije tema ove nesebične i herojske države često je prisutna. Odnos Rakovskog prema crnogorskoj sadašnjosti i budućnosti nalazi izraz direktno u prvim brojevima u kojima sa zabrinutošću primjećuje:

¹³ Бозвели, Н., *Плач бедния Мати Болгарии, Съчинения*, София, 1968, стр. 180.

„Priča se da iz Carigrada na crnogorsku granicu za Skadar stiže 13 pukova vojske. Mnogo različitih topova dovedeno je na Žabljak i Lesendro. To su turske tvrđave na crnogorskoj granici. Priča se i da će tamo dovesti nekoliko dalekometnih topova.“¹⁴

I već u sljedećem broju s naglašenom empatijom ističe hrabar odgovor Crnogoraca:

„Na crnogorskoj granici organizovan je odabrani odred od 1800 mladića. Svaki će mladić položiti zakletvu na grobu svetog vladike Petra. Svaki će dobijati određenu platu dnevno, koju će primati tamo đe služi. Svim tim četama zapovijedaće knjažev brat ili specijalni zastupnik. Prvi zadatak ovoga novog odreda je okupiti dvostruko više mladića.“¹⁵ U ovim redovima sadržano je najvažnije: vojno iskustvo Crne Gore posebno je zanimljivo Rakovskom. Pominjanje njihovog hrabrog otpora u gornjem citatu, prema njegovim riječima, jasno pokazuje njegovu želju i namjeru za potrebom da ga prouči i primijeni. Nijesu ostavljeni bez pažnje diplomatski pregovori koji se vode za budućnost ove države. U tom smislu, Rakovski takođe ističe drugi put do slobode: kombinovanje oružane borbe s diplomatskim metodama. I pokazuje kako se to može postići: „Crnogorsko pitanje biće riješeno diplomatski, kao što je to bilo s podunavskim kneževinama. Granica između Crne Gore i turskih krajeva uskoro će se ispraviti kako bi se zaustavili pogranični incidenti.“¹⁶

Važno je naglasiti da se Rakovski dosljedno vraća na važnu ulogu koju je Crna Gora imala u svojoj nepomirljivoj borbi s porobljivačem. U tom smislu, on izričito naglašava njezin

¹⁴ List *Българска дневница*, Нови сад, 10 јули 1857 г., број 3, стр. 2

¹⁵ List *Българска дневница*, Нови сад, 6 август 1857 г., стр.4.

¹⁶ List *Българска дневница*, Нови сад, 16 октомври 1857, број 17, стр. 2.

autoritativni položaj: „Crnogorski knjaz odbio je dopustiti sultanu da gradi ceste i kule, izvinjavajući se da narod ne prihvata nešto takvo. A grahovski vojvoda, slavni vitez Mirko, otišao je u Beč i predstavio se austrijskom caru, koji ga je ljubazno primio i kao rezultat toga videli smo da je sultan odustao od svojih zahtjeva. Istovremeno, knjaz je poslao izvanredno izaslanstvo u Carigrad, predvođeno slavnim Matanovićem i drugim osobama koje su imale čast biti primljene od njega. Sultan im je obećao velike i velikodušne ustupke, pa čak i luku na moru!“ Rakovski, u svom karakterističnom stilu, završava komentar ističući da su, prema turskom diplomatskom mentalitetu, svi ti razgovori ostali samo velika i prazna obećanja.¹⁷ Mjesec dana kasnije, Rakovski je objavio veliki članak¹⁸ posvećen slavnoj istoriji Crne Gore. Njegov početak je presudan: „Crna Gora, koja je stekla punu nezavisnost, jednoglasno je priznata od svih sila i službeno od cijelog evropskog svijeta. Ovaj narod pokazao je snagu pred svojim neprijateljem, Osmanskim carstvom, ulivajući strahopoštovanje; ova mala zemlja, koja je uspjela na ovom nacionalnom polju svojom neusporedivom hrabrošću i dragocjenim krvavim žrtvama svojih nepobjedivih sinova! Njeno postojanje počelo je postajati poznato u evropskoj istoriji i cijelom naučnom svijetu od vremena kada se osmanski polumjesec protezao u Aziji, a zatim zasjenio staroplaninsko poluostrvo po svim ravnicama s lijeve strane Dunava pa čak i do prvog grada današnje austrijske države. No, dogodilo se tako da osmanski oštri mač, sa svojim žestokim naporima i napadima azijskih hordi nije mogao nametnuti svoju razornu moć u Crnoj Gori ni do 1862.“

¹⁷ List *Бъдущност*, Букуреш, 15 март 1864, брой 2, стр. 7.

¹⁸ List *Бъдущност*, Букуреш, 12 април 1864, брой 6, стр. 23.

Godine 1711, u sporazumu s ruskim carem Petrom Velikim, Crnogorci su započeli nove vojne operacije protiv Turske. Sarasker-paša sa 60.000 vojnika krenuo je protiv ove balkanske zemlje. No, njen vođa, vladika Danilo, organizovao je tako snažnu odbranu da je samo oko 15.000 askera uspjelo da se spasi bjekstvom. Sultan, razjaren ovim velikim vojničkim gubitkom, poslao je u Crnu Goru elitnu tursku vojsku od 120.000 vojnika, koja je uništila sve na što je naišla na svom putu. Nakon što se vojska vratila, Crnogorci su sišli s planina, obnovili svoje domove i počeli se svetiti svojim neprijateljima. Tada je hercegovački Husein-paša s 30.000 turskih vojnika i bašibuzuka krenuo u uništavanje lokalnog stanovništva Crne Gore. No, događaji su se razvili tako da je turska vojska pretrpjela težak poraz, što Rakovski opisuje na sljedeći način: „Ali Crnogorci su čekali Husein-pašu na mjestu zvanom Trnjine, gde su, po volji Božjoj, poklali cijelu tursku vojsku, a ovaj Husein-paša je živ zarobljen s 370 Turaka iz svoje pratnje. Među zarobljenima su bili turski begovi i drugi. Crnogorci ih nisu željeli pošeći niti ih predati za otkupninu za veliku svotu zlata, koja im je ponuđena. Predali su zarobljenike za 370 svinja. Poznato je da se Turci izuzetno gade svinja“...

U članku Rakovski piše da je nakon ovog poraza protiv Crnogoraca ratovao Mahmud-paša, ali su ga oni porazili i on je izgubio glavu. Godine 1851. Crnogorci su za svog vladara izabrali svjetovnu figuru – knjaza Danila. Sultan Abdul Medžit to nije htio dopustiti i poslao je Umer-pašu da suzbije ovu samovolju. Ali i on je poražen kada su mu Crnogorci oteli 10 topova. Rakovski završava svoj dopis navodeći da je „Godine 1858. sultan ponovno poslao redovnu vojsku od 12 000 ljudi protiv Crnogoraca. U bici kod Grahova Turci su poraženi.

Crnogorci su im zaplijenili municiju, vojnu blagajnu, sve topove, 1200 šatora i 7000 pušaka. Ova uzastopna pobjeda prisilila je sultana da imenuje komisiju na crnogorskim granicama od strane velikih sila, što je i ispunjeno.“ Ne sumnjamo da autor ovog teksta nije samo prenio istorijske činjenice. Postigao je takođe, navedenim primjerima, ciljeve koje je ne slučajno postavio.

Ovđe je mjesto i vrijeme da prelistamo neke od novina koje je u Rumuniji objavljivao jedan od velikana našeg nacionalnog revolucionarno-oslobodilačkog pokreta, Hristo Botev (1848–1876). Nevjerojatne snage su njegovi pozivi na jedinstvo protiv zajedničkog osmanskog porobljivača, potkrijepljeni izvanrednim ocjenama za Crnu Goru. Svima njima nije potreban dodatni komentar: „... I tako, iz svega što smo do sada rekli, jasno je da osim Crne Gore... sva njena dosadašnja istorija daje nam posebno pravo da mislimo da će ona i dalje biti prvi zagovornik slobode na Balkanskom poluostrvu. Ni u jednoj od spomenutih malih zemalja idiotski konzervativizam vlade još nije ustupio mjesto ideji bratstva i slobodnog južnoslovenskog saveza.“¹⁹ I još jedna važna ocjena Crne Gore: „... Što je proslavilo Crnu Goru i njezina vladara? Čime je knjaz Nikola zaslužio narodnu ljubav? Ništa drugo nego neprestana borba s Turcima i potpuno povjerenje u njega da je uvijek spreman da stane na čelo naroda i bori se za slobodu.“²⁰ Botev redovno bilježi kako vojni i politički događaji na Balkanu i u Evropi odjekuju u Crnoj Gori. Nove dokaze susrijećemo u jednom od sljedećih brojeva njegovih novina: „... Iz Splita nas obavještavaju da će Crna Gora objaviti rat Turcima za najviše 10 dana. Crnogorska artiljerija je već na granicama, vojska je pozvana na oružje. Takođe nas obavješta-

¹⁹ List *Знаме*, г. I, 22 декември 1874, брой 3, стр. 2.

²⁰ List *Знаме*, г. II, 27 август 1875, брой 24, стр. 3.

vaju da... tajni savjetnik knjaza Nikole otišao je ruskom konzulu u Dubrovnik i rekao mu da koliko god knjaz želio održati neutralnost, Crnogorci su toliko razjareni da se ne može suzdržati i da je prinuđen da objavi rat. Iz Cetinja nam javljaju da se dogodila značajna bitka kod Đurđevih Stupova i kod Berana. Turci su izgubili 150 mrtvih i 300 ranjenih... Crnogorski knjaz Nikola pozvao je sve starije i naredio svim Crnogorcima da budu spremni za bitku.²¹ Nije slučajno da Hristo Botev vrlo pomno prati događaje u Crnoj Gori. Za njega su oni pokazatelj spremnosti cijelog kraja za opšti ustanak, što u krajnjem dovodi do odluka BRCK-a o Starozagorskom ustanku u jesen 1875. godine.

Novinarstvo Ljubena Karavelova (1834–1879)²² o Crnoj Gori usko je povezano s njegovim idejama o balkanskom jedinstvu i oslobođenju južnih Slovena od osmanske vlasti. U ovom slučaju, kao ključna se javlja njegova publikacija *Šta nam je nužno?* U ovom programskom članku Karavelov ispituje sudbinu Južnih Slovena i stavlja Crnu Goru uz Srbiju, Bosnu i Banat kao dio zajedničkog etničkog i kulturnog prostora. S pravom naglašava da zajednička težnja za slobodom i nacionalnošću stoji iznad vjerskih razlika: „Podjarmljeni narodi bore se da se oslobode, da postanu nezavisni, a narodi koji su podijeljeni na djelove nastoje se politički ujediniti. Srbija, Njemačka i druge zemlje teže političkom i društvenom ujedinjenju. Italija je već došla do tog ujedinjenja; Njemačka mu se približava, a među Srbima je oživjela ideja da se izbriše svaki sitni provincijski patriotizam i istorijsko pravo, što

²¹ List *Знаме*, г. II, 7 септември 1875, број 26, стр. 102.

²² Jedan od najvećih bugarskih pjesnika i pisaca. Revolucionarna figura i nacionalni heroj, enciklopedista, novinar, etnograf. Osnivač realizma u srpskoj književnosti, sa svojim djelima objavljenim u srpskoj beletristici *Je li sudbina prokleta?*, *Soka*, *Bog je kaznio*.

nikome ne koristi, već samo šteti nacionalnom napretku. Hrvati već počinju shvatati da su i oni Srbi, kao i narod u Banatu i Crnoj Gori. Važnost religije nestaje pred uspjesima civilizacije, a njezino mjesto zauzima zajednički pogled na nacionalnost i slobodu.“²³ Tema balkanskog ujedinjenja ne silazi sa stranica novina koje objavljuje Karavelov. Potvrdu vidimo u sljedećem tekstu koji je objavio: „Nijedna zemlja na svijetu neće nam pružiti ruku ako mi sami sebi ne pomognemo. Jedine nacionalnosti koje nam zasad mogu pružiti materijalnu i moralnu pomoć su Srbi, Crnogorci, Dalmatinci, Erdeljci itd., koji traže isto što i mi; koji mrze i vole ono što mi volimo i mrzimo; koji pate, muče se i vuku isti jaram koji i mi vučemo. Naše želje i naše nade iste su kao i njihove, i sve nas to prisiljava da živimo među sobom kao braća i da zajedničkim snagama pokušamo otkupiti ono, što su izgubili naši dedovi i prađedovi.“²⁴ Novi razvoj ove teme nalazimo u sljedećim brojevima citiranih novina: „Mogu li Crna Gora ili Srbija biti zadovoljne dok su pod najtežim ropstvom i podnose tako strašne muke i patnje? Ne, Crnogorcima, Srbima i Bugarima ne trebaju livade i šume, već čista sloboda, ljudska prava i zakoni. U sadašnjim vremenima svaki narod želi svoju sreću i blagostanje, želi se riješiti tuđinske vlasti.“²⁵

Važno je istaći kako je Ljuben Karavelov reagovao kada se saznalo da se u Crnoj Gori izdaju prve novine u zemlji²⁶: „Novine *Crnogorac* izlaze u Crnoj Gori od 1. januara. Izlaze

²³ K(aravelov), *Šta nam je nužno?*, list *Засмага*, Novi Sad (Srbija), god. IV, br. 31. i 32; 12. и 14 mart 1869. god.

²⁴ List *Свобода*, г. I, 5 февруари 1870, број 14.

²⁵ List *Свобода*, г. I, 14 март 1870, број 18.

²⁶ Početak crnogorskog novinarstva službeno je obilježen 23. januara 1871. godine, kada su u tadašnjoj prijestonici Cetinju počele izlaziti prve novine u zemlji, *Crnogorac*. Bio je to nedeljnik s političkim i književnim usmjerenjem. Uređivao ga je Jovan Sundečić.

na Cetinju. Radujemo se pojavi ovih novina i pružamo im bratsku ruku, kao što će naš narod pružiti desnicu crnogorskim junacima.“²⁷

U svom radu, Karavelov (posebno u novinama *Svoboda i Nezavisimost*) često razmatra Crnu Goru kao potencijalnog učesnika buduće Balkanske federacije. Crnogorce vidi kao prirodnog saveznika Bugara i Srba u borbi protiv Osmanskog carstva. U svojim vojnopolitičkim analizama pažljivo prati događaje u Hercegovini i Crnoj Gori, često analizirajući mogućnost zajedničkih akcija Srbije i Crne Gore protiv Porte. No, prije svega, crnogorsku borbu za nezavisnost razmatra kao primjer volje malih naroda da brane svoju slobodu. Zato sa uvjerenjem piše: „Rumunija, Srbija, čak i mala Crna Gora dokazale su evropskim zemljama da se te male zemlje upravlja mnogo mudrije i mnogo progresivnije nego ogromno tursko carstvo, koje je nedavno ličilo na jevrejsku pijacu. Pored toga, u pomenute četiri zemlje primjetan je napredak, intelektualno kretanje i kulturni razvoj. Jedini razlog koji ne dozvoljava sposobnim i pouzdanim podanicima Njegovog Veličanstva Sultana da se brzo uzdignu naprijed i ujedine svoje mentalne moći sa evropskim opšteltjudskim napretkom jeste gruba turska moć i to neljudsko saosećanje koje su zapadnoevropski novčanici pokazali prema velikodušnim azijskim dužnicima, koji su založili sve što imaju. Uništite turske bukagije i videćete da će se na Balkanskom poluostrvu pojaviti nekoliko miliona vrijednih, inteligentnih i energičnih bića.“²⁸ U istom broju objavljena je i kratka informacija u kojoj je saopšteno sljedeće: „Ovih dana objavljena je knjižica pod nazivom *Nezavisnost Crne Gore* autora Nastasa Petrovića.

²⁷ List *Свобода*, г. II, 13 февруари 1871, број 7.

²⁸ List *Независимост*, г. IV, 31 август 1874, број 46.

Gospodin Petrović sasvim jasno dokazuje da Crna Gora nije zavisila ni od Porte, ni od Carigradske patrijaršije, niti od bilo koje druge strane sile. Ova mala zemlja, koju su svi dužni da poštuju, uvek je bila nezavisna i uvek spremna da prolije svoju krv za tu nezavisnost.“

Međutim, istovremeno, Karavelov objektivno upozorava: „Dužni smo i da kažemo da ako se što prije ne uspostavi bratski i nelicemjerni savez između Srbije, Rumunije, Crne Gore i Bugara, ako se ne izloži zajednički program i ako se ne postigne neophodni sporazum, onda moramo odmah odustati od svojih patriotskih snova i potražiti lakša sedla.“²⁹

Većina njegovih komentara o Crnoj Gori rasuta je po njegovoj bogatoj novinarskoj aktivnosti između 1860. i 1878. godine. Pomenute publikacije sadrže najviše članaka od političkog i strateškog značaja, u kojima se raspravlja o crnogorsko-srpskim odnosima i njihovoj ulozi u opštem balkanskom ustanku. Časopis *Znanje* (Знание), iako je više edukativne prirode, posvećuje popriličan broj stranica kulturnoj bliskosti slovenskih naroda.

U svojoj priči „Bogati siromah“³⁰ Ljuben Karavelov s posebnim divljenjem piše za Crnu Goru:

„ – U koga da se nada, Smile, ovaj naš narod?

– U mene, u tebe, u Ivana, u Dragana, u sebe. Dan se bliži – teško našim neprijateljima! Već sam vidio zvijezdu vodilju; a ova zvijezda nas sigurno mora voditi do sreće.

Starac se uspravio, osvrnuo se i rekao:

– Zvijezda je već blizu; ali ne smiješ se ljutiti, ne smiješ vikati i kriviti druge. Svaki od nas želi dobro svojoj

²⁹ List *Независимост*, г. IV, 28 септември 1874, брой 50.

³⁰ Ljuben Karavelov napisao je ovu priču 1872. godine dok je bio u Rumuniji.

domovini... Budi, sine moj, pametniji, strpljiviji i nepristrasniji. I Ivančo ima svoje pravo... Jako dugo živim na ovom svijetu i vidio sam milione sreća i milione nesreća. Moja sudbina me bacala s jednog mjesta na drugo, iz jednog kraja u drugi i iz jednog kraljevstva u drugo. Kada su Moskovljani prešli preko Stare planine i krenuli prema Jedrenu, mislio sam da je naš dan već došao i da se narod pobunio; ali naš anđeo je još spavao od dugog sna. Kada su Moskovljani sklopili mir, bio sam prisiljen ići za njima i spasiti glavu... Nakon toga otišao sam u Srbiju, Crnu Goru i Grčku. Moj je cilj bio boriti se protiv Turaka i tražiti saveznike protiv njih; ali kao što sam vam gore rekao, naš anđeo još je spavao od dugog sna. Srbija i Grčka bile su poluslobodne; no Crna Gora bila je u stanju dati sve što je moja duša tražila. – Da je Crna Gora bila blizu Bugarske, ostao bih da živim u njoj i istrijebib kukavice; ali nesretni bugarski narod i naša porobljena domovina ležali su kao težak kamen na mom srcu. Crna Gora je gnijezdo slobode, mali dječake! Crnogorci ne podnose miris Turske. Iz Crne Gore otišao sam u Vlašku, živio dvije godine i zatim se vratio u Ruščuk...”

Nema događaja u našem društveno-političkom i kulturnom životu koji nije prikladno odrazio patrijarh bugarske književnosti Ivan Vazov (1850–1921). Ne samo da je sve vidio, nego je to odrazio i u prozi i stihu u stilu izražavanja koji je nedostižan i danas. U tom smislu, nije propustio 1877. godine napisati dirljive riječi u svojoj pjesmi „Crna Gora“ posvećenoj njenom herojskom narodu:

I
Zemljo crnogorska,
poštujem te,
zemljo siromašna, gorska,

zemljo turkoborska,
čestitam ti!
Pozdravljam tvoje
gole visove,
šume, klance
i u njima junake
koje rađaš.
Siromašna si, bezrodna,
tužna za gledanje,
divlja, neprohodna –
ali si slobodna
zemlja u ovome svijetu.
U tebi ne bleje
bezbrojna stada,
ruže ne ćetaju,
ne dozrijeva grožđe
po tvojim brdima.
Zlatna svila
te ne pokriva,
kao moja domovina,
ti nijesi vrt
pun cvijeća.
Ništa te ne krasi!
Ovđe samo ćetaju
lovorike po stijenju,
koliko da đevojke
vijence spletu!

II

Gradovima bogatim
ti ne vladaš,

*spomenicima zlatnim,
palatama mramornim
ti se ne ponosiš.
Ali svaki vrh, klanac,
planina i strmina,
tvoja je zastava bojna
i tvoje ime zaštitni znak!
Na tebe su utisnuti
olujni vrhovi
i drevne dvorane
za ponosne glave;
svako brdo
tvoj je tepih,
tvoja čast
i tvoja snaga.
Evo domaćina
u sandalama kožnim,
ali u oku mu
slobodni plamen sja!*

III

*O, Crna Gora!
Opet ti s divljenjem kažem:
Poštujem te,
priznajem te,
za tvoju snagu
srce ti dajem!
Ko te god pogleda
i upozna te,
on se uči na tvojim
strmim stijenama;*

*i ko god dođe ovamo
i podvig napravi,
taj čast svoju
u planinama mjeri.
Tvoje stijene —
nisu plašljive sjene,
to je surova
i čvrsta sudbina...*³¹

Ali Vazov ima još jedno pjesničko djelo – *Jugoslovenska solidarnost*. Bez obzira na to što je napisano sasvim drugim povodom, radi se o odlučnoj intervenciji srpskih vlasti, uprkos stvarnoj opasnosti od međunarodnog skandala, koje ne dopuštaju austrijskom parobrodu da preda Turskoj 50 uhapšenih bugarskih revolucionara koje je prevezio. U suštini, ova pjesma uvjerljivo pokazuje kakvi mogu biti rezultati jedinstva u ime slobodoljubivih ciljeva:

*Primite moje čiste, tople pozdrave,
O braćo po krvi, po jeziku i po sudbi!
Primite moje skromno, iskreno divljenje,
Vi, koji nijeste poznavali ni strah ni sažaljenje!
O, Južni Sloveni, vi koji se borite
za pravdu, za slobodu, za sveti ideal,
vi, koji ste ustali protiv tiranina,
vi, koji ne poznaste ni strah ni žal!
Vaša solidarnost je primjer za nas,
vaša povezanost – zalog uspjeha!
Smjelo naprijed, braćo, u ovom odlučujućem času,
i neka sloboda bude vaša vječna sudbina!*

³¹ Pjesma je napisana u Bukureštu u junu 1877.

*Neka tiranin drhti pred vama,
neka zna da je Sloven nepobjediv!
Hrabro naprijed, braćo, u ovom odlučujućem času,
i neka vam sloboda bude vječna sudbina!*³²

Izraz dubokog poštovanja prema djelu Ivana Vazova u Crnoj Gori, koji je s velikom ljudskom toplinom opjevao zemlju i narod ove države, jeste otvaranje ulice i spomen-ploče nazvane po njemu, u istorijskoj prijestonici Cetinju 2025. godine.

Ivan Momčilov (1819–1869) jedan od najvećih bugarskih prosvjetnih radnika i osnivač *Elenaške Daskalolivnice*. Pod tim imenom stoji prva bugarska pedagoška škola, koja je postala prava „fabrika učitelja“ (otuda i njezin metaforički naziv). Osnovana 1843. godine od strane Ivana Momčilova, uspješno nastavlja rad starije škole iz 1822. godine u gradu Eleni, ali s modernim programom za svoje vrijeme. Za razliku od manastirskih škola, ovđe se uvodi uzajamna metoda poučavanja, a kasnije i razredni sistem. Pripremaju se kadrovi za cijelu Bugarsku – malo je poznata činjenica da je ovdje diplomiralo preko 800 učitelja. Ivan Momčilov je u nastavni plan i program uveo predmete poput istorije, geografije, fizike, psihologije, logike i stranih jezika (francuski, ruski, grčki). Petko R. Slavejkov, Dragan Cankov i Nikola Kozlev studirali su u Daskalolivnici. Momčilov Crnu Goru posmatra kroz prizmu slovenskog oslobodilačkog pokreta. U svojim udžbenicima, poput *Geografije za đecu*, on posvećuje posebnu pažnju ovoj zemlji, opisujući je kao jedino mjesto na Balkanu koje je zadržalo svoju faktičku nezavisnost. Zbog toga u tekstu ističe: „...Ona je pedagoški primjer hrabrosti i nepopustljivog

³² Pjesma je uvrštena u zbirku poezije *Пряпорец и гусла* 1876. godine.

duha.“³³ Momčilov, budući snažno religiozan i obrazovan u Rusiji, u svojim spisima naglašava i nešto drugo: „...uloga crnogorskih vladika poput Petra II Petrovića Njegoša kao duhovnih i političkih vođa – duhovni je primjer, vrijedan bugarskom sveštenstvu za oponašanje“.³⁴

Dimitar Fingov (1840–1912) bio je prosvijećena osoba iz Kalofera. Jedan od rijetkih Bugara koji su posetili Crnu Goru šezdesetih godina XIX vijeka. Tokom boravka na Cetinju (tadašnjem glavnom gradu Crne Gore) – u svojstvu direktora tamošnje gimnazije u periodu između 1880. i 1882. godine – slao je svoje utiske putem pisama, koja su objavljena u *Bugarskim bilježnicama* (1858–1862) i drugim publikacijama preporoda. U svojim kasnijim publikacijama iz 1882. dotakao se nekoliko ključnih aspekata života u Crnoj Gori, kroz prizmu njegovog iskustvu kao prosvjetnog djelatnika. Kao jedna od glavnih figura u reformi crnogorskog obrazovanja, opisao je stanje škola i napore knjaževine da modernizuje obrazovanje. Nije propustio priliku da obrati pažnju na surov, ali dostojanstven način života Crnogoraca, na njihov dokazani patriotizam i ratnički duh. U svojim publikacijama za novine *Marica* i *Narodni glas*, Fingov je analizirao vladavinu knjaza Nikole I i međunarodni ugled zemlje nakon Berlinskog kongresa. Važno je napomenuti da je kao direktor obrazovne ustanove uveo nove metode poučavanja i pomogao u strukturiranju nastavnih planova i programa prema evropskom modelu. Svojim radom praktično je ojačao bugarsko-crnogorske veze, prenoseći iskustva bugarskog Preporoda. Na temelju ove svoje značajne obrazovne aktivnosti, Fingov je u Crnoj Gori bio cijenjen zbog visoke erudicije i nespornog pedagoškog autoriteta. Radio je za obrazovnu stvar u

³³ Момчилов, Иван, *География за децата*, 1845, стр. 12.

³⁴ Isto, str. 13.

Crnoj Gori na poziv crnogorske vlade. Njegov boravak tamo ostavio je značajan trag u njegovom novinarskom nasljeđu. Crnogorce je opisao kao „visoke, lijepe i rođene ratnike, čiji su životi bili u potpunosti posvećeni odbrani slobode“³⁵. U svojim publikacijama prepričavao je svoju posetu knjazu Danilu I, a kasnije i knjazu Nikoli, opisujući njihove napore za razvoj obrazovanja u Crnoj Gori. U osnovi, njegova su pisma imala za cilj pokazati Bugarima da u srcu Balkana postoji slobodna hrišćanska država, koja se ne pokorava sultanu.

Ilarion Makariopoljski (1812–1875) bio je bugarski pravoslavni duhovnik, mitropolit Makariopolja Carigradske patrijaršije, istaknuti vođa crkveno-nacionalne borbe i jedan od vođa pokreta za nezavisnu Bugarsku crkvu. U svojim djelima Crnu Goru je smatrao ne samo državom, već simbolom pravoslavnog otpora na Balkanu. Na temelju njegovih propovjedi i izjava, koje su pronašle mjesto u književnosti toga vremena, Crna Gora je svjetionik slobode i uzbudljiv primjer kako mali pravoslavni narod može imati vlastitu nezavisnu hijerarhiju i državnost, nezavisnu od Vaseljenskog patrijarhata ili Osmanskog carstva. Tokom pregovora o Bugarskom egzarhatu, Ilarion i njegovi istomišljenici održavali su kontakte s crnogorskim sveštenstvom. S pravom su se oslanjali na slovensku solidarnost, često naglašavajući pred Visokom Portom da Bugari žele ista crkvena prava kao i njihova braća u Crnoj Gori i Srbiji. Ilarion Makariopoljski bio je među prvim bugarskim javnim ličnostima koje su namjerno popularizovale crnogorsku borbu za nezavisnost kao model za bugarski nacionalni pokret. To se može pratiti u njegovim dopisima u *Carigradskom vjesniku* gđe je izvještavao o bici na Grahovu 1858. i pobjedi Crnogoraca nad osmanskim vojskom. U svojim

³⁵ List *Марица*, 12 јануари 1863, број 16.

publikacijama, Makariopoljski je opisao Crnu Goru kao duhovno i političko središte koje je uspjelo sačuvati hrišćanski identitet Balkana. Ilarion Makariopoljski bio je jedan od posrednika u pokušajima uspostavljanja kontakta s crnogorski knjazom Danilom I. Crnu Goru je ocijenio kao ključni faktor u destabilizaciji osmanske vlasti, što bi pomoglo bugarskom crkveno-nacionalnom pokretu. Ilarion Makariopoljski je u osobi Danila I vidio modernog svjetovnog vladara, koji je uspio odvojiti državnu od crkvene vlasti (1852), čuvajući pravoslavlje kao nacionalni stub. Preko bugarske opštine u Carigradu tokom Crnogorsko-turskog rata (1852–1853), Makariopoljski je koristio svoj uticaj kako bi prikupio simpatije među Bugarima za crnogorski cilj. Danilov otpor smatrao je direktnim podsticajem za bugarsko buđenje. U svom dopisu *Primjer Cetinja*, naglasio je da, iako mala po teritoriju, Crna Gora posjeduje snažan državni duh, koji bi Bugari isto morali oživjeti u sebi.

Egzarh Antim I odigrao je važnu diplomatsku ulogu tokom Istočne krize (1875–1878), direktno se zalažući za zajedničku akciju balkanskih naroda, uključujući Crnu Goru, protiv Osmanskog carstva. Tokom Srpsko-turskog i Crnogorsko-turskog rata 1876, Antim I, kao bugarski egzarh, aktivno je podržavao stvar slovenskih saveznika. Borbu Crne Gore i Srbije smatrao je dijelom zajedničkog puta ka oslobođenju Balkana. U svojim pismima velikim silama i putem kontakata s ruskim veleposlanikom grofom Ignatijevom, Antim I pozivao je na međunarodnu intervenciju, naglašavajući da je sloboda Bugara neraskidivo povezana s uspjehom savezničkih crnogorskih i srpskih snaga. Kao duhovni vođa, prenio je grofu Ignatijevu informacije o zločinima turske vojske ne samo u bugarskim zemljama, već i u područjima neprijateljtava u Crnoj Gori.

Grof Ignatijev je koristio te izvještaje kako bi izvršio pritisak na Visoku Portu i obavijestio ruskog cara. Tokom Srpsko-turskog rata (1876), u kojem je Crna Gora bila saveznik Srbije, Antim I i grof Ignatijev radili su na organizaciji dobrovoljaca. Preko ruskog veleposlanstva u Carigradu legalizuju aktivnosti dobrotvornog društva „Jedinstvo“, koje finansira bugarske čete koje su se borile na strani Crnogoraca i Srba. Bugarski sveštenik, pod čijom je mantijom kucalo srce revolucionara, odigrao je ključnu ulogu u njihovim aktivnostima. Pod njegovim direktnim vođstvom, Egzarhat je prikupljao značajne iznose i pomoć (odjeću, hranu) za bugarske izbjeglice, ali i za podršku dobrovoljačkom pokretu. Antim I lično je donirao sredstva i koordinisao crkvene odbore u Carigradu i u bugarskim zemljama radi prikupljanja donacija. Uporedo s tim, slao je memorandum velike silama u kojima je opisao patnje balkanskih hrišćana, čime je legitimizovao borbu Srbije i Crne Gore kao zajedničku stvar protiv osmanskog ugnjetavanja. Vrijedno je napomenuti da su odbori „Jedinstva“ tokom Srpsko-turskog rata 1876. organizovali preko 2.000 bugarskih dobrovoljaca. Pomoć za njih (oružje i uniforme) prikupljena je putem popisa za donacije u Rumuniji i Rusiji. U nekim srpskim gradovima, poput Kladova, osnovani su punktovi za donacije, đe su bugarski odbori slali namirnice kupljene prikupljenim javnim sredstvima. Bugarski dobrovoljci bili su u potpunosti opremljeni privatnim donacijama koje je prikupljala mreža odbora. Više je nego jasno da sve ove akcije pokazuju iz kojih razloga i motiva bugarska politička elita, u osobi egzarha Antima I, smatra sudbinu Srbije i Crne Gore neraskidivo povezanom s bugarskim oslobođenjem. Nakon krvavog gušenja Aprilskog ustanka 1876. i međunarodnog sastanka sazvanog tim povodom u Carigradu, turska vlada insistirala je da egzarh Antim I

pošalje zahvalnicu sultanu. Bugarski sveštenik kategorički je odbio riječima „Crna Gora, šačica ljudi, objavila je rat Turskoj, a mi da joj se zahvalimo, što nas siječe i vješa!“.

Odnos koji je Dobri Vojnikov (1833–1878) imao prema Crnoj Gori bio je, prije svega, izrazito ideološke i novinarske prirode. To je jasno vidljivo u njegovom radu kao urednika lista *Dunavska zora* koji je izlazio u Braili (Rumunija) u razdoblju između 1867. i 1870. godine. Za razliku od brojnih bugarskih učesnika u direktnim vojnim sukobima, Vojnikov je doprinio bugarsko-crnogorskim odnosima propagirajući borbu ove zemlje čestim štampanjem vijesti i oduševljenih članaka o njezinim uspjesima, predstavljajući je kao uzor i dokaz da mali, ali ujedinjen narod može uspješno braniti svoju slobodu od Osmanskog carstva. Uopšteno, Crna Gora je prisutna na stranicama ove publikacije ne samo kao geopolitička tema, već i kao simbol balkanskog otpora. Kao dio bugarskih emigrantskih krugova u Rumuniji, Vojnikov je podržavao ideju opšteg saveza balkanskih hrišćana. U svojim tekstovima često povlači paralelu između bugarske sudbine i herojskog otpora onoga što s uzbuđenjem naziva svojom crnogorskom braćom. U svojim književnim djelima, poput drama *Lijepa princeza* i *Ustoličenje Kruma Groznog*, usmjerenih na bugarski srednji vijek, inspiraciju crpi iz savremenih događaja u Crnoj Gori. Važno je istaći činjenicu da su se 1876. godine, kada je Crna Gora ponovno ušla u rat s Turskom, mnogi Vojnikovljevi učenici i saborci dobrovoljno prijavili u crnogorsku vojsku, pod uticajem ideja slobode koje je propovijedao u pozorištu, školskim učionicama i svojim novinama. U svojim novinama Vojnikov piše, ne slučajno, naglašavajući: „Svaki Crnogorac uvjeren je da se ništa ne može dobiti mirnim putem od onoga za što se Crna Gora, po svome pravu, toliko vjekova bori, a prosvijećena Europa malo

želi znati o našim interesima kako riješiti istočno pitanje, koje danas brine mnoge sušedne zemlje, ali koje se ‘rješenje’ ne može završiti diplomatskim putem...”³⁶ Upravo iz tog razloga Vojnikov u svojim novinama redovno daje informacije o uspješnim bitkama Crnogoraca oko Podgorice i njihovih pograničnih područja s Albanijom. Na stranicama ove publikacije, njegov urednik objavljuje i odnose crnogorskog knjaza Nikole I s predstavnicima velikih sila, ističući njegov nesporni međunarodni autoritet i odlučnost utemeljenu na nacionalnom samopouzdanju crnogorskog junaštva. Takođe je nemoguće propustiti činjenicu da u novinama Vojnikov često objavljuje kolumne poput „Iz Crne Gore“ ili „Balkanska pitanja“ u kojima je stalno prisutna analiza taktike i strategije crnogorskih oružanih formacije u njihovoj borbi protiv turske vojne sile.³⁷ Novine *Dunavska Zora* prestale su izlaziti 1870. godine, ali su nesumnjivo pripremile teren za povećani interes Bugara za Crnu Goru tokom velike Istočne krize (1875–1878).

Nikola Kozlev (1824–1902) bugarski pisac i nacionalni revolucionar jedan je od prvih pjesnika Preporoda. U dobi od 12 godina ostao je siročić. Zbog nedostatka sredstava napustio je školovanje i radio kao vrtlar u Provadiji i Silistri. Godine 1848. otišao je u Rusiju i tri godine studirao na Kišinjevskoj bogosloviji. Od 1852. do 1856. bio je učitelj u Ljaskovecu. Zbog učešća u ustanku kapetana Đeda Nikole bio je prisiljen pobjeći u Besarabiju, gdje je napisao „Crni Arap i hajduk Sider“ i „Bivol Gole i krvožedna mečka“.³⁸ Pjesma „Crni Arap i hajduk Sider“ napisana je u Besarabiji 1866. godine i, po svojoj prirodi i namjeni ključna je za bugarski Preporod, jer odgovara idejama

³⁶ List *Дунавска зора*, бр. 9, 8 јануари 1868, стр. 36.

³⁷ Vidi: List *Дунавска зора*, брой № 14, 12. фебруари, брой № 18 от 10. март, брой № 22 от 14. април 1868.

³⁸ Козлев, Никола, сп. *Общ труд*, 1868, кн. 3, стр. 23–45.

svih bugarskih preporoditelja o potrebi otpora protiv Osmanskog carstva. Veza između djela i borbe Crne Gore otkriva se u nekoliko važnih aspekata. Na prvom mjestu to je Crna Gora kao moralni uzor. Iako je pjesma zasnovana na bugarskom folkloru, Nikola Kozlev, kao dio inteligencije u Rusiji i Besarabiji, prepoznaje u Crnoj Gori jedini uspješan primjer oružanog otpora na Balkanu. Hajduk Sider je književni ekvivalent naoružanog i hrabro borbenog crnogorskog naroda. Ovo je junak koji ne moli za milost, već se silom bori za svoju slobodu. U pjesmi se jasno ističe osnovni stav sukoba između ropske poniznosti i slobodne volje. Pjesma sugerise da se sloboda ne daje besplatno, već se osvaja u dvoboju. To je prijelaz od jadikovke tipične za rani bugarski Preporod i njezin odlučan prijelaz u aktivnu borbu, u kojoj Crna Gora uvijek služi kao praktičan primjer. U nastavku donosimo neke stihove iz ove pjesme koji jasno karakterišu te tendencije:

*Trgovci plaću za trgovinom,
a orači za imanjem;
momci tuže za šednikom,
plaću mome za belenzukama³⁹.
Plaću, viču koliko mogu,
kuku-lele sve do Boga:
Izbavi nas, o, Bože svevišnji,
od Arapa oslobodi nas.
Uzeo je svu našu imovinu,
porobio je svu našu trgovinu –
postasmo mu crno roblje
i živimo u 'oh' bijedi!
Kad ih začu hajduk Sider,*

³⁹ Belenzuke – srebrne narukvice.

žestok junak, zmaj ognjeni,
upreže svijetle bivoле u
jaka kola sa grivnama sjajnim.
Nagizda se kapom od samura,
opasa se drenovim krivakom,
prekrsti se, na put krenu,
trgnu lancem svijetle bivoле.
Buče bure, ječe gore –
hajduk Sider se ne boji:
silne bure njemu su igračke,
strašni susreti – rasonoda.⁴⁰

Interesovanje Klimenta Trnovskog (Vasil Drumev, 1840–1901) za Crnu Goru uglavnom je povezano s njegovom novinarskom aktivnošću u razdoblju prije Oslobođenja, kada je Crnogorce smatrao simbolom nepokolebljivog slovenskog duha i borbe za slobodu. Njegova najživopisnija razmišljanja o toj temi sadržana su u člancima u novinama *Duhovne knjižice* i časopisu *Čitalište*. Evo nekih glavnih ideja i parafraziranih citata koji odražavaju njegov stav: Crna Gora je kao „Sparta slovenstva“; često naglašava da je Crna Gora, mala po teritoriju, jedina zemlja na Balkanu koju Osmansko carstvo nikada nije u potpunosti pokorilo. Daje je kao primjer Bugarima, rekavši: „Crna Gora je ona mala stijena o koju su se razbijali valovi ogromne azijske sile.“ U svojim tekstovima hvali spremnost Crnogoraca da se žrtvuju na sljedeći način: „Tamo, na tom golom kamenju, živi narod koji zna da je bolje umrijeti u slobodi nego živjeti u ropstvu.“ Kliment Trnovski Crnu Goru vidi kao prirodnog saveznika bugarske stvari. Stoga naglašava da je svaka pobjeda

⁴⁰ Pjesma „Crni Arapin i hajduk Sider“ Nikole Kozleva prvi put je objavljena u bugarskom časopisu *Общ мруд*, кн. 3, 1868.

crnogorskog oružja ujedno i pobjeda bugarskog duha: „Slava crnogorskih junaka je slava svih Slovena.“ Međunarodni savezi stvaraju se i temelje na želji za izgradnjom sigurnosti protiv neprijatelja, a ne na dobročinstvu. Suština poziva Klimenta Trnovskog na nacionalno jedinstvo, izgrađenih na odjeku herojske borbe Crne Gore protiv osmanskog ugnjetavanja, može se sistematizovati u njegovoj sljedećoj misli: „Onaj, koji dobro poznaje svoju prošlost, zna što je bilo i što može biti u budućnosti. A to je vrlo važno, posebno za dobrobit jednog naroda.“⁴¹

Spiridon Palauzov (1818–1872), u svojstvu istaknutog historičara, bio je jedan od prvih Bugara koji je uspostavio trajne veze s Crnom Gorom još tokom pedesetih godina XIX vijeka. Rođen je u Odesi. Njegovi roditelji emigrirali su iz bugarskog grada Gabrova u Rusiju. Nakon što je diplomirao na Istorijsko-filozofskom fakultetu Moskovskog univerziteta, imenovan je za rad u Azijskom odjelu ruskog Ministarstva vanjskih poslova. Zahvaljujući svojim sposobnostima, brzo je postao ključna figura u izgradnji kulturnih i političkih mostova na Balkanu tokom toga perioda. Godine 1852. ruska vlada ga je poslala u Crnu Goru u posebnu misiju. Njegov cilj nije bio samo diplomatski, već i naučni – proučavati lokalne arhive i pomoći u afirmaciji slovenskog identiteta u regionu. Boravak je iskoristio za traženje i proučavanje starih rukopisa i istorijskih spomenika. Rezultat ovoga putovanja bio je njegov rad *Crna Gora u odnosu na pravoslavlje*, u kojem opisuje istoriju, običaje i političku sudbinu crnogorskog naroda. Njegova poseta ovoj zemlji smatra se ključnim trenutkom u kojem je Palauzov spojio svoju ulogu diplomate i historičara, postavljajući temelje moderne bugarske medievalistike kroz komparativne studije balkanske istorije. Trebalo bi naglasiti da je uspio provesti velike sakupljačke akti-

⁴¹ Климент Търновски, в-к *Български книжици*, г. III, 1860 г, бр. 8.

vnosti koje su obogatile ruske i bugarske arhive neprocjenjivim slovenskim spomenicima. Njegova otkrića tokom balkanskih misija (uključujući Srbiju, Crnu Goru i Vlašku) uključuju: Sinodik cara Borila – što je jedno od njegovih najznačajnijih otkrića; rukopise iz crnogorskih manastira. U Cetinjskom manastiru otkrio je i opisao stare hrisovulje (vladarske povelje) crnogorskih i srpskih vladara. Proučavao je liturgijske knjige štampane u prvim slovenskim štamparijama na Balkanu (npr. Obodska i Cetinjska s kraja XV vijeka). Otkrio je srpske i crnogorske hronike i istorijska djela koja su mu pomogla da povuče paralelu između bugarske i srpske srednjovjekovne državnosti, kao i dokumenta vezana s Ohridskom arhiepiskopijom. Kao rezultat svojih putovanja, prikupio je i popularizovao prepisku cara Kalojana s papom Inoćentijem III, koju je koristio za dokazivanje legitimnosti bugarske krune.⁴² U svom članku, objavljenom u ruskom časopisu⁴³, Palauzov naglašava: „Ova zemlja uspjela je sačuvati svoju nezavisnost zahvaljujući kombinaciji surove prirode i nepokolebljivog duha svoga naroda. Crna Gora je riznica slovenske slobode u doba kada je većina balkanskih naroda pod tuđom vlašću. U Crnoj Gori religija je zakon, a zakon sloboda. Crnogorci su sačuvali ono što su Bugari izgubili u nesretnim stoljećima ropstva – svoju slobodnu volju i mač.“ Kraj njegovog članka završava sljedećim impresivnim, vrlo dirljivim riječima, koje odišu svojom istorijskom autentičnošću: „Crna Gora je jedan od onih rijetkih fenomena u istoriji gde je cijeli narod vojska, a zemlja – tvrđava.“

⁴² Sva gore navedena dokumenta sakupljena su pod opštim naslovom *Zbirka Spiridona Palauzova*, u fondu br. 560 u Nacionalnoj biblioteci Rusije (prim. a).

⁴³ Палаузов, Спиридон, Княжество Черногория, сп. *Москвитянин*, 1851, бр. 4, стр. 126. Ovaj njegov rad objavljen je 1852. u Sankt Peterburgu kao zasebna monografija (prim. a).

Kao autor, ne mogu pronaći bolji završetak svog naučnog istraživanja od ove posljednje rečenice. Ona kristalno jasno prenosi značenje i sadržaj cijelog teksta koji sam pokušao predstaviti na ovim stranicama. Sve na ovom svijetu je prolazno – poput sjene ptice koja leti iznad nas. Osim književnosti. Jer ono što je napisano ostaje. Da bismo buduće generacije odgajali u patriotizmu i samopoštovanju.

S bugarskog preveo **Dragan B. Perović**

DRAGOLJUB PETROVIĆ I CRNOGORSKA ONOMASTIKA

Novica Vujović

This paper highlights the contribution of dialectologist Dragoljub Petrović to Montenegrin onomastics. The study demonstrates that Petrović stands as one of the most prominent figures in this field of Montenegrin scholarship. His major achievement lies in producing extensive and reliable works that meticulously document onomastic categories across the regions he investigated.

Keywords: Dragoljub Petrović, Montenegrin onomastics, toponyms, Montenegrin studies

Bez studija jezikoslovca Dragoljuba Petrovića (1935–2024) teško je i zamisliti savremenu crnogorsku dijalektologiju i onomastiku, te u vezi s tim i tome montenegristi u čast nastao je ovaj prilog.

Dragoljub Petrović rođen je u Kućima, radni vijek proveo je kao univerzitetski profesor, autor je brojnih studija iz dijalektologije i onomastike s temama iz raznih krajeva štokavskih jezika koje je u jugoslovenskoj federaciji prekrivao službeni naziv „srpskohrvatski jezik“. Proučavao je dijalekatsku leksiku i radio kao autor i redaktor na dijalekatskim rječnicima. Osnovne pojedinosti iz Petrovićeve biografije sažete su, te uz dijalektološki i doprinos montenegristici u cjelini osvijetljene u portretu „Dragoljub Petrović proučavalac govora crnogorskoga

jezika“ autora Adnana Čirgića (2016: 341–357). U zaključku svoje studije Čirgić kaže:

„Ovaj pregledni prigodni osvrt na doprinos Dragoljuba Petrovića crnogorskoj dijalektologiji potvrđuje vrlo plodna i talentovana dijalektologa koji je, iako gotovo cio vijek odvojen od domovine, ogroman dio svojega opusa posvetio proučavanju njezina jezika, tj. njezinih govora. Iako je u svojim publicističkim tekstovima Dragoljub Petrović, opterećen tradicionalističkim filološkim zabludama, često iskazivao protivljenje standardizaciji crnogorskoga jezika, njegovi su dijalektološki tekstovi gotovo u potpunosti oslobođeni toga balasta tradicionalizma. Građa koju je prikupio i obradio od nemjerljiva je značaja za našu dijalektologiju. Kad se bude pristupilo izradi *Dijalektologije crnogorskoga jezika* i *Crnogorskoga dijalektološkog atlasa*, što je svakako vrlo prešan zadatak, djelo Dragoljuba Petrovića biće nezaobilazno u tome poslu“ (Čirgić, 2016: 354).¹

Iskustvo ozbiljnog dijalektologa Petrovića je višestruko preporučilo za onomastičke rasprave. Njegove su bilješke s terena, zaključujemo to iz finalnoga izgleda naučnih tekstova, pune

¹ Godine 2017. objavljena je *Dijalektologija crnogorskoga jezika* (Čirgić, 2017), čime se još jednom dokumentovalo da su Petrovićeve jezikoslovne rasprave i dragocjene i neizostavne.

Poseban dio bibliografije Dragoljuba Petrovića, treba i to kazati, činile su polemike: nije se povlačio u argumentovanju svojih stavova, do te mjere da je i u stilu bilo ponečega od oštine njegova gorštačkog karaktera. Kako to kod ostvarenih autora obično biva, talentovane i vrijedne ljude prihvatao je bez pizme. Pošto je izišla Čirgićeva studija o njemu kao dijalektologu, autoru toga portreta Petrović je poslao dva pisma e-poštom. U tu smo prepisku imali uvid i svjedočimo da nije Petrović, razumije se, prešao na Čirgićeve stavove, ali je u vrednovanju činjenica i razumijevanju procesa u crnogorskoj dijalektologiji kod mlađeg kolege prepoznao darovitost na koju je kolegijalno i s uvažavanjem odgovorio.

raznovrsnih sadržaja – predanja, istorije i etnografije, mikrodijalekatskih oblika, riječju – brojnih jezičkih i izvanjezičkih pojedinosti koje mogu biti od značaja kad je obrada toponima u pitanju. Tom se karakteristikom svojega rada Dragoljub Petrović svrstao u red nesumnjivo najznačajnijih crnogorskih onomastičara.

Motivacija onomastičara Dragoljuba Petrovića nije bila vezana uz kakvu jezičku pojedinost, već je teritorije koje je obrađivao zahvatao u cjelini, sprovodeći sistematično zapisivanje toponomastičkih kategorija. Ukoliko su prilike na terenu uslovljavale, kao npr. u nekim katunima na Kučkim planinama, đe nije uspio naći sagovornike – do građe je dolazio tragajući za ljudima u selu koji poznaju lokalitete katuna.

Proučavanje crnogorske onomastike Dragoljub Petrović otpočeo je radom „Mikrotoponomastika Nikšićkog polja“ (1966: 123–145) (v. Vujović, 2014). Rad je („pod rukovodstvom Pavla Ivića“) objavljen kao registar građe uz vrlo kratke uvodne napomene o geografskom položaju obrađenog prostora, kao i nekoliko usputnih informacija bitnih i za onomastiku i za dijalektologu, a tiču se doseljavanja u neke djelove Nikšićkoga polja govornika sa tzv. staroštovaskom akcentuacijom. Kao mjesta s prisustvom takvih govornika autor navodi Bubrežak, Krnjaču, Kočane, Miločane i Glibavac. Zanimljivo je da u spisku ovih naselja nema Mokre Njive i Dragove Luke iako su se i tu, doduše manje nego u spomenutim, nastanjivale familije s terena jugoistočnih naših govora (nama su poznate familije Burić, Jablan, Sjekloća, Bigović itd). U opisu metodološkoga principa Petrović ističe da je neakcentovana ostala građa bilježena od spomenutih doseljenika, kao i građa iz katastarskih knjiga za koju nije mogao pronaći potvrde kod informatora. Rječnik čini oko 1.500 toponima. Građa je sakupljena iz ovih mjesta: Kùside, Bùbrežak, Kr`njača, Riđani, Štèdīm, Kòčani, Stráševina, Studénca, Milòčani, Vír, Ràstovac, Brèzovīk, Zävřh, Mòkrā Njīva, Glibavac, Dràgova Lúka, Rùbeža, Ōzrinići i Klīčevo.

Bez namjere da „ispituje poreklo i utvrđuje starinu“, autor u ovome istraživanju radi lakšeg razumijevanja različitih jezičkih tragova u popisanom materijalu nudi nekoliko crtica o okolnostima koje su uslovile prisustvo orijentalizama: „Nikšić je, naime, od 1465. do 1877. bio pod Turcima i razumljivo je da je to ostavilo značajne tragove i u toponomastici ovoga kraja“ (Petrović, 1966: 123). S tim je u vezi i podatak da su „Turci van grada imali samo posede, ali na njima nisu nikada živeli“ (Petrović, 1966: 123). Potvrde romanizama autor objašnjava, između ostaloga, postojanjem razvijene saobraćajne veze u antičkom periodu između Skadra i crnogorske unutrašnjosti, upravo put vodi preko Duklje i Danilovgrada, Nikšićkog polja (Moštanica, Kuside) u pravcu Velimlja, Gornjeg Tupana i Trebinja za Cavtat.

Toponimi su u ovome istraživanju iscrpno bilježeni. Autor je opise katkad dopunio kakvim pojedinostima u vezi s leksikom iz drugih crnogorskih govora ili štokavskoga područja načelno (oslanjajući se na Karadžićev, Broz-Ivekovićev, kao i rječnike JAZU i SANU) ili etnografskim podacima s drugih crnogorskih terena. Npr. uz toponim *Mùlina* (Miločani) kao dopuna opisu stoji: „U Pješivcima i u Katunskoj Nahiji mùlina je sitan pesak koji se upotrebljava za malterisanje kuća. U Piperima i Kućima to je, međutim, oblutak, bübülj“ (Petrović, 1966: 135). Za formu *mramor* autor kaže da je biljeg koji se postavlja na mjesto nečije pogibije.

„To je najčešće običan kamen malo izduženog oblika, a postavlja se na mestu na kome se poginulom nađe glava. U Ćeklićima se na takvom mestu nazida više kamenja, a mramor se stavi na vrhu. U Piperima i Kućima se u ovoj semantičkoj vrednosti upotrebljava i reč *kiljăn*, mnogo češće nego za označavanje *međaša*. U RJA ovo se značenje ne pominje“ (Petrović, 1966: 134).

Toponim *Kòljat*, rupa, u obrađenoj oblasti ima samo jednu potvrdu. Zanimljivo je da „u Piperima i Kućima ovo je čest toponim, a označava dublju rupu, obraslu najčešće žbunjem i teško prohodnu“ (Petrović, 1966: 131). Između ostalih, toponim *Dúklo* ovako je opisan: „uvor Bistrice u Zetu i teren koji se nalazi neposredno oko ovih reka, malo nizvodno na Zeti se nalazi most. U RJA pogrešno Dukla. Zanimljiva je sličnost položaja stare Duklje pored uvora Zete u Moraču (u Crncima, donji Piperi, ova ruševina se zove Duka grad)“ (Petrović, 1966: 129).

Još jednu je pojedinost Petrović na temelju ove građe eksplicirao, a u kasnijim studijama dodatno potvrdio, tiče se formi *bor* i *borine*. Primjerima iz Nikšića, Pješivaca i Broćanca autor je potkrijepio značenje ove fome:

„kamenjar, litice, tvrđe. Determinatori: Jasikovi, Ljeskovi, Lipovi upućuju da ne može biti govora o borovima *Pinus*. Piperski bor se nalazi na ivici Riđanskih rupa, pored samog polja koje sada pokriva jezero; to je kamenita golet, sa mnoštvom rupa i škripova. U Pješivcima *bóre* su duboke rupe, sa svih strana opasane brežuljcima, na čijem se dnu može naći neka livada ili parče zemlje pogodno za obradu. U Čekličima se ova osnova upotrebljava za označavanje plićih jama, pored značenja koje je poznato u Pješivcima“ (Petrović, 1966: 125).

Vrijedno je dodati da je ovu apelativnu formu interpretirao dijalektolog i onomastičar Mitar Pešikan. Takođe, brojne literaturne nepreciznosti u ovakvim slučajevima i inače, pri vezivanju narodnoga naziva uz konkretnu biljnu vrstu na terenu višedisciplinarnim metodom, riješio je Vukić Pulević, a u vezi s Petrovićevim pitanjem podsećamo na neke likove iz njegovih radova: *Lipovi bôr*, *Međetkovi bôr*, *Tisovi bôr*, *Jelovi bôr* (Pulević, 2012: 51). Pulevićev zaključak potvrđuje gornje Petrovićevo zapažanje:

„Takvi nazivi unose se na topografske karte i uvode u literaturu bez akcenata, što može neupućene da navede na pomisao da se radi o toponimima s fitonimskom osnovom bor (drvo). Međutim, ovđe se radi o geomorfološkim tvorevinama, a najčešće o jako zakrašćenim i neprohodnim udubljenjima tipa omanjih vrtača“ (Pulević, 2012: 51).

I autor ovoga teksta srio se s toponimima od ovoga naziva na prostoru čevskih sela čiji se opis i značenje poklapaju s navedenim (Vujović, 2020).

Objavljeni toponimi Nikšićkoga polja potvrđuju, uza sve druge odlike, znatnu prisutnost fonema *ś* u geografskim imenima: *Kōščelovā dōlina*, *Orlōšed*, *Riśā jāma*, *Śakarova vlāka*, *Śenōkosi*, *Śēnjāk*, *Śērkovine*. Ostaje pitanje zbog čega na karti koja prati članak stoji lik „Sjenokosi“ kojega u rječniku nema. Na karti je i „Železara“, pa je vjerovatno riječ o nemaru onoga što je izrađivao kartu za Petrovićev tekst.

Studija *Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca i Broćanca* (Petrović, 1972) praktično je nastavak posla koji je započet obradom toponima Nikšića i okoline, osobito što ovo područje zahvata pojas koji se nadovezuje ili spušta na ivicu Nikšićkog polja, te s tim govorom čini svojevrsnu jezičku cjelinu. Tome je pitanju Petrović posvetio i dijalektološke studije i u velikom stepenu tu jezičku povezanost dokumentovao (detaljnije u Čirgić, 2016: 341–357). Pješivački teren u našoj dijalektologiji i onomastici inspirativan je po činjenici da se gotovo poklapaju granica između Gornjih i Donjih Pješivaca s granicom koja razdvaja ševerozapadne crnogorske govore od jugoistočnih. Konkretno za selo Drenovštica u etnografskoj literaturi nema saglasnosti kojemu dijelu Pješivaca pripada (Šobajić ga smješta u Gornje, a Erdeljanović u Donje Pješivce. Petrović tome dodaje: „Oko te sitne pojedinosti, međutim, danas se neće složiti ni svi Drenovljani, zbog toga što jezički pripadaju Gornjim

Pješivcima, a administrativno Nikšiću, mada su geografski mnogo bliži Danilovgradu“ (Petrović, 1972: 47, fusnota 3). Za razumijevanje, posebno akcenatske slike, ove građe bitna je činjenica da su ispitivani tereni, s jedne strane, naslonjeni na Nikšićko polje, međutim, s druge, su i ne samo geografski naslonjeni već je bilo intenzivnog kontakta sa zaleđem koje im čine – Broćancu, ozrinička, tj. čevska i cucka sela, a Gornjim Pješivcima, ozrinička sela i Bjelopavlići.

Ispitivanje toponimije Nikšićkoga polja, kako rekosmo, ovim radom se zaokružuje, a to što su u studiju uključene i dijalekto-loški granične cjeline autor zasniva na praktičnom opravdanju: „budućem istraživaču to neće otežati posao, a dotle – neka građa ‘ne propadne’“ (Petrović, 1972: 47). Uključivanjem Broćanca pokriven je trougao koji se proteže od već obrađenog Nikšićkog polja prema tome selu: Ligunar – Orlina – Kuside.

Petrovićeva građa potvrdila je većinu toponomastičkih formi iz Šobajićevih i Erdeljanovićevih istraživanja, dok je uz neka čitanja Branislava Đurđeva primjera iz tri deftera iz XVI vijeka „Nahije Plešivci“ Dragoljub Petrović stavio napomene.

Građu je zapisivao u ovim mjestima: Broćanac, Ljèskovī Dòli, Bògmilovići, Zagòrak, Pàprāti, Mìlojevići, Drènòvštica, Bògetići, Pòvija, Stùbica, Stùbičkī Krāj, Vitàsovići, Kùnak, Gòstojevići i Stùbičkī Dòlovi. Svi toponimi su akcentovani prema govoru mjesta kojemu pripadaju, izuzev dijela primjera iz literature (Erdeljanović, Šobajić i katastarske knjige) za koje autor na terenu nije uspio pronaći potvrde.

Obilje imena i toponomastičkih apelativa koje nudi Petrovićev rad pouzdana su potvrda onomastičke ispitivosti Gornjih Pješivaca i Broćanca. Razvidne su u građi mnoge tvorbeno-semantičke strukture važne s gledišta crnogorske onomastike u cjelini. Geografski nazivi *do*, *dolina* i *rupa* – najrasprostranjeniji su toponomastički apelativi. Apelativne forme koje su zasvjedočene s 30 i više potvrda su ove: *brijeg*, *glavica* (forma *glava* u

registru ima dvije potvrde u Pješivcima: *Gláva Zětē* i *Gláva izvòra*), *greda*, zatim *krš*, *laka*, *osoja*, *pečina*, *pod*, *prodo*. Veliku zastupljenost u geografskim imenima pokazale su forme *laz*, *lazina* i *njiva*, potom: *ždrijelo*, *zgrada*, *jama*, *kamenica*, *kom*, *kosa*, *kuk*, *strana*, *torina*. Osobenost izdvojenih naziva nije samo u njihovoj znatnoj uključenosti u geografska imena ovoga područja, već i u povrdi da dio ovih imena dolazi kao odraz morfologije terena, položaja imenovanog objekta ili sastava tla, da se preko apelativne forme da rekonstruisati čovjekovo djelovanje u prostoru, krčenje ili na druge načine adaptiranje terena, a neki dolaze i kao potvrda metaforičkoga postanja imena i tako redom.

Kao vrstan dijalektolog, da to i ponovimo, nijednu specifičnost mikrodijalekatskog areala odraženu u prikupljenim toponimima Dragoljub Petrović ne ostavlja bez makar kratke napomene ili komentara vrijednog za uporednu analizu s drugim crnogorskim govorima.

Jedna od markantnijih jezičkih odlika ove građe jeste jekavska jotacija, a pažljivim praćenjem toponima zaključuje se da potvrde nalazi u svakome od sela koje je obilazio Dragoljub Petrović (v. o tome i: Orlandić, 2011).

U formi *Beglùki* (Broćanac) Petrović registruje neuobičajenu pojavu (*k* umjesto *c*) čemu i sam stavlja napomenu „izuzetna pojava“ (Petrović, 1972: 49). Pridjev *velji*, po svim izvorima sasvim postojan u našoj istorijskoj toponimiji i toponimima do druge polovine XX vijeka, u Gornjim Pješivcima i Broćancu početkom 1970-ih „sačuvan je samo u toponimiji, obično je, inače, samo veliki“ (Petrović, 1972: 50). Tipična za obrađeno područje jeste i forma *laka* s uprošćenom sekvencom *vl* (< vlaka) što je pojava koju smo i mi potvrdili u selima obližnjih Ozrinića (Vujović, 2020), s kojima, na primjer, Broćanac ima i višestruku demografsku povezanost. U Broćancu je *Vrbjāk*, u Pješivcima taj toponim ima i drugi akcenat i ovakav fonetski lik – *Vr̀bljāk*,

ali i „sasvim izuzetno“ (Petrović, 1972: 51) *Fr̥b̆ljāk*, za koju Petrović ističe da je obična u Piperima, međutim građa potvrđuje i znatno širi areal ove forme u crnogorskoj toponimiji. Artikulaciona strana fonema *v* u ovome korpusu pokazuje priličnu nestabilnost, te autor za tu pojedinost daje više primjera: *Bracko(v)ića* rupa, *Gradina Ste(v)ovića* itd. Ipak, stoji dalje u Petrovićevoj napomeni, ova je pojava na obrađenom terenu znatno manje rasprostranjena od one u govoru Crmnice. Genitiv jednine *Sītōla* (od *Sītō*) (Petrović, 1972: 64) autor navodi kao rijetku pojavu očuvane dužine ispred uzlaznoga akcenta na terenu koji je ovim istraživanjem obuhvaćen.

Realizaciji Prve jugoslovenske onomastičke konferencije (Tivat, 1975) svojim je izlaganjem doprinio Dragoljub Petrović. Referatom „Povodom dvaju geografskih termina“ (Petrović, 1976: 77–80) obuhvatio je forme *hambulina* i *nerim/nerin* s ciljem da rasvijetli posvjedočena semantička pomjeranja. Za ove je termine ponudio istoriju proučavanja njemu dostupne potvrde u književnim djelima, leksikografskim izdanjima, te govorima crnogorskoga jezika. Motivaciju za izbor tih termina i našao je u činjenici da su prethodnim obradama „ostali s nekim upitnicima“ (Petrović, 1976: 77).

Govor Vračana, inače govor čije je osobine Petrović opisivao (ujedno bio stručni saradnik Blagoja V. Markovića koji je nekoliko studija o leksici Vračana ostavio), poznaje riječ *âmbul'ina* u dva značenja – provalija, ambis, kao i razvaljena i otkrivena kuća (Petrović, 1976: 77). Kao termin potvrđen je i u hodronimskim imenima Vrake – *Âmbō*, gen. *Âmbola/ Âmba*. Na etimološkome planu s ovima su u vezi *ûbao*, *ûbla*, a Petrović upućuje i na talijansko ime *Ombla* za dubrovačku *Rijeku*, pri čemu važnost ima podatak da je u pitanju ponornica. U albanskome je *amul* „široka i duboka jama odakle izbija voda“ (Petrović, 1976: 78). Ilustrujući semantička pomjeranja od istoga korijena, autor argumentima dodaje *âmpa* „zadah (u

Pješivcima)“, *jāmpa* u Rovcima (doduše preko pjesničkih tekstova Matije Bečkovića) i u Piperima (mračna sila: „Pöbježe niz Mrtānje kāda ga jāmpa pönese“ (Petrović, 1976: 78)).

Semantička diferencijacija u sagledanim primjerima proteže se od rečene karakteristike rijeke *Ombla* – ponornica, preko takođe važne pojedinosti hodronima u Vraki („*Āmbō* je, u stvari, *oko*, vodena površina čiji se izvori nalaze pod vodom, a ovde se, budući da je voda uvek izuzetno hladna, može pretpostaviti da ona ovamo dotiče podzemnim putevima sa visokih planina iz zaleđa“ (Petrović, 1976: 78), potom termina *ambulina* kojim se označuje unutrašnjost bistijerne, pa do imenovanja raznih natprirodnih sila i drugih značenja kojih se Petrović u ovome izlaganju dotakao.

Prvi nedostatak ranijih tumača oblika *nerim/nerin*, kako veli Petrović, jeste izostavljanje iz analize formi s korijenom *nor-*, te nedovoljno praćenje areala toponima od ovih osnova: *Nōrīn*, *Norīna* (u Nikšićkome polju), kao i hidronimske forme u Rovcima (Petrovića informisao Mato Pižurica) *Nērīn*, *Nerīni* (izvori Mrtvice) i *Īznor* (izvor).

Nōra je kao termin u značenju „prsten u kamenu kroz koji se može provući konopac i privezati živinče“ (Petrović, 1976: 79) imao potvrde u Banjanima (autor se poziva na književno djelo Novaka Kilibarde) i Pješivcima.

Oba su korijena – *nor-* i *ner-* – zasvjedočeni u imenima i u toponomastičkim apelativima (*nor-* znatno više) i u značenju kratkotrajnih i silovitih bujica koje odjednom provru: „Rīnūše onī bōžī nerīmi“; „Miči se od-vodē, dijete, da te *nerim* ne dofāti!“ (u Piperima) (Petrović, 1976: 79). Semantički se ove forme, kako leksička građa iz Vrake otkriva, pomjeraju i do ovih značenja: „*nerim*, -ka, -če, proždrljivac, *nērīman*, *nerīmlāk* (-luk) proždrljiv(ost)“ (Petrović, 1976: 79).

Godine 1988. Dragoljub Petrović objavljuje obimnu studiju „Toponimija Kuča“ (1–163) u specijalizovanome časopisu

Onomatološki prilozi, knj. IX. Po nalogu Odbora za onomastiku SANU kroz više godina Petrović je obilazio „sva sela sa stanovništvom srpskohrvatskoga jezika i najveći deo njihovih katuna“. Autor je u selima tragao za starim vlasnicima nekih napuštenih katuna, no i pored Petrovićeve prirodne upućenosti u govor zavičaja i jezičkoga osećaja vrhunskog dijalektologa takvi pokušaji „nisu uvek mogli biti iscrpni i često su ostavljali mesto za sumnju i o bližoj lokalizaciji mnogih toponima i o njihovoj geografskoj karakterizaciji“ (Petrović, 1988: 3).

U Uvodu ovoga rada saopštava se mnoštvo podataka o kučkoj plemenskoj oblasti, praktično skica najbitnijih istorijskih i jezičkih kontakata čije odraze pokazuje onomastička građa Kuča. Istorijska, etnografska, porodična i leksička simbioza s albanskim jezikom katkad je u Petrovićevu pristupu opterećena dokazivanjem slovenske jezičke starine i svojevrzne dominacije u ovim kontaktima, protežući se u toj namjeri i na ševerozapadnu Albaniju i okolinu Skadra.² „Arbanaški toponimijski sloj u Kučima danas je prilično izrazit“ (Petrović, 1988: 9), osobito u onim krajevima odakle je u jednome istorijskom periodu istisnuto albansko stanovništvo (s Ubala, Kosora, Meduna, Fundine, Sjenice, Doljana, Orahova), pa tako ni ovu studiju nije bilo moguće organizovati bez osvrta na albansku geografsku terminologiju u kučkoj toponimiji. Na sličan način tretira vlaški sloj u toponimiji Kuča budući da se ti jezički tragovi ustaljuju krajem XV vijeka.

² Nakon studije s toponomastičkom građom Kuča, zaokupljenost ovim užim problemom Petrović je iskazao u nekoliko navrata, uglavom vodeći raspravu na bazi istoriografskih navoda, te onomastičkih rasprava o ovoj temi Mitra Pešikana: „Kučko-arbanaško pograničje u svjetlosti onomastike“ (1994 *Dani Marka Miljanova 1993, zbornik radova*, 95–101), „Onomastički pogled na etnogenezu Kuča“ (1994a), „Onomastika srpsko-arbanaškog pograničja u svjetlosti karpatologije“ (1997 *Zbornik Spolku vojvodinských slovakistov 1992*, 165–170).

Glavni ton ovih rasprava autor je prenosio u tekstove publicističkoga tipa tokom potonjih tridesetak godina.

Važan podatak za praćenje rječnika toponima Kuča jeste granica obrađenog područja:

„Brskutom do Korijena, Malom rijekom do Bioča i Moračom do blizine Titograda; prama Arbaniji granica ide od Cijevne do Mojana, a dalje Mojanskom rijekom i sa nje na Međukomlje, pa preko Margarite, Turjaka i Crne planine izbija na Đebezu i dalje na Brskut; jugozapadnu granicu odredili su precizno stariji istraživači i ja ovde o njoj nisam vodio računa budući da, kako rekoh, toponimiju arbanaških sela u Kučima nisam istraživao“ (Petrović, 1988: 15).

Budući da upućuje na poznatu dijalektološku monografiju Mihaila Stevanovića (1933/34), Petrović u uvodu ove studije ne daje detaljniji opisi sistema kučkoga govora, već se opredjeljuje za nekoliko važnije osobine i njihovu distribuciju. Akcenatski sistem ovoga govora je dvočlan, pri čemu se oba silazna akcenta mogu naći u svakom položaju u riječi, a neakcentovane dužine i ispred akcenta i nakon njega. Vokalizam Kuča uz standardnih pet vokala kao obilježje ima i refleks staroga poluglasnika, a u pogledu distribucije, obrazlaže dalje Petrović, taj se fonem može naći u svakoj poziciji u riječi. Konsonantski sistem kao stabilne ima foneme *ś* i *ž*, odlikuju ga lateralni fonemi *l* i *l'*, te odsustvo fonema *h*.

Nešto opsežnije autor je predstavio inventar sufiksa u toponimiji Kuča, dok je interpretaciju jezičkih informacija pohranjenih u toponimima sproveo i na primjeru sintaksičkih konstrukcija s toponimijskom funkcijom. Prema sadržaju ovoga odjeljka razvidna je produktivnost pojedinih sufiksa, naročito sufiksa *-ina*, *-ica* i *-ište*. Uočljiva je znatna zastupljenost formi prisvojnoga pridjeva s formantima *-ov* i *-in*: Ködra *grebēnōva*, Gröpe *rasādove*, L'ük *l'ëpūrov*, Düb *bārīn*, Ljük *mürvīn* itd. „Taj toponimijski model posebno je, izgleda, raširen u jugoistočnom pojasu Kuča“ (Petrović, 1988: 25).

Vrlo su česti višečlani toponimi po modelu nominativ + od + genitiv: *Rûpa od Bagāšā, Rêp od Br̃njē, Br̃nja od Despōta, Rāpa ò(d)-Žijeva* itd.

Bogatu skupinu čine višečlani toponimi s prezimenom u formi genitiva: *Izvør Bòsnića, L'ivāda Gōšdvića, Njīve Pèknića* itd.

Među orijentacionim toponimima zanimljiv je, na primjer, prijedlog za i njegovo značenje „iza“ u primjerima: *Zagomila, Zaplana, Zastaje* (primjeri koje je Petrović preuzeo od Erdeljanovića) i dr. Eventualne dileme koje zapisivač na terenu ili obrađivač građe može imati kad se nađe pred primjerima iz ove kategorije, Petrović je ovako rješavao: „Nespornima sam, pritom, smatrao samo one primere u kojima se akcenat toponima razlikuje od odgovarajuće predloške veze: *Zākřš : za-křš, Zārudina : za-rūdina*“ (Petrović, 1988: 26).

Slična funkcija u toponimiji ostvaruje se formama: *Pod Krš Sokolov, Pod Spasojevom Glavicom, Na dno Kunja* (primjeri preuzeti od Erdeljanovića), zatim *Za Škalom, Po(d)-Škal'icu* itd. U vezi s ovom skupinom imena autor stavlja napomenu „poremećeni odnosi između padeža mesta i padeža pravca uticali su, međutim, na slobodnu upotrebu različitih oblika“ (Petrović, 1988: 26).

Nijesu, nadalje, rjetkost u kućkim geografskim imenima toponimi izvedeni od anatomske leksike, zastupljeni u 221 primjeru iz Petrovićeva rječnika (Vujović i Drinčić, 2024).

Dragocjen odjeljak ovoga rada čini „Osvrt na geografsku terminologiju“. Kad se s gledišta crnogorske onomastike budu sravnjivale informacije o toponomastičkim apelativima, ovaj segment Petrovićeva rada biće nezaobilazan. Razuđenost ove terminologije koja prati geografske specifičnosti i položaj Kuća učinila je ovaj zadatak kompleksnijim. Udruživši poznavanje terena Kuća, dijalektološku literaturu štokavskih jezika, studija o crnogorskoj leksici s etnografskom literaturom, Petrović je izgradio postupak zahvaljujući kojemu današnja montenegristika

ima jasniju toponimijsku sliku toga plemena. Vrijedno je spomenuti i to da se u raspravi i interpretaciji građe autor ponajviše naslanjao na sadržaje ovih: *Život i običaji plemena Kuća* (1931) autora S. Dučića, *Kući – pleme u Crnoj Gori* (1907) od J. Erdeljanovića, zatim studije „Prilog rečniku srpskohrvatskih geografskih termina“ (1970) Velimira Mihailovića, i posebno na „Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj terminologiji“ (1980) autora Mata Pižurice uz korišćenje fonda leksike Rovaca koju je, takođe, Pižurica sakupio.

Dakle, za areal 123 kučka naselja (sela, zaseoci i pripadajući im katuni) Dragoljub Petrović zabilježio je 7370 toponima.

Rad „Iz srednjomoračke onomastike“ s podnaslovom „Građa“ (*Onomatološki prilozi*, knj. XXVI, str. 47–162) posljednji je onomastički prilog Dragoljuba Petrovića, koautorski objavljen s Jelenom Kapustinom. Izložena građa prikupljena je za posljednjih dvadesetak godina XX v. kao dio aktivnosti Odbora za onomastiku SANU.

Pošto je materijale iz Kuća dao u štampu, Petrović se u naredne tri-četiri godine posvetio bilježenju onomastika piperskog terena, „osim iz pojasa od Donje Stijene i Drezge do Zavale i po severnim padinama Vežešnika“ (Petrović i Kapustina, 2019: 47). Odredivši ga kao srednjomorački pojas, autori su u strukturu rada uključili toponimiju najvećeg dijela Pipera, dijela Bratonožića i antroponimiju Kuća. „U tom smislu može se reći da je ovim prilogom onomastika Kuća najšire osvetljena, jugozapadni piperski pojas istražen je samo delimično, a bratonoški je naznačen tek u pojedinostima, najpotpunije u Brskutu – gde se najizrazitije ukrstio s Kućima“ (Petrović i Kapustina, 2019: 47–48).

Kratak ali bitan odjeljak uvodnih napomena posvećen je pojedinostima koje se tiču akcentuacije ovih crnogorskih govora „od njega je u tom pogledu arhaičniji jedino onaj u jugoistočnoj Boki“ (Petrović i Kapustina, 2019: 48). U vezi s dugim

akcentom potvrđena je slobodna distribucija „dok se kratki sporadično pomera s otvorenoga krajnjeg sloga (*õna, mõja, pëkla, žëna*), a u svim ostalim pozicijama ostaje neprenesen (*potòk, potòka, potočič, potòčina, trāvē*)“ (Petrović i Kapustina, 2019: 48) itd. Autorska napomena o uzlaznome akcentu u znatnome dijelu donjih Pipera, području naslonjenom na bjelopavlički govor, vrlo je značajna za crnogorsku dijalektologiju: „*tráva, slána, mláda; junáka, junákom, stána^c; potočánja^k, Mášo Tómov, Vido Mónov*“ (Petrović i Kapustina, 2019: 48). Rečenoj pojavi dosad nije utvrđen precizan areal, pa je ovaj Petrovićev navod i te kako važan: „prema onome što je zasad izvesno, ta izotona od Radovča prelazi na Bliznu, i zahvatajući Svibu i Potoke, pada na Moraču, odakle zaokreće prema Vinogradištima i preko Petrovića, Mišoke, Gornje Stijene i Gornjih Crnaca dopire do Stanjevića Rupe i odatle prema sever(oistok)u izbija na Kopilje“ (Petrović i Kapustina, 2019: 48). Treba, međutim, s obzirom na ukupna dijalektološka znanja u nas (Čirgić, 2017) dodati da neki od ovih procesa nijesu sistemski ili nijesu završeni, te zbog toga o njima još uvijek nemamo cjelovite informacije u literaturi.

U registar građe kojom su autori raspolagali ušli su i neki etnici i ktetici. Kako svjedoči frekventnost u registru, u srednjomoračkome pojasu najčešće muško ime je *Nikola* (185 potvrda) a među ženskim imenima *Milica* (175).

Primarni je doprinos ove studije u obilju onomastika odabranog areala. Građa nije onomastički interpretirana, međutim, sve naredne analize sprovodiće se kao nadgradnja ovđe publikovanoga registra.

I da ovome prilogu damo zaključke: Dragoljub Petrović bio je dijalektolog, onomastičar, leksikolog i naučnik osobito posvećen dijalekatskoj leksikografiji (*Rečnik Kuča* (Petrović et al, 2013), *Rečnik bačkih Bunjevaca* (redaktor D. Petrović), *Rečnik srpskih govora Vojvodine* u deset tomova i dr). Kao

montenegrista u onomastici se dostojno odužio zavičaju – rodnim Kućima i Piperima njegove uјčevine. Opsežan onomastički opis Kuća, uz npr. Stanićevu onomastiku Uskoka, svrstava se u najbolje primjere u crnogorskoj onomastici.

Toponimija Pipera, iako s nekolike neobrađene dionice, sačuvana je u 70 stranica zabilježene građe. Petrovićeve napomene uz materijal iz Pipera donose i za crnogorsku dijalektologiju važnu poјedinost iz akcentuacije toga govora.

Prvi sistemski popis toponima Nikšićkoga polja sačinio je Dragoljub Petrović. Građa iz Broćanca i Gornjih Pješivaca uz onomastičku ima i veliku vrijednost za našu dijalektologiju, prije svega zbog kontaktnih zona među crnogorskim govorima koje se daju pratiti i preko leksike ovoga tipa.

Zanemarili smo, da to i istaknemo, na poјedinim mjestima uočljivo autorovo istrajavanje u određivanju srpskog karaktera ove građe. Nijesmo se time bavili zbog toga što je u savremenoj montenegristici demistifikovan svaki trag tradicionalističkoga djelovanja u jezikoslovlju, te i stoga što ideološki nanos jednoga razdoblja nema značenje u poređenju s ogromnom količinom vrijednih informacija koje su ušle u temelje crnogorske onomastike zahvaljujući upravo Dragoljubu Petroviću.

Manir Petrovićeva dijalektološkog istraživanja više punktova u različitim crnogorskim govorima³ očitovao se i u njegovim onomastičkim raspravama. Bilo da je ispitivanje sprovodio na manjem uzorku, bilo da obrađuje plemensku oblast ili plemenski raznorodan ali u pogledu govora kompaktan poјas – Petrović je u lucidne interpretacije onomastičkoga materijala unosio širinu svojih jezikoslovnih znanja, dosljedno ih samjeravajući kroz cjelinu u vrijeme njegovih istraživanja dostupnih podataka iz crnogorske dijalektologije.

³ „Umjesto monografskoga opisa jednoga ili najviše dva govora on je obišao više punktova no bilo koji drugi crnogorski dijalektolog i o svakome od njih ostavio makar napomene“ (Čirgić, 2016: 342).

U demografskom i socijalnom kontekstu današnje Crne Gore nijedno od Petrovićevih onomastičkih (i dijalektoloških) istraživanja po sistematičnosti u pristupu i pouzdanosti u bilježenju – ne bi bilo izvodljivo, te iz terenskoga rada sabrana onomastička građa Dragoljuba Petrovića za savremenu montenegristiku ima kapitalnu važnost.

Literatura:

- Čirgić, A., „Dragoljub Petrović proučavalac govora crnogorskoga jezika“, *Lingua Montenegrina*, br. 17, str. 341–357.
- Čirgić, A., *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Orlandić, S., „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, 2011, str. 3–34.
- Peić, M. i Grgo, B., *Rečnik bačkih Bunjevaca*, ur. Dragoljub Petrović, Matica srpska i Subotičke novine, Novi Sad i Subotica, 1990.
- Petrović, D., „Mikrotoponomastika Nikšićkog polja“, *Prilozi proučavanju jezika*, br. 2, 1966, str. 123–145.
- Petrović, D., „Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca i Broćanca“, *Prilozi proučavanju jezika*, br. 8, 1972, str. 123–145.
- Petrović, D., „Povodom dvaju geografskih termina“, *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, 1976, str. 77–80.
- Petrović, D., „Toponimija Kuća“, *Onomatološki prilozi*, knj. IX, 1988, str. 1–163.
- Petrović, D., „Kučko-arbanaško pograničje u svjetlosti onomastike“, *Dani Marka Miljanova 1993: zbornik radova*, 1994, str. 95–101.

-
- Petrović, D., „Onomastički pogled na etnogenezu Kuča“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXVI/1–2, 1994, str. 451–460.
 - Petrović, D., „Onomastika srpsko-arbanaškog pograničja u svetlosti karpatologije“, *Zbornik Spolku vojvodinských slovákistov* 1992, 1997, str. 165–170.
 - Petrović, D. et al, *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, ur. Dragoljub Petrović, Matica srpska, Novi Sad, 2000–2010.
 - Petrović, D. et al, „Rečnik Kuča“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LX, 2013, str. 1–461.
 - Pulević, V., *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
 - Petrović, D. i Kapustina, J., „Iz srednjomoračke onomastike. Građa“, *Onomatološki prilozi*, knj. XXVI, 2019, str. 47–162.
 - Vujović, N. i Drinčić, G., „Crnogorski toponimi građeni od anatomske leksike“, *Slavistična revija*, 72(2), 2024, str. 153–165.
 - Vujović, N., „Mikrotoponomastika Nikšićkog polja“, *Novine Nikšića*, maj 2014.
 - Vujović, N., *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

NIČEOVA VOLJA ZA MOĆ KAO PROJEKT SAMONADILAŽENJA

Vesna Stanković Pejnović

The central thesis of this paper is that the “will to power” should not be understood as an ontological law or a normative directive, but rather as a diagnostic category that illuminates the internal dynamics of shaping, sublimation, and the revaluation of vital energy. In this context, the paper critically engages with the contemporary diagnoses of Edward Bernays and Byung-Chul Han, demonstrating that corporate capitalism does not abolish the will to power but instead co-opts it, transforming the potential for self-transcendence into mechanisms of performance discipline and perception management.

Keywords: will to power, resentment, affirmation of life, corporate co-optation

Što pokreće čovjeka prema rastu i transformaciji? Fridrih Niče /Friedrich Nietzsche/, koji je sebe nazivao prvim psihologom među filozofima, na to pitanje odgovara pojmom volje za moć (*Wille zur Macht*). Volju za moć Niče ne razumije kao puku težnju za dominacijom, nego kao najdublji impuls samoprevladavanja, sposobnost da se vlastita energija preoblikuje u viši oblik i usmjeri prema stvaralačkoj afirmaciji života. Shvaćena kao psihološki princip, volja za moć otvara mogućnost razumijevanja osobnog rasta koji nije utemeljen ni u moralnoj normi ni u metafizičkom obećanju, nego u samoj dinamici nagona.

Volju za moć, stoga, nije produktivno čitati ni kao ontološki zakon, ni kao politički program, nego kao psihološki projekt koji pred subjekta postavlja zadatak oblikovanja vlastite energije. Ključna distinkcija, pritom, je ona između dviju formi volje za moć. S jedne strane stoji aktivna forma, koja vodi samonadilaženju kroz sublimaciju instinkta i izgradnju unutarnjeg poretka sposobnog podnijeti otpor, patnju i rizik stvaranja. S druge strane stoji reaktivna forma, koja isti energetski potencijal blokira i izobličuje, pretvarajući ga u *resaultman*, stagnaciju ili volju za ništa. Upravo ta razlika određuje hoće li volja za moć djelovati kao sila oslobođenja ili kao sila zarobljavanja.

Upravo zato pitanje volje za moć ne ostaje samo psihološko, nego postaje i kritičko. Ono otvara problem normativne i etičke održivosti Ničeove perspektive, osobito ondje gdje se pojam moći čita kao opravdanje dominacije ili moralne indiferentnosti. U suvremenom kontekstu taj problem poprima dodatnu dimenziju, jer korporativni kapitalizam sustavno kooptira upravo onu energiju koja bi mogla voditi samoprevladavanju. Potencijal transformacije pritom se preusmjerava u disciplinu performansa, a volja za moć pretvara u servis produkcije i potrošnje. Problem nije samo u tome što se Niče pogrešno čita, nego u tome što se sama životna energija preusmjerava tako da transformacija postaje simulirana, dok subjekt uči vrednovati vlastito postajanje prema kriterijima korisnosti i optimizacije, umjesto da ga oblikuje kao vlastito djelo.

Psihološko čitanje volje za moć

Ničeov koncept volje za moć razvija se kroz kontinuiranu psihološku liniju. U *Zori* Niče još ne koristi taj pojam, ali analizira iskustvo moći kao sposobnost sigurnog djelovanja. Ono što naziva „majstorstvom“ nastaje kada subjekt djeluje bez pogreške i bez oklijevanja, što pokazuje prednost unutarnje

stabilnosti i jasnoće nagona nad pukim vanjskim učinkom (Niče, 1984: fr. 537).

Ta se linija eksplicitnije formulira u *Sumraku idola*, gdje se „najviša čovjekova moć“ određuje kao sposobnost vladanja samim sobom (Niče, 1985: fr. 38). Vrijednosti i moral u toj perspektivi ne pojavljuju se kao autonomni poredak, nego kao sekundarni učinci određene psihološke konfiguracije. U *Veseloj znanosti* ta analiza prelazi u afirmativni registar jer se snaga razumije kao sposobnost integracije proturječnosti budući da „želimo biti pjesnici svoga života“ (Niče, 2003: fr. 276). Misao vječnog vraćanja, pritom, postavlja krajnji rezultat takve snage: „Ovakav život kakvim sada živiš i kakvim si živio, morat ćeš živjeti još jednom i još bezbroj puta...“ (Niče, 2003: fr. 341).

U *S one strane dobra i zla* ta se linija dodatno naglašava jer je „svaka filozofija dosad bila ispovijed svoga autora“ (Niče, 2002: fr. 6), dok se rast tipa „čovjek“ povezuje s patosom distance kao procesom trajnog samonadilaženja (Niče, 2002: fr. 257). Tek u *Tako je govorio Zaratustra* pojam dobiva svoje najpoznatije formuliranje: život je ono što se mora stalno samonadilaziti. Volja za moć time se pojavljuje kao unutarnja dinamika oblikovanja, interpretacije i stvaranja vrijednosti, odnosno kao instinkt slobode (Niče, 1986: II, fr. 18).

Rasprave o volji za moć često osciliraju između dva interpretativna pola. S jedne strane nalazi se metafizičko čitanje, koje iz tog pojma izvodi ontološki zakon o prirodi svega što postoji, dok je sa druge strane psihološko čitanje koje je usmjereno na strukturu ljudske motivacije i potencijal za transformaciju. Ta podjela nije tek naknadna konstrukcija suvremenih interpretatora, nego odgovara samoj Ničeovoj dijagnozi filozofske tradicije. „Psihologija je put do temeljnih problema“ (Niče, 1985: fr. 23). Time Niče ističe da se središte filozofskog istraživanja mora vratiti s ontoloških apstrakcija na unutarnju dinamiku instinkta.

Volja za moć je prije svega psihološka hipoteza, a ne metafizički princip. Ontologizacija volje za moć velikim dijelom proizlazi iz selektivnog i ahistorijskog čitanja posthumnih fragmenata, dok se u Ničeovim objavljenim djelima ona pojavljuje kao opis dinamike nagona, samonadilaženja i stvaranja vrijednosti (Kaufmann, 2013: 236–237). Ničeova filozofija ne uspostavlja ontologiju volje za moć već razotkriva psihološke i perspektivne uvjete nastanka istine, vrijednosti i moralnih uvjerenja (Clark, 1990: 211–215).

Aforistički iskazi poput „svijet je volja za moć i ništa osim toga“ (Niče, 1988: fr. 1067) pojavljuju se fragmentarno u bilježnicama koje Niče nije pripremao za objavljivanje i nikada nisu razvijeni u sustavnu ontologiju. Upravo na tim fragmentima često se gradi metafizički Niče koji ne odgovara strukturi njegovih objavljenih djela. Nasuprot tome, jezik instinkta, afekta i samonadilaženja prožima čitav Ničeov korpus.

Psihološko čitanje stoga nije samo korisnije za pitanje osobnog rasta, nego je i tekstualno vjerodostojnije. U *Ecce Homo* Niče naglašava da je „psiholog bez premca“ (Niče, 1988: „Zašto pišem tako dobre knjige“, fr. 5), a tu samodefiniciju dodatno radikalizira tvrdnjom da „nikada nije postojao takav psiholog kakav sam ja“ (Niče, 1988: „Zašto sam sudbina“, fr. 1). Njegova korespondencija to potvrđuje: u pismu Georgu Brandesu od 20. studenoga 1888. Niče sebe naziva „prvim psihologom kršćanstva“ (Niče, 2003: 115).

Kršćanstvo ga pritom ne zanima prvenstveno kao dogmatski sustav vjerovanja, nego kao psihološki fenomen, odnosno specifična konfiguracija instinkta, vrijednosti i tehnika vladanja sobom. Njegova filozofska metoda zato se može opisati kao „psihologija vidovitosti iza ugla“ (Niče, 1988: „Zašto sam tako mudar“, fr. 1), umijeće razotkrivanja onoga što djeluje skriveno ispod moralnih i religijskih racionalizacija.

Filozofski sustavi u toj perspektivi nisu neutralni opisi stvarnosti. Niče izričito tvrdi da je „svaka filozofija dosad bila

ispovijed svoga autora“ (Niče, 2002: fr. 6). Filozofija se time pokazuje ne kao teorija bića, nego kao psihološki dokument koji odaje hijerarhiju instinkta, afekata i vrijednosnih preferencija onoga tko ga proizvodi. Ontologija se u toj perspektivi pokazuje kao sekundarni učinak psihologije, a ne njezin temelj.

Implikacija takvog čitanja izravno pogađa pitanje čovjekove transformacije. Ako se volja za moć razumije kao kozmički zakon koji djeluje neovisno o čovjekovim odlukama, tada prostor za promjenu nestaje jer sve što čovjek čini već je nužan izraz tog zakona. Ako je, naprotiv, riječ o psihološkom principu koji opisuje strukturu instinkta, tada volja za moć postaje zadatak, a ne sudbina (Kaufmann, 1974: 186–190; Katsafanas, 2013: 32–45).

Iz te perspektive moguće je volju za moć povezati s praksama samoregulacije, preoblikovanja afekata i stvaranja stabilnijeg unutarnjeg poretka. Niče taj zadatak formulira kao radikalni proces samopostajanja: „Postati ono što jesmo pretpostavlja da nemamo ni najmanju predodžbu o tome što jesmo“ (Niče, 1988: „Zašto sam tako mudar“, fr. 9). Volja za moć time prestaje biti metafizičko objašnjenje svijeta i postaje psihološki horizont odgovornosti.

Samonadilaženje i sublimacija kao aktivna forma volje za moć

Na svemu živom može se objasniti da volja nije tek težnja za održanjem, nego težnja da se bude više (Niče, 1988: fr. 689). Život nije puko samoodržanje, nego proces samonadilaženja (*Selbstüberwindung*). Za Ničea samonadilaženje nije asketsko odricanje od instinkta niti njihovo potiskivanje, nego aktivna transformacija i preusmjerenje prema višim oblicima izražavanja. Sreća se, pritom, ne definira kao zadovoljstvo ili odsutnost boli, nego kao „osjećaj da moć raste, da je otpor prevladan“ (Niče, 1985: fr. 2). Iz toga slijedi da rast nije moguć bez

otpora, odnosno, upravo suočavanje s otporom aktivira volju za moć u njezinu najproduktivnijem obliku. Afirmacija života ne znači uklanjanje patnje, nego sposobnost da se ona izdrži i preobrazi (Reginster, 2006: 11–15).

Sam život, prema Niče, jest volja za moć, dok je samoodržanje tek jedan od njezinih posrednih i najčešćih rezultata (Niče, 2002: fr. 13). Svako živo biće nastoji izraziti vlastitu snagu jer je život sam dinamika širenja i rasta. Tu dinamiku Niče opisuje i kao „instinkt za slobodom“ (Niče, 1986: II, fr. 18). Uživanje i radost pritom su simptomi povećanja moći, osjećaji kroz koje postajemo svjesni vlastite različitosti i intenziteta života.

Takvom konceptu strastvene volje za životom Niče suprotstavlja ideal „dobrog čovjeka“, oblikovanog moralnim discipliniranjem koje potiskuje instinkt snage. Čovjek koji je odgojen za osjećaj „sebičnog crva i psećeg straha“ (Niče, 1997: fr. 4, 157) gubi onu djetinju nevinost i spontanost koja je nužna za proces samonadilaženja (Stanković Pejnović, 2014: 36).

Teorijsku osnovu za razumijevanje tog procesa daje distinkcija između aktivnih i reaktivnih sila. Aktivne sile afirmiraju, šire i stvaraju; one su izraz volje za moć u njezinu autentičnom obliku. Reaktivne sile, naprotiv, reagiraju na vanjske podražaje i djeluju kroz negaciju umjesto kroz stvaranje. Kada instinkt ne pronalazi kreativni izlaz, on ne nestaje, nego se pretvara u ogorčenost, cinizam ili destrukciju, u ono što Niče naziva voljom za ništa. Delez taj proces tumači kao dominaciju reaktivnih sila nad aktivnima (Delez, 1983: 40–45; 150–156).

Sublimacija označava upravo suprotan proces: preusmjerenje iste energije prema kreativnim oblicima izražavanja. Snaga instinkta ne nestaje, nego mijenja smjer. Bit samonadilaženja nije u potiskivanju nagona, nego u njihovoj transformaciji. Psihološki mehanizam koji omogućuje takvu transformaciju može se opisati kao „snaga instinkta u jedinstvu“, odnosno unutarnje orkestriranje sukobljenih impulsa prema koherentnom

cilju (Janaway, 2012: 187–191). Samonadilaženje nije pobjeda jednog dijela sebe nad drugim, nego proces integracije i preusmjerenja. Patnja i otpor pritom nisu prepreke koje treba ukloniti, nego materijal koji se može pretvoriti u snagu stvaranja. U suvremenim interpretacijama taj se proces opisuje kao estetizacija patnje, kao sposobnost da se ono što opterećuje preoblikuje u izvor kreativne energije (Came, 2022: 72–78).

Niče to potvrđuje i autobiografski. Opisujući vlastiti oporavak od teške bolesti, piše da je „od svoje volje za zdravljem, za životom, učinio svoju filozofiju“ te da mu je „instinkt samoobnove zabranio filozofiju bijede i malodušnosti“ (Niče, 1988: „Zašto sam tako mudar“, fr. 2). Bol pritom nije potisnuta, nego transformirana u filozofski instinkt.

Samonadilaženje uvijek uključuje dvostruku dinamiku: element destrukcije i element stvaranja. Postati ono što jesmo znači istodobno razgraditi stare oblike identiteta i otvoriti prostor za nove. U tom smislu Ničeov model samonadilaženja sadrži dualnost apolonskog i dionizijskog principa. Apolonski element očituje se u samodisciplini, mjeri i vladanju nad sobom, dok dionizijski element izražava vitalnu energiju, kreativnost i spremnost na transformaciju. Tek u njihovoj napetoj ravnoteži postaje moguće daljnje razvijanje ljudskih potencijala (Stanković Pejnović, 2014: 143).

Autonomija u toj perspektivi nije unaprijed dana, nego se postiže kroz proces samoregulacije i normativnog usmjerenja instinkta (Katsafanas, 2013: 32–45). U ranijim djelima Niče još ne govori o samonadilaženju u kasnijem afirmativnom smislu, ali jasno tematizira sposobnost upravljanja vlastitim afektima kao temelj slobodnog duha. Takav pojedinac ne reagira refleksno, nego posjeduje unutarnju stabilnost i jasnoću nagonskog poretka (Niče, 1984: fr. 537). To još nije ontologija volje za moć, nego psihologija snage iz koje će se kasnije razviti pojmovi samonadilaženja, stvaranja vrijednosti i patosa distance.

Aktivna forma volje za moć određuje unutarnji rad kroz discipliniranje vlastitih energija, preusmjeravanje destruktivnih impulsa prema stvaranju i spremnost da se identitet ne shvati kao fiksna forma, nego kao djelo u nastajanju. No upravo zato što se ista sila može preoblikovati i u reaktivnom smjeru, nužno je razmotriti i njezinu mračnu stranu.

*Reaktivna forma volje za moć:
kada snaga postaje destrukcija*

Samonadilaženje i sublimacija predstavljaju volju za moć u njezinu najproduktivnijem obliku. Ipak, Niče jednaku pažnju posvećuje i onome što se događa kada se ista sila usmjeri u suprotnom smjeru. Reaktivna forma ne nastaje zato što volja oslabi, nego zato što ne pronalazi put prema vlastitoj afirmaciji. Volja za moć sama po sebi nije garancija rasta: ona može biti iskrivljena, okrenuta prema unutra ili prema dolje, pretvorena u ono što Niče naziva „voljom za ništa“, nagonom koji ne širi i ne stvara, nego nijeće i razara.

Reaktivna forma volje za moć najjasnije se očituje u fenomenu *resantimana*, ogorčenosti koja se ne razrješava djelovanjem već se pretvara u moralni sustav. *Resantiman* „poprima privid stvaralaštva i proizvodi vrijednosne konstrukcije onih bića kojima je uskraćena prava reakcija, djelovanje“ (Niče, 1986: I, fr. 10). Kada čovjek nije sposoban izraziti ili sublimirati vlastitu snagu, ta se energija internalizira i pretvara u trajnu unutarnju napetost koja poprima oblik prikrivene žudnje za osvetom. Ta se žudnja zatim racionalizira kao moral, vrijednost ili dužnost. U tom procesu afekti se preobražavaju semantičkim obratom: nemoć se „preodijeva u dobrotu“, nesposobnost za osvetu u strpljivost, a zavist i mržnja prema moćnima u pravednost (Niče, 1986: I, fr. 7; fr. 10). Riječ je o dinamici u kojoj se slabost prevodi u moralnu nadmoć, a nemogućnost

afirmacije vlastite snage u sustav vrijednosti koji osuđuje snagu drugih.

Ključni trenutak u tom procesu nastaje s internalizacijom instinkta. Instinkti koji su u ranijim fazama imali izravan izlaz u djelovanju, s razvojem društvene organizacije više se ne mogu slobodno izražavati. „Svi instinkti koji se ne rasterećuju prema van okreću se prema unutra, a to je ono što ja nazivam ponunutrašnjem čovjeka“ (Niče, 1986: II, fr. 16). Tom prisilnom preorijentacijom nagona nastaje unutarnji prostor čovjeka, ono što će kasnije biti nazvano njegovom „dušom“. Ona se ne pojavljuje kao metafizička supstancija već kao rezultat zadržane i preusmjerene energije. Niče taj proces opisuje kao nastanak „nečiste savjesti“, koju naziva bolešću: „Nečista savjest jest bolest, u to nema nikakve sumnje“ (Niče, 1986: II, fr. 16). Ipak, ta bolest nije slučajna devijacija, već je posljedica kulturnog prijelaza u kojemu se divlji instinkti slobode, ograničeni „strašnim bedemima“ državne organizacije, okreću protiv samog čovjeka. Agresivna energija koja više ne može pronaći vanjski izlaz postaje trajna unutarnja napetost.

Internalizacija sama po sebi još ne znači dekadenciju. Ona je nužan uvjet kulture, samodiscipline i stvaranja vrijednosti. No kada se ta energija ne uspije sublimirati u oblikotvornu snagu, poprima reaktivni karakter i otvara prostor asketskom idealu u kojemu se odricanje od života proglašava duhovnom vrijednošću. Volja pritom ne nestaje, nego mijenja smjer, zbog čega Niče zaključuje da bi „čovjek radije htio ništa nego da ne htije“ (Niče, 1986: III, fr. 28).

Genealoška metoda pokazuje kako su se takvi reaktivni obrasci historijski utemeljili u zapadni moral. Moralni sustavi utemeljeni u kršćansko-platonskoj tradiciji postupno su okretali vrijednosti protiv života, preferirajući slabost nad snagom, samoodricanje nad vitalnošću i onozemaljsko nad zemaljskim (Forster, 2022: 42). Ono što se predstavljalo kao visoka moralna

vrijednost Niče tumači kao izraz reaktivne volje za moć: mehanizam kojim su oni koji nisu mogli afirmirati vlastiti život dobili oruđe za obezvrjeđivanje tuđeg.

Reaktivna forma volje za moć ne pripada samo velikim povišnim narativima već je prisutna i u svakodnevnom psihološkom životu pojedinca. Strah od neuspjeha koji paralizira djelovanje, inercija koja se predstavlja kao oprez, samokritika koja prerasta u samouništavanje ili ogorčenost koja se hrani tuđim uspjehom – su oblici reaktivne volje za moć, energije koja nije pronašla kreativni izlaz i koja se stoga okreće prema unutra (Reginster, 2006: 12).

Niče tu dinamiku ne osuđuje moralistički već je dijagnosticira psihološki. Reaktivna volja za moć nije suprotnost samosvladavanju, nego njegova promašena konfiguracija. Razlika između aktivne i reaktivne forme ne odnosi se na intenzitet sile, nego na njezinu kvalitativnu orijentaciju. Aktivna volja za moć afirmira i stvara; ona prevladava otpor i iz njega crpi povećanje snage. Reaktivna volja za moć djeluje kroz negaciju i ona otpor internalizira pretvarajući ga u resantiman, ograničenje ili razaranje (Delez, 1986: 40–41, 54).

Poistovjećivanje volje za moć s egoizmom ili dominacijom nad drugima proizlazi upravo iz nerazlikovanja ovih dviju formi. Potreba za vanjskom dominacijom često je znak nesposobnosti ovladavanja sobom: volja koja se mora potvrđivati kroz potčinjavanje drugih već je izgubila afirmativni karakter i pretvorila se u vlastitu karikaturu.

*Od nihilizma do afirmacije života:
volja za moć kao transformativna sila*

Razumijevanje reaktivne forme volje za moć predstavlja dijagnozu koja prethodi mogućnosti izlaza. Nihilizam za Ničea nije tek filozofska pozicija već prije svega psihološko stanje

koje nastaje u trenutku kada se tradicionalni izvori vrijednosti uruše pod težinom vlastitih proturječja, ostavljajući čovjeka u praznini u kojoj se „najviše vrijednosti obezvrjeđuju. Nedostaje cilj; ‘zašto?’ ne nalazi odgovor“ (Niče, 1988: fr. 2). Ipak, taj raspad nije katastrofa koju je potrebno spriječiti pod svaku cijenu. Nihilizam je nužna faza razgradnje lažnih oslonaca, odnosno prijelazno stanje u kojem stari smisao prestaje vrijediti, dok novi još nije stvoren (Reginster, 2006: 12). Nihilizam nije tek uvjerenje da je sve bez vrijednosti, već stanje kroz koje se mora proći kako bi se pronašli novi temelji vrednovanja (Niče, 1988: fr. 22). U tom prijelaznom prostoru volja za moć je unutarnja vitalnost koja se opire praznini te nije puki instinkt preživljavanja, nego afirmativni impuls koji može pretvoriti očaj u kreativnost – ali samo pod uvjetom da se od nihilizma ne bježi.

Razumijevanje nihilizma kod Ničea pretpostavlja razlikovanje između reaktivnih i aktivnih formi volje za moć. Volja za moć ne nadvladava nihilizam tako što ga jednostavno poriče, već tako što ga izdrži i prođe kroz njega. Afirmacija kod Ničea nije reakcija na patnju niti kompenzacija za gubitak smisla. Ona je primarna i izvorna: afirmacija koja ne proizlazi iz negacije, nego joj prethodi i oslobađa se njezine logike (Delez, 1986: 68–70).

Aktivna volja za moć ne afirmira život usprkos patnji, nego zajedno s njom i kroz nju. Patnja nije prepreka afirmaciji, nego materijal koji se može preobraziti u snagu stvaranja (Delez, 1986: 171–174). U tom smislu nihilizam završava tek onda kada afirmacija prestane biti određena negacijom i postane samostalni princip stvaranja vrijednosti (Delez, 1986: 172–174).

Niče taj stav sažima pojmom *amor fati*, ljubavi prema sudbini. „Moja formula za veličinu u čovjeku jest *amor fati*: da se ne želi ništa drugačije, ni naprijed, ni natrag, ni u cijeloj vječnosti“ (Niče, 1988: „Zašto sam tako mudar“, fr. 10). *Amor fati* nije rezignacija pred onim što jest niti stoičko trpljenje neizbježnog. Riječ je o aktivnom prihvaćanju cjelokupnog vlastitog iskustva,

uključujući patnju, gubitak i ograničenje, ne kao nečega što se podnosi zato što se mora, nego kao nečega što se afirmira kao dio vlastite snage.

U toj perspektivi *amor fati* predstavlja emocionalnu i egzistencijalnu artikulaciju volje za moć, odnosno sposobnost da se ono što se ne može promijeniti ne samo izdrži, nego da se preuzme kao vlastito.

Prijelaz od nihilizma prema afirmaciji života nije jednokratni čin, nego proces koji zahtijeva aktivno prevrednovanje naslijeđenih vrijednosti. Kada stare vrijednosti više ne služe rastu života, njihov raspad ne predstavlja moralnu krizu, nego prijelomni trenutak u kojem se javlja „nihilizam kao znak povećane moći duha: kao aktivni nihilizam“ (Niče, 1988: fr. 22). U tom smislu razaranje nije puki raspad, nego oblik snage: „nihilizam kao ideal najvišeg osjećaja moći duha, najbogatijeg života“ (Niče, 1988: fr. 14). Tada volja za moć postaje kreativna energija koja rekonfigurira same temelje onoga prema čemu je djelovanje usmjereno. Ničeovo „prevrednovanje svih vrijednosti“ ne predstavlja nihilistički čin razaranja, nego konstruktivni zadatak stvaranja novih značenja (Brobjer, 2024: 23).

Negativna strana tog procesa jednako je važna, budući da volja za moć može ostati zarobljena u nihilizmu ako se afirmacija ne dogodi i ako se destrukcija proglasi svrhom, a negacija identitetom. U tom slučaju nihilizam ne djeluje kao prijelaz, nego kao stanje. Strah, inercija i depresija tada nisu odsutnost volje za moć, nego njezini iskrivljeni oblici: energija koja ne pronalazi put prema stvaranju i koja se okreće protiv same sebe (Reginster, 2013).

Prepoznavanje tog mehanizma u vlastitom psihološkom životu postaje nužan preduvjet transformacije. U trenutku kada ogorčenost zamjenjuje kreativnost, a bijeg suočavanje, postaje moguće ono što Niče opisuje kao afirmaciju života. Tu mogućnost izražava formulom koja sažima njegovu filozofiju: želju

da čovjek „jednoga dana bude samo onaj koji kaže da“ (Niče, 2003: fr. 276).

Amor fati zato ne znači pomirenje s nužnošću, nego njezinu transformaciju u afirmaciju. Ljubav prema sudbini nije prihvaćanje slabosti, nego izraz snage koja može reći „da“ vlastitom životu u cjelini.

Manifestacija volje za moć u kulturi

Afirmacija života ne zadržava se na razini individualne psihologije. Kada se proces samosavladavanja i prevrednovanja vriednosti stabilizira, on izlazi iz privatne sfere i postaje dio kulturnog prostora. Kultura se pritom ne sagledava kao neutralna pozornica ljudskog djelovanja, već kao konkretna konfiguracija sila koje afirmiraju ili potiskuju život. Ona je oblikovana hijerarhijama nagona, načinima discipliniranja tijela, odnosima prema patnji, radu, stvaranju i moći.

Niče je posebno impresionirala sposobnost grčke kulture da afirmira život čak i u njegovim najtežim i najtragičnijim oblicima. Tu sposobnost naziva dionizijskom: „Potvrđivanje života čak i u njegovim najčudnijim i najtežim problemima; volja za životom koja se raduje vlastitoj neiscrpnosti čak i u žrtvi svojih najviših tipova – to sam nazvao dionizijskim“ (Niče, 1985: „Što dugujem starima“, §5). Dionizijsko označava radikalnu afirmaciju života koja ne uklanja patnju nego je uključuje u dinamiku stvaranja, pretvarajući čak i destrukciju u element vitalne snage. Uspoređujući antiku sa svojim vremenom, Niče je vidio priliku za uzdizanje i novu perspektivu ljudskog potencijala, prepoznajući borbu, sukob, *agon* kao osnovu života, te razumijevajući prihvaćanje nužnosti na način na koji su to Grci činili. Niče je najviše bio impresioniran njihovim načinom reagiranja na krizne situacije u kojima su pronašli smisao i značenje, promovirajući zdrav duh i unapređenje svoje zajednice. Svi ti preduvjeti

vodili su razvoju promišljanja o slobodnim duhovima i volji ka moći (Stanković Pejnović, 2014: 38).

Svaka kultura izražava određenu ravnotežu između afirmativnih i reaktivnih sila koja se iskazuje u umjetnosti, religiji, moralu i politici, u kriterijima prema kojima se vrednuju snaga i slabost, tijelo i duh, osjetilnost i asketizam. Povijest kulture stoga ne pokazuje linearni napredak, nego smjene vitalnosti i dekadencije, ovisno o tome koje sile preuzimaju prevlast. Kod Ničea kultura ima prvenstveno selektivnu funkciju jer djeluje kao proces koji oblikuje i raspoređuje nagone, te kroz disciplinu sila nastoji proizvesti tip čovjeka sposobnog za obećanje, odgovornost i zakon (Delez, 1986: 133–135).

Preispitivanje vrijednosti u tom kontekstu nije puka individualna refleksija, već kolektivni događaj koji zahvaća estetske ideale, moralne kriterije i oblike mišljenja koji strukturiraju zajednički svijet. Promjena vrijednosti ne odvija se prvenstveno na razini teorije već kroz praksu u načinu na koji se stvara, vrednuje, kritizira i živi. Takva transformacija označava duboku kulturnu prekretnicu. Rušenjem ideje „istinskog svijeta“ i vječnih normi kultura gubi oslonac u transcendenciji, ali time ne tone nužno u kaos. Naprotiv, otvara se mogućnost da se ponovno potvrdi kao živi proces stvaranja značenja.

Ipak, upravo na toj točki postaje vidljiva i opasnost, jer su kroz povijest reaktivne sile često preuzimale kulturne forme i izokrenule njihovu funkciju. Kada selektivni proces kulture preuzmu reaktivne sile, njezina izvorna funkcija se izokreće. Umjesto stvaranja suverenog pojedinca sposobnog za obećanje i odgovornost, kultura počinje proizvoditi prilagođenog i poslušnog čovjeka, obilježenog resantimanom i lošom savješću (Delez, 1986: 133–140). Normativna dimenzija je sadržana u samom jeziku razlikovanja. Pojmovi poput „aktivnog“ i „reaktivnog“, „jakog“ i „slabog“, „afirmativnog“ i „dekadentnog“ nisu neutralni opisi. Oni istodobno registriraju stanje i vrednuju njegov

odnos prema životu. Slabost nije samo puki manjak moći, nego nesposobnost afirmacije, a time i negativan odnos prema životu samom (Williams, 1985).

Transformacija je nerazdvojiva od samoprevladavanja koji je trajni procesu u kojemu se nadilaze vlastita ograničenja, naslijeđene vrijednosti i unutarnje proturječnosti. Promjena ne znači puko prilagođavanje, već sukob s vlastitom prošlošću i rizik gubitka stabilnog identiteta. Sebstvo se ne pojavljuje kao gotova supstanca, nego kao proces koji se mora stalno iznova izboriti protiv vlastite inercije (Niče, 1988: fr. 13). Postajanje se tako pokazuje vrednijim od stabilnog bitka, jer izražava samu prirodu života kao kretanja i transformacije. Sebstvo nije nešto što treba očuvati, nego nešto što se mora nadvladati (Niče, 1992: 27).

Kritika volje za moć: od ontologizacije do kooptacije

Volja za moć pripada onim pojmovima Ničeove filozofije koji su istodobno najplodniji i najopasniji. Njezina teorijska snaga proizlazi iz otvorenosti i elastičnosti, jer može opisivati psihološku dinamiku nagona, proces samosavladavanja, kulturnu transformaciju i prevrednovanje vrijednosti. No, upravo ta otvorenost čini je izuzetno podložnom redukcijama, instrumentalizacijama i normativnim zloupotrebama. Kritika volje za moć, stoga, nije vanjski prigovor Ničeovoj misli, nego njezin unutarnji korektiv. Bez tog korektiva, pojam se lako pretvara u ideološku parolu ili u teorijski alibi za prakse koje Ničeova dijagnostika zapravo razotkriva kao dekadentne.

Jedna od najčešćih opasnosti leži u poistovjećivanju volje za moć s dominacijom nad drugima. U tom čitanju, moć se razumije politički, hijerarhijski ili socijalno, a volja za moć kao implicitni poziv na nadmoć, uspjeh i afirmaciju vlastite superiornosti. Takva interpretacija propušta temeljnu distinkciju koja prožima cijeli Ničeov opus: razliku između vladanja sobom i

vladanja drugima. Snažna volja za moć označava stanje preobilja snage, u kojemu se moć ne očituje kao prisvajanje, nego kao davanje. Obično je upravo slabim ličnostima potrebna kontrola nad drugima da bi dostigle samopoštovanje i povjerenje u sebe (Ansell Pearson, 2002: 50). Upravo taj unutarnji višak Niče naziva patosom distance: ne kao društvenu normu ili politički program, nego kao unutarnju diferencijaciju koja je preduvjet trajnog samonadilaženja čovjeka. Nasuprot toj afirmativnoj snazi stoji psihologija resantimana. „Ljudi resantimana su nezasićeni u izlivima gnjeva protiv sretnih, u prerusavanju osvete ili izgovorima za osvetu“ (Niče, 1986: III, fr.14).

Resantiman ne proizvodi samo moral negacije, nego priprema tlo za nihilizam. Vrijednosti koje nastaju iz tog psihološkog mehanizma ne afirmiraju život nego ga prosuđuju i umanjuju, čime postupno potkopavaju vlastiti temelj. Kada se takav sustav vrijednosti iscrpi, nastaje stanje koje Niče opisuje kao nihilizam, trenutak u kojem se „najviše vrijednosti obezvrjeđuju“ i smisao prestaje imati uporište (Niče, 1988: fr. 2; Reginster, 2006: 11–15). Resantiman ne djeluje stvaralački nego reaktivno: umjesto da afirmira vlastitu snagu, on nastoji umanjiti ono što ga nadilazi. Kako bi se izbjegla ta zaraza negacijom, potrebno je održavati patos distance koji štiti prostor stvaranja i unutarnje samodiscipline. Taj patos štiti od nevidljive osvete „malih i jadnih otrovnih muha“. (Niče 1992: 92). Svako uzdizanje tipa do sada je bilo djelo aristokratskih poredaka koji pretpostavljaju hijerarhiju i razliku u vrijednostima, a bez stalne vježbe zapovijedanja i poslušnosti ne bi se mogao razviti onaj drugi, tajanstveniji patos, težnja za sve novim širenjem distance unutar same duše, odnosno proces koji Niče sažima pojmom „trajnog samonadilaženja čovjeka“ (Niče, 2002: fr. 257).

U suvremenim društvima problem volje za moć poprima drukčiji oblik jer se ona više ne pojavljuje prvenstveno kao vulgarna dominacija, nego kao upravljanje procesima oblikovanja

mišljenja i želje. Tu logiku formulirao je već Edward Bernays u knjizi *Propaganda* kada je ustvrdio da je „svjesna i inteligentna manipulacija organiziranim navikama i mišljenjima masa važan element demokratskog društva“ (Bernays, 1928: 37). Bernajzov uvid nije tek opis tehnika uvjeravanja, nego dijagnoza novog oblika upravljanja društvenom energijom. Ono što se kod Ničea pojavljuje kao unutarnja dinamika samonadilaženja može se u modernim sustavima preusmjeriti prema vanjskom upravljanju percepcijom. Volja za moć time ne nestaje, ali gubi karakter unutarnje napetosti i sublimacije: redistribuira se u regulaciju vidljivosti, gdje se oblikovanje života odvija kroz upravljanje percepcijom, a ne kroz unutarnju organizaciju nagona. Niče je taj proces već naslutio u *Genealogiji morala*, gdje pokazuje kako civilizacija pretvara energiju instinkta u unutarnju disciplinu i samonadzor, stvarajući subjekt koji vlastitu snagu više ne izražava prema van, nego je okreće protiv sebe (Niče, 1986: II, §16).

Tu dijagnozu suvremenog društva produbljuje Byung-Chul Han koji subjekta kasnog kapitalizma opisuje kao biće koje nije zarobljeno vanjskim zabranama, nego unutarnjom prisilom stalne aktivnosti, samopoboljšanja i performansa (Han, 2015). Taj subjekt ne pati od manjka energije, već od njezine neprestane mobilizacije bez unutarnje orijentacije. Djelovanje se odvaja od smisla, a kretanje od stvaranja te volja za moć ne proizvodi transformaciju, nego umor. Upravo u toj točki Ničeova dijagnostika susreće se s Hanovom: subjekt koji je naučen da vlastito postajanje procjenjuje kriterijima korisnosti i optimizacije, umjesto da ga oblikuje kao vlastito djelo, ne živi aktivnu volju za moć, nego njezinu iscrpljujuću simulaciju.

Algoritamska evaluacija i stalna vidljivost uvode strukturu u kojoj se energija ne organizira primarno iznutra, nego se sinkronizira s povratnim signalima mjerljivosti, reakcije i cirkulacije pažnje. Na toj se razini Bernajzova logika upravljanja percepcijom pojavljuje, ne kao ideološka nadgradnja, nego kao

operativni mehanizam koji ne proizvodi sadržaje, nego kanalizira energiju prema oblicima koji su već unaprijed čitljivi, prepoznatljivi i ponovljivi. Problem nije samo to što se Niče „pogrešno čita“, nego to što se sama životna energija preusmjerava iznutra, tako da transformacija postaje simulirana, a subjekt uči vrednovati vlastito postajanje kriterijima korisnosti umjesto da ga oblikuje kao vlastito djelo.

Afirmativna čitanja koja u prvi plan stavljaju pluralnost, kreativnost i diferenciju izložena su prigovoru da mogu proizvesti svojevrstu „hermeneutiku nevinosti“, u kojoj se elitističke, hijerarhijske i antidemokratske napetosti Ničeove misli sustavno neutraliziraju i preoblikuju u preteču suvremenog pluralizma (Rehmann, 2023). Volja za moć nije bezopasan pojam i Niče ne nudi univerzalno primjenjivu etiku, nego zahtjevan i rizičan model transformacije koji nije dostupan svima, niti bez posljedica.

Kada Niče govori o volji za moć kao „unutarnjem htijenju“, on je određuje kao nezasitnu težnju, kao uporabu i ostvarivanje moći shvaćene kao stvaralački nagon (Niče, 1988: fr. 619). Volja za moć ne označava odnos prema drugima, nego unutarnji princip oblikovanja, dopunu pojmu sile koja sama po sebi ostaje mrtva i mehanička. Moć se ne pojavljuje kao čin potčinjavanja, nego kao način korištenja energije, kao njezino usmjeravanje, intenziviranje i kreativno ostvarivanje. Bez discipline nagona i bez sposobnosti prevrednovanja vrijednosti, volja za moć ne vodi afirmaciji života, nego njezinoj funkcionalnoj simulaciji (Safranski, 2002).

Fenomenologija samonadilaženja

Temeljno fenomenološko obilježje aktivne volje za moć je doživljaj unutarnje napetosti koji se ne razrješava izbjegavanjem, nego prolaženjem kroz otpor. Ta napetost nije simptom slabosti, nego strukturalna karakteristika svake autentične

transformacije. Niče to opisuje kao „osjećaj da moć raste, da je otpor prevladan“ (Niče, 1985: fr. 2), što nije iskustvo lakoće, nego iskustvo integracije ranije nepodnošljive tenzije. Kada subjekt prestaje bježati od neodređenosti vlastite situacije i umjesto toga ostaje u njoj dostatno dugo da je artikulira, počinje se odvijati ono što Niče naziva sublimacijom: energija koja je bila vezana u anksioznosti ili inerciji počinje se preusmjeravati prema oblikovanju.

Ključna distinkcija između sublimacije i represije ovdje postaje fenomenološki vidljiva. Represija se prepoznaje po tome što se energija troši na zadržavanje, subjekt nije slobodniji, nego napetiji, jer napor kontrole prerasta napor stvaranja. Sublimirana volja za moć, naprotiv, karakterizira se osjećajem koji Niče opisuje u autobiografskim pasusima *Ecce Homa*: bolest i bol ne nestaju, ali prestaju biti gospodari i postaju materijal. „Instinkt samoobnove zabranio mi je filozofiju bijede i malodušnosti“ (Niče, 1988: „Zašto sam tako mudar“, fr. 2). To nije izjava o odsutnosti patnje, nego o promjeni odnosa prema njoj. Ista energija koja bi u represiji postala destruktivna, u sublimaciji se kanalizira u ustrajnost, oblikovanje karaktera i stvaranje smisla (Niče, 1986: II, fr. 18; Reginster, 2006: 118-122).

Fenomenologiju volje za moć određuje i specifičan odnos prema neuspjehu. Za razliku od performativnog subjekta kojeg opisuje Han, koji neuspjeh doživljava kao prijatnu vidljivost i evaluabilnost pred drugima, Ničeanški doživljaj neuspjeha jest susret s granicom vlastite forme. U tom susretu otpor koji se nije uspio prevladati nije poraz, nego dijagnoza jer otkriva koji su aspekti unutarnjeg poretka još nedovoljno artikulirani, koji instinkti još nisu pronašli kreativni izlaz, koja napetost još nije integrirana. Pitanje nije „što sam pogriješio?“, nego „koji otpor još nisam u stanju izdržati?“ To pitanje upućuje iznutra prema unutra, a ne prema vanjskim kriterijima evaluacije. Kroz prizmu volje za moć, patnja i neuspjeh nisu besmisleni, nego

predstavljaju materijal za rast, pod uvjetom da se ne poriču, nego afirmiraju kao dio vlastite sudbine, u duhu *amor fati* u egzistencijalnom, a ne dekorativnom smislu (Reginster, 2006).

Postavljanje ciljeva u skladu s voljom za moć razlikuje se od konvencionalnih modela samorazvoja. Umjesto pukog prilagođavanja društvenim očekivanjima karijeri, statusu ili priznanju, Ničeanški orijentirani ciljevi uključuju element otpora i samosavladavanja. Cilj koji ne uključuje prevladavanje prepreke ne podiže volju za moć, nego vodi u stagnaciju. U tom smislu, Ničeova tvrdnja da „život sam jest volja za moć“ (Niče, 1988: fr. 13) ne označava kvantitativno povećanje snage, već kvalitativni odnos prema vlastitim granicama. Sopstvo nije danost, nego „nešto što se mora nadvladati“ (Niče, 1992: 27). Potrebno je shvatiti da je forma nepostojana, a smisao još i više, te da veličina napretka nije mjerljiva u veličini onoga što mu se moralo žrtvovati (Niče, 1986: II, fr. 12).

Delezovo čitanje Ničea dodatno produbljuje ovu fenomenologiju. Volja za moć nije nagon za dominacijom, nego diferencijalni princip sila, dinamički element koji određuje njihove odnose i kvalitete (Delez, 1986: 50–55). Ona ne djeluje kroz represiju, nego kroz afirmativnu proizvodnju novih oblika života. Iz tog čitanja Ničea proizlazi kasniji Delezov i Gatarijev koncept „želje kao proizvodnje“, u kojem se želja razumije kao produktivna snaga koja oblikuje društvene i psihičke procese (Delez & Gatari, 1983: 1–8). Pojam nomadskog mišljenja nudi preciznu metaforu za to iskustvo: nomad ne teži stabilnom posjedovanju teritorija niti uspostavi trajne dominacije, nego kretanju, prelasku granica i stalnom procesu postajanja. Njegova snaga ne proizlazi iz kontrole, nego iz sposobnosti da izdrži promjenu i nastavi transformaciju (Delez & Gatari, 1987: 351–357). Kao takav, nomad utjelovljuje formu volje za moć koja se ne iscrpljuje u rasipanju energije, nego u kontinuiranom oblikovanju sebe, što predstavlja radikalnu suprotnost Hanovu subjektu umora.

Na taj se način praktična fenomenologija volje za moć ne pretvara u tehniku samopoboljšanja, nego ostaje egzistencijalna disciplina: umijeće prepoznavanja vlastitih nagona, njihova oblikovanja kroz sublimaciju i njihova usmjeravanja prema stvaranju smisla. Precizno razlikovanje aktivne i reaktivne forme ne ostaje na teorijskoj razini, nego postaje moguće u samom iskustvu: razlika između napetosti koja oblikuje i napetosti koja iscrpljuje, između kretanja prema otporu i bijega od njega, između forme koja se izgrađuje i prazne aktivnosti koja samo simulira rast.

Zaključak

Volja za moć u Ničeovoj filozofiji ne predstavlja moralnu normu, politički program ni garanciju ljudskog procvata, već je dijagnostička kategorija i određenje za unutarnju dinamiku života koja teži širenju, oblikovanju i nadilaženju vlastitih granica. Shvaćena na taj način, volja za moć ne uklanja problem nihilizma, nego ga radikalizira: razotkriva da kriza smisla ne proizlazi iz nedostatka energije, nego iz njezine pogrešne orijentacije.

Analiza reaktivnih formi volje za moć pokazala je da destrukcija ne nastaje iz slabosti, nego iz blokirane snage. Resantiman, asketski ideal i volja za ništa nisu odsutnost volje, nego njezine iskrivljene konfiguracije. Nihilizam se pritom ne pojavljuje kao suprotnost volji za moć, nego kao njezina prijelazna faza: stanje u kojemu se stare vrijednosti raspadaju, dok nove još nemaju formu. U tom međuprostoru odlučuje se hoće li se energija života preobraziti u afirmaciju ili zatvoriti u samorazgradnju.

Ako je kod Ničea volja za moć bila energija samonadilaženja, u modernom društvu ona sve češće poprima oblik organizirane mobilizacije želja i performativne aktivnosti. U tom pomaku transformativna energija života ne nestaje, ali gubi svoju

unutarnju orijentaciju i postaje pogonsko gorivo ekonomije performansa.

Kritička analiza pokazala je da najdublja opasnost volje za moć ne leži u nasilju niti u otvorenoj dominaciji, nego u gubitku forme, fenomenu koji suvremeni kapitalizam ne samo ne sprječava, nego aktivno organizira. Bernajzova logika upravljanja percepcijom i Hanova dijagnoza društva umora nisu tek ilustracije sociološkog konteksta, već opisuju operativne mehanizme kojima se transformativni potencijal volje za moć kooptira i pretvara u disciplinu performansa. Na toj se razini Ničeova dijagnostika pokazuje ne samo kao filozofska klasika, nego kao okvir kojim se može misliti patologija suvremene subjektivnosti.

Volja za moć ne može funkcionirati kao moralni kompas niti kao univerzalni normativni vodič, već ostaje sirova energija života, sposobna i za stvaranje i za samorazgradnju. Ono što odlučuje njezin ishod nije količina snage, intenzitet djelovanja ili stupanj ambicije, nego način njezina oblikovanja. Bez discipline nagona i bez sposobnosti prevrednovanja vrijednosti, volja za moć ne vodi afirmaciji života, nego njezinoj funkcionalnoj simulaciji.

Pitanje koje Niče ostavlja nije koliko čovjek može, nego kako živi ono što može. Volja za moć ne zahtijeva stalni rast, ubrzanje niti nadilaženje drugih, nego sposobnost da se vlastita energija izdrži, oblikuje i preuzme kao odgovornost. Afirmacija života ne znači da je život dobar, lagan ili pravedan, nego da se može živjeti bez iluzija i bez bijega u praznu aktivnost. Na tom mjestu Ničeova filozofija prestaje biti teorija i postaje zahtjev, ne zahtjev za moći, nego zahtjev za formom života koja može nositi vlastitu energiju. U tome je njezina trajna aktualnost.

Literatura:

- Ansell-Pearson, Keith, *An Introduction to Nietzsche as Political Thinker*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Bernays, Edward, *Propaganda*, Horace Liveright, New York, 1928.
- Brobjer, Thomas H., *Nietzsche's Revaluation of All Values*, Cambridge University Press, Cambridge, 2024.
- Came, Daniel, „Organic Unity and the Heroic: Nietzsche's Aestheticization of Suffering“, u: Daniel Came (ur.), *Nietzsche on Morality and the Affirmation of Life*, Oxford University Press, Oxford, 2022, str. 72–78.
- Clark, Maudemarie, *Nietzsche on Truth and Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Deleuze, Gilles, *Nietzsche and Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1986.
- Deleuze, Gilles i Guattari, Félix, *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983.
- Dunkle, Isaac D., „On the Normativity of Nietzsche's Will to Power“, *Journal of Nietzsche Studies*, 51(2), 2020, str. 188–211.
- Foot, Philippa, *Natural Goodness*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Forster, Michael N., „Nietzsche: Three Genealogies of Christianity“, *Genealogy*, 6(2), 2022, str. 38–54.
- Han, Byung-Chul, *The Burnout Society*, Stanford University Press, Stanford, 2015.
- Janaway, Christopher, „Nietzsche on Morality, Drives, and Human Greatness“, u: Christopher Janaway i Simon Robertson (ur.), *Nietzsche, Naturalism, and Normativity*, Oxford University Press, Oxford, 2012, str. 183–201.
- Katsafanas, Paul, „Philosophical Psychology as a Basis for Ethics“, *Nietzsche-Studien*, 44(2), 2013, str. 297–317.
- Kaufmann, Walter, *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*, Princeton University Press, Princeton, 1974.
- Kaufmann, Walter, *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*, Princeton University Press, Princeton, 2013.

-
- Niče, Fridrih, *Osvit: Misli o moralnim predrasudama*, Rad, Beograd, 1984.
 - Niče, Fridrih, *Sumrak idola ili kako se filozofira čekićem*, Grafos, Beograd, 1985.
 - Niče, Fridrih, *Genealogija morala*, Grafos, Beograd, 1986.
 - Niče, Fridrih, *Ecce Homo*, Grafos, Beograd, 1988.
 - Niče, Fridrih, *Tako je govorio Zaratustra*, BIGZ, Beograd, 1992.
 - Niče, Fridrih, *Nesavremena razmatranja*, Prosveta, Beograd, 1997.
 - Nietzsche, Friedrich, *Volja za moć*, Mladost, Zagreb, 1988.
 - Nietzsche, Friedrich, *S onu stranu dobra i zla*, Dubravka Kozina Publisher, Zagreb, 2002.
 - Nietzsche, Friedrich, *Radosna znanost*, Demetra, Zagreb, 2003.
 - Nietzsche, Friedrich, *Ecce Homo, Notebooks and Letters: 1888–1889*, ur. Diego F. Ferrer, von Verden Verlag, Kuhn, 2003.
 - Reginster, Bernard, *The Affirmation of Life: Nietzsche on Overcoming Nihilism*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
 - Reginster, Bernard, „The Psychology of Christian Morality: Will to Power as Will to Nothingness“, u: John Richardson i Ken Gemes (ur.), *The Oxford Handbook of Nietzsche*, Oxford University Press, Oxford, 2013, str. 701–726.
 - Rehmann, Jan, *Deconstructing Postmodernist Nietzscheanism: Deleuze and Foucault*, Brill, Leiden, 2023.
 - Safranski, Rüdiger, *Nietzsche: A Philosophical Biography*, W. W. Norton & Company, New York, 2002.
 - Stanković Pejnović, Vesna, *Lavirint moći*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2014.
 - Williams, Bernard, *Ethics and the Limits of Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1985.
 - Wilson, Jeffrey, „Nietzsche and Equality“, u: G. von Tevenar (ur.), *Nietzsche and Ethics*, Peter Lang Verlag, Bern, 2007, str. 221–241.
 - Wilkerson, David, *Nietzsche and the Greeks*, Continuum, London, 2006.

HERMENEUTIČKO ČITANJE KNJIGE MILENKA A. PEROVIĆA

Esko Muratović

This paper offers an analytical and interpretative review of Milenko A. Perović's book *Studies in the Philosophy of Language*, underscoring its remarkable theoretical breadth and comprehensiveness within the framework of contemporary philosophy. Perović approaches language as an immanent dimension of philosophy, advancing a dialectical-speculative conception of language as the very space in which thought and truth are constituted. Through a historical-systematic examination of major philosophical perspectives, from Plato to Heidegger, he critically reassesses dominant paradigms in the philosophy of language, with particular attention to those shaped by the linguistic turn.

Keywords: Milenko A. Perović, philosophy of language, hermeneutics, epistemology, Montenegrin philosopher

Da se o filozofiji i jeziku iznova može doći do novih spoznaja, i to na temeljit i misaono produktivan način, svjedoči monumentalna rasprava *Studije o filozofiji jezika*¹ najznačajnijeg crnogorskog filozofa Milenka A. Perovića. Ne pristajući ni na liniju manjeg otpora, niti na oprezni, infantilno-sitnokritizerski odnos prema pojedinim „misaonim veličinama“ savremene filozofije, Perović polazi od principa beskompromisne

¹ Milenko A. Perović, *Studije o filozofiji jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 253.

filozofske razgradnje svega onoga što takvu razgradnju zahtijeva, ali i iznovnog fundiranja onih teorijskih dostignuća koja se po svojoj misaonoj i filozofskoj vrijednosti s pravom mogu uvrstiti u kanon filozofsko-jezičkih učenja. Na taj način nastaje jedna od najsveobuhvatnijih i teorijski najznačajnijih studija iz oblasti filozofije jezika, ne samo u okviru naše filozofske sredine, već i znatno šire. Polazeći od jasno profilisane filozofsko-epistemičke namjere, te dosljednom primjenom humanističko-filozofskih uzusa aksiološke evaluacije i težnje ka saznavno-teorijskim dometima oslobođenim konceptualnih nejasnoća, autor kroz dinamičnu misaono-dokaznu metodologiju – istovremeno univerzalizujuću i neposredno analitičku, pokazuje kako se filozofske spoznaje mogu konkretizovati, konzistentno upojediniti i sintetički esencijalizovati unutar jednog dubinskog filozofsko-naučnog sagledavanja kakvo je istraživački domen filozofije jezika.

Ovo djelo pruža impozantan filozofski presjek, kroz sistematizovanu i misaono-sintetičku hermeneutičku artikulaciju temeljnih pitanja filozofije jezika i određenih aspekata iz lingvističkog i semiotičkog domena. U duhovno-misaonom maniru najznačajnijih filozofskih istraživača savremenog doba, Perović ne ostaje samo na problemskom iniciranju i tumačenju ovih pitanja, niti na njihovom analitičko-kritičkom razobručavanju, već ih podvrgava visoko spekulativno-naučnom tretmanu kroz koji se istinitosno izlažu u njihovoj ontološkoj, epistemičkoj i aksiološko-vrijednosnoj ravni. Posredstvom minucioznih uvida i ingenioznih interpretativnih nadogradnji, autor na uvjerljiv i filozofski relevantan način potvrđuje domete i validnost iznesenih zaključaka. Za Perovića, filozofija jezika ne predstavlja posebnu disciplinu u uskom analitičkom smislu – kakav nalazimo, primjerice, kod Fregea ili Witgenštajna – već *imanentni momenat same filozofije*. Jezik, pritom, nije neutralno

sredstvo za izražavanje već gotovih misli, već istorijski oblik u kojem se mišljenje uopšte zbiva, prostor u kojem se istina pojavljuje kao trajni iskon – izazov kojem se filozofija iznova i nužno vraća.

Sama studija je (pored Predgovora) organizovana u sedam poglavlja/tematskih cjelina: (I) Filozofija jezika u Platonovom Kratilu; (II) Aristotelova filozofija jezika; (III) Herderova filozofija jezika; (IV) Humboltovo zasnivanje jezika; (V) Fihte i pitanje o jeziku; (VI) Hegelov spekulativni pojam jezika i (VII) Hajdegerova kritika filozofije jezika.

U tom horizontu, Perović se pokazuje kao izrazito antitehnicistički mislilac jezika. Za njega jezik nije kôd, formalni sistem znakova, niti puki instrument komunikacije, već *logos* – mjesto u kojem se smisao sabira, razvija i lomi. Ovakvo polazište autor eksplicitno nagovještava već u *Predgovoru* svoje knjige, gdje se, kao deklarirani hegelijanac, određuje sljedećim stavom: „Jezik je *par excellence* dijalektičko-spekulativni filozofski pojam. Taj je stav u temelju istraživačke odluke da se posvetimo tematskom ispitivanju razumijevanja duhovne biti jezika kod Platona, Aristotela, Herdera, Humbolta, Fihtea i Hegela.“ Pitanja jezika u ovoj studiji upravo proishode iz paradigme dijalektičko-spekulativnog uma kod Hegela, uz kojeg Perović svrstava i Aristotela kao vanredno izvrsnog spekulativnog mislioca. Otuda se nameće zadatak preciznog i sadržajno utemeljenog izbora misaonih pristupa jeziku kod navedenih autora, čime se filozofiji jezika pristupa istovremeno povijesno i sistematski. Takav pristup – koji uključuje i kritičko razmatranje većine savremenih filozofskih paradigmi proizašlih iz tzv. „lingvističkog obrta“ – nema za cilj samo dokučivanje spekulativne biti i istine jezika, već i izgradnju stanovišta onoga što autor naziva „konačnim rezonirajućim razumom“. Iz hegelovske perspektive koju Perović dosljedno razvija, jezik pre-

dostavlja objektivaciju duha i istorijski sediment mišljenja koje se konstituše u samom jeziku, a ne prethodi mu; pojam se, u tom smislu, postvaruje tek u govoru. Filozofski jezik, stoga, nije deskriptivno sredstvo prikazivanja stvarnosti, već sam *čin njenog pojmovnog oblikovanja*. Slijedom toga, filozofija jezika kod Perovića nije analiza rečenica u formalnom smislu, već kritika i razjašnjenje pojmova koji u sebi nose istorijsku, duhovnu i spekulativnu težinu.

O filozofiji jezika u Platonovom Kratilu

Da bi se razjasnila prva ahistorična značenja jezika, Milenko Perović se najprije bavi Platonovim djelom *Kratil*, jasno se suprotstavljajući shvatanjima u kojima je značenje univerzalno, bezvremeno, istorijsko i formalno stabilno; pojmovi imaju suštinu, dok jezik pamti ono što ljudi zaboravljaju. Filozofija jezika je zato nužno i „filozofija istorije pojmova“. Razumjeti riječ znači razumjeti u kojem duhovnom kontekstu je nastala, protiv čega se borila, šta je pokušala da sačuva. Otuda Perovićeva bliskost sa hermeneutikom, ali bez njenog relativizma – u svom generičkom kontinuitetu smisao se tumači, ali nije proizvoljan.

Tumačenjem starogrčkog filozofsko-jezičkog nasljeđa, referišući se na Gadamera, Perović je rekao „da je Platonov *Kratil* osnovni spis grčkog mišljenja o jeziku, koji sadrži čitavi raspon problema, tako da kasnija grčka diskusija, koju samo nepotpuno poznajemo, jedva da donosi nešto bitno“ (str. 12). Platon nema jedinstvenu „teoriju jezika“, već dramatsko polje problema. Jezik je za njega istovremeno i nužan za filozofiju, ali i duboko sumnjiv. U *Kratilu* se pojavljuje važno pitanje: da li imena imaju prirodnu ispravnost (*phýsei*) ili su proizvod dogovora (*thései*)? Platon nikada ne prihvata čistu konvencionalnost. Iako to čini nesavršeno, ime, na neki način, mora „pogoditi“ bit stvari, kao

što prema Peroviću: „Moć imenovanja čini središte mitološke fantastičke umnosti. U imenima ona kao u nukleusu drži rudimente riječi, definicija, rečenica, napokon, jezika kao takvog. Opremećenje njene prve konkretnosti čini svijet opštijih i apstraktnijih struktura riječi i rečenica do jezika uopšte. Raspravljjanje o ispravnosti imena stoga nije provjeravanje odnosa imena i predmeta, kao odnosa *zova* i *odziva*. Ono je ispitivanje ontološke, spoznajno-teorijske i komunikacijske biti i vrijednosti jezika.“ (str. 16) U skladu sa tim, ni jezik nikada ne posjeduje istinu, već joj se približava. Perovićevo polazište ukazuje na pogrešno čitanje *Kratila* kao rasprave o imenima u lingvističkom smislu, jer, riječ nije o semantičkom traktatu, već o dijalogu koji se bavi odnosom mišljenja, jezika i bitka. Tu se javljaju pitanja: kako funkcionišu riječi? Da li se istina može pojaviti u jeziku? Da li je *logos* medij istine, ili samo instrument upotrebe?

Dok Platon raskriva iluzije refleksije samog jezika u težnji, ne da stvori teoriju jezika, već da pokaže kako je jezik unutrašnje dijalektičko iskustvo, Perović posredstvom analitičke rekonstrukcije dolazi do dvostrukog dijalektičkog obrta. Prvi je obrt – iz konvencionalizma u naturalizam, pri čemu Hermogen (Platonov lik iz *Kratila*) za ime kaže da je stvar sporazuma, konvencije, da je imenovanjem sve dopušteno i da nema kriterijuma lažnosti. Date stavove Sokrat pobija, ne frontalno, već dijalektički i tvrdi da, ukoliko nema objektivne ispravnosti imena, onda nema objektivne ispravnosti iskaza, niti istine, niti znanja. Ovdje Perović uočava da čist konvencionalizam sam sebe ukida – on mora potajno pretpostaviti neku vrstu *phýsis* – stabilnost stvari, njihovu bit – da bi uopšte mogao funkcionisati. Drugi obrt je iz naturalizma u konvencionalizam, što se očitava u Kratilovim iskazima da je ime po prirodi dato, da je svako ime ispravno i da laž ne postoji. Progovarajući kroz Sokrata, Platon ukazuje da je imenovanje „stvar mimesisa“, a ne identiteta, da svako prisje-

ćanje duše (*mimesis*) uključuje razliku, manjak, stupnjevitost, da bez *ethosa* (navike) – što znamo od Aristotela, i sporazuma – nema značenja. Stoga, *Kratil* mora prihvatiti ono što je namjeran bio isključiti – *nomos*. Platon ne „bira sredinu“, kako s pravom uočava Perović, nego razara oba apsolutizirana stava, ne nudi kompromis, već razotkriva apstraktnost obje pozicije. Kroz relaciju zakonodavca i dijalektičara – lik *nomothētēs-a* je najdublja tačka *Kratila*. Zakonodavac imena – onaj koji imenuje, nije ni mitotvorni kreator, niti jezičar, ni proizvoljni subjekt, – on je posrednik između ideje i govora. Međutim, usljed zakonodavčeve ne-dovoljnosti, Platon uvodi dijalektičara (koji figurira i posreduje između ideje i govora), kako uočava Perović, dočim jezik nije istinit po svom porijeklu nego po svojoj upotrebi u dijalektici. Ime dobija istinitost, ne iz zvuka, ne iz konvencije, već iz „dijalektičkog odnosa prema biti“. U tom smislu, jezik je – ni prirodan, ni proizvoljan, nego teleološki strukturisan prema istini. Suprotno Košeriuu i Vilamovicu koji su uključeni u ovu raspravu, Perović tvrdi da *Kratil* nije neuspjeh, već je svjesno zaustavljena dijalektika, sa kojom Platon staje jer nailazi na granicu jezika pred idejom; ne zato što nema rješenje, nego zato što rješenje ne može biti lingvističko. Zbog relativne epistemičke vrijednosti jezika, mimo njegove interpretativne, diakritičke i hijerarhijske vrijednosti, i „ime sa imenovanjem za-dobija status istine u mediju razlike, dok prava sinteza nije u jeziku, već u ontologiji“. Otuda jedan od centralnih Perovićevih uvida ukazuje da je filozofija jezika kod Platona nemoguća bez ontologije, jer tek sa učenjem o idejama naturalizam dobija mjeru, konvencionalizam dobija granicu, jezik dobija smisao. Ime se primarno odnosi na ideju, sekundarno na čulnu stvar, a tek posredno na zvuk, dakle – govor.

Perovićeva filozofsko-jezičko-epistemička artikulacija polazi od uvida da pitanje o prirodnosti ili konvencionalnosti imena ne

predstavlja stvarni filozofski problem, već simptom ograničenja razložne svijesti koja nije u stanju da misli dijalektičko jedinstvo jezika, mišljenja i bitka. Ne zadržavajući se na toj alternativni, Perović pokazuje kako sama struktura pitanja proizvodi privid teorijskog sukoba tamo gdje je na djelu dublji spekulativni odnos. Iz tog polazišta razvija se i njegovo čitanje Platonovog *Kratila*. Perović zahvata unutrašnji nerv Platonove dijalektike, razumijevajući ovaj dijalog kao raspravu o mogućnosti istine u jeziku. *Kratil* se tako pojavljuje kao dijalektičko ispitivanje odnosa između imena, mišljenja i ideje, a ne kao pokušaj rane teorije značenja ili proto-lingvistički tekst. U tom okviru, Platonova navodna „zabluda“ ne predstavlja teorijski promašaj, već filozofski produktivnu tenziju koja otvara temeljno pitanje granica jezika u odnosu na istinu.

Na toj osnovi, Perović nudi originalno i filozofski utemeljeno viđenje Platonove pozicije, jer, ono što se često tumači kao Platonova slabost, pokazuje se kao nužna strategija dijalektičkog mišljenja. Perović, polazeći iz horizonta post-lingvističkog obrta, izmiče dominantnom okviru savremene filozofije jezika koji Platona retroaktivno učitava u kategorije savremenih teorija značenja, zapadajući pritom u svojevrsnu povijesno-hermeneutičku samonaviu. Njegovo kontekstno čitanje *Kratila* uspostavlja distancu prema tom redukcionizmu, bez pretenzije na filozofski ekskluzivizam ili originalnost po svaku cijenu. Filozofska autentičnost Perovićevog pristupa naročito dolazi do izražaja u kritici razložne, sofističke svijesti kao strukturnog izvora lažne alternative *phýsis* – *nómos*, kao što je i Platonova prividna neodlučnost u *Kratilu* interpretirana kao filozofska strategija kojom se razotkriva zabluda samog pitanja, pa se i ovaj dijalog čita kao negativno-dijalektičko djelo u kojem se pokazuje granica razložnog mišljenja, a ne kao teorijski traktat sa zadatkom da ponudi pozitivnu teoriju jezika. U tom smislu, Platonova „zabluda“ kod

Perovića ima strukturno i povijesno značenje. Riječ je o nemoćnosti da se dijalektičko jedinstvo jezika dovede do pozitivno-spekulativnog pojma u epohi u kojoj sama stvar još nije povijesno sazrela za takvu pojmovnu artikulaciju. Platon vidi problem dublje nego iko prije njega, ali ga ne može pojmovno zatvoriti bez ugrožavanja ontološkog primata ideja. Taj nužni prekid ne označava neuspjeh, već granicu epohalnog mišljenja – granicu koju Perović precizno dijagnostikuje i filozofski opravdava.

U tom kontekstu, Perovićev doprinos filozofiji jezika dobija trajnu vrijednost u najmanje tri međusobno povezana aspekta. Prvo, kroz kritiku lingvističkog redukcionizma, on pokazuje da se filozofija jezika ne može iscrpiti u semiotici, pragmatici ili teoriji značenja bez ontološkog horizonta. Drugo, kroz rehabilitaciju dijalektike, Perović reafirmiše shvatanje jezika kao procesa, istine kao kretanja i značenja kao odnosa, čime nudi snažan korektiv savremenim formalnim teorijama jezika. Treće, kroz jasno razgraničenje filozofije i sofistike, njegovo čitanje *Kratila* pokazuje kako razložna racionalnost proizvodi lažne alternative, dok filozofija mora misliti jedinstvo suprotnosti. Osim toga, kod Platona postoji duboka razlika između *logosa* kao govora i *logosa* kao mišljenja duše. Istina je primarno u dijalektici, noetičkom (umskom) uvidu u ideje, dok je jezik sekundaran, podložan sofistici, često zavodljiv. Zato su mit, ironija i dijalog nužni – jer čisti pojmovni jezik još nije moguć. Ono što je slično kod Platona i Perovića tiče se jezika i njegovog odnosa prema istini – jezik nije puka konvencija; jezik ima odnos prema istini, dok filozofski govor zahtijeva odgovornost. S druge strane, dok je kod Platona jezik sjenka ideje – istina je iznad jezika; kod Perovića se istina događa u jeziku, jer, ideja bez jezika ne postoji kao istorijska istina.

Milenko A. Perović je dao relevantno, originalno i filozofski duboko utemeljeno tumačenje Platonovog *Kratila*, u kojem se

takozvana Platonova „zabluda“ pokazuje, ne kao teorijski promašaj, već kao dijalektička granica epohalnog mišljenja, dok se filozofsko-jezička dobrobit dijaloga filozofski podcrtava u razotkrivanju apstraktnosti naturalističkih i konvencionalističkih redukcija jezika. *Kratil* nije neuspjela teorija jezika, nego negativno-dijalektičko razotkrivanje granica jezika spram ontologije, što Perović vidi jasnije nego savremena filozofija jezika.

O kritičkom pristupu Aristotelovog poimanja filozofije jezika

Za razliku od fragmentarnih ili parcijalnih čitanja, Aristotel se ovdje sagledava iz cjeline njegove spekulativne filozofije. Polazna tačka nije pojedinačno mjesto u *Organonu*, već ontološko-antropološka struktura aristotelovskog misaonog nasljeđa.

Iz takvog horizonta postaje vidljivo da hajdegerijanski konstruisana slika Aristotela kao „krivca“ za logocentričku i instrumentalnu sudbinu jezika Zapada počiva na reduktivnom metodološkom zahvatu. Iz hajdegerijanske perspektive, tradicionalna filozofija jezika pristupa jeziku kao posebnom predmetnom području i sredstvu izražavanja subjekta, čime se jezik zatvara u konvencionalističko-instrumentalni okvir. Upravo taj okvir biva doveden u pitanje, ne samo kao interpretacija Aristotela, već kao retroaktivna projekcija savremenih filozofskih pretpostavki. Time se razotkriva da kritika Aristotela nije neutralna hermeneutika, nego dio šireg projekta destrukcije metafizičke tradicije. Perović kaže: „Po Hajdegeru, zadatak kritike tradicionalnog zapadnog poimanja jezika zahtijeva raskrivanje njegovih neizrečenih pretpostavki kojima je vodeći oblik dao Aristotel. Od tridesetih godina prošloga vijeka Aristotel mu je glavni sagovornik i predmet kritike u pitanjima metafi-

zike i filozofije jezika. Rezultati te kritike su ambivalentni.“ (str. 41). Autor inventivno uočava da je Hajdegerovo aksiološko i metodološko polazište njegova samokritika, ali ne kaže da mu je to bilo opravdavajuće sredstvo, prećutan izgovor za svojevrsno kritičko-negativno destruiranje, ne samo Aristotela, već i cjelokupne metafizičke tradicije, „ne samo filozofije jezika, nego i zapadne jezičke kulture *in genere!*“ Prema Aristotelovom učenju, kako uviđa Perović, „Čovjekov bitak je *ono što daje* da čovjek može moći sebe uspostaviti kao *umno, jezičko, političko* etc. biće! Način čovjekova bitka je *izvorna moć* ljudskog samoposredovanja vlastite biti, *moć uljuđivanja* koju on imenuje kategorijom *héxis*“ (str. 42). Iz ovakvog čitanja dolazimo do jednog bitnog zaključka, – da se Aristotelova filozofija jezika ne može razumjeti iz logike, nego iz ontološko-antropološke strukture *héxis*. Ta teza predstavlja oslonac cijele interpretacije i od nje zavisi razumijevanje jezika kao načina bivanja, a ne sredstva. U tom okviru, *héxis* se pokazuje kao skriveni temelj Aristotelove filozofije jezika, jer bit čovjeka nije prvenstveno razum, već „moć samoposredovanja vlastite prirodnosti“ (*héxis physei*). Iz toga slijedi da jezik nije ni prirodno dat, ni konvencionalno proizveden, već proces uljuđivanja prirodnosti – posredovanje neposrednosti. Jezik se tako pojavljuje kao ontološka djelatnost, a ne tehnički instrument.

Stoga, ovakvo čitanje Aristotela omogućava prevladavanje klasičnih dihotomija: *priroda – konvencija, logičko – praktičko, univerzalno – partikularno*. Jezik se ne iscrpljuje u logičkom suđenju, već obuhvata cjelinu ljudskog djelanja kao *lógos sēmantikós*. Njegova svrha nije komunikacija niti reprezentacija, već teleološko samoposredovanje ljudske prirode u formi značenja. Time se otvara ontološki utemeljena filozofija jezika koja ostaje relevantnija od većine savremenih teorija. Iz ovog ugla postaje vidljivo ograničenje hajdegerijanske kritike.

Sužavanje Aristotelovog poimanja jezika na apofantički logos zahtijeva zanemarivanje drugih bitnih područja aristotelovske filozofije: etike, retorike, poetike, psihologije i biologije. Time se previđa pluralitet načina na koje se jezik ostvaruje. Ukoliko Aristotel razvija praktičku istinu, retoričku racionalnost i poetičko pokazivanje, tada teza o redukciji jezika postaje sistemski neodrživa.

Insistiranje na spekulativnom čitanju Aristotela, izvođenje filozofije jezika iz antropologije *héxis*, kao i tumačenje jezika u okviru učenja o četiri uzroka, dovodi do hermeneutičkog obrta. U tom obrtu se pokazuje da se suštinski problem ne nalazi u Aristotelovom pojmu jezika, već u perspektivi iz koje se taj pojam čita. Redukcija jezika ne pripada Aristotelu, nego njegovoj savremenoj interpretaciji. Cilj je Perovićev jasan, – pokazati da je Hajdegerova kritika Aristotela reduktivna, da se Aristotelu može pristupiti kroz aristotelovsku tradiciju, kao i to da je „zaborav jezika“ – zaborav spekulativnog čitanja. Time Perović precizno uočava da Hajdeger neproblematično prihvata određivanje čovjeka kao *animal rationale*, i da iz njega izvodi navodnu redukciju jezika na *logos apophantikos*. Stoga se, prema Peroviću, suštinski obrt ogleda, ne u reduktivnosti Aristotelovog pojma jezika, nego u Hajdegerovom pogledu na taj pojam. U tom smislu, klasična trostruka struktura – glasovi (*phonai*), afekcije duše (*pathēmata tēs psychēs*) i stvari (*pragmata*) – dobija novo značenje. Jezik je konvencionalan na nivou zvuka, ali ne i proizvoljan u odnosu na smisao. Značenje je fundirano u iskustvu bića, dok samo iskaz (*lógos apophantikós*) može biti istinit ili lažan. Jezik se ovdje pojavljuje kao mjesto istine, a ne kao njena prepreka, jer, niti bi pojam imao objektivni status, niti bi filozofski govor odražavao izričitost bića, da jezik nije mjesto istine. Ovdje je neophodno uočiti da je kod Aristotela značenje stabilno i supstancijalno, dok kod Perovića ono poprima istorijski i

dijalektički karakter. Ipak, u oba slučaja jezik zadržava status mjesta u kojem se biće izriče. Kulminacija ove interpretacije postiže se pojmom *lógos sēmantikós*. Jezik se pokazuje kao djelatnost djelatnosti – univerzalna moć posredovanja svih oblika ljudskog bivstvovanja. *Lógos apophantikós, praktikós* i *poiētikós* predstavljaju njegove modalne aktualizacije, a ne konkurentske funkcije. Time se razbija iluzija univerzalnosti logičkog suda bez njegovog ukidanja. Iz toga slijedi Perovićeva dvostruka korekcija: protiv redukcije jezika na apofantiku, ali i protiv njenog proširenja na cjelinu ljudskog djelanja. Istina se ne iscrpljuje u opoziciji istinito – lažno; u praksi se pojavljuje kao ispravnost djelanja, u poetici kao pokazivanje, u retorici kao oblikovanje zajedničkog svijeta. Jezik je istinit i izvan apofantike – ali po različitim kriterijima.

Perović nam nadalje pokazuje da se Aristotelov pojam jezika može razumjeti samo ako se četiri uzroka (kao model filozofije jezika) čitaju imanentno, a ne kao spoljašnja shema: *causa materialis* – glas, zvuk, tijelo, disanje; *causa formalis* – semiotičko oblikovanje; *causa efficiens* – djelatnost govora (logička, praktička, poetička); i *causa finalis* – svrhovitost jezika (teleos ljudskosti). Sve nam to ukazuje da je Perovićeva rasprava o filozofiji jezika, u stvari, rasprava o formi jezika unutar šireg ontološkog sklopa, jer je svojom kritikom semiotičkog trougla precizno razotkrio problem standardnog modela: stvar – predstava – znak, pokazujući da Aristotel ne tretira kauzalni lanac odslikavanja, onog što je u domenu jezičkog odraza, već teleološko posredovanje. Duševni doživljaji (*pathemata*) nijesu pasivne kopije stvari, već aktivni oblici posredovanja smisla. Ovdje Perović anticipira Humbolta i Gadamera (ironijski – protiv Gadamera), pa čak i neke motive kasne hermeneutike. Stoga, iz Perovićeve povijesno-kritički-retroaktivne hermeneutizacije Aristotela slijede tri velike filozofske implikacije: (1) da

Aristotel nadilazi dihotomiju *phýsis* – *nómos*, dočim jezik nije prirodan (životinje imaju glas), niti konvencionalan (dogovor nije izvor značenja), nego je dominantno teleološki strukturirana moć posredovanja smisla, a što pokazuje da su Aristotelova filozofska viđenja izvan spora koji dominira filozofijom jezika od antike do danas; (2) da jezik nije sekundaran u odnosu na mišljenje, čime Perović uvjerljivo dokazuje da mišljenje nije nijemo, jer je jezik specifična forma kognicije, – jezik nije identičan mišljenju, ali bez njega nema ljudske istine; i (3) da je Aristotel filozof jezika u punom smislu; što je suprotno uvriježenom mišljenju da Aristotel nema „nedostatak interesa za jezik“, već odbija da jezik ontificira u posebno područje; što je opet znak filozofske zrelosti, ne nedostatka; čime je Perović u potpunosti artikulirao svoj filozofsko-jezički zahvat, spekulativni doprinos i njegovo sistemsko pozicioniranje.

Najdublji doprinos ove interpretacije kod Perovića se artikulira pojmom *katà synthēken*. On ne označava dogovornost jezika, već teleološku nužnost „slobodnog samoposredovanja ljudske prirode“. Ljudi ne govore zato što su se dogovorili, već zato što ne mogu biti ljudi bez „označavanja“. Jezik je istovremeno nužan i slobodan, univerzalan u formi i partikularan u sadržaju. Iz relacije *héxis physei* – *héxis sēmantikē* proizlazi antropološki temelj jezika, što ukazuje na to da čovjek nema neposrednu prirodu, već prirodu koju mora posredovati. To posredovanje se ozbiljuje kao značenje. Svrha jezika nije komunikacija, već ozbiljenje ljudske biti. Komunikacija je posljedica, ne temelj. Jezik je nužan, ali i slobodan, univerzalan u formi, partikularan u sadržaju, čime Perović jasno pokazuje zašto su i naturalizam i konvencionalizam pogrešni, jer oba ne tretiraju *hexis physei*. Svrha jezika u krajnjem je u tome da omogućiti „udvostručenje stvarnosti“, a time i ljudske samosvijesti, bez čega nema mišljenja, niti prakse, nema umjetnosti, niti zajednice,

nema istorije. Jezik je identitet identiteta mišljenja i bitka, koji se ostvaruje kroz razliku jezika.

U tom svjetlu, Aristotelova filozofija jezika pokazuje se kao spekulativno utemeljeno učenje koje, s jedne strane anticipira i prevazilazi moderne dihotomije mišljenja i jezika, prirode i konvencije, kognicije i komunikacije, a s druge strane je obilježeno dominantnim tokovima savremene filozofije jezika i lingvistike. Time je Milenko Perović dao jedno od najsistematičnijih i najspekulativnijih čitanja Aristotela u savremenoj filozofiji jezika, u kojem se pokazuje da takozvana Aristotelova redukcija jezika ne postoji, već da je riječ o interpretativnoj redukciji nastaloj upravo iz nespekulativnog čitanja njegove filozofije.

O interpretacijskoj rekonstrukciji Herderove filozofije jezika

U nastojanju da zahvati suštinu ontološko-antropološkog obrta u Herderovoj filozofiji jezika, Perovićeva hermeneutičko-kritička rekonstrukcija polazi od Herderovog sistematskog razračunavanja sa jednostranim objašnjenjima jezika. Naturalistička tumačenja brišu kvalitativnu razliku između čovjeka i životinje (Kondijak, Ruso), teologizam zapada u kružno dokazivanje (Zismilh), dok konvencionalizam pretpostavlja jezik kako bi objasnio njegov nastanak. Iz toga slijedi osnovni hermeneutički uvid, prema kojem svaka teorija koja jezik izvodi iz spoljašnjeg uzroka već podrazumijeva jezik kao uslov vlastitog objašnjenja. Na tom mjestu Herder uvodi ono što se može označiti kao negativna ontologija jezika. Jezik se razotkriva kroz razgradnju pogrešno postavljenih pitanja, čime se otvara prostor za njegovo pozitivno određenje. Jezik se, shodno tome, ne pojavljuje kao gotova datost, već kao istorijski oblikovana djelatnost ukorijenjena u iskustvu svijeta. Značenje nije apstraktna unive-

rzalija, već oblikovana veza između čovjeka i njegovog životnog svijeta.

Iz ove perspektive, Herderova *Rasprava o porijeklu jezika* poprima sasvim drugačiji smisao. Ona ne funkcionira kao teorija o prajeziku, niti kao lingvistička hipoteza, već kao filozofski zahvat kojim se pitanje porijekla jezika transformira u pitanje o ontološkom statusu čovjeka. U Perovićevom ključu, Herder se ne pojavljuje kao prosvjetiteljski „konstruktivista“, niti kao rani evolucionista jezika, već kao mislilac koji razara dominantni horizont pitanja. Pitanje „kako je jezik nastao?“ ustupa mjesto dubljem pitanju: šta mora biti čovjek da bi jezik uopšte bio moguć? Ovakvo preusmjerenje omogućava afirmativno određenje jezika kao antropološke i ontološke kategorije. Jezik se pojavljuje kao mjesto u kojem se duh ne samo izražava, već pojmovno samorazumijeva. Iz toga slijedi da značenje ima normativnu težinu, a filozofija jezika poprima karakter kritike pojma, a ne deskriptivne etnografije značenja.

U tom okviru postaje vidljiva ključna dodirna, ali i razlučna tačka između Herdera i Perovića. Kod Herdera je istorija jezika pluralna, otvorena i bez unutrašnje nužnosti; jezici rastu zajedno sa narodima i epohama. Kod Perovića, nasuprot tome, istorija pojmova zadobija dijalektičku strukturu. Ova razlika nije puka teorijska distinkcija, već signalizira pomak od antropološke povijesnosti ka spekulativnoj nužnosti. Ipak, zajedničko polazište im se zasniva na tome da je jezik nužni proizvod slobodnog duha, a sloboda nije kasniji kulturni dodatak, već ontološki prius čovjeka. Herderov pojam *Besonnenheit* ovdje dobija centralnu ulogu. Riječ je o organskom jedinstvu ljudskih moći, a ne o refleksiji u uskom intelektualističkom smislu. Čovjek nema gotovu sferu djelovanja, niti instinktivno zatvoren svijet, stoga, vlastitu prirodnost mora posredovati. Jezik se tako konstituiše kao „ontološka sposobnost samoposredovanja ljudske prirode“, sada u

istorijskom ključu moderne epohe. Na tom tragu, Herderov stav *ratio et oratio* tumači se ontološki – mišljenje i jezik čine dijalektičko jedinstvo jedne te iste duhovne djelatnosti. Nijedno se ne svodi na drugo, ali nijedno nije moguće bez drugog. Time se prevazilaze i empiristički senzualizam i racionalistički intelektualizam, bez zapadanja u psihologistička objašnjenja jezika. Hermeneutički presudan momenat ove interpretacije sastoji se u uvidu da se početak jezika ne nalazi u vremenu, već u pojmu. Na taj način se anticipira hegelijanski obrt odnosa logičke i temporalne sukcesije, prema kome se bit jezika ne iscrpljuje u njegovim ranim oblicima, već se pojmovno dovršava tek u povijesnom razvoju, dočim se filozofija jezika se konstituise kao dio filozofske antropologije i filozofije povijesti. Herder ne teži zatvorenom sistemu, jer mu je cilj humanitet, a ne teorijska zaokružенost. Jezik se u tom kontekstu pojavljuje kao konstitutivna forma humanizacije prirodnosti, mjesto u kojem se sloboda, mišljenje i povijest međusobno posreduju. Upravo u toj posredničkoj ulozi Herder predstavlja nezaobilaznu sponu između Aristotela i Humbolta. Njegova misao otvara prostor za kasnije koncepcije jezika kao procesa – od Humboldtove *energeia* do hegelijanskog pojma *slobodnog duha* – bez da ih unaprijed sistematski zatvara.

Na taj način, uvođenjem povijesnosti u pojam jezika i razgradnjom reduktivnih objašnjenja, Herder se u Perovićеvoј interpretaciji pokazuje kao prelomna figura tranzicije, kao mislilac koji ne nudi završnu teoriju jezika, ali bez kojeg spekulativna filozofija jezika ne bi mogla poprimiti svoj kasniji oblik.

O Humboltovom zasnivanju filozofije jezika

Humboltovo zasnivanje filozofije jezika nerazdvojivo je od njegovog humanističkog ideala, oblikovanog težnjom ka svestranom i harmoničnom razvoju ličnosti i čovječanstva kao

cjeline. Prema tome treba imati u vidu, kako uočava Perović, da se jezik u tom horizontu ne pojavljuje kao sporedna kulturna činjenica, već kao ontološka i antropološka konstanta ljudskog postojanja, mjesto na kojem se duh konkretno ostvaruje. Time se Humboltova filozofija jezika prirodno smješta u širi okvir filozofske antropologije, istorije duha i hipertoničnost odnosa transcendentnog i povijesnog. U tom kontekstu, Humboltova misao se jasno razlikuje od kasnijih empirističkih i strukturalističkih čitanja. Jezik ovdje nije predmet deskriptivne analize, već filozofski problem u punom smislu riječi, kao pitanje o biti duhovne djelatnosti. Upravo zbog toga Humboltov pristup ostaje idealistički i dijalektički, iako bez spekulativne dovršenosti kakvu će kasnije zadobiti kod Hegela. Perović Humboltu pristupa kao filozofu jezika u dominantno-idealističkom i evidentno-spekulativnom značenju, što tekst jasno diferencira od već postojećih empirističkih i strukturalističkih čitanja Humbolta u lingvistici XX vijeka. Aksiološko-filozofski novum Perovićevog teksta ogleda se u tome što je Humbolt vraćen filozofiji, i to prevashodno filozofiji duha, istovremenim nadilaženjem njegovog redukovanja na preteču strukturalizma ili (etno)lingvistike.

Teorijsko žarište Humboltove filozofije jezika raskriva se u tenziji između apriornog i povijesnog karaktera jezika – promjenljivog, genetički i organski oblikovanog – kroz život naroda. Centralna teza teksta ukazuje da je Humboltovo razumijevanje jezika određeno fundamentalnim naponom između apriornog i povijesnog karaktera jezika. S jedne strane, jezik je kod Humbolta neposredno utemeljen u ljudskom umu, kao „instinkt uma“ i organ unutrašnjeg bitka čovjeka; s druge strane, on je povijesno dinamičan, genetički i organski oblikovan. Otuda slijedi čitav niz Humboltovih krucijalnih određenja: „jezik je istovremeno nužan i promjenjiv, unutrašnji i spoljašnji, individualan i

kolektivan“. Iako je svojim dijalektičkim pristupom jeziku Humbolt preteča Fihteu i Šelingu, pri čemu postupno primjenjuje platoničku dijalektiku (*dihairesis i sinagoge*) da bi raščlanjivao i sintetizirao živo tkivo jezika, Perović ipak naglašava da je „Humbolt utemeljio filozofiju jezika ne samo filozofskim načinom pitanja o biti jezika, nego i time što je – kao čovjek dijalektičke kulture mišljenja – razumio da se bit jezika kao duhovne djelatnosti mora moći pokazati kao proces, promjena, kretanje, rad, subjektivnost, prelaženje u drugost i svrhovitost. Same po sebi, te odredbe nužno vode otkrivanju i mišljenju opreka u jeziku. Te su opreke: djelatnost – predmetnost, životnost – stvarstvenost, individua – kolektiv (narod, čovječanstvo), sloboda – nužnost, govor – jezik, jezik – mišljenje, zakonomjernost – stihija, kontinuitet – diskrecija, objektivnost – subjektivnost i nepokretnost – pokretnost“ (str. 122).

Granica ove pozicije postaje vidljiva upravo tu. Apriornost jezika ostaje transcendentarno postulirana, ali ne biva dijalektički posredovana njegovom poviješću. Time Humboltova misao ostaje između Kantovog transcendentalnog apriorizma i istorističkog horizonta svoga vremena. Ta granica se kasnije očituje u kružnim objašnjenjima odnosa jezika, duha i naroda, kao i u nemogućnosti da se pojmovno razriješi odnos nužnosti i istorijskog nastajanja. Uprkos tome, Humboltovo razumijevanje jezika ostaje izuzetno snažno u svojoj pozitivnoj formulaciji. Jezik je činilac ljudskog postojanja u najstrožem smislu: čovjek je čovjek samo zahvaljujući jeziku, ali jezik može nastati samo ako je čovjek već čovjek. Dakle, jezik je organ unutrašnjeg bitka čovjeka, inherentni dar ljudskog duha, a ne jednostavna kulturna tvorina. Ova kružna struktura ne ukazuje na logičku grešku, već na ontološku činjenicu, da se jezik i čovjek uzajamno pretpostavljaju kao dvije strane iste duhovne stvarnosti. Iz ove perspektive, jezik se razumije kao spontana, samodjelatna emanacija

duha. On nije mehanički proizvod kulture, već organski proces u kojem se artikulišu misaone i izražajne moći čovjeka. Pojam organizma ovdje ima presudnu ulogu, dočim se jezik određuje kao strukturirana cjelina čiji su dijelovi funkcionalno povezani i podređeni svrhovitosti cjeline. Jezik kao organ, nije oruđe (*Werkzeug*), već organ duhovne djelatnosti.

Pripisujući mu pojmove *sistem i djelatnost*, Humbolt razlikuje jezik kao sistem, kao organizovanu cjelinu elemenata koji čine komunikativnu funkciju, od jezika kao djelatnosti koja je proces stvaranja značenja (*Spracherzeugung*). Ovo shvatanje dobija svoju najprecizniju formulaciju u pojmu unutrašnje forme jezika (*innere Sprachform*). Unutrašnja forma nije ni gramatička struktura, ni psihološka dispozicija, već princip duhovne djelatnosti kojim se zvuk uzdiže do misli, a pojmovi povezuju u sistematsku cjelinu. U njoj se artikuliše odnos jezika i mišljenja u dijalektičkom posredovanju, bez mogućnosti redukcije jednog na drugo. U svojoj specifičnoj ulozi za svaki jezik, iako nije logička ni psihološka pojedinačno, ova unutrašnja forma jezika, sintetišući intelektualno i duhovno, – izražava „duhovnu nastrojenost“ naroda i omogućava oblikovanje svijeta predstava. U povijesno-genetičkoj ravni, jezik se razvija i kroz interakciju naroda, tradicije i kontakta među jezicima, da bi se usavršavanjem i konkretnim jezičkim brušenjima reflektovao istorijsko-procesni aspekt jezika, čime se, međutim, ne stvara bit jezika, već se samo konkretizuje. Iz toga proizlazi i Humboltov odgovor na pitanje mnoštva jezika i jedinstva mišljenja. Da različiti jezici ne proizvode različite umove, već različite artikulacije iste duhovne moći, izražavajući različita viđenja svijeta, prema Humboltu, pokazuju njegova promišljanja relacije jezika i nacije, pri čemu povezuje individualnost, kolektivnost i totalitet ljudskog roda kroz koncept „nacionalnog duha“. Nacija je duhovna forma čovječanstva, dok je jezik njen najekspresivniji

izraz koji se razvija u okviru naroda, ali sadrži i element univerzalnog mišljenja – opšte ljudske spoznaje. Time se aktivno modeluje i svijet, sa svojstvima medijativnog posredovanja, oblikovanja i interpretacije stvarnosti svijeta života i svijeta prirode. Svaki jezik daje specifično „jezičko viđenje svijeta“ (*Weltansicht/Weltanschauung*), uz aktivno sukonstituisanje stvarnosti. Međutim, iako je ljudska subjektivnost u jeziku posredovana kolektivnom i kulturnom subjektivnošću, Humbolt, poput Kanta, nailazi na problem kako noumenalna izvornost jezika postaje fenomenalna kroz jezik. Dok „duh naroda“ i „jezička svijest“ stvaraju kružni, ali ipak produktivan model za razumijevanje jezika, dotle tradicionalni karakter jezika ukazuje da je noumenalni izvor jezika nespoznatljiv, što znači da njegova tvrdnja ostaje filozofska spekulacija, što unutrašnjoj formi jezika omogućava da se u raznolikosti jezika prepozna jedinstvo ljudskog duha, bez hijerarhije među jezicima i bez pretpostavke „izvornijeg“ ili „prvobitnijeg“ jezika. Upravo tu se ponovo pokazuje granica Humboltove pozicije: „povijest objašnjava oblikovanje jezika, ali ne uspijeva da pojmovno utemelji njegovu nužnost“. Noumenalni izvor jezika ostaje pretpostavljen, ali ne i filozofski zahvaćen. Stoga, kao forma nadiskustvene ljudske sposobnosti, jezik i kroz najjednostavniju riječ posreduje cjelinu jezičkog sistema, dok svaka misao i jezički element odražavaju mogućnost ljudskog uma. Dakle, jezik nije ni božanski ni prirodni fenomen, već izraz ljudskog duha, pri čemu Humbolt stavlja jezik i mišljenje u dijalektički odnos – „jezik oblikuje mišljenje, a mišljenje se izražava jezikom“. Humboltova filozofija jezika, stoga, zauzima graničnu i prelaznu poziciju. Ona jasno razara instrumentalna i empiristička shvatanja jezika, uvodi pojam unutrašnje forme i afirmiše jezik kao živu, samodjelatnu realnost duha, ali ne uspijeva da dijalektički sjedini apriorno i povijesno u spekulativno jedinstvo.

Njena snaga ne leži u sistemskoj dovršenosti, već u otvaranju prostora za kasniju spekulativnu artikulaciju problema jezika.

Ne priznajući da jezik može biti objašnjen samo svjesnim stvaranjem ili istorijskom evolucijom, Humbolt balansira između kantijanskog apriorizma i istorističkog mišljenja, istovremeno tragajući za unutrašnjom genetičkom konzistencijom jezika u čovjeku, dopuštajući istovremeno njegov razvoj kroz istorijski pristup. Dakle, dok Humbolt preuzima ideju apriornosti, ne uspijevajući je istorijski posredovati, Perović jasno pokazuje, ne samo to da bi spekulativna dijalektika (*an sich – für sich – für uns*) trebala omogućiti ontološko rješenje problema jezika kao istovremeno nužnog i povijesnog, već i to da Humbolt za taj korak nije bio spreman. Na to ukazuje poimanje unutrašnje forme jezika (*innere Sprachform*), koja nije eksplicitno definisana kod Humbolta, što je izazvalo višedecenijske rasprave. Riječ je o principu kao tvoračkom procesu duhovne, formativne snage jezika koja oblikuje zvukove u artikulisanu govornu materiju, izgrađujući je u pojmove i misli, i objedinjujući ih u jedinstvenu sistematsku cjelinu. Perović navodi esencijalnu misao: „Formu jezika čini ono postojano i jedinstveno u djelatnosti duha koje uzdiže artikulirani zvuk do izražavanja misli, uzeto u cjelini svojih veza i sistematičnosti“ (str. 158–159). Naspram spoljašnje forme (*äußere Sprachform*) sa materijalnim aspektima jezika, poput fonetike, zvuka, konkretnih gramatičkih oblika, stoji unutrašnja forma kroz logičko-psihičku organizaciju jezika, imanentnu jeziku, koja omogućava jezičko mišljenje i izražavanje svijeta. Koliko prati filozofsko-jezičko nasljeđe, Humbolt ga također i prevazilazi stavom da jezik nije samo komunikacija ili logika, već živ, tvorački proces duha. Proučavanje unutrašnje forme omogućava poređenje jezika, srodnih ili nesrodnih, kako bi se razumjelo što je univerzalno u jeziku, a što je specifično i idiomatsko. Ako se ima u vidu da su

svi jezici ravnopravni, da nijedan nije „prvobitan“ ili „izvorniji“, unutrašnja forma pomaže, kako ukazuje Perović, da se vidi jedinstvo ljudskog jezika u različitostima. U tom smislu, značaj ove filozofije ne iscrpljuje se u onome što Humbolt eksplicitno kaže, već i u onome što njegova misao naslućuje, ali ne može do kraja pojmiti. Upravo ta nedovršenost čini Humboltovu poziciju filozofski produktivnom, jer, ona stoji kao nužna karika između antropološkog uvida i spekulativne dijalektike jezika.

Perovićeva hermeneutizacija Humboltove filozofije jezika predstavlja primjer dosljednog razumijevanja i interpretacije u duhu hegelijanskog pristupa njegovoj lingvistici, koju skupno karakteriše pristup jeziku iz filozofski simultane ontološke, antropološke i povijesne perspektive. U tom kontekstu, Perović svojim uvidima, ne samo da tumači Humbolta, – on ga filozofski prevazilazi, ostajući mu pritom duboko vjeran. Značaj ove Perovićeve rasprave ne ogleda se samo u tome šta Humbolt kaže, već šta nije mogao da misli unutar vlastitog misaonog horizonta. Naime, Perović i pored Humboltovih dubokih promišljanja o jeziku kao kreativnom, kulturnom i spoznajnom fenomenu, ukazuje na epistemološke probleme, kao što su kružna objašnjenja i nespoznatljivost transcendentnog, a potom i moguće kritike lingvističkog determinizma.

O Fihteovom pitanju o jeziku

U Perovićevoj rekonstruktivnoj hermeneutici Fihteove filozofije jezika, Fihte se pojavljuje kao mislilac koji jezik misli ontološki i normativno, ali ga ne uspijeva pojmovno, povijesno i intersubjektivno posredovati. Time jezik, uprkos njegovom uzdizanju u sferu slobode, ostaje sekundarni izraz uma, a ne konstitutivni moment njegove stvarnosti, čime se određuje cjelokupna Fihteova pozicija.

Polazeći od kantovskog transcendentalnog okvira, Fihte se, za razliku od Kanta, odmah orijentiše prema jeziku kao ontološkoj kategoriji. Filozofskom dedukcijom nužnog porijekla jezika iz slobode uma, on jasno razlikuje ontološko pitanje mogućnosti jezika od genealogijskog pitanja njegovog nastanka. Jezik se tako ne pojavljuje kao kulturni ili prirodni proizvod, već kao čin „samorazotkrivanja slobodnog uma“: ako je čovjek slobodno i umno biće, onda jezik mora biti moguć. Ovo razlikovanje predstavlja jednu od najmarkantnijih tačaka Fihteove filozofije jezika. Iz te perspektive, jezik je shvaćen kao izraz misli putem svojevoljnih znakova, čija je funkcija označavanje mišljenja. Svojevoljnost (*Willkürlichkeit*) ovdje ne znači proizvoljnost, već slobodnu, svjesnu i normativno obaveznu odluku uma da se izrazi. U tom smislu, znak nije konvencionalan u sosirovskom smislu (*arbitrarité*), već ukorijenjen u ethosnoj strukturi subjektivnosti. Jezik se pojavljuje kao čin odgovorne komunikacije misli, a ne kao neutralno sredstvo razmjene informacija. Njegovo određenje jezika stoji kao „izraz naših misli putem svojevoljnih znaka“, čija je svrha označavanje misli, a ne samosvrhovito djelanje. Odražavajući tako ljudsku volju i slobodu, znakovi nisu prirodni, već slobodno postavljeni.

Ova Perovićeva analiza pokazuje Fihteovu reduktivnu strategiju, prema kojoj se on fokusira na jezik kao nužan filozofski fenomen, ali ne i svojstvu društveno-praktičkog ili povijesnog procesa. Njegovo ograničenje je, dakle, u apsolutnoj primjeni filozofskog apriornog principa, čime se zanemaruju sociolingvističke ili kulturne dimenzije jezika, čime, ne samo da se ispostavlja uvid da je redukcija evidentno obilježje Fihteove pozicije: jezik je apsolutno utemeljen u apriornoj strukturi uma, ali mu se ne priznaje vlastita povijesna i društvena realnost. Ta redukcija ne leži u negiranju jezika, već u njegovom svođenju na funkciju izraza već konstituisanog mišljenja. Posljedica toga je da jezik,

iako ontološki nužan, ostaje filozofski derivativan. To se filozofski evidentira da je pojam jezika ontološki, a ne semantički, da je transcendentalan, a ne sociološki, da je normativan, a ne deskriptivan. Jezik kod Fihtea nije nastao jer je tako moglo biti, nego jer je moralo biti, ukoliko čovjek hoće da bude slobodno, umno i intersubjektivno biće. Iz aksiološke perspektive, jezik kod Fihtea vrijednosno je fundiran kao izraz i produženje slobode. Kao ontološki izvor jezika, sloboda je uslov nastanka jezika, jer slobodan um mora izraziti misli. Znak kao sredstvo mišljenja je svojom „svojevoljnošću“ alat, ne determinirani prirodni izraz.

Dakle, Perović insistira na razlici između njegove svojevoljnosti kao izraza slobode i konvencionalnosti znaka. Ova nape-
tost postaje naročito vidljiva u Fihteovoj tezi da je mišljenje moguće i bez jezika. Time se Fihte svjesno razilazi s Herderom, Hamannom i Humboldtom, ali istovremeno ulazi u sukob s vlastitim idealizmom. Ako je um samoproizvodan, a jezik proizvod uma, postavlja se pitanje kako je moguće da jezik ne učestvuje u samoj konstituciji mišljenja. Upravo ovdje se pokazuje granica kantijanskog horizonta, prema kojoj jezik ne dopijeva do statusa duhovne moći, već ostaje tehnički izraz već gotove racionalnosti. Fihteovo razdvajanje jezika i mišljenja povod je za Perovićev oštar kritički pristup kojim on precizno pogađa problem: ako je um samoproizvodan, a jezik proizvod uma, kako je moguće da jezik ne učestvuje u samoj konstituciji mišljenja? Ovdje se hermeneutičkim motrenjem očitava granica kantijanskog horizonta u kojem Fihte ostaje zarobljen; dok je um transcendentalan uslov, jezik ostaje sekundarni izraz, što u vrednosnom kontekstu ima ozbiljne posljedice, jer jezik gubi status duhovne moći i postaje tehničko sredstvo komunikacije. Normativna dimenzija jezika kod Fihtea time biva paradoksalno osiromašena. Iako je jezik zamišljen kao etički čin slobode, njegovo isključenje iz konstitucije

mišljenja dovodi do gubitka njegove ontološke težine. Nasuprot tome, hegelijanska pozicija, koja se u Perovićevom čitanju pojavljuje kao implicitni kriterij, pokazuje da je jezik moment objektivacije duha, a ne njegov naknadni izraz.

Kulminacija Fihteovog problema nastaje u pokušaju prelaza s ontološkog pitanja porijekla jezika na temporalno-povijesno pitanje njegovog nastanka. Ovdje se pokazuje metodološki slom: ono što je započeto kao transcendentalna dedukcija preobražava se u spekulativnu antropologiju i proto-lingvistiku. Pojam „povijesti jezika a priori“ ostaje neodrživ jer Fihte ne raspolaže teorijom posredovanja između pojma i vremena, slobode i povijesti, transcendentalnog i empirijskog. Ovaj neuspjeh nema karakter teorijske greške, već filozofske drame. Pitanje je otvoreno s punom snagom – kako jezik može biti slobodno djelo uma – ali se unutar vlastitih pretpostavki ne može riješiti. Upravo u toj tački Fihteova filozofija jezika dobija svoju trajnu vrijednost: ne u odgovorima koje nudi, već u problemu koji postavlja i koji će tek kasnija spekulativna dijalektika moći pojmovno zatvoriti, u pitanju koje je on otvorio: kako je jezik moguć kao slobodno djelo uma, a ne kao prirodni ili konvencionalni mehanizam?

Perović ovo čitanje Fihtea vodi bez apologetike i bez retroaktivnog nasilja. Njegova hermeneutička preciznost ne poništava Fihteovu poziciju, već je postavlja u njen istinski filozofski domet: kao nužnu, ali nedovršenu etapu u razvoju filozofije jezika, na granici između transcendentalnog idealizma i spekulativne misli.

O Hegelovom spekulativnom poimanju jezika

U interpretaciji Hegelovog spekulativnog pojma jezika Milenko Perović polazi od temeljne teze da jezik kod Hegela nije ni sredstvo komunikacije, ni ontološki transcendens, ni puka tradicija, već procesualno, imanentno i teleološko

ozbiljenje duha. Jezik ne stoji izvan duha niti mu prethodi, ali ga ni ne nadilazi; on je moment samorazvijanja svijesti u njenom povijesnom i pojmovnom kretanju. Ova teza nije izvedena jednostrano, već je višestruko argumentovana: fenomenološki, psihogenetski i semiotički, pri čemu se dosljedno suprotstavlja savremenim redukcionizmima jezika.

Polazeći od dijaloga s Hajdegerom i Levitom, Perović najprije kritički razgraničava Hegelovu poziciju od ontološkog hipostaziranja jezika. Dok Hajdeger jeziku pripisuje samodjelatni ontološki status, tvrdeći da „jezik govori“, a da je čovjek tek njegov „sudionik“, Perović pokazuje da takav pristup, iako nastoji izbjeći instrumentalizaciju jezika, zapravo samo obrće odnos instrumentalnosti, da čovjek postaje sredstvo jezika. Time se jezik odvajava od mišljenja, svijesti i antropološke dimenzije, te se pretvara u samoreferencijalni ontološki entitet. Nasuprot tome, Levitova humanistička korekcija, iako ublažava ovaj ontološki *pathos*, ostaje nedovoljno radikalna, jer ne zahvata spekulativnu nužnost jezika u razvoju duha. Kritika teze o jeziku kao autogenerativnoj instanci, da je jezik taj koji proizvodi samoga sebe (*generatio aequivoca*) – filozofski je oštra i legitimna. Posebno je jak argument da Hajdeger, iako kritikuje instrumentalizaciju jezika, samo preokreće odnos instrumentalnosti, čineći čovjeka instrumentom jezika, što je ozbiljna i često zanemarena primjedba. Stoga, Perovićevo uvođenje Karla Levita teorijski je opravdano i dobro odmjereno, čime korektno pokazuje, s jedne strane snagu i granice Levitovog čitanja Hegela, kao i kad ističe da Levit ipak ne ide dovoljno daleko u radikalnosti Hegelovog pitanja o jeziku: „Levit drži – s uvjerenjem da dokučuje bit Hegelovog stava – čovjek je kuća jezika; jednako i jezik je kuća čovjeka“. „Jezik i čovjek“ – zaključuje on – „dom su vlastite uzajamnosti!“ (str. 188). Perović stoga rehabilituje Hegelovo shvatanje jezika kao filozofski dublje i

koherentnije, prema kome je jezik „imanentan duh-u-kretanju“, a ne hajdegerovska kuća bitka, ni njegov gospodar. U tom kontekstu Hegelovo poimanje jezika pokazuje se kao izrazito procesualno. Jezik nije gotov sistem, već se razvija zajedno s razvojem svijesti: od opažaja, preko predstave, do mišljenja. Time se izbjegava svako ontološko fetišiziranje jezika. Jezik nije autonomna supstanca, nego manifestirajuće ozbiljenje duha – način na koji duh dolazi do sebe kroz objektivaciju misli. Ova teza ima i jasnu aksiološku dimenziju, koja nas upućuje na to da jezik nije neutralan alat, već kulturna, etička i spoznajna praksa u kojoj se oblikuje ljudska samosvijest.

U svojoj programatsko-polemičkoj intoniranosti, Perovićev (kon)tekst pokazuje da ne smjera na neutralnu rekonstrukciju Hegelovog pojma jezika, već snažno normativno tumačenje sa dvostruko realizovanom ambicijom, s ciljem temeljnog osporavanja Hajdegerovog poimanja jezika, posebno njegov ontološki *pathos* i tezu o jeziku kao „kući bitka“. U istom misaonom izvođenju Perović rehabilituje Hegelovu spekulativnu koncepciju jezika kao filozofski dublju, koherentniju i teorijski plodniju, uvjerljivim insistiranjem da je Hegelovo poimanje jezika: procesualano (jezik je proces jezika), teleološko (njegovo kretanje prema vlastitom pojmu) i imanentno-spekulativno (jezik je ozbiljenje duha). Posebno je vrijedno naglašavanje dijalektike u njenoj generičkoj kauzalnosti: od opažaja ka predstavi, od predstave ka opštoj predstavi, od opšte predstave ka znaku iz kojeg slijedi jezički znak i, na kraju, jezik kao sistem. Ovim se jezik vraća u živi razvoj svijesti, a ne ostaje ontološki fetiš. Teza da je jezik „manifestirajuće ozbiljenje duha“ dobro pogađa središte Hegelove pozicije.

Implicirajući aksiološku pouku da jezik nije neutralni alat niti apstraktni transcendens, već kulturna, etička i spoznajna praksa koja oblikuje čovjeka i duh, Perović u stvari pokazuje da je za

Hegela jezik manifestacija duha, njegov instrument i sredstvo samospoznaje: „Hegelovo poimanje jezika je *par excellence* spekulativno. Spekulativni način mišljenja nalaže sâma *duhovna bit jezika*, jednako kao i *jezička manifestnost duha*. Duh sebe spoznaje i izgovara u jeziku, *jezik govori duhom!*“ (str. 189) U tom pravcu, kao simultani instrument spoznaje za oblikovanje svijeta, i kao sredstvo samospoznaje duha, Hegelov jezik kao proces ne može biti redukován na puko sredstvo komunikacije, niti na pasivnu tradiciju. Naime, sintezom glavnih uloga jezika, Perović ovdje dolazi do uvida da jezik nije izolovan fenomen, nego manifestacija duha, da kroz jezik duh dolazi do spoznaje sebe. Četiri spekulativna pitanja jezika kod Hegela, kako zaključuje ovdje Perović, su: *fenomenološka dijalektika jezika* (jezik u iskustvu svijeta); *psihogenetski razvoj jezika* (psihologijsko pitanje jezika – jezik u svijesti); *antropološka materija jezika* (kao leksika); i *formalitet formi jezika* (gramatika i struktura). Perović ističe da su treći i četvrti moment samo smjer mogućih odgovora, dok prva dva momenta kao dalji predmet autorovih promatranja u ovoj studiji, otkrivaju fundamentalni spekulativni pokret jezika, pri čemu „duh kroz jezik sebe prepoznaje i oblikuje“. Dakle, Perović ovdje u krajnjem pokazuje da ispravna interpretacija Hegelovog jezika zahtijeva razumijevanje spekulativnog konteksta – *jezik je živ proces kroz koji duh dolazi do sebe*. Razdvajanjem logičkih i konceptualnih napetosti, Perović je u stvari pokazao kako se jezik kod Hegela ocrtava ne samo kao dio spekulativnog procesa duha, već je u svojstvu razumijevanja svijeta i samospoznaje čovjeka – u filozofsko-aksiološkoj ravni – pokazao i vrednosnu dimenziju jezika kao manifestaciju duha, to jest da jezik kao prvo ontološko i gnoseološko sredstvo ima i imanentno-duhovni karakter.

U svom podtematu „Fenomenologijsko poimanje jezika“, Milenko Perović je metodološkim zahvatom najprije markirao

legitimnu filozofsko-kritičku distancu naspram „analitičkih vodiča“. Naime, on je svojim odnosom prema Volfgangu Velšu i ideji „povratka Hegela“ preko analitičke filozofije – metodološki jasno i filozofski dosljedno artikulirao zahtjev da se odlučno odbije epistemološka i hermeneutička pretpostavka da je Hegela moguće ili potrebno razumjeti – „reformulisati“ analitičkom aparaturom. Iako se analitičkom filozofijom mogu retroaktivno prepoznati srodni problemi, njome se ipak ne može razumijevati bit spekulativne filozofije. Perović ovdje argumentativno ukazuje da je Hegelova *Nauka logike* već sama „najfascinantnija logička struktura“, da nije puka apologija, nego filozofski stav koji nam govori da logika spekulativnog pojma nije deficitarna verzija moderne logike, nego drugačiji tip racionalnosti. U tom smislu, prema Peroviću: „Jednako, smisao Hegelovih kapitalnih stavova o jeziku valja neposredno tražiti u njegovim djelima. Smisao im je moguće dokučivati dvojnom misaonom strategijom: *jednom*, rekonstrukcijom pitanja o jeziku s obzirom na cjelinu Hegelove filozofije; *drugom*, rekonstrukcijom pitanja o jeziku kod Hegelovih prethodnika (Haman, Herder, Kant, Humbolt i Fihte) i pitanja o jeziku u savremenoj filozofiji jezika i lingvistici“ (str. 192). Naime, Perović je, s jedne strane, u potpunosti konzistentan s hegelijanskom tradicijom (Hyppolite, Fulda, Pippin), ali se, s druge strane, svjesno suprotstavlja filozofski-dušebrižnim „mostograditeljima“ između analitičke i spekulativne filozofije.

Vrhunac Perovićeve interpretacije nalazi se u tvrdnji da *Fenomenologija duha* nije samo epistemologija svijesti, nego najdublja filozofska rasprava o jeziku u zapadnoj tradiciji. Ova radikalna teza u tekstu je dosljedno argumentovana. Jezik se ne pojavljuje kao naknadni medij iskustva, već kao imanentna struktura same svijesti od njenog prvog javljanja. U tom smislu Perović uvodi pojam slovesnosti kao spekulativni pojam identiteta

jezika, mišljenja i svijesti. *Slovesnost* omogućuje da se prevaziđu instrumentalna shvatanja jezika, psihologističke redukcije svijesti i atomizacija jezičkih struktura, te da se jezik misli kao ontološko-gnoseološki čin. On ovdje minuciozno uočava: „Prva pojava jezika u izvjesnosti neposrednog znanja o predmetu, o bitku stvari je *iskazivanje* čiste *jestestvenosti* bitka kao predmeta: „to jeste“. *Slovesnost* je *majka ontologije*! Jezik je *prvi ontolog*! Jezik *iskazuje* neposrednost znanja o sebi kao čistu *jestestvenost* Ja: „*Ja jesam*“. Jezik je *prvi gnoseolog*!“ (str. 194) Iako retorička, u svojoj iskaznoj snazi, ova formulacija je filozofski opravdana, jer pokazuje da: pojam bitka (to jeste) i pojam Ja (ja jesam) nastaju u jezičkom činu, a ne prije njega; kao što se pojam slovesnosti kao spekulativni pojam ovdje funkcionalizuje i kao objedinjujući pojam identiteta mišljenja, govora i svijesti.

Analizom čulne izvjesnosti Perović pokazuje kako se jezik pojavljuje već u najranijem obliku svijesti. Prvi jezički iskazi („to jeste“, „ja jesam“) nisu deskripcije prethodno datog bitka ili subjekta, već čini u kojima se bitak i Ja tek konstituišu. Pojmovi „ovdje“ i „sada“ (*hic et nunc*) razotkrivaju dijalektiku neposrednosti: ono što se želi zadržati kao pojedinačno i neposredno, nestaje čim je oslovljeno, a opstaje samo u opštosti. Jezik se ovdje pokazuje kao viša misaonost od čulne izvjesnosti – kao sila koja razgrađuje iluziju neposrednosti i prisiljava svijest na posredovanje. U tom procesu Perović razlikuje dvije suprotstavljene, ali komplementarne sile: *centrifugalnu silu jezika*, koja rastvara neposrednost u opštost, i *centripetalnu silu mišljenja*, koja nastoji fiksirati ono pojedinačno i neposredno. Njihov misaoni rivalitet čini samu strukturu svijesti. Bez jezika, čulna izvjesnost ne bi mogla preći u viši oblik spoznaje; bez mišljenja, jezik bi se rasuo u apstraktnu opštost. Fenomenologija duha se time pokazuje kao fenomenologija jezika, unutar koje su forme svijesti uvijek ujedno forme oslovljavanja, imenovanja i pojmovnog posredovanja. U

tome se ogleda duboka antinomičnost svijesti kao čulne izvjesnosti, koju može držati u (samo)svijesti samo (njena) centripetalna misaona moć izvjesnosti. Naime, čulna izvjesnost vjeruje da neposredno opaža stvari „ovdje i sada“. Primjer: „ovdje je kuća“. Stoga, prema Peroviću: „S neizmjernom zahvalnošću i – isto tako – s neizmjernom nezahvalnošću ljudsko biće ima se odnositi prema centripetalnoj misaonoj sili čulne izvjesnosti! Kad nje ne bi bilo, čulna izvjesnost ne bi mogla fiksirati ništa čulno“ (str. 197). Svojim heuristički plodnim promišljanjima Perović je pojasnio zašto Hegelovo poimanje čulne izvjesnosti mora propasti, ali i zašto mora opstajati kao momenat viših formi svijesti. A potom: „Jezik ne može biti drugačijim nego *opštim*, dakle *misaonijim od misaonosti čulne izvjesnosti!* *Viša misaonost jezika* pokazuje se u tome da „s ramena ove *prve misaonosti* odlučuje da se ono neposredno kao neposredno može zamisliti, ali ne može *izreći!* Jezik je ‘ono istinitije’ od prve misaonosti čulne izvjesnosti, jer – kao viša misaonost – *izriče* ono *opšte* čulne izvjesnosti kao njezinu *bit!*“ (str. 197–198).

U nastavku, u okviru psihogenetske i semiotičke analize, Perović precizno diferencira Hegelovu spekulativnu filozofiju jezika od De Sosirove lingvistike. Dok je De Sosiroma diadička struktura znaka konstitutivna za naučni projekt lingvistike, ona postaje problematična tek kada se neopravdano uzdigne u ontološku teoriju jezika. Kod Hegela jezik nije izdvojen sistem, već moment cjeline duha. Hegelova psihologija pritom nije empirijska, nego spekulativna teorija subjektiviteta, u kojoj se jezik pojavljuje kao nužan oblik objektivacije misli. Razmatranjima u podtematskom okviru *Psihologijska spekulativna semiotika i jezik*, Perović je sučeljavanjem Hegela i De Sosiroma došao do precizne diferencijacije nivoa, najprije svjesnim dobijanjem onog što dominira velikim dijelom savremene literature u traganju za „prethodnicima strukturalizma“, a potom

i dosljednim razlikovanjem lingvističkog predmeta (*langue* kao samosvojne cjeline), od filozofskog pojma jezika (jezik kao moment duha). Perović korektno pokazuje da su Špicerova i Velšova poređenja heuristički zanimljiva, ali filozofski ograničena; čak i tamo gdje se javljaju formalne sličnosti (bilateralnost znaka, diferencijalni karakter smisla, sistematika), razlika nije kvantitativna nego strukturalno-ontološka. Perović, nadalje, ispravno insistira da De Sosirova diadička forma nije „pogrešna“, već je konstitutivna za naučni projekt lingvistike. Problem nastaje tek kada se ona neopravdano uzdigne u ontološku teoriju jezika. Dok je kod Hegela jezik nerazdvojiv od cjeline duha, kod De Sosira je izdvojen iz cjeline jezičke djelatnosti da bi bio naučno obradiv. Jedan od najvažnijih doprinosa- uvida Perovića ovdje je insistiranje na tome da je psihogeneza jezika ono što lingvistika nužno mora suspendovati, a filozofija mora tematizovati. Naime, na osnovu razlikovanja naučnog razumskog mišljenja (*Verstand*) i spekulativnog umnog mišljenja (*Vernunft*), on potpuno hegelijanski tvrdi da se filozofija jezika ne može zasnivati bez psihogeneze jezika, što je i izuzetno aktualizuje u odnosu savremene redukcije jezika naspram komunikacijskog koda, biološke funkcije i formalnog sistema. Da bi se izbjegla česta pogreška razumijevanja Hegelove semiotike kao preteče psihologizma, Perović ukazuje da se mora precizno razgraničiti to da Hegelova psihologija nije empirijska psihologija, nego spekulativna teorija subjektiviteta duha. Time se izbjegava česta pogreška čitanja Hegelove semiotike kao preteče psihologizma, pri čemu treba imati u vidu da se „*Fenomenologijsko* razumijevanje jezika temelji na raskrivanju diferencije pojedinačne predmetnosti i opštosti jezičkog oslovljavanja“ (str. 207). S druge strane, u datoj dia-logičnosti fenomenologije i psihologije potrebno je ukazati, ne samo na podudarnosti između fenomenologijskog razvoja svijesti i

psihologijskog razvoja inteligencije, već i na to da je psihologijska analiza jezika rekapitulacija fenomenološkog puta na višem nivou apstrakcije. Ovdje je uspješno naglašeno preciznom razradom strukture inteligencije (opažajna – predstavna – misaona), da *spoljašnje* jeste uslov, ali ne i princip opažaja, za razliku od *duha* kao principa i nosioca jezičke artikulacije. Dok se De Sosirom diadičkom strukturom jezika dolazi do distinkcije jezika (*langue*) i govora (*parole*), pri čemu se uklanjanjem fizičkih, psihičkih i socijalnih faktora jeziku pristupa apstraktno, dotle je misaona forma kod Hegela kvadruplicitet, koji sadrži: opažaj (*Empfindung*), pažnju (*Aufmerksamkeit*), predstavu (*Vorstellung*) i misao/um (*Vernunft/Geist*). Time uviđamo da Hegelovo istraživanje jezika ne samo da uključuje psihogenetski, antropološki i fenomenološki kontekst, već i nadilazi lingvističku apstrakciju De Sosira. Dakle, Hegel psihologiju shvata spekulativno – kao filozofiju subjektivnog duha, pri čemu teorijski duh sadrži inteligenciju koja spoznaje svijet kroz tri forme: kroz opažaj (direktni kontakt s predmetom), kroz predstavu kao refleksiju i unutrašnje oblikovanje opažaja (sjećanje, uobrazilja, pamćenje) i posredstvom mišljenja (sinteza subjektiviteta i objektiviteta – ono što mislimo postaje objektivno). Razrada uloge uobrazilje, pamćenja i znaka pokazuje da znak kod Hegela nije puki konvencionalni odnos, već ontološki događaj u kojem se duh opredmećuje. Iako sadržaj označavanja može biti proizvoljan, sama moć označavanja nije proizvoljna, nego zakonita i pojmovno utemeljena. Time Perović utemeljuje ideju spekulativne semiotike, koja predstavlja ozbiljnu alternativu savremenim redukcijama jezika na komunikacijski kod, biološku funkciju ili formalni sistem. Govoreći o uobrazilji i stvaranju znakova, Perović kod Hegela razlikuje tri vrste uobrazilje: reproduktivnu – sa formalnom reprodukcijom slike; asocijativnu koja stvara opšte predstave iz

pojedinačnih; i simbolizirajuću ili produktivnu koja tvori znakove (potpuno proizvoljne) i simbole koji održavaju određenu sličnost s opažajem. Dok jezik nastaje iz produktivne uobrazilje i pamćenja, prelazeći od slike do znaka, riječ odražava konkretni izraz misli, daje mislima „vrijednu i istinsku egzistenciju“. Da bismo mislili i komunicirali, neophodna je transformacija „subjektivne misli u objektivni znak“, – što čini bit jezika, koji nije „nastao“, nego se opažaj već odvija u horizontu buduće jezičnosti. Kao što je ovdje potrebno primijetiti da bi tvrdnja o spekulativnoj lingvistici mogla biti dodatno razrađena u istraživačkom aspektu, a ne ostati implicitna, također je uočljivo da jedan od centralnih teorijskih doprinosa ovog Perovićevog dijela kritike jeste utemeljenje spekulativne semiotike na osnovu dijalektike predstave.

U cjelini, Perović pokazuje da se Hegelov pojam jezika može razumjeti samo u okviru spekulativnog konteksta njegove filozofije duha. Jezik nije ni samosvojni ontološki entitet, ni puki instrument, već živ proces kroz koji duh dolazi do sebe. Vrijednost Hegelove filozofije jezika ne leži u zatvaranju pitanja, nego u njegovom podizanju na najviši pojmovni nivo, prema kojem se jezik misli kao imanentna moć duha, u kojoj se istovremeno odvijaju razumijevanje svijeta i samospoznaja čovjeka.

O Perovićevim osvrtima na Hajdegerovu kritiku Aristotelove i Humboltove filozofije jezika

U svojim osvrtima na Hajdegerovu kritiku Aristotelove i Humboltove filozofije jezika, Milenko Perović nudi jedno od teorijski najuravnoteženijih i metodološki najpreciznijih poglavlja svoje knjige. Polazeći od jasne rekonstrukcije Hajdegerovog radikalnog zaokreta u filozofiji jezika – od antropo-

centričnog i instrumentalnog razumijevanja prema ontološkom poimanju jezika – Perović istovremeno iscertava ključne problemske koordinate cjelokupne tradicije filozofije jezika, od Aristotela do savremenih lingvističkih i filozofskih teorija.

Perović najprije identifikuje unutrašnje neusaglašenosti i nedosljednosti Hajdegerove terminologije i metodologije. Pokušaj da se jezik misli „iz njega samoga“, kroz pojmove *Sage* i *Zeigen*, tumači se kao teorijski ambiciozan, ali filozofski rizičan potez. Zamjenjivanje pojma jezika novim terminima ne znači automatski njegovo pojmovno razjašnjenje; naprotiv, Perović pokazuje da se ovdje često javlja svojevrsna tautologija, u kojoj se jezik objašnjava jezikom, bez jasnog kriterija posredovanja između jezika, mišljenja i svijeta. Hajdegerova kritika tradicije time dobija karakter „kvazi-stvaralačkog“ zahvata: ona jest provokativna i heuristički plodna, ali ostavlja otvorenim pitanje vlastite pojmovne preciznosti, kako ukazuje Perović: „Glavni kritički smjer on trasira prema uvjerenju da filozofija i posebne nauke pitanje o biti jezika drže u pretpostavljajućoj samorazumljivosti. One ne propituju vlastite pretpostavke o jeziku kao svom misaonom predmetu te zakrčuju put koji bi vodio promišljanju njegove biti“ (str. 217). U tom smislu Perović ne osporava vrijednost Hajdegerove intervencije, već precizno omeđuje njene granice. Hajdeger je nesumnjivo proširio horizont filozofije jezika, postavivši pitanje jezika kao jezika, a ne jezika kao sredstva. Upozorio je na neizvornost mnogih tradicionalnih i savremenih teorija koje pitanje jezika uzimaju zdravo za gotovo. Međutim, taj radikalni prekid s tradicijom dolazi po cijenu tenzičnosti između originalnosti i historiografske odgovornosti, kroz antropocentrična i metafizička ograničenja filozofije sa svojim nejasnoćama i nedosljednostima (jezik kao instrument, izraz ili konvencija), kako zapaža Perović: „Jezik nije antropološka *differentia specifica*,

nego ga treba izlagati iz njega samoga. Ključ jezika primarno nije čovjek ni njegov govor (*das Sprechen*), nego 'samo-pokazivanje' (*Sich-Zeigen*)" (str. 220). Hajdeger je pomijera-
njem fokusa sa jezika kao sukonstitutivnog elementa spoznaje i interpretacije, promijenio i paradigmu – „jezik je kuća bitka“, pristupajući jeziku kao oblikujućem mega-fenomenu pojavnog svijeta. Time što jezik „govori“, a čovjek mu odgovara, Hajdeger naglašava deantropologizaciju jezika, kao i njegovu ontološku autonomiju u odnosu na čovjeka: „Bitak se čovjeku otkriva tek preko jezika“ (str. 220). Hajdeger nudi podsticajnu filozofsku provokaciju, dok je Perović čita kritički i analitički, ukazujući gdje ovaj provokativni korak postaje teško održiv. Hajdeger je svojim radikalnim prekidom s tradicionalnim shvatanjem jezika kao ljudske sposobnosti dijaloga i međuljudskog sporazumijevanja uklonio čovjeka iz središta s pokušajem razumijevanja jezika iz ravni samog događanja bitka. U toj relaciji, bitak se ne „izražava“ preko čovjeka, već se sam jezički dešava kao nagovor (*Zuspruch*), na koji čovjek može samo odgovoriti (*Entsprechen*). Prema tome, čovjek je sekundaran – on je onaj koji je pozvan da odgovori, a nije govornik u pravom smislu. Na taj se način Hajdeger, kako uočava Perović, distancira od dijaloške biti jezika (*Miteinander-Sprechen*), zamjenjujući je ontološkim modelom responsivnosti, unutar kojeg je ljudsko govorenje smisleno isključivo kao odgovor na prethodni zahtjev bitka.

Međutim, ostaje nejasno kako ljudsko iskustvo, komunikacija i kultura funkcionišu unutar te ontologije jezika. To se naročito jasno pokazuje u Hajdegerovoj kritici Aristotela. Perović ovdje demonstrira izuzetnu hermeneutičku disciplinu. Hajdeger, vođen vlastitom ontološkom strategijom, Aristotela često čita selektivno, kroz prizmu kasnije metafizičke tradicije, ne praveći dovoljno jasnu razliku između Aristotelovih izvornih uvida i

njihovih kasnijih vulgarizacija. Perović uvjerljivo pokazuje da Hajdegerova kritika Aristotela pati od unutrašnje kontradikcije: s jedne strane, Aristotel se optužuje kao metafizički utemeljitelj redukcionističkog poimanja jezika, dok je, s druge strane, Hajdeger prisiljen da određene Aristotelove uvide implicitno rehabilituje kako bi vlastita kritika tradicije uopšte bila moguća. Time se otkriva raskorak između Hajdegerovog radikalnog novuma i njegove zavisnosti od tradicije koju kritikuje. Iako nagovještava duboku ontološku dimenziju Aristotelovog učenja o jeziku, Hajdeger je ne razvija, već ostavlja konfuzan odnos prema vlastitoj kritici i prema helenskoj filozofiji jezika. Njegovo misaono zahvatanje, bez propitivanja pojma istine, ne tretira pitanje: zašto dolazi do evolucije jezika od „pokazivanja“ (*Semeion*) do „označavanja“ (*Bezeichnen*)?

Sličan obrazac pojavljuje se i u odnosu prema Humboltu. Iako Hajdeger prepoznaje značaj Humboltovog shvatanja jezika kao djelatnosti (*energeia*), njegova ontološka reinterpretacija potiskuje antropološku, povijesnu i intersubjektivnu dimenziju jezika koja je kod Humbolta presudna. Perović ovdje implicitno pokazuje da Hajdegerova deantropologizacija jezika vodi ka modelu u kojem se dijaloška bit jezika zamjenjuje ontološkom responsivnošću: govor više nije *Miteinander-Sprechen*, nego odgovor na poziv bitka. Čovjek time gubi status govornika u punom smislu i postaje sekundarni nosilac jezičkog događanja.

U analizi Hajdegerove kritike Vilhelma fon Humbolta, Milenko Perović pokazuje da se Hajdegerov navodni „korak unazad“ prema biti jezika ne zasniva na imanentnom razumijevanju Humboltove filozofije, već na projekciji vlastite ontološke i antimetafizičke agende. Hajdegerova interpretacija, kako Perović uvjerljivo demonstrira, ostaje opterećena unaprijed postavljenim pretpostavkama koje on ne dovodi u pitanje, te stoga ne uspijeva zahvatiti unutrašnju logiku i spekulativnu strukturu

Humboltovog poimanja jezika. Perovićev osnovni težišni horizont usmjeren je na Hajdegerovu kritiku Humbolta koja ne počiva na imanentnom razumijevanju Humboltovog pojma duha, djelatnosti i jezika, već na projekciji vlastite antime-tafizičke agende, pri čemu se ključne kategorijalne distinkcije Humboltove filozofije jezika ili zanemaruju ili sistematski krivo tumače. Hajdeger polazi od kritike tradicije koja je, prema njegovom mišljenju, jezik razumijevala kao stabilnu prisutnost i sredstvo označavanja, zanemarujući njegovu dinamičku i onto-lošku dimenziju. U tom kontekstu Humbolt se kod Hajdegera pojavljuje kao „krajnji izraz zaborava jezika“, budući da je, na-vodno, ostao zarobljen u metafizici prisutnosti. Međutim, Perović pokazuje da je ova ocjena rezultat radikalne simplifika-cije. Hajdeger Humboltovu misao čita kroz vlastiti pojam biti kao nepromjenjive esencije, dok je Humbolt upravo jedan od rijetkih mislilaca koji bit jezika promišlja procesualno, dijalektički i energeički.

Za Humbolta, jezik nije gotova tvorevina (*ergon*), već stalna djelatnost (*energeia*), u kojoj se duh artikuliše i oblikuje u ne-prekidnoj interakciji zvuka, misli, društva i svijeta. Govor nije identičan biti jezika, nego predstavlja jednu od njegovih aktualizacija. Hajdeger, međutim, zanemaruje ovu distinkciju i Humboltu neopravdano pripisuje redukciju jezika na govor, či-me promašuje upravo ono što je u Humboltovoj filozofiji pre-sudno: dijalektički odnos postojanosti i promjene, individualnosti i zajedništva, unutrašnje forme i povijesne konkretnosti.

I pored toga što Humbolt otkriva bit jezika u dinamičkoj artikulaciji duha, u neprekidnoj interakciji između zvuka, glasa, misli i društvenog okruženja, Hajdeger previđa da Humbolt ne izjednačava jezik sa govorom, niti tvrdi da je govor bit jezika, – za njega je govor samo jedna aktualizacija biti jezika, dok je sama bit u njegovom kontinuiranom procesu izražavanja i

oblikovanja duha. Govor je sredstvo aktualizacije jezika, dok se prava životnost jezika odvija kroz govor i jezičku praksu. Zbog toga što se dijalektički paradoks jezika očitava u postojanosti i prolaznosti, individualnosti i kolektivnosti, unutrašnjoj i vanjskoj dimenziji, Hajdeger automatski Humboltu pripisuje redukciju jezika na govor, što je, prema Peroviću, neopravdano. Posebno ozbiljan problem Perović uočava u Hajdegerovom tumačenju Humboltovog pojma duha. Hajdeger rad duha svodi na statički pojam biti ili ga implicitno poistovjećuje sa sviješću u novovjekovnom smislu, čime gubi iz vida Humboltovo shvaćanje duha kao dinamičke, stvaralačke moći koja prethodi modernoj dihotomiji subjekta i objekta. Duh kod Humbolta nije subjekt spoznaje, već izvorno jedinstvo iz kojeg se diferencije tek izvide i u jeziku reflektiraju.

Najveća snaga Perovićevog pristupa leži u dosljednoj konceptualnoj rekonstrukciji Humbolta „iznutra“, kroz njegov vlastiti pojmovni aparat: *Geist, Tätigkeit, innere Form, Welt, Weltansicht i Zwischenwelt*. Na toj osnovi Perović pokazuje da Hajdeger ne razlikuje pitanje o tome šta je jezik od pitanja kako se njegova bit ostvaruje. Dok Hajdeger traga za supstancijalnom esencijom jezika, Humbolt bit jezika razumije genetičko-funkcionalno – kao proces u kojem se jezik stalno proizvodi i obnavlja. Perović naročito naglašava da Hajdeger propušta aristotelovsku dimenziju Humboltove misli, uprkos vlastitom pozivanju na Aristotela. Povratkom pojmovima *morphe, ergon* i, prije svega, *energeia*, Perović pokazuje da Humboltova filozofija jezika nije ni subjektivistička ni voluntaristička, već spekulativna i ontogenetička. Jezik nije sredstvo za izražavanje već gotove misli, nego mjesto njenog nastajanja i objektiviranja.

Na sličan način, Perović pokazuje da Hajdeger pravi razliku među pojmovima unutar Humboltovog razlikovanja unutrašnjeg rada duha (*Arbeit des Geistes*) od obične „djelatnosti“

(*Tätigkeit*), čime se naglašava procesna, kreativna dimenzija jezika. Ignorišući ovu suptilnost i redukujući Humboltov pojam na površnu tautologiju – „jezik je jezik“, Hajdeger zanemaruje njegovu dinamičku strukturu i energeičku logiku. Perović s pravom ukazuje da ova formula, umjesto da produbljuje pitanje o biti jezika, proizvodi kvazimističku indiferenciju u kojoj nestaje i jezik i diferencija jezika spram drugih oblika duha, kao što posebno ističe i Humboltovu revolucionarnu ideju da jezik nije samo sredstvo komunikacije, niti „glasno mišljenje“, nego „organ mišljenja“. Misao se oblikuje i artikuliše kroz jezik, a jezik omogućava jasnoću i formiranje pojmova. Dok nerazdvoljivost jezika i mišljenja konstituiše samu bit čovjeka, a čovjek vlastiti humanum ostvaruje samo u jeziku, Hajdeger, usmjeren na apstraktnu bit jezika i njenu tautološku samodostatnost, ostaje slijep za ovu temeljnu ideju. Perović jasno pokazuje da Hajdegerova kritika Humbolta pati od nekoliko sistemskih problema: prvi se tiče tautološkog poimanja biti čime Hajdeger traži statičnu esenciju jezika, dok Humbolt vidi bit jezika u dinamičkom, dijalektičkom procesu; drugi je vezan za simplifikaciju jezika na govor pri čemu Hajdeger ignoriše Humboltovu distinkciju između govora i bitka jezika; treći nas upućuje na zanemarivanje duha i unutrašnje djelatnosti, čime Hajdeger miješa pojam duha sa pojmom svjesnog znanja ili „jestestva“; i četvrti se odnosi na nepriznavanje lingvističkog i antropološkog horizonta Humbolta, čime Hajdeger zanemaruje kompleksnost jezika kao organizma, organa i sistema koji oblikuje misao. U suštini, Perović naglašava da Hajdeger, iako pokušava radikalno kritički pristupiti filozofiji jezika, zapravo ostaje zarobljen vlastitim metafizičkim predrasudama i ne uspijeva dokučiti živu, procesualnu strukturu jezika koju je Humbolt mislio.

Perovićev završni kritički uvid sastoji se u pokazivanju da je Hajdegerovo čitanje Humbolta promašeno već na pojmovno-

strukturnom nivou. U toj kritici presudan učinak ima povratak aristotelovskim kategorijama *morphe*, *ergon* i naročito *energeia*, koje Perović prepoznaje kao fundamentalne pojmove Humboltovog razumijevanja jezika. Time se ne samo koriguje Hajdegerova interpretacija, nego se pokazuje da on, uprkos vlastitom pozivanju na Aristotela, zapravo propušta aristotelovsku dimenziju Humboltove misli.

Na toj osnovi Perović odbacuje Hajdegerovu tezu da Humbolt pripada „filozofiji subjektivnosti“. Iako Humbolt govori o refleksiji i djelatnosti, riječ je o duhovnoj moći koja ne polazi od subjekta, nego prethodi njegovom konstituisanju. Jezik u tom procesu ima suštinsku ulogu: u njemu se misao oblikuje, razjašnjava i vraća sebi, zadobijajući svoju stvarnost. Iako Humbolt govori o refleksiji i subjektivnoj djelatnosti, Perović pokazuje da je riječ o duhovnoj moći (*geistige Vermögen*) koja prethodi modernoj podjeli na subjekt i objekt. Duh kod Humbolta nije spoznajni subjekt, već izvorno jedinstvo iz kojeg se diferencija tek izvodi i dijalektički prevladava. Jezik u tom procesu ima ulogu medija reflektiranja – u njemu se misao objektivira, ali se istovremeno vraća sebi.

Zaključno, Perović pokazuje da je Hajdegerova kritika Humbolta promašena već na pojmovno-strukturnom nivou. Umjesto da razotkrije metafizička ograničenja Humboltove filozofije jezika, Hajdeger joj pripisuje vlastite redukcije i time ostaje slijep za njenu živu, dijalektičku i spekulativnu logiku. Perovićev tekst nije pokušaj pomirenja Humbolta i Hajdegera, nego filozofski precizna odbrana Humboltovog poimanja jezika kao dinamičkog procesa u kojem se mišljenje tek ostvaruje. U tom smislu, ovaj dio studije o filozofiji jezika ima širi filozofski značaj: on implicitno zahtijeva povratak dijalektičko-spekulativnom mišljenju jezika, sposobnom da misli jedinstvo i razliku, proces i formu, univerzalnost i povijesnu konkretnost. Jezik se

ne potvrđuje kao sistem znakova, već kao ontološki medij u kojem mišljenje dobija svoju „najvredniju i najistinskiju egzistenciju“. Riječ ne osiromašuje misao, nego joj omogućava da uopšte postane ono što jeste.

U cjelini posmatrano, *Studije o filozofiji jezika* Milenka A. Perovića, iako je metodološki i stilistički zahtjevno djelo za neupućenog čitaoca, ono predstavlja filozofski ambiciozan, teorijski koherentan i polemički snažan doprinos savremenoj filozofiji jezika. Riječ je o djelu koje nije zamišljeno kao uvođenje u filozofsko-jezičku problematiku, već kao rigorozna teorijska intervencija namijenjena stručnoj publici, naročito onima koji su već orijentisani u hegelovskoj, hajdegerovskoj i šire kontinentalnoj tradiciji mišljenja jezika. Zbog toga *Studije o filozofiji jezika* nisu samo vrijedan i originalan naučni rad, nego i teorijski relevantan orijentir za savremene rasprave o odnosu jezika, mišljenja i svijeta. Kao takve, one zaslužuju ozbiljnu i trajnu pažnju u polju filozofije jezika.

SARTR I KINEMATOGRAFIJA

Žarko Martinović

Jean-Paul Sartre (1905–1980) was a great philosopher, playwright, novelist, and biographer, as well as one of the leading intellectual figures of the 20th century. This article reviews his numerous affinities with cinema, which have been studied extensively over the past three decades. Sartre was an almost lifelong cinephile, and in his early writings he defended cinematic art as “the poem of modern life.” The main part of this article examines Sartre’s work as a screenwriter of original scripts, adaptations, and dialogues. It also considers adaptations of Sartre’s plays and his novel *The Wall*, along with documentary films about his life and work. In the 21st century, Sartre’s philosophy remains a relevant framework for interpreting our turbulent world, and his existentialist concepts continue to be actualized in major contemporary films.

Nedavno se navršilo 120 godina od rođenja Žan-Pola Sartra (1905–1980), jednog od najvećih filozofa i književnika XX vijeka. Njegov ogromno djelo čine filozofski spisi, romani, pozorišni komadi, biografije i eseji. Manje su poznati Sartrovi dugotrajni i brojni afiniteti prema kinematografiji. Prema hronologiji života velikog stvaraoca, prvo će biti opisana Sartrova filmofilija nastala u njegovom djetinjstvu i teorija filmske umetnosti skicirana u njegovoj mladosti. Zatim ćemo prikazati Sartra kao scenaristu i esejistu koji se bavi filmskom

kritikom. Na kraju, poslije kratkog pregleda filmskih adaptacija Sartrovih djela i dokumentarnih filmova o velikom filozofu, pokazaćemo aktuelnost njegovog egzistencijalizma kao značajnog pristupa u savremenoj filmskoj kritici.

Sartrova filmofilija

Sartr je istoriju svog strasnog filmoljupstva opisao u svom autobiografskom romanu *Reči*. Još kao dijete, Žan-Pol je bio ushićen filmom i počeo da obožava gledanje filmova. On u *Rečima* navodi: „Nisam zaboravio naše zajedničko detinjstvo.“ (Sartr, 1981: 236) U istom djelu, duhovito uočava kognitivne sličnosti i razlike između sebe i filmske umjetnosti:

„Mi smo mentalno bili istih godina: meni je bilo sedam godina i znao sam da čitam, njoj je bilo dvanaest i još nije umela da govori. Govorilo se da je tek u povelju, da treba tek da se razvije; ja sam mislio da ćemo zajedno rasti.“ (Sartr, 1981: 236).

Djetinjstvo te popularne, sedme umjetnosti zauvijek se urezalo u pamćenje odraslog stvaraoca, zajedno sa simbiotičnim odnosom sa njegovom majkom koja je počela da ga vodi u bioskopske sale kad mu je bilo šest ili sedam godina. Majka bi mu, da bi mogao da vidi ekran, na sjedište „podmetnula ispresavijeno čebe“ (Sartr, 1981: 235). Majka i Sartr obožavaju bioskop. Žan-Pol je u ranom djetinjstvu gledao *Zigomara*, *Fantomasa*, *Macistove podvige*, *Tajne Njujorka*, i druge akcijske filmove koji su pokretali njegove skopofilne želje: „ja sam hteo da vidim film iz najveće blizine“ (Sartr, 1981: 236). Ta želja za blizinom ekrana stvara posebno afektivno stanje koje karakterišu motorna inhibicija, „relativno smanjenje budnosti i sanjarenje“ (Metz, 1977: 134), „utjelovljenu prirodu iskustva“ i doživljaj „materijalnosti projekcije“ (Ffrench, 2013: 42). Rolan Bart, u eseju *Izlazak iz bioskopa*, koji je „paralela i odgovor“ (Ffrench, 2013: 35) na Sartrovu filmofiliju, piše u prvom licu da ta želja za

identifikacijom s imaginarnim nije samo obilježje djece i mladih, već karakteriše i odrasle filmofile:

„U bioskopskoj dvorani, koliko god daleko da sam smešten, zalepim nos, i to toliko da se potpuno spljošti, za ogledalo platna, za to imaginarno ‘drugo’ sa kojim se narcisistički poistovjećujem“ (Bart, 1975/ 2019: 6).

Sartrovo pisanje o filmu u *Rečima* je zasnovano na *višeslojnim opservacijama* velikog stvaraoca koji posebno ističe kontrast između pozorišta i filma. U toku prve tri decenije prošlog vijeka, film je „neplemenita umetnost [...] uvršten u vašarske razonode ... razonoda za žene i decu“ (Sartre, 1981: 234). Po tome, bioskop je suprotan pozorištu u kome postoji:

„društvena hijerarhija“ koja je „razvila sklonost prema ceremonijalu; čim se mnogo ljudi nađe na okupu, treba ih razdvojiti ritualom inače će se poklati. Bioskop je pokazao nešto sasvim suprotno, pre bi se reklo da je ovu tako mešovitu publiku okupila neka katastrofa nego da su tu radi neke svečanosti; izumrevši, etikecija je najzad raskrinkala pravu spojnicu između ljudi, privrženost“ (Sartre, 1981: 236).

„Katastrofa“ koja okuplja ljude u bioskopu ima društveno i lično značenje (Ffrench, 2013: 45). Prvo se sastoji u odbacivanju društvenih rituala karakterističnih za pozorište kao umjetnost XIX vijeka. Drugo je Žan-Polovo otkriće novog prostora bliskosti sa svojom majkom, realno i imaginarno preko likova na ekranu: „Bio sam u neprilici; ova mlada udovica sto plače na ekranu, *to nisam ja*, a međutim, nas dvoje, ona i ja, imamo jednu istu dušu“ (*Reči*, Sartre, 1981: 237). Žan-Pol je gajio nesvjesnu fantaziju o bioskopu koji je udružen sa materinskim prostorom, sa tajnim „saučesništvom sa majkom, van pozorišta kao očinske sfere hijerarhije“ (Ffrench, 2016: 42). U stvarnosti, majka je takođe imala presudnu ulogu u Sartrovom životu. Sartre je stanovao kod nje sve do njene smrti 1969. godine (O’Donohoe, 2006).

Biskopska atmosfera povlačenja u imaginarno otvara Žan-Polu fantazije u kojima dvostruko uživa – u ulozi režisera i u ulozi glumca u filmovima koje sâm režira i u njima igra glavnu ulogu. Samoudovoljavanje u sanjarenju, pa čak i tehnički nedostaci ranih nijemih crno-bijelih filmova, podstiču mu razvoj mašte:

„Od crnog i belog pravio sam izvanredne boje, koje su sažimale u sebi sve ostale i otkrivale ih samo onome ko je u to posvećen; bio sam ushićen što vidim ono što nije vidljivo. Više od svega voleo sam neizlečivo nemo ćutanje mojih junaka. Ili, bolje reći, ne: oni nisu bili nemi, jer su umeli da nam sve stave do znanja. Opštiti smo pomoću muzike, to je bio glas njihovog unutrašnjeg života“ (Sartre, 1981: 237).

Kao što ukazuje prethodna rečenica, muzika je imala veliku ulogu u filmu, kao i u Sartrovom životu, još od njegovog djetinjstva. Dok je živio kod svoje majke, svirao je klavir i to nastavio od 1962. godine sa svojom usvojenom ćerkom Arletom (Arlette Elkaïm-Sartre, 1935–2016). Ranije se smatralo da je veliki stvaralac najviše bio posvećen klasičnoj muzici, ali je prema novim saznanjima dijapazon njegovih muzičkih interesovanja bio veoma širok (Betschart, 2022). Iz romana *Mučnina* saznajemo da jedino slušanje džez muzike može da ublaži tjeskobu glavnog junaka Rokantena. Sartre je poznavao Čarlija Parkera, Majlsa Dejvisa i bi-bop muziku ali je takođe cijenio i savremenu atonalnu muziku i djela savremenih kompozitora Buleza i Štokhauzena (Noudelmann, 2020).

Vratimo se *Rečima* iz kojih saznajemo da je od ranog doba film bio „čarolija“ koju je Sartre obožavao i rano počeo razvijati uvjerenje u svoj lični značaj: „Bio sam presrećan, pronašao sam svet u kome bih hteo da živim. Dodirnuo sam apsolutno. [...] budućnost je zaista postojala, bioskop mi je to otkrio; i ja sam sanjario da mi je dosuđeno nešto veliko“ (Sartre, 1981: 238, 240).

Sartrova filmofilija prožima i njegova druga djela, naročito roman *Mučnina* u kome je Rokanten redovan posjetilac

bioskopskih sala u gradu Buvilu; kako navodi, gledao je film režisera Anri Rusela (Henry Roussel) *Carske ljubičice / Violettes impériales* (premijerno prikazan 1924. godine). U svom životu, koji je opterećen egzistencijalnom tjeskobom zvanom *mučnina*, on računa koliko mu je novca potrebno za podmirenje mjesečnih troškova i među svoje nasušne potrebe ubraja i izdatak za bioskop.

Filmofilija spaja Sartra sa njegovom životnom saputnicom, slavnom filozofkinjom i spisateljkom Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir, 1908–1986) koja u svojim biografskim djelima navodi veliki broj filmova koje je gledala od 1911. do 1985. godine. U autobiografskom djelu *Najbolje godine / La force de l'âge* (Beauvoir, 1960/1995), posvećenom Žan-Polu Sartru, ona daje značajne podatke o Sartrovoj i svojoj svakodnevnoj posvećenosti kulturi i umjetnostima, uključujući i film. U toku 1930-ih godina, njeni „roditelji, čitava široka građanska sredina smatrali [su] da je film razonoda sluškinjica“; [nasuprot njima] „u Francuskoj visokoj školi, Sartre i njegovi drugovi bejahu svesni da pripadaju avangardi kad su ozbiljno raspravljali o filmovima koje su voleli“ (Bovoar, 1960/ 1995: 54).

U istom djelu, ona podvlači svoju i Sartrovu potrebu da filmove koje su birali za „profesionalno gledanje“, procjenjuju poput filmskih kritičara (Metz, Guzzetti, 1976: 99). Simon de Bovoar je napisala niz eseja o filmu; jedan od posljednjih posvetila je premijeri filma *Šoa/Shoah* (1985), remek-djelu Kloda Lancmana (Claude Lanzmann, 1925–2018). Iako je gospođa Bovoar bila „manje zenesena“ filmom nego Sartre, njih dvoje su zajedno odlazili „u ekskluzivne dvorane i u male [bioskopske] sale“ u blizini Monparnasa. Gledanje filmova za njih nije bilo „samo radi razonode; unosili smo se u to isto tako ozbiljno kao današnji mladi poklonici koji ulaze u kinoteku“ (Bovoar, 1995: 54). Film koji im je „presekao dah“ bio je Bunjuelov i Dalijev *Andaluzijski pas*. Saznajemo da su ih

posebno uzбудili Al Džonson u filmu *Pjevač džeza* i glas Marlen Dietrich u *Plavom anđelu*. Međutim, za Sartra je „govor slika [bio] celina koja je sebi dovoljna“ (Bovoar, 1995: 55). Takvo shvatanje uticaće i na Sartrov previše kritički, često i neopravdano strog, pristup zvučnom filmu.

Sartrovi rani spisi o filmu (1924–1931)

Film je poema modernog života

(Sartre, 1924, u: Fautrier, 2006)

Prvi Sartrovi teorijski zapisi o filmu su pronađeni posthumno. U njima je budući filozof u toku pripremanja za studije 1924. godine počeo da svoje misli o filmu azbučnim redom unosi u jedan notes (Fautrier, 2006). Zapisi iz tog notesa (*Carnet Midy*) svjedoče o značaju koji je budući velikan pridavao kinematografiji:

„Čovjek je u filmu zamijenjen svojom sredinom, on je u njoj neodvojiv od nje i upravo to daje svakoj pustolovini – i najbanalnijoj – svoj poseban ton [...]. Film daje osjećanje cjeline“. Umjetnost totaliteta, film je i „istinska idealizacija prirode“ (Sartre, 1924 / 1990: 445–6; Fautrier, 2006).

Proučavajući rane Sartrove filmske zapise, Fotrije (Fautrier, 2006) otkriva uticaj Anrija Bergsona (Henri Bergson), prvog mislioca koji je pisao o filmu. Tako je u spisu *Apologija za film*, 1924. godine, Sartre iznio bergsonovske ideje po kojima je film suštinski „antropocentričan“ zbog čega nužno pokazuje idealizovanu prirodu i svijet. Međutim, Sartre je ubrzo napustio Bergsonovo shvatanje po kome su filmovi fragmentarni fotogrami i podvukao da je na ekranu karakteristično proticanje, analogno toku svijesti (Husson, 2006). Smatrao je da film transfiguriše realnost i, zahvaljujući zakonu ritma, ponovo stvara nerazloživo sintetičko jedinstvo, koje od stalnog proticanja stvari „pravi jednu organizovanu simfoniju“ (Sartre, 1990: 396). Kako smatra Farina (2005), time je Sartre intuitivno

naslutio Delezov koncept slike-pokret koji je razvijen u Delezovom prvom tomu najvećeg filozofskog djela o filmu (Deleuze, 1983).

Sartre je istupio protiv vladajućeg mišljenja da je film nemoralan i da „kvari omladinu“. Nasuprot tome, smatrao je film jedinom savremenom umjetnošću povezanom sa moralom. Uz to, za njega je film, zahvaljujući montaži, „filozofija djelovanja“ koja pokazuje interakciju čovjeka i svijeta. Sartre brani status filma i među prvim filozofima u svijetu logički i argumentovano dokazuje da je film specifična vrsta umjetnosti čija vrijednost leži u neposrednom i lakom bavljenju slikama (Fautrier, 2006).

Sartre je 1931. godine, kao profesor filozofije u Avru na kraju školske godine hrabro odlučio da gimnazijalcima održi predavanje o filmu. Nasuprot mišljenju nobelovca Anatola Fransa (Anatole France) po kome film nagovještava „kraj civilizacije“, Sartre je svoje predavanje naslovio *Film nije loša škola* i među prvim govorio o „kinematografskoj umjetnosti“ (Contat et Rybalka, 1968: 286–7). Na osnovu svog ličnog iskustva, Sartre je naveo da djeca i mladi danas prvo počinju sa gledanjem filma pa tek onda pozorišta: „... [Film] će prodrijeti u vas prije drugih [umjetnosti] i upravo će vas blago usmjeriti da volite ljepotu u svim njenim oblicima“ (Contat et Rybalka, 1968: 286). Naglasivši značajan pedagoški potencijal filma koji se obraća svima, uključujući radnike, žene i djecu, zaključio je:

„Naslućujem da je film nova umjetnost koja ima svoje sopstvene zakone, svoje posebne metode koji se ne mogu svesti na pozorišne i da treba da služi kulturi jednako dobro kao grčko pozorište ili filozofija. [...] Film po svojoj prirodi reflektuje civilizaciju našeg vremena. Ko će vas poučiti o ljepoti svijeta u kome živite, poeziji brzine, mašina, neljudskoj i sjajnoj fatalnosti industrije? Ko, ako ne vaša umjetnost, film“ (Contat et Rybalka, 1968: 287).

Nakon proučavanja Huserlove fenomenologije u Berlinu 1933/34. godine, Sartr precizira da je filmsko proticanje slika saveznik jedne vrste mišljenja i mora se filozofski razmatrati kako bi se shvatila kompleksnost imaginacije (Andrew, 2017). U toku te iste decenije, on piše dva filozofska spisa o mentalnoj slici. U filozofskom djelu *Imaginaro* (Sartr, 1940/ 1984) pravi razliku između svijesti o imaginarnom kao predstavi, koja se odnosi na *irealne* predmete koji su odsutni ili nepostojeći, s jedne, i svijesti o realnom opažanju, koja cilja na predmete koji su stvarni i prisutni, s druge strane. Mogućnost maštanja koja potiče od predstava o irealnom objektu daje nam ontološku slobodu. Tri klase irealnih objekata su halucinacije, san i umjetničko djelo. Međutim, Sartr za primjere umjetničkih djela ne uzima film, već sliku (portret) i skulpturu. Na kraju, zaključuje da stvarnost nikada nije lijepa, već je ljepota svojstvo imaginarnog objekta.

Ratna iskustva su dovela do radikalne promjene Sartrovih shvatanja. On je u toku nekoliko mjeseci zarobljeništva ponovo pronašao u *Rečima* opisanu „spojnicu između ljudi, privrženost“ (Sartr, 1981: 236). Podsticao je kod zarobljenika otpor prema Njemcima i improvizujući postavio izvedbu svoje prve drame *Bariona*.

Poslije otpuštanja iz logora, zahvaljujući posjedovanju lažnih dokumenata, bio je zabrinut zbog svog materijalnog stanja i tražio načine da obezbijedi sredstva za život za sebe i Simon de Bovoar. Stoga je bio prinuđen da nastavi rad kao profesor. U toku rata, shvatio je važnost istorije i neophodnost društvenog angažovanja i pridružio se pokretu Otpora (Contat et Rybalka, 1968 : 287). Pun intelektualnog naboja, stvorio je svoj filozofski *magnum opus Bitak i ništa* (1942–4/ 2006–7). Bitne postavke tog djela, kao što su „egzistencija prethodi esenciji“, sloboda i odgovornost u čovjekovom životu su u međuzavisnosti, dobijaju nove forme u njegovim dramama, počev od *Muva/ Les mouches* (1943/1984) i *Iza zatvorenih vrata /Huis-clos* (Sartre, 1944/

1984), kao i u njegovim brojnim filmskim scenarijima.

Sartr – scenarista i adaptator

*Postojao [je] jedan način izražavanja
koji je Sartr postavljao skoro isto tako visoko
kao književnost, film
(Bovoar, 1960/ 1995: 54)*

Rješenje finansijskih problema u toku rata stiglo je iznenada, zajedno uz ostvarenje Sartrove mladalačke želje da postane scenarista. Velika producerska kuća Pate (Pathé-Cinéma) ga 1943. godine angažuje za pisanje scenarija. Pun ideja, gajeći nadu da će kao scenarista sakupiti novac za pokretanje svoje književne produkcije, orno je prionuo na posao. Od 1943. do 1946. godine napisao je osam scenarija od kojih su četiri, premda višeznačni, imali kao jednu od važnih tema ljubavnu priču: *Igra je završena / Les jeux sont faits*, *Otpor/ Résistance*, *Zupčanik / L'engrenage*, *Žozef Le Bon / Joseph Le Bon*. Ti scenariji su odražavali njegovu neostvorenu namjeru da napiše jedan ljubavni roman (Sartre, 1976).

Samo dva scenarija (*Igra je završena* i *Tifus/ Typhus*) bila su ekranizovana.

Scenario za film *Igra je završena*

*Čovek je osuđen da bude slobodan:
kad je jednom bačen u svet,
on je odgovoran za sve što čini
Žan-Pol Sartr (1946)*

Sartrov scenario za istoimeni film *Igra je završena / Des jeux sont faits* adaptirali su Žak-Loran (Jacques-Laurent) Bost i

režiser Žan Delanoa (Jean Delannoy). Film je premijerno prikazan 1947. godine na Kanskom filmskom festivalu, a glavne uloge su igrali: Mišlen Prel (Micheline Presle), kao Eva, i Marsel Paljero (Marcel Pagliero), kao Pjer.

Naslov filma je idiom za kockarski izraz i znači *kocka je bačena*; u isto vrijeme, označava nepovratnost u smislu *igra je završena*, kao što je Delanoov film preveden kod nas.

Radnja scenarija je situirana u zemlji pod vojnom okupacijom koja se zove Regentstvo. Državom vlada regent, diktator, uz pomoć svoje milicije. Sartr se upotrebom naziva „regentstvo“ ovdje poigrao s konceptom vremena. Regentstvo je u historiji Francuske naziv za razdoblje između smrti Luja XIV i punoljetstva Luja XV, premda vrijeme dramske radnje nalikuje na period njemačke okupacije Francuske u II svjetskom ratu. Takvim postupkom je izbjegnuta konkretan politički kontekst i uvedeno arhetipsko, odnosno univerzalno, značenje koje se odnosi na svaku autoritarnu vlast i nasilje koje država sprovodi nad građanima (Schindel, 2019).

Glavni likovi su ljudi iz različitih društvenih klasa, Eva Šarrije i Pjer Dimen. Eva je veoma bogata žena, pripadnica više buržoaske klase, tipične za prvu polovinu prošlog vijeka. Ona se udala za šefa policije, beskrupuloznog čovjeka koji je truje da bi uzeo njeno bogatstvo. On se zatim udvara njenoj sestri Liset, naivnoj i sebičnoj djevojci, planirajući da se dočepa i njenog bogatstva. Pjer je pripadnik radničke klase, osnivač i vođa revolucionarne grupe *Liga za slobodu*. On se borio protiv milicije i regenta ali su ga izdali i ubili njegovi saradnici. Njegov život je proticao uporedo sa Evinim, ali se za života nijesu upoznali.

Njihov prvi susret, zbog njihove smrti u skoro isto vrijeme, događa se u predvorju zagrobnog života, dok čekaju u redu ispred nadležstva za upisivanje u Veliku knjigu mrtvih, na mjestu zgodno nazvanom „slijepa ulica Lagenezi“ (Laguénésie). Na samom početku njihovog zagrobnog života odnosno

„posliježivota“ u kome se umrli ne razlikuju od živih i susreću druge tek umrle, Eva i Pjer se odmah međusobno zaljubljuju. Pjer pita vodiča: „Kako se umrli razlikuju od živih?“ Vodič odgovara: „To je lako: živi su uvijek užurbani.“

Zahvaljujući članu 140 o uređivanju svijeta mrtvih, Eva i Pjer stižu pravo da se vrate u život gdje njihova ljubav treba da istraje duže od 24 časa svih ovozemnih izazova koji će konačno odlučiti kakva će biti njihova sudbina. Mrtvi na početku zagrobnog života i dalje znaju šta se dešava u ovozemnoj stvarnosti, bez mogućnosti komunikacije sa živima. Stoga njihov povratak u život znači i trenutno oživljavanje stvarnosti realnog svijeta u kojem Eva i Pjer koriste svoju energiju za lične motive. U toku tih 24 sata, oni će minirati svoju idilu, slobodno započetu u posliježivotu, jer su odgovorni da spriječe zlo koje se dešava u svijetu živih. Eva želi da zaštiti svoju naivnu sestru od svog nevjernog muža-ubice. Pjer želi da spasi svoje drugove iz klopke koju je njihovoj pobuni postavilo Regentstvo. Na taj način, sa odstranjivanjem potpune jednakosti i slobode koju daje smrt, klasno pripadništvo stvara duboki jaz između njih dvoje (Schindel, 2019). S povratkom u stvarnost, Pjer i Eva su, kao i sva ljudska bića, neizbježno uvučeni u životne situacije odnosno tubivstvovanje, u kome se odvijaju naši životi i koje zahtijeva angažovanje i pravljenje etičkog izbora. Njihova radikalna lična sloboda je, kao i za svakog autentičnog pojedinca, inherentno i neminovno, sparena sa prihvatanjem njihove potpune, jednako radikalno etičke i političke odgovornosti za svoje postupke. Stoga, oni u stvarnosti ne mogu ni zamisliti da djeluju drugačije. Ishod je prestanak njihove ljubavi i razdvajanje prije isteka 24 časa sa posljedičnim, definitivnim povratkom u pakao.

Sartrova *Igra je završena* predstavlja jedan od prvih kinoromana, djela koje ima književne i kinematografske elemente; objavljena je kao zasebno književno djelo 1947. godine, ubrzo poslije premijere istoimenog filma. Zanimljivo je

da Sartr u toj publikaciji nije naveo da je riječ o kinoromanu: možda je smatrao da to djelo posjeduje „autonomiju koja je opravdavala njegovo objavljivanje“, bez ikakvog pozivanja na filmski, „ikonički kontekst“ (Clerc, 1993: 107). U pogledu forme, Sartrov kinoroman je, umjesto poglavlja, sadržavao kratke odjeljke od svega nekoliko rečenica koje treba da predstavljaju filmske scene. Navodimo dva primjera iz scenarija, svaki od dva reda riječi (Sartre, 1947: 24):

Put za predgrađe:

Prasak dva pucnja iz revolvera. Na putu, Pjer se zatetura još nekoliko metara, posrnu i pade na pločnik.

Evina soba:

Liset ujuri u sobu, kao vjetar, priđe Andreu. Ona na podu opazi Evino tijelo i kriknu.

Sartrov tekst daje indicije za pozorišni komad, navodeći mjesto radnje: put za predgrađe, park, ulica zavjerenika, na osnovu čega bi kamera trebalo da bude nepomična i pravi kadrove s dugom ekspozicijom. Međutim, potpuno izostaju specifično kinematografski termini (gro plan, panoramski snimak, filmske specifikacije o položaju i načinu kretanja kamere). Ipak, Sartr je unio neke podatke važne za kinematografske efekte, npr. „sunčevi zraci padaju na ruku“ (Morissette, 1985: 30). Uz to, Sartrovo djelo ima jedinstveno kinematografsku strategiju po tome što tekst koristi tehniku paralelnog prikazivanja života junaka i junakinje djela. Razne situacije su prikazane iz višestrukih tački gledanja i perspektiva na osnovu kojih sineasti mogu razraditi filmski suspens upotrebom rezova sa brzim smjenjivanjem scena (Morissette, 1985: 30).

Filmske slike su direktne i iste za svakog gledaoca čime se

gubi mogućnost individualne imaginacije prisutne pri čitanju romana. Nasuprot interiornosti misli i sumnji likova u romanu izraženih riječima, film lakše prikazuje ponašanje likova nego njihova unutrašnja preživljavanja koja treba da budu ospoljena u pogledima i različitim perspektivama prikaza likova i situacija (François, 1998: 81).

Glavna estetska vrijednost scenarija je u ideji putovanja između dva svijeta – živih i mrtvih. Međutim, kao i u drugim Sartrovim angažovanim književnim djelima, u prvi plan izbija zaokupljenost sukobom društvenih klasa. Pripadnost različitim društvenim slojevima i ideologijama je nepremostiva prepreka zbog koje je ljubav između Eve, imućne buržujke i Pjera, radnika i revolucionara, osuđena na neuspjeh.

Većina kritičara su zamjerali na etičkom pesimizmu priče: ako je igra završena, znači da nema druge šanse, mrtvima je povratak na zemlju uzaludan. Ili, kako kaže, jedan od likova: „uvijek promašiš svoj život“ jer se umire prerano ili prekasno. Međutim, Sartre je takvim pristupom težio da poderta apsurdnost jednog aspekta čovjekove sudbine koju je, kao u mitu o Orfeju, nemoguće promijeniti. Na nivou forme, takvo „osjećanje apsurdnosti je predstavljeno krugom, nultim simbolom začaranog kruga života i smrti“ (Baskin, 1959: 13).

Sličan pesimistički ishod karakteriše i komad *Iza zatvorenih vrata*. Radnja te drame takođe se odigrava u posliježivotu gdje se njeni protagonisti bezuspješno bore za novi život i na kraju su suočeni s neminovnim. Zbog rečenice „Pakao, to su drugi“, koju izgovara jedan od likova komada, Sartre je nepravedno optužen za čovjekomrstvo. Stoga je kasnije posebno objasnio važnost drugih za nas: „Drugi su, u osnovi, ono što je u nama samima najvažnije za naše sopstveno poznavanje nas samih“ (Contat / Rybalka, 1970: 101). U stvari, komad *Iza zatvorenih vrata* iznosi drugi stav autorove egzistencijalističke etike po kome su ljudi dužni da „opravdaju sebe za svoje izbore i svoje postupke prema

drugima“. Taj stav dopunjava prvi etički stav koji, prema komadu *Muve*, zastupa da ljudi imaju slobodu u izboru svojih vrijednosti (Noudelmann, 2020; Betschart. 2022: 87).

Pesimizam izražen u filmu *Igra je završena* nije nihilistički jer na kraju ipak opstaje nada. To je uočljivo u sceni u kojoj Eva i Pjer vide par zaljubljenih koji takođe dobija šansu za povratak u život. Oni pitaju Pjera i Evu:

„Možemo li pokušati da ponovo započnemo život?“

Pjer i Eva se pogledaju, oklijevajući. Ljubazno se nasmješe mladima.

„Pokušajte,“ savjetuje ih Pjer. „Ipak pokušajte“, šapuće Eva.

Upravo nada opravdava novo angažovanje i borbu protiv apsurdnosti postojanja. Stoga ni Evin ni Pjerov posliježivot, ma koliko kratkotrajan, nije bio uzaludan. Iako su poslije 24 sata Eva i Pjer ponovo u paklu, oni su su za vrijeme svog posliježivota uspjeli da ostvare jednu želju njihovog mrtvog sadruga spašavajući njegovu maloljetnu ćerku koju su maltretirali njena nemarna majka i njen novi partner zlostavljač. Prema tome, pozitivna poruka Sartrovog djela glasi: treba preduzeti odgovornost za svoj život jer je angažovanje na sprečavanju zla moguće dok god je čovjek živ.

Osvrnimo se na recepciju filma. Dnevni list *Mond (Le Monde)* se u kratkom članku od 19. septembra 1947. požalio na „možda dekoncentrisanu kansku publiku“ i podvukao: „prisustvovali smo prvoj projekciji jednog izvanrednog djela, lijepog i uznemirjućeg kao izvjesni Remboovi stihovi [...] djela koje je ujedno duboko i jednostavno, čarobno i realno.“¹ Međutim, *Igra je završena* nije stekla dugotrajnu popularnost među filmskom publikom, prije svega zbog kompleksnosti teme (Billard, 1995). Ipak, tim filmom je proširena istorija angažovanog filma u Francuskoj, započeta 1913. godine osnivanjem producentske

¹ Vidjeti: https://www.lemonde.fr/archives/article/1947/09/19/les-jeux-sont-faits_1898419_1819218.html pristupljeno 4. 9. 2025.

kuće Narodni kino (*Le Cinéma du Peuple*) i prikazivanjem borbe društvenih klasa i izrabljivanja radničke klase, naročito žena.² Angažovani film je, u najširem smislu, prikazivao borbu protiv sudbine.

Scenario *Tifus* Sartre je radnju *Tifusa* smjestio u Maleziju, tada britanski protektorat, za vrijeme smrtonosne epidemije koja izaziva opšti strah i probleme zbog rasizma. U takvoj situaciji, susreću se glavni likovi: jedan doktor alkoholičar i pjevačica u noćnom klubu, dvije „osobe koje je život porazio“. Te teme Sartrovog scenarija – kolonijalizam, rasna nejednakost, bolest, ljubav i iskupljenje egzistencijalistički su paralelne sa Kamijevim romanom *Kuga / La peste* (Camus, 1947). Mada su osnovne ideje dva djela sasvim različite, ostaje moguće da su oba nobelovca možda koristila epidemiju kao metaforu za njemačku okupaciju i Višijevski režim.

Sartrov scenario je sa razmatranjem biopolitike kolonijalizma bio previše odvažan za razdoblje poslije II svjetskog rata. Ekranizovan je tek nakon krupnih prerada, pod nazivom *Ponosni/ Les Orgueilleux* (1953), kao francusko-meksička koprodukcija, u režiji Iva Alegrea (Yves Allegret). Sartre je povukao svoje ime sa odjavne špice filma zbog izmjenjenog scenarija. Glavne uloge u filmu, koji je bio po mjeri svog vremena, igrale su velike zvijezde Mišel Morgan i Žerar Filip. Režiser Iv Alegre je nagrađen na Venecijanskom filmskom bijenalu. Sartrovo djelo *Tifus* je posthumno objavljeno 2007. godine i prevedeno na više jezika.

Sartrovi neekranizovani scenariji (1944–1956)

Otpor/ Resistance, takođe napisan u toku sumornih dana njemačke okupacije, objavljen je 2000. godine. Junak priče,

² <https://upopi.ciclic.fr/apprendre/l-histoire-des-images/histoire-du-cinema-engage> pristupljeno 15. 9. 2025.

Fransoa Dornije je mladi novinar koji u toku njemačke okupacije piše za *Ruansku svjetlost*, kolaboracionističke novine čiji je vlasnik njegov tast. Fransoa u toku rata biva zarobljen i zatvoren u jednom stalagu (slično kao Sartr), ali biva oslobođen zahvaljujući dobrim vezama svog tasta. Uslov za puštanje na slobodu je ponovno pisanje za novine, što Dornije odbija. On je spreman da aktivno služi otporu protiv okupatora, po cijenu žrtvovanja svog života. Mandelbaum (2000) je u fabuli *Otpora* nazreo dvostruki fantazam Žan-Pola Sartra koji je o svom oslobađanju iz njemačkog logora pisao u djelu *Beleške o ludorijama rata / Carnets de la drôle de guerre* (Sartre, 1939/1940/ 1983). Sartrov scenario *Otpor* nije smio biti adaptiran za film u vrijeme okupacije jer je kinematografsko producersko društvo bilo strogo nadzirano. Stoga *Otpor* svjedoči o hrabrosti svog autora i pruža dokaz da pisanje može biti angažovani čin.

Zupčanik, napisan 1946, a objavljen 1962. godine, prikazuje dramski sukob između Žana Agere, diktatora jedne male zemlje koja je zavisna od proizvodnje nafte i Lisijena Drelića, novinara i urednika časopisa *Svjetlost*. Iako revolucionar, Agera po dolasu na vlast ne sprovodi reforme niti nacionalizuje proizvodnju nafte. Naprotiv, postaje korumpirani diktator i vrši represiju nad narodom. Lisijen u svom časopisu objavljuje sve Agerine mahinacije, te biva uhapšen i umire u zatvoru.

Na kraju, nastaje narodna pobuna koja se završava suđenjem Ageri i njegovim pogubljenjem. Prema Konorovoj studiji (Connor, 1991), Sartr je u scenariju *Zupčanika* koristio višestruke tačke gledanja raznih likova i često ponavljao slike iz drugog ugla radi povećanja intenziteta radnje. Prikazao je i kako vlast preobražava čovjeka ali nije postavio ključno pitanje: „Koja je sila koja vlada?“ Konorov odgovor glasi: ta sila je nužnost.

Scenario *Zupčanika* je sličan sa komadom *Prljave ruke / Les Mains sales* (1948), kako tematski, tako i po tehnici flešbeka.

Oba djela razmatraju problem vlasti i suprotnosti između ideala čovjeka intelektualca i pragmatizma čovjeka od akcije. Dva glavna sukobljena lika u scenariju, vladar Agera i Lisijen, imaju u *Prljavim rukama* paralelu Oderer i Igo (Fautrier, 2006).

Scenario *Lažni nosevi* / *Les faux nez* je ubrzo poslije objavljivanja (Sartre, 1947) prerađen u pozorišni komad čija je premijera održana sljedeće godine u Lozani i u Parizu (Contat 1970: 163). Taj komad je opisan kao farsa o moći ali ima mišljenja da je riječ o komediji koja se bavi pitanjem moralnih vrijednosti. Farsični efekt nastaje tako što su vrijednosti, opravdane u situaciji u kojoj su nastale, ljudi nastavljali da primjenjuju i u promijenjenim uslovima, u vremenu u kome su izgubile svoju egzistencijalnu osnovu (Betschart, 2020).

Veliki strah / *La grande peur* (1944) tematizuje kraj svijeta (Teroni 2004: 452) čime uvećava dugotrajnu i obimnu listu scenarija apokaliptičnih filmova koja se održava preko jednog vijeka, od 1916. godine.³

Scenario *Priča o crncu* / *Histoire de nègre* (1944) sa temom o diskriminaciji Afroamerikanaca je izgubljen, ali je prerađen u dramu *Bludnica dostojna poštovanja* / *La putain respectueuse* (1946).

Scenario za *Vještice iz Salema* Sartre je za scenario filma *Vještice iz Salema* / *Les Sorcières de Salem* (1957) adaptirao komad velikog američkog pisca Artura Milera (Arthur Miller, 1915–2005). Miler je u svojoj drami fikcionalizovao stvarne događaje u američkom gradiću Salemu 1692. godine, opisane u knjizi *Lov na vještice* (1867) Čarlsa Upama. Osnovne teme Milerove višeznačne socijalne drame su ugnjetavanje i otpor. U komadu se pojavljuje 21 lice, predstavnici ekonomski oštro podijeljenog i nepravednog društva u kome se represija nad potlačenima ispoljava višestruko, u odnosu na rod, religiju i

³ Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_apocalyptic_films pristupljeno 11.1.2026.

rasu. Glavni protagonist je Džon Proktor, zemljoposjednik koji se suprotstavlja korumpiranim bogatašima i lakovjernom narodu Salema. Zaplet sa nizom peripetija vodi do aktiviranja sujevjerja, vjerovanja u vještice, opšte histerije, panike i paranoje u gradiću Salemu. U toj uzavreloj atmosferi, Džon Proktor hrabro istupa kao glas razuma ali insceniranje nepravednog suđenja dovodi do njegovog hapšenja i pogubljenja, zajedno sa još nekolicinom nevinih žrtava.

Milerova drama je objavljena 1953. godine, u jeku makartizma, progona intelektualaca ljevičara u SAD. Stoga su asocijacije između događaja u komadu i tekuće političke situacije bile neizbježne. Miler je bio ljevičar, ispitivan i praćen od strane CIA, pa su njegove *Vještice iz Salema* ekranizovane u SAD tek 1996. godine, pod originalnim nazivom njegovog komada *The Crucible* koji u prevodu metaforično označava „krivicu, krizu, ili raspeće“.

Film *Vještice iz Salema/ Les sorcières de Salem* (1957) je francusko-istočnonjemačka koprodukcija, u režiji Rejmona Ruloa (Raymond Rouleau). U filmu su glavne uloge igrali Iv Montan kao Džon Proktor, Simon Sinjore (Simone Signoret) u ulozi njegove supruge Elizabet, a Milen Demonžo (Mylène Demongeot) je utjelovila lik njihove manipulativne sluškinje Abigejl. Film je kritika pozitivno ocijenila a Simon Sinjore je za tu ulogu dobila nagradu Britanske akademije za film.

Sartr je u svom scenariju značajno odstupio od radnje u Milerovom komadu. U središte *Vještica iz Salema* stavio je temu klasne borbe prikazujući kako svi bogataši otimaju zemlju od siromaha i osuđuju obespravljene na zatvor i smrt. Skoro tri decenije kasnije, poslije prve američke ekranizacije njegove drame, Miler je izjavio: „Žan-Pol Sartr, u svojoj marksističkoj fazi, napisao je francusku filmsku adaptaciju u kojoj je za tragediju okrivio bogate zemljoposjednike koji su se urotili da progone siromašne. (Uistinu, većina onih koji su obješeni u Salemu bili

su ljudi od integriteta, a dvojica-trojica su bili veliki zemljoposjednici“ (Miller, 1996). Međutim, Sartre je marksističko shvaćanje o primarnoj važnosti klasne borbe zadržao i u svom posljednjem intervjuu, 1980. godine: „[...] još i danas potpuno verujem [...] u onakvu klasnu borbu o kakvoj je Marks govorio. Epoha se promenila, ali to je uvek ista borba između istih klasa, sa istim putem ka pobjedi“ (Sartre, 1984: 332).

Scenario Frojd Svoj posljednji i možda najvažniji originalni scenario, Sartre je napisao u vidu biografije osnivača psihoanalize za film *Frojd, Tajna strast*, u režiji slavnog reditelja Džona Hjustona (Hjuston, 1961). U jednom ranijem tekstu, opisali smo probleme saradnje dva velika stvaraoca (Martinović, 2018). Sartre nije priznavao Frojdov koncept nesvjesnog jer je u knjizi *Biće i ništavilo* razvio egzistencijalnu psihoanalizu u kojoj nema razloga za njegovo postojanje. Po Sartrovoj opsežnoj argumentaciji, svijest je translucidna i može sagledati svekoliku dubinu psihe (Sartre, 1944/ 2006–7). Ipak, pristao je da radi sa Hjustonom jer je bio u novčanim problemima (Charbonneau, 2007).

Sartrov scenario je iznosio više od 800 stranica, pa je Hjuston bio prinuđen da nađe autore koji su ga značajno skratili i preradili. Sartre nije prihvatio takvu preradu i nije dozvolio da se njegovo ime pojavi na odjavnoj špici (Martinović, 2018). I pored svih problema, Hjuston je odao priznanje Sartru: „Mnogo toga što je Sartre uradio bilo je u našoj verziji – u stvari, bila je to njena kičma. U nekim scenama njegov dijalog je ostavljen nedirnut“ (Hjuston, 1990: 283). Najvažnije od svega je bilo to što je Sartrov scenario odgovarao Hjustonovoj osnovnoj ideji: „Frojdov silazak u podsvest trebalo bi da bude isto onako užasan kao i Danteov silazak u pakao“ (Hjuston, 1990: 280).

Sartrov originalni scenario je postao predmet posebnog proučavanja kad je posthumno objavljen i preveden na engleski jezik (Sartre, 1984/ 2013). Mišljenja kritičara su se razilazila u odnosu na vjernost prikazivanja Frojdove ličnosti u scenariju.

Šarbono (Charbonneau, 2007) je u njemu otkrio teme Sartrovih komada: borbu dobra i zla (*Davo i gospod bog*), prostituciju i suprotstavljenost između potčinjavanja / naređivanja (*Bludnica dostojna poštovanja*). Štoviše, po njemu je mladi Frojd prikazan kao „sartrovski lik“, konzervativni puritanac koji na putu ka svojoj autentičnosti prihvata važnost seksualnosti u čovjekovom psihičkom životu. Nasuprot Šarbonou, Barnz (Barnes, 1989) zaključuje da je Sartr dosta tačno prikazao početak Frojdovog rada i nastanak psihoanalitičke teorije. Uz to, Sartr je bio veoma inventivan, ne samo u pisanju dijaloga, već i u prikazivanju snova što je imalo značajan dramski efekat. On je u nekim dijelovima Scenarija svoju egzistencijalnu analizu približio shvatanjima Frojdove psihoanalize. Posebno, Sartrov koncept *loše vjere*, koji predstavlja jedan tip „bivanja u svijetu, poput dremeža ili sna [...] čin bijega od onog što jest“ (Sartr, 1943: 103, 105), bio je tako modifikovan da se po značenju približio podsvjesnom, odnosno frojdovskom nesvjesnom koje neurotičaru donosi primarnu i sekundarnu (svjesnu) dobit. U tom slučaju, u toku psihoanalize pacijent razvija otpor kojim se protivi razrješenju svog nesvjesnog konflikta.

Psihoanalitičar i filozof Žan-Bertran Pontalis je u predgovoru za scenario naglasio da je u toku priprema za rad sa Hjustonom Sartr pomno čitao Frojda i shvatio značenje nesvjesnog i potiskivanja. Proučavanje Frojdovog života i djela navelo je Sartra na ponovno razmatranje značenja nesvjesnog (Sartre 1976: 205). Ono mu je pomoglo da shvati razloge distanciranosti od svog djetinjstva zbog ličnih trauma i ranog gubitka oca što je bilo značajno i za njegovo docnije stvaralaštvo (Barnes, 1989). Sartr je počeo da cijeni važnost djetinjstva što je posebno izrazio u djelima *Porodični idiot* (1972), biografiji Gistava Flobera na preko 1100 stranica, kao i u jednom od svojih najljepših romana, autobiografskom djelu *Reči* u kome je napisao: „Svaki čovek ima svoje prirodno mesto; njegovu visinu

ne određuje ni gordost ni vrednosti: detinjstvo odlučuje“ (Sartre, 1964: 205).

Na kraju, ostaje pitanje: zašto je Sartre-scenarista bio manje uspješan od romanopisca i dramskog pisca? Fotrije (Fautrier, 2006) kao jedan od glavnih razloga navodi Sartrovu ambivalenciju nastalu gledanjem filma, počev od oduševljenja filmskim junacima sa kojima je težio da se poistovjeti, do razočaranja na kraju predstave. Međutim, ta promjena osjećanja koju je filmsko iskustvo izazivalo kod mladog Žan-Pola sigurno nije moglo biti ni jedini ni najvažniji razlog. Važan uzrok za nedovoljan uspjeh Sartrovih scenarija pisanih u ratno i rano poslijeratno vreme je bio sâm način pisanja velikog pisca čije je pripovijedanje bilo previše složeno i izražavalo njegove filozofske ideje koje su dobijale prioritet nad filmskom radnjom. Za film *Frojd*, razlog je očito bio Sartrov previše opsežan scenario koji nije pristao da skрати za film koji bi trajao dva časa.

Objavljivanje Sartrovih scenarija je pokazalo da su oni bili preteče kinoromana, bliži pozorišnim komadima nego pravom protokolu za pisanje filma. Zaokupljen raznim djelatnostima, Sartre nije imao vremena da potpuno ovlada tehnikom pisanja scenarija kako bi ispunio sve specifične zahtjeve koje nameće pisanje za film. Uz to, nije bio svjestan leksičkih razlika između scenarija i kinoromana (Clerc, 1993: 108), procesa kojim je maestralno ovladao Alen Rob-Grije (Alain Robbe-Grillet) u slavnim djelima *Prošle godine u Marijenbadu* / *L'Année dernière à Marienbad à Marienbad* (1961), i *Besmrtnoj* / *L'Immortelle* (1963). Rob-Grije je sa svojim kinoromanima pružio mogućnost analize i refleksija o onome što je bilo previše kompleksno za brzo audiovizuelno dešifrovanje u toku projekcije filma (Clerc 1993: 110).

Sartrovi scenariji se danas smatraju značajnim ostvarenjima iako su manje uspješni od njegovih dramskih komada. Oni su Sartru omogućili da lakše formuliše svoje drame koje su najviše

doprinijele popularnosti i uticajnosti njegovog filozofskog djela. Podsjetimo, Sartrove drame su postavljali najčuveniji filmski i pozorišni režiseri Lukino Viskonti, Piter Bruk i drugi. Uz to, veliki mislilac je u scenariju *Igra je završena* uveo značajan motiv ovostranog/onostranog koji će ponovo aktuelizovati veliki filmski režiseri Najt Šjamalan (Night Shyamalan) u *Šestom čulu / The Sixth Sense* (1999) i Alehandro (Alejandro) Amenabar u misterioznom trileru *Drugi / The Others* (2001). *Igra je završena* igrala je posebno veliku ulogu u poetskoj filmskoj bajci *Nebo nad Berlinom / Der Himmel über Berlin* (1987) Vima Vendersa koji je scenario za to djelo napisao u saradnji sa Peterom Handkeom (Mock, 2015).

Možemo zaključiti da je Sartr u svojim scenarijima nastavio da razvija svoju filozofsku etiku vrijednosti koja je utemeljena u knjizi *Biće i ništavilo*. Tu etiku je stalno izoštravao u brojnim ogledima i u političkim sporovima zahvaljujući svom ključnom stavu: „ćutanje je isto što i podržavanje *statusa quo*“ (Betschart, 2023: 20).

Uticaj kinematografije na Sartrova djela i Sartrov uticaj na film

Sartr je ključnu misao o suprotnosti između nužnosti umjetnosti i kontingenciji (slučajnosti odnosno koincidenciji) egzistencije prvi put izložio u jednom tekstu o filmu iz 1931. godine gdje je naveo da za razliku od „nekog filmskog krajolika“ koji zahvaljujući režiji ima jedinstvo, „predmeti u stvarnosti postoje nasumice“ (Fautrier, 2006). U Sartrovom filozofskom romanu *Mučnina*, glavni junak pati od tjeskobe, koju fizički osjeća kao mučninu, upravo zbog otkrivenja kontingencije.

Uticaj filma na narativne tehnike prvo je bio vidljiv kod američkih pisaca, što je bilo i očekivano s obzirom na veliki uticaj holivudske kinematografije 1930-ih godina na društvo i

umjetnost. Značaj koji film pridaje pogledu uticao je na savremeni roman u kome su ikonični znaci mogli okarakterisati nesigurne protagoniste „koji sebe traže i nalaze čas u slici sebe, čas u slici drugog“ (Clerc, 1993 : 198).

Pisanje scenarija se odrazilo na Sartrovu romanesknu tehniku što je posebno evidentno u romanu *Odlaganje / Le sursis*, pisanim neposredno po završetku rada na scenariju *Igra je završena* i objavljenom 1945. godine. Sartre je iz kinematografske tehnike montaže preuzeo vizuelnu estetiku simultanosti dva događaja koji se dešavaju na raznim lokacijama. Tu tehniku sinhronije dva različita događaja, koja omogućava stavljanje jednog pored drugog dva značajna objekta i obnavlja simbolizam metafora (Jost, 1998), još ranije su koristili američki romanopisci, posebno Džon Dos Pasos koga je Sartre smatrao najvećim piscem tog vremena.

Sartrov članci o filmu od 1944. do 1971.

U tom periodu Sartre je, kao jedini autor ili u saradnji sa Mišelom Vian, napisao dvanaest članaka na navedenu temu (Fautrier, 2006). Već u prvom, *Film za poslijeratno doba*, Sartre je sasvim promijenio svoj prvobitni, mladalački hvalospev „tajnom afinitetu“ kinematografije sa filmom. Zastupao je važnost angažovanog filma koji, za razliku od romana, ima kapacitet za efektno predstavljanje društvene mase:

„Na ekranu – i samo na ekranu – postoji mjesto za predstavljanje gomile, ludačke, bijesne ili prijemčive. Romanopisac može da evocira mase; ako hoće da ih prikaže na pozornici, mora da ih simbolizuje sa pola tuceta likova koji uzimaju naziv i funkciju *hora*, samo film dopušta da ih vidimo. I upravo prikazuje mase samim masama: za 15 miliona, 20 miliona gledalaca“ (Sartre, 1944, citirano prema: Connor, 1991: 1065).

Sartr se oduševljavao istorijskim epskim filmovima na temu okupacije i Pokreta otpora, filmovima za brojnu publiku, posebno američkim spektaklima koji su bili „znak epohe“. Uz to, napisao je hvalospjev Čaplinovim filmovima koje je uporedio sa „pikaresknim romanima“ a njihovog junaka Šarloa nazvao je „kraljem kinematografije“. Svoj vlastiti časopis je 1945 godine nazvao *Les Temps modernes* (po francuskom nazivu Čaplinovog filma *Moderna vremena / Modern Times* (1935).

Sartr je najviše pometnje izazvao svojim osvrtom na film *Građanin Kejn / Citizen Kane* (Orson Welles, 1941) napisanim za komunistički filmski časopis *Francuski ekran / L'Écran français* (Sartre, 1946). Genijalno Velsovo djelo je u Francuskoj moglo biti prikazano tek poslije rata, a Sartr je bio povlašćeni gledalac u toku svog boravka u SAD 1945. godine, kada je bio specijalni dopisnik časopisa *Borba / Combat*.

Sartr je smatrao Velsovo djelo politički prihvatljivim ali ga je najviše kritikovao zato što je Vels napravio previše „intelektualno djelo koje se više bavi prošlošću nego što nas upućuje na budućnost“ (Andrew, 2017). Začudo, posebno ga je iritirala za to vrijeme revolucionarna filmska tehnika flešbeka koju je Sartr smatrao poželjnim za književno djelo ali ne i za film. U članku objavljenom u svom časopisu (*Les Temps modernes*), napisao je da *Građanin Kejn*, „nije primjer koji treba slijediti“. Takvo Sartrovo mišljenje je uticalo na slabiju početnu recepciju filma kod francuske publike (Fairfax, 2017). Pri ponovnom gledanju *Građanina Kejna*, Sartr je ublažio svoje negativno mišljenje ali je i dalje smatrao da je Velsov film daleko od remek-djela. Nasuprot Sartru, Andre Bazin, jedan od najvećih filmskih kritičara svih vremena, pozdravio je 1946 godine Velsovo djelo kao „revoluciju umjetnosti u Holivudu“. On je opovrgao Sartrove argumente i dokazao da je inovativno Velsovo djelo genijalno, i po tematici i po formi, posebno zahvaljujući upotrebi dubokog fokusa i psihološkog realizma.

„Orson Vels je obnovio fundamentalni kvalitet realnog u filmskoj iluziji: njegov kontinuitet“ (Bazin, 1958–1962/ 2009).

Sartre se 1963. godine uključio u raspravu o prvom dugometražnom filmu Andreja Tarkovskog *Ivanovo djetinjstvo* (1962) koja je vođena u italijanskim novinama *Unita*, organu komunističke partije Italije do 1991. godine. U svom ogledu, Sartre je branio režisera filma od italijanskih kritičara koji su zamjerali Tarkovskom zbog njegovog simbolizma i tvrdili da je sljedbenik jedne vrste zapadnog individualizma koji je za njih bio nepoželjan. Sartre (1963/ 1979) je uzeo u obzir važnost montaže, redosljeda scena i sekvenci i fotografija u *Ivanovom djetinjstvu* i istakao lirizam filma. Oštro je kritikovao gledište italijanskih kritičara po kome je taj film samo lični psihološki prikaz djeteta koje je žrtva rata i traži utjehu u snovima o bezbrižnoj prošlosti. Naprotiv, dječakovi snovi i njegove noćne more i cio film su „objektivni [...] svijet djeteta i rata kao u realističnim dramama“ (Sartre, 1979: 90). Veliki filozof se takvim shvatanjem „približava duhu Tarkovskog koji je takođe insistirao da snovi i noćne more u filmu ne izvire iz djetetove ‘subjektivnosti’“ (Daly and Waugh, 2017).

Sartre je posebno analizirao završnu sekvencu filma i kontrast između vijesti o Ivanovoj smrti u nacističkim zatvorima i kolektivne smrti, s jedne, i opšteg veselja na kraju rata, s druge strane. Protumačio je film deterministički argumentujući da je za trinaestogodišnjeg dječaka kome je u ratu poginula cijela porodica neustrašivost u osveti na koju ga pokreće mržnja prema neprijatelju ostala jedini način postojanja i odbrane od neizdržive patnje. Stoga, film Tarkovskog o djetetu koje umire „u momentu kad ono ne bi moglo preživjeti“ označava konačno oslobođanje od košmarnog života. Na širem planu, taj film je antiratna priča o generaciji „čije je djetinjstvo bilo uništeno ratom i njegovim posljedicama“, te se Sartre povodom smrti koju „ništa ne može iskupiti“ poziva na filozofiju Hegela koji je

rekao “istorija je tragična“ i Marksa „koji je dodao da ona [istorija] uvijek napreduje svojim najgorim stranama“ Sartr (1979: 91). Iz Sartrovog ogleada je očito da kritičari *Unite* nijesu razumjeli značajne inovacije koje je genijalni režiser podario svjetskom filmu a koje su čak i za Ingmara Bergmana predstavljale „čudo“ pri njegovom prvom posmatranju tog filma. Radilo se o „vajanju u vremenu“, kinematografskom ovladavanju vremenom što je Tarkovski (1999) opsežno objasnio u svom istoimenom djelu. Opisom utisnutog odnosno zapečaćenog vremena koje je za njega višestruka slika *stvarnosti* Tarkovski je uticao na Delezovu formulaciju slike-kristala u knjizi *Slika-vreme* (Deleuze, 1985; Daly and Waugh, 2017).

Sartr i Godar

Sartr je od 1945. do 1970. godine bio najuticajniji svjetski intelektualac. Stoga ne iznenađuje što je bio uzorna društvena ličnost i za mnoge sineaste i filmske kritičare. Među njima je bio i mladi Žan-Lik Godar, naročito u toku 1950-ih godina, dok je bio neiskusni i talentovan filmski kritičar koji se pripremao za svoju filmsku karijeru maštajući o svom uplivu na francusku kulturnu scenu. Sartr i Godar su se našli na istoj strani u vrijeme velikih studentskih demonstracija u Parizu 1968. godine. Obojica su aktivno pružali podršku studentima, svaki na svoj način. Obojica su po političkoj orijentaciji bili ljevičari: Sartr je dugo vremena bio prosovjetski komunista, a Godar se u jednom dijelu svoje karijere deklarirao kao maoista i osnovao grupu mladih filmskih stvaralaca Džiga Vertov u kojoj je zastupao kolektivni rad grupe režisera.

Međutim, Godar se nije slijepo priklonio Sartrovom modelu angažovanog intelektualca. Imao je periode povučenosti i apolitičnosti, ali i svoje „radikalne faze u kojima se svim srcem predavao nekom revolucionarnom projektu s težnjom da

oporekne primarnu ulogu intelektualca u političkoj borbi“ (Fairfax, 2017). U ogledu *Šta je književnost*, u kome je pisanje izražavanje slobode, Sartre je podvukao „prvu dužnost“ pisca „da ponovo uspostavi dostojanstvenost jezika“. Na sličan način, kako nam objašnjava Fairfax, Godar je u toku cijelog svog stvaralaštva težio da odbrani dostojanstvo i polisemičnu snagu filmskih *slika*.

Stalna evolucija i revizija kritičkih stavova su zajedničko obilježje Godarovog i Sartrovog stvaralaštva. Tako je Sartre je mijenjao svoju analizu kinematografskog spektakla prelazeći od romanopisca i pisca dramskih komada do scenariste. U tom nastojanju, razdvajao je ono što pripada pozorištu ili upućuje na roman od onog što bi bilo svojstveno filmu. Pritom, nedostajalo mu je vremena za izučavanje tehnologije filma koje od scenariste traži da ono što je napisao, radi razumijevanja filma, sagleda s druge strane, iz položaja snimatelja (Husson, 2006: 220). I pored toga, u Sartrovim tekstovima o filmu, primjetno je „nekoliko sjajnih intuicija koje nagovještavaju estetiku modernosti i morala neorealizma“ (Mandelbaum (2000).

Filmske adaptacije Sartrovih djela

Sartrove drame imale su veoma dobru recepciju kritičara i pozorišne publike širom svijeta.⁴ Ubrzo su privukle pažnju sineasta koji su adaptirali i ekranizovali: *Prljave ruke / Les mains sales* (1951), *Bludnicu dostojnu poštovanja* (Marcel Pagliéro, 1952), *Iza zatvorenih vrata* (Jacqueline Audry, 1954) i *Zatočenike iz Altone / Les sequestres d'Altona* (Vittorio de Sica, 1962).

⁴ U vrijeme Sartrove prve posjete Jugoslaviji, 1960. godine u Beogradu su igrane drame: *Zatočenici iz Altone* i *Bez izlaza*, a kasnije i komadi *Prljave ruke* (1968), *Kin ili košmar i genije* (1969). Vidjeti: <http://www.yugopapir.com/2014/08/jean-paul-sartre-u-jugoslaviji-bлаго.html> pristupljeno 12. 1. 2026.

Prljave ruke su u filmskoj adaptaciji bile francuski film koji su režirali Fernan (Fernand) Rivers i Simon Berio (Simone Berriau). Glavne uloge su igrali čuveni glumci tog doba Pjer Braser (Pierre Brasseur) kao Oderer i Daniel Želen (Gélin) u ulozi Iga.

Drama je bila nadahnuta stvarnim događajem – ubistvom sovjetskog revolucionara Lava Trockog koje je u Meksiku izvršio njegov sekretar Ramon Merkader (Ramón Mercader), staljinistički agent. Cilj komada je bio artikulacija duboke krize komunizma poslije II svjetskog rata i prilika za autorovo jasno i obrazloženo izgrađavanje svoje „intelektualne ambivalencije prema marksizmu“ (Travers, 2014).

Sartre je fikcionalizovao taj istorijski događaj tako što je radnju svoje drame locirao u izmišljenu srednjeevropsku zemlju Iliriju. Glavno lice je mladi intelektualac Igo, novinar koji piše za ljevičarske listove. On se pridružuje Komunističkoj partiji zbog osjećaja idealizma koji se graniči sa fanatizmom. Dobija partijski zadatak da ubije Oderera, vođu partije. Uspješno se infiltrira kao Odererov sekretar i zadobija vođino poverenje. Međutim, on počinje da se divi Odererovoj snazi, što mu dugo vremena otežava izvršenje zadatka. Tada, presudnu ulogu odigrava Igovo osjećanje ljubomore. Kad u jednoj sceni pogrešno zaključí da Oderer vodi ljubav sa njegovom, flertovanju sklonom, suprugom Džesikom, Igo ubija Oderera.

Radnja komada se prikazuje retrospektivno, scenom Igovog povratka iz zatvora i njegovim saznanjem da se politika partije tokom godina njegovog robijanja promijenila. Sada se veliča uloga Oderera, čovjeka koji je zasnovao strategiju kompromisa sa drugim partijama, a Igo je izvršenjem ubistva iz ličnih razloga sebi potpisao smrtnu presudu. Na kraju, Igo se iskupljuje „egzistencijalnim činom u kome sâm preuzima odgovornost za svoj zločin“ (Travers, 2014). Danijel Želen je maestralno odigrao ulogu razočaranog zanesenjaka koji nije u stanju da poćini zločin iz ideoloških razloga. U posljednjoj, najupećatljivoj sceni

filma, on hoda prema kameri koja u krupnom planu prikazuje njegovo lice na kome nema ni traga straha, već odaje izgled oslobođenog čovjeka.

Drama je imala dvije TV adaptacije. Autor prve bio je slavni italijanski režiser Elio Petri, ovjenčan najvećim filmskim nagradama među kojima su Oskar za najbolji međunarodni film – *Istraga nad besprekornim građaninom* (1970) i Zlatna palma na festivalu u Kanu 1972. godine za djelo *Radnička klasa ide u raj*. Žanrovski, prvi film je politički triler, a drugi – politička satira.

Prljave ruke su na italijanskoj TV prikazane 1978. godine, kao miniserija u sedam slika i tri epizode. Ukupno trajanje serije od 234 minuta je Petriju pogodovalo za oštro procjenjivanje ostavštine staljinizma. Glavne uloge su igrali veliki italijanski glumci. Đovani Vizentin (Giovanni Visentin) je bio Igo, a Marčelo Mastrojani u ulozi Oderera snažno je dominirao radnjom, te se njegovo moćno prisustvo osjećalo čak i onda kad nije bio na sceni. Uspjehu miniserije je doprinijela i izvrsna muzika, djelo kompozitora Enia Morikonea. Estetski kvaliteti i prikazivanje pri kraju decenije snažnih političkih previranja u zemlji osigurali su Petrijevoj miniseriji veoma povoljnu recepciju.⁵

Autor druge TV adaptacije Sartrovih *Prljavih ruku* je čuveni finski režiser Aki Kaurismaki. U središtu njegovog TV filma za finsku televiziju, u trajanju od svega 68 minuta, bilo je prikazivanje izopačenog političkog sistema. Emitovan 1989. godine, u vrijeme kad se ekonomski prosperitetna Finska okretala ka zapadu, Kaurismakijev film je bio zanimljivo podsjećanje na period 1970-ih godina kada se u Finskoj mijenjala društveno-ekonomska situacija, uporedo sa opadanjem uticaja komunističke partije zbog njenih unutrašnjih trvenja.

Drama *Zatočenici iz Altone / Les sequestres d'Altona* je tehnički inovativna u odnosu na ranije Sartrove komade jer u

⁵ TV serija je dostupna na: <https://rarefilmm.com/2025/09/le-mani-sporche-1978/> pristupljeno 30. 12. 2025.

pozorišnoj igri važnu ulogu imaju i drugi mediji (magnetofon, radio, film i televizija). Vitorio de Sika je za taj film dobio nagradu Italijanske filmske akademije za najbolju režiju. Glavne uloge su igrali Sofija Loren i Maksimilijan Šel. Radnja drame se odigrava u poslijeratno doba u Altoni, predgrađu Hamburga, gdje je u sobi jedne vile sebe zatočio Franc Geerlah, sin bogatog industrijalca, koji je u toku rata bio nacistički kapetan. On u svojoj sumanutosti vjeruje da i dalje bukti rat, a u njegovim halucinacijama muči ga strašan zvuk koji prave njegovi tužioci – krabe.⁶ Ta scena ukazuje da u slučaju Trećeg svjetskog rata zločinci ne bi mogli odgovarati pred sudom jer niko ne bi preživio.

Bludnica dostojna poštovanja je ekranizovana 1952; adaptatori su bili Sartr i Aleksandr Astrik (Astruc). Film su režirali Marsel Paljero i Šarl (Charles) Brabani. U tom neuspješnom filmu je u jednoj maloj ulozi nastupio slavni filmski glumac Lui de Fin (Louis de Finès).⁷

Film *Zid / Le Mur* (1967) nastao je adaptacijom istoimene Sartrove pripovjetke, napisane 1939. godine. Likovi u *Zidu* su prikazani u najtežoj mogućoj egzistencijalnoj situaciji što je predstavljalo krupan izazov za filmsku adaptaciju.

Radnja *Zida* se dešava 1936. godine, u toku Španskog građanskog rata. Frankove trupe zarobljavaju tri čovjeka. Poslije kratkog saslušanja, frankisti ih osuđuju na smrt i u toku posljednje noći prije strijeljanja ostavljaju ih zajedno u istoj ćeliji. U toj ekstremnoj situaciji, sličnoj onoj u drami *Iza zatvorenih vrata*, raste emocionalna napetost koja s prolaskom vremena prerasta u

⁶ Filmski citat koji je ujedno i omaž te pozorišne scene nalazimo u Hercogovom filmu *Nepobjedivi* (2001) u prizoru „sumorne, kamenite morske obale sa ostrim stijenama prekrivenim milionima svijetlocrvenih kraba koje bezumno škljocaju i predstavljaju metaforu nastajanja nacističkih hordi“ (Martinović, 2025: 142).

⁷ <https://www.filmaffinity.com/en/movie-group.php?group-id=1761&orderby=pos&chv=list> pristupljeno 30. 12. 2025.

nepodnošljivu tjeskobu osuđenika na smrt. Dvojica od njih, borac u republikanskoj armiji i mlađi, nevini brat Huana Grisa koga frankisti traže, u svitanje bivaju odvedeni na strijeljanje. Pablo, treći zatvorenik, narator pripovijetke, uhapšen je zbog sumnje da skriva Huana Grisa. Dok dvojica zatvorenika pokazuju teške somatske patnje i psihičku dezintegraciju, Pablo sve vrijeme zauzima distancu prema strašnim događajima i naizgled nema strah od smrti. Priveden na konačno isljeđivanje koje će odlučiti o njegovoj sudbini, želi da zavara frankiste izjavom da se Huan Gris krije na groblju. Međutim, kasnije saznaje da je njegova „prevara“ frankista bila fatalna greška. Huan Gris se posvađao sa rođacima koji su ga skrivali i odista je bio na groblju gdje su ga frankisti, poslušavši Pablovu izjavu, ubrzo zarobili. Tako se u ovom Sartrovom književnom djelu potvrđuje „žalosna kontingencija stvari“ (Bovoar, 1995: 55), niza slučajnosti i skupa koincidencija koje, kao odnos između činjeničnosti i egzistencije, neprestano utiču na čovjekovu sudbinu čineći je stalno podložnom preobražaju, naročito pri suočavanju sa smrću (Lommel, 2015).

Serž Rule (Serge Roulet), režiser *Zida* je sarađivao sa Sartrom na adaptaciji pripovjetke za film, naročito na dijalozima. Dok Sartrov *Zid* počinje *in medias res*, Rule je prikazao širi historijsko-politički kontekst započevši film dokumentarnim kadrovima koji prikazuju početak Španskog građanskog rata. Uz to, Rule je uz upotrebu slika-sjećanja bliže odredio lik Pabla kao radnika-anarhiste i istakao nove detalje koji su ukazivali na klasnu borbu koja je bila u osnovi rata. *Zid* je Ruleu bio prvi dugometražni igrani film, poslije saradnje sa slavnim Roberom Bresonom (Robert Bresson) na filmu *Suđenje Jovanki Orleanke/ Procès de Jeanne d'Arc* (1962). Stoga nas ne čudi veliki Bresonov uticaj na Rulea, u *Zidu* najočigledniji u metodu – nepomičnim kadrovima, osjećaju za pojedinosti, važnosti ćutanja i pogleda (Morissette, 1985).

Film je 1967. godine prikazan na dva međunarodna filmska festivala – u Berlinu i u Veneciji. Učestvujući na konferenciji za štampu zajedno s režiserom u Veneciji, Sartr je izjavio da smatra adaptaciju strogo vjernom originalu, a film *Zid* je za njega bio „ateistička meditacija o smrti“ i svjedočenje „o užasu smrti koju ljudi zadaju jedni drugima“ (Contat et Rybalka, 1968: 290). U pismu režiseru, poslije gledanja filma, Sartr je napisao: „Tu tjeskobu sam ja izrazio riječima, a vi ste učinili da je zajedno doživimo i propatimo“.⁸

TV filmovi o Sartru

Prvi TV film o Sartru, naslovljen *Sartr i Simon de Bovoar / Sartre and Simone De Beauvoir* (1967) je za francusko-kanadsku TV režirao Maks Kakopardo (Max Cacopardo). U filmu je jednako vremena namijenjeno Bovoarovo i Sartru koji iznose refleksije o svojoj egzistencijalističkoj filozofiji, ratu u Vijetnamu, njihovom ličnom odnosu i svom radu. Sartr govori o svom projektu – biografiji prvih dvadeset godina života Gistava Flobera, a Bovoar o svom djelu *Drugi pol*. Iako traje samo jedan čas, film pokriva ogroman broj tema. Intervju sa slavnim parom vode kanadska novinarka Madlen Gobej (Madeleine Gobeil) i Sartrov sekretar Klod Lancman.

Sartr o Sartru / Sartre par lui même (1976) je dokumentarni film koji su za francusku TV režirali sineasta Aleksandr Astrik i sartrolog Mišel Konta. Rad na filmu trajao je četiri godine. U filmu Sartr govori o svom životu, o svom filozofskom i književnom djelu, kao i o svojim raznovrsnim stvaralačkim afinitetima, uključujući i kinematografiju. Najveći dio filma su intervjui koje Astrik i Konta, vode sa velikim misliocem u

⁸ Vidjeti:

<https://www.lacinemathequedetoulouse.com/programmation/projections/3300>
7 pristupljeno 8. 9. 2025.

njegovom malom stanu na Monparnasu. U razgovoru često učestvuje Simon de Bovoar koja na pitanje šta je privuklo Sartru, odgovara: „Nikad nije prestajao da misli, i to me zainteresovalo“. Sartr se ugodno osjeća pred kamerom i na veoma zanimljiv način elokventno rekonstruiše čitavu svoju autobiografiju.

Film sadrži znatan broj arhivskih filmskih snimaka: iz I i II svjetskog rata; iz 1950-ih – vremena makartizma i porasta antikomunizma u kome je Sartr bio na strani komunističke partije Francuske; Alžirskog rata i Sartrovog istupanja protiv kolonijalizma; studentskih demonstracija 1968. godine; Sartrovog predsjedavanja Sudom za ratne zločine u Vijetnamskom ratu koji je u Londonu vodio veliki filozof Bertran Rasel. U toku te tri decenije antikapitalističke borbe, „besprekorno vođenih pobuna, dobro procenjenih menjanja pozicija“, Sartr je stekao „svetsku slavu bez premca“ (Badiju, 2014: 25).

Vinsent Kenbi, filmski kritičar *Njujork Tajmsa*, smatra da su razgovori toliko zanimljivi da im nijesu potrebne vizuelne digresije na navedene događaje. On svoj jezgroviti prikaz filma zaključuje lapidarno: „Misli i riječi koje ih izražavaju beskrajno su bogate“ (Canby, 1982). Sartr objašnjava da je njegovo političko angažovanje bilo samo nusprodukt njegovog pisanja. Iznosi da ga ljevici nije privukla ideologija, već moralnost kao sredstvo koje je koristio u svojoj političkoj borbi. Na kraju, zastupao je shvatanje da su istine uvijek u nastajanju. Time je moguće objasniti ono što su njegovi kritičari nazvali revizijama njegovog života i djela, a on lično smatrao nužnošću stalnog preispitivanja sebe i životnih situacija u kojima se nalazio zajedno sa drugima. Ukratko, film pruža izvanredno svjedočanstvo o Sartru kao stvaraocu koji je, po mišljenju mnogih, obilježio svoj vijek više i snažnije od drugih, naročito svojom svestranošću i sveprisutnošću u istorijskim događajima. Gledaoci su na Filmskoj bazi podataka na internetu (imdb) filmu dali ocjenu 8,3 od 10.⁹

⁹ <https://www.imdb.com/title/tt0142822/> pristupljeno 26. 12. 2025.

U toku 2006. godine su premijerno prikazani TV miniserija *Sartr, doba strasti / Sartre, l'âge de passion* (2006) i dvodijelni film *Ljubavnici iz kafea Flora / Les amants de Flora*. Prvi film je dobio ocjenu gledalaca 7,3 od 10 a drugi 6,6 od 10.¹⁰

Sartr, doba strasti, djelo švajcarskog režisera Kloda Gorette (Claude Goretta) prikazuje Sartra od 1958. do 1964. godine, na vrhuncu njegove slave, kad je egzistencijalizam bio socio-kulturni pokret koji je zahvatio cijelu Evropu i privukao pažnju svjetske javnosti, postavši jedan od najznačajnijih događaja u historiji filozofije XX vijeka. Film oslikava i filozofov lični život, kompleksni odnos slobodne ljubavi sa njegovom životnom saputnicom Simon de Bovoar u kojem ih trajno ujedinjuje posvećenost stvaralaštvu. Kritičari su posebno istakli izvrsnu glumu An (Anne) Alvaro u ulozi Simon de Bovoar i njenu fizički izvanrednu sličnost sa likom koji utelovljuje.

Ljubavnici iz kafea Flora / Les amants de Flora je dramska komedija režisera Ilana Dirana Koena (Ilan Duran Cohen) u kome je važno mjesto zbivanja kafe *Flora* na bulevaru Monparnas, nekadašnje sastajalište egzistencijalista i slavnih pisaca. Prikazano je razdoblje života čuvenog para stvaralaca od 1929. do 1949. godine, počev od njihovog susreta na Sorboni do sticanja svjetske slave Simon de Bovoar sa prvim izdanjem djela *Drugi pol (Deuxième Sexe)*. U filmu su mnogi važni događaji neprecizno prikazani, a izostavljene su i ključne osobe u Sartrovom životu, kao što je Remon Aron / Raymond Aron, značajan za razvoj Sartrove fenomenološke filozofske misli.

Sartrov egzistencijalizam i filmska kritika

Sartrova filozofija je već u prvim decenijama poslije II svjetskog rata, postala relevantan način tumačenja svijeta. Njegov egzistencijalizam se u XXI vijeku reflektovao u savremenim filmovima i novim kinematografskim formama u kojima su

¹⁰ <https://www.imdb.com/title/tt0922597/> pristupljeno 26. 12. 2025.

prikazane raznovrsne životne situacije i izbori koje prave likovi, kao da je umjetnost tipično ilustrovala primjere razumijevanja njegove filozofije. Čitanje filmova iz egzistencijalističke perspektive je danas veoma rašireno. Teme Sartrove filozofije, kao što su pitanja slobode i odgovornosti, autentičnosti, savjesti i angažovanja, primjetne su u velikom broju savremenih filmova. Predmet posebnih eseja i studija koje karakteriše sartrovski egzistencijalistički pristup bili su filmovi: *Čovjek koji nije bio tu / The Man Who Wasn't There* (2001) i *Nema zemlje za starce / No Country for Old Men* (2007) Itana i Džoela Koena (Ethan and Joel Coen), *Izgubljeni u prevodu / Lost in Translation* (2003) Sofije Kopola (Sofia Coppola) i *Trumanov šou / The Truman Show* (1998) Pitera Vira (Peter Weir) (1998), kao i djela braće Darden (Dardenne) (Boulé & McCaffrey, 2014).

Sartrovo zavještanje za budućnost

Sartre je u filozofskom panteonu najznačajniji francuski predstavnik egzistencijalizma. Njegovo stvaralaštvo posvećeno filozofskoj dubini i dramskom intenzitetu prije svega karakteriše težnja ka sintezi filozofije i književnosti, a kinematografija doprinosi razumijevanju njegove svestranosti i oslikava veliki dio njegove sveprisutnosti u medijima. Snažne poruke Sartrovog egzistencijalističkog humanizma „Slobodni ste, dakle, birajte!“, „Budite privrženi!“, „Bez diskriminacije!“ nalaze se na stranicama njegovih filozofskih i književnih djela i odjekuju sa filmskih i TV ekrana. Taj „čovjek-spomenik“ sa svojim veličanstvenim djelom koje ga „metafizički, politički, književno i egzistencijalno“ uzdiže iznad svog vremena (Lévy, 2000), anticipirao je duh svog vijeka i kao rijetko koji mislilac zadržao aktuelnost i u našem turbulentnom vremenu. Te Sartrove zasluge priznaju svi najveći umovi današnjice (Badiou, 2008; Badiou, Fautrier, 2025; Betschart, 2023: 30).

Literatura:

Citirana djela Žan-Pola Sartra

- Sartre, Jean-Paul, *L'Imaginaire*, Paris, 1940. (*Imaginaro*, u: *Filozofski spisi. Izabrana dela*, knj. 8, Beograd, 1984).
- Sartre, Jean-Paul, *L'Être et le Néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Paris, 1943. (*Bitak i ništo. Ogled iz fenomenološke ontologije*, Zagreb, 2006–2007).
- Sartre, Jean-Paul, *Huis clos*, Paris, 1944. (*Iza zatvorenih vrata*, u: *Izabrana dela: Drame*, knj. 5, Beograd, 1984).
- Sartre, Jean-Paul, „Citizen Kane“, *L'Écran français*, br. 5, Pariz, 1. avgust 1945.
- Sartre, Jean-Paul, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris, 1946. (*Egzistencijalizam je humanizam*, u: *Filozofski spisi. Izabrana dela*, knj. 8, Beograd, 1984).
- Sartre, Jean-Paul, *Des jeux sont faits*, London, 1956. (prvo izdanje 1947).
- Sartre, Jean-Paul, *Le Scénario Freud*, Paris, 1958. (*The Freud Scenario*, London, 2013).
- Sartre, Jean-Paul, *L'engrenage*, Paris, 1962.
- Sartre, Jean-Paul, „Discussion sur la critique à propos de L'Enfance d'Ivan“, u: *Situations VII*, Paris, 1962. („Diskusija o kritici povodom 'Ivanovog djetinjstva'“, u: *Novi eseji*, Beograd, 1979).
- Sartre, Jean-Paul, *Les Mots*, Paris, 1964. (*Reči*, u: *Sabrana dela*, knj. I, Beograd, 1981).
- Sartre, Jean-Paul, „L'Art cinématographique“, u: *Écrits de Sartre*, Paris, 1970.
- Sartre, Jean-Paul, „Autoportrait à soixante-dix ans“, u: *Situations X*, Paris, 1976.
- Sartre, Jean-Paul, *Carnets de la drôle de guerre: novembre 1939 – mars 1940*, Paris, 1983. (*Beleške o ludoriji rata*, Sarajevo, 1989).
- Sartre, Jean-Paul, *Écrits de jeunesse*, Paris, 1990.

- Sartre, Jean-Paul, „Résistance“, *Les Temps Modernes*, br. 609, Pariz, jun 2000.
- Sartre, Jean-Paul, *Typhus scenario*, Paris, 2007.

Citirana djela drugih autora

- Andrew, Dudley, „Holidays and the Movies in Sartre’s Imagination“, *Senses of Cinema*, br. 84, 2017.
- Badiou, Alain, *Petit panthéon portatif*, Paris, 2008. (*Mali džepni panteon*, Podgorica, 2014).
- Badiou, Alain i Fautrier, Pascale, *La question Sartre*, Paris, 2025.
- Baecque, Antoine de (ur.), „Sartre et le cinéma“, *Avancées cinématographiques*, br. 5, jun 1984.
- Barnes, Hazel E., „Sartre’s Scenario for Freud“, *L’Esprit Créateur*, vol. 29, br. 4, 1989.
- <http://www.jstor.org/stable/26285853>, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Baskin, William H., „The Circle as a Symbol of the Absurd in ‘Les jeux sont faits’“, *Romance Notes*, vol. 1, br. 1, 1959. <http://www.jstor.org/stable/43800943>, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Bazin, André, *Qu’est-ce que le cinéma?*, Paris, 1958–1962. (*Šta je film?*, Novi Sad, 2009).
- Beauvoir, Simone de, *La Force de l’âge*, Paris, 1960. (*Najbolje godine I*, Beograd, 1995).
- Betschart, Alfred, „Sartre, the Film, and the United States: From Love Story to Critical Appraisal“, *Studi Sartriani*, XIV, 2020.
- Betschart, Alfred, „Deconstructing Sartre“, *Sartre Studies International*, vol. 28, br. 1, 2022.
- Betschart, Alfred, „The Reception of Sartre’s Thought and Its Narratives: An Analysis from Communication Theory Perspective“, u: *L’essere e il nulla. L’esistenzialismo di Sartre 80 anni dopo. Studi Sartriani XVII*, Rim, 2023.
- Betschart, Alfred, „Sartres kinematographisches Schaffen“, <http://docs.sartre.ch/Sartres%20kinematographisches%20Werk.pdf>, pristupljeno 16. 9. 2025.

- Billard, Pierre, *L'Age classique du cinéma français*, Paris, 1995.
https://books.google.rs/books?id=QnRZAAAAMAAJ&q=adaptation&hl=sr&source=gbs_word_cloud_r&cad=3, pristupljeno 16. 10. 2025.
- Boulé, Jean-Pierre i McCaffrey, Enda (ur.), *Existentialism and Contemporary Cinema: A Sartrean Perspective*, New York – Oxford, 2014, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd7hb>, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Beauvoir, Simone de, *Ceremonija oproštaja; Razgovori sa Žan-Pol Sartrom*, Novi Sad, 1984.
- Canby, Vincent, „A Self Portrait of Sartre“, *The New York Times*, 1982, <https://www.nytimes.com/1982/12/01/movies/a-self-portrait-of-sartre.html>, pristupljeno 8. 1. 2026, pristupljeno 22. 11. 2025.
- Clerc, Jeanne-Marie, *Littérature et cinéma*, Paris, 1993.
- Connor, James D., „Sartre and Cinema: The Grammar of Commitment“, *MLN*, vol. 116, br. 5, 2001, <http://www.jstor.org/stable/3251795>, 10. 11. 2025, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Contat, Michel i Rybalka, Michel, „Sartre et le cinéma“, *L'Esprit Créateur*, vol. VIII, br. 4, 1968.
- Contat, Michel i Rybalka, Michel (ur.), *Les Écrits de Sartre*, Paris, 1970.
- Contat, Michel i Rybalka, Michel (ur.), *Jean-Paul Sartre. Écrits de jeunesse*, Paris, 1990.
- Farina, Gabriella, „Le cinéma, ‘poème de la vie moderne’“, u: Mauricette Brune (ur.), *Sartre*, Paris, 2005.
- Ffrench, Patrick, „Catastrophe, Adherence, Proximity: Sartre (with Barthes) in the Cinema“, *Sartre Studies International*, vol. 19, br. 1, 2013, <http://www.jstor.org/stable/42705208>, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Fairfax, Daniel, „Models of the Public Intellectual: Cinema and Engagement in Sartre and Godard“, *Senses of Cinema*, br. 84, 2017.
- Fautrier, Pascale, „Le cinéma de Sartre“, *Fabula LHT*, br. 2, 2006.
- Daly, Fergus i Waugh, Katherine, „Ivan's Childhood (Andrei Tarkovsky)“, *Senses of Cinema*, br. 85, 2017, <https://www.sensesofcinema.com/2017/soviet-cinema/ivans-childhood/>, pristupljeno 11. 1. 2026.

- Deleuze, Gilles, *Cinéma 2. L'image-temps*, Paris, 1985. (srp. prev. *Slika-vreme*, Beograd, 2020).
- Huston, John, *Otvorena knjiga*, Beograd, 1990.
- Husson, Laurence, „La séquence du spectateur: film et spectacle cinématographique chez Sartre“, *Études sartriennes*, br. 11, 2006, <http://www.jstor.org/stable/45063948>
- Jost, François, „Direct, narration, simultanéité: frontières de la temporalité“, *Cinemas*, vol. 5, br. 1–2, 1994.
- François, Dominique, „Montage, simultanéité et continuité dans Le Sursis de Sartre“, *Cinemas*, vol. 8, br. 3, 1998, <https://doi.org/10.7202/024759ar>, pristupljeno 12. 11. 2025.
- Fautrier, Pascale, „Le cinéma de Sartre“, u: „Ce que le cinéma fait à la littérature (et réciproquement)“, *Fabula LHT*, br. 2, 2006, URL : <http://www.fabula.org/lht/2/Fautrier.html>, pristupljeno 8. 9. 2024.
- Lévy, Bernard-Henri, *Le siècle de Sartre. Enquête philosophique*, Paris, 2000.
- Lommel, Michael, „Le mur. Sartres Nouvelle und Roulets Film“, u: Michael Lommel i Volker Roloff (ur.), *Sartre und die Medien. Medienumbrüche*, sv. 24, Bielefeld, 2015, <https://dokumen.pub/sartre-und-die-medien-1-auf-9783839408162.html>, pristupljeno 8. 9. 2024.
- Mandelbaum, Jacques, „Sartre et le cinéma, les échecs d'une tentation“, *Le Monde*, 2000, https://www.lemonde.fr/archives/article/2000/08/24/sartre-et-le-cinema-les-echecs-d-une-tentation_3717207_1819218.html.
- Martinović, Željko, „Psihoanaliza i psihoanalitičari u filmovima“, *Matica*, br. 76, zima 2018.
- Martinović, Željko, „Izvanredna sinematična kreativnost Vernera Hercoga“, *Matica*, br. 104, zima 2025.
- Metz, Christian, *Psychoanalysis and Cinema. The Imaginary Signifier*, Hampshire – London, 1977.
- Metz, Christian i Guzzetti, Alfred, „The Fiction Film and Its Spectator: A Metapsychological Study“, *New Literary History*, vol. 8, br. 1, 1976.

- Miller, Arthur, „Why I Wrote ‘The Crucible’: An Artist’s Answer to Politics“, *The New Yorker*, 1996, <https://www.newyorker.com/magazine/1996/10/21/why-i-wrote-the-crucible>, pristupljeno 16. 11. 2025.

- Mock, Laura, „Diesseits/Jenseits in Sartres Das Spiel ist aus und aktuellen Filmen – Ein variables Motiv“, u: Michael Lommel i Volker Roloff (ur.), *Sartre und die Medien. Medienumbrüche*, sv. 24, Bielefeld, 2015, <https://dokumen.pub/sartre-und-die-medien-1-aufl-9783839408162.html>, pristupljeno 5. 1. 2025.

- Morissette, Bruce, *Novel and Film: Essays in Two Genres*, Chicago – London, 1985.

- Noudelmann, François, *Un tout autre Sartre*, Paris, 2020.

- Schindel, Dan, „A Rare Opportunity to See a Movie Written by Jean-Paul Sartre“, *Hyperallergic*, 2019, <https://hyperallergic.com/490674/jean-paul-sartre-les-jeux-sont-faits-bootleg-theater-projections/>, 2. 9. 2025.

- Teroni, Sandra, „Cinéma“, u: Gilles Philippe i François Noudelmann (ur.), *Dictionnaire Sartre*, Paris, 2004.

- Teroni, Sandra, „Scénario“, u: Gilles Philippe i François Noudelmann (ur.), *Dictionnaire Sartre*, Paris, 2004.

- Tarkovski, Andrej, *Vajanje u vremenu*, Beograd, 1999.

- Travers, James, „Les mains sales“, *French Films*, 2014, <http://www.frenchfilms.org/review/les-mains-sales-1951.html>, 30. 12. 2025.

MJERNE JEDINICE U CRNOJ GORI S OSVRTOM NA NAJVAŽNIJE VINOGRADA- RSKO-VINARSKE MJERE (1800–1914) (II DIO)

Svetožar Savić

In the territory of present-day Montenegro, from the 18th century to the early 20th century, methods for determining the volume of wine in both production and trade were highly diverse. Following 1888, the metric system was introduced; however, traditional units of measurement proved difficult to eliminate from practice, and traces of their use can still be found today.

Načini utvrđivanja zapremine vina u proizvodnji i trgovini ovim artiklom bili su u prošlosti raznoliki i često obilježeni izraženim partikularizmom, ne samo među različitim administracijama, već i između pojedinih regija, pa čak i gradova unutar iste države. Takva raznolikost u pristupu mjerenju različitih sirovina odražavala je trgovačke potrebe, pravne običaje i lokalnu praksu samog kraja. Od trenutka kad je uveden metrički sistem, većina starih mjernih jedinica postepeno je nestajala iz zvanične upotrebe, iako su se neke, posebno one ukorijenjene u narodnoj tradiciji, i do danas zadržale u svakodnevnom govoru i praksi.

Kroz istoriju, u Crnoj Gori, primjenjivane su različite mjerne jedinice, što dijelom odražava način na koji su ljudi posmatrali svijet oko sebe, od „mjerenja od oka“, do upotrebe dijelova tijela (korak, stopa, lakat) ili zatezanja užeta. Kako navodi Vlada Crne Gore (2015) pojedine mjere imale su izrazito domaći karakter:

lakat, pedalj, hvat, palac, aršin, tovar (100 kg), korak, stopa, vagan, krljja, kosa (livade), oka, ralo (njive), motika (kopanja), kablič (mlijeka), žban (vode), vlaka (sijena), vreća (žita).¹

U prethodnom broju *Matice* osvrnuli smo se na mjere za površinu, dužinu i širinu i mjere za težinu u vinogradarsko-vinarskoj praksi. U ovom broju osvrnućemo se na mjere za tečnosti (tzv. šuplje mjere).

Vinogradarske mjere u Crnoj Gori

Mjere za tečnosti ili tzv. „šuplje mjere“ U Boki su u periodu od XV do XVIII vijeka korišćene mletačke mjere. Iako se Mletačka republika, prilikom podvlašćenja Boke (1420), obavezala da neće mijenjati zatečene kotorske mjere za vino, ulje, žito i dr², ona se te obaveze nije držala. U periodu vladavine Republika je postepeno uvodila svoje mjere i zahtijevala da se sva roba koja se iz Boke, Dalmacije i Dubrovnika izvozi u Veneciju mora vagati mletačkim mjerama³. Molmenti⁴ prikazuje mletačke mjere i utege korišćene u vinogradarstvu i vinarstvu⁵ (tab. 1).

¹ Vlada Crne Gore (2015), *Strategija razvoja metrologije za period 2016–2018*, 2.

² Vlajinac, M. (1961), *Rečnik naših starih mera u toku vekova* I, SANU, I, 7–8.

³ Manken, I. (1960), *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Srpska akademija nauka i umetnosti, CCCXI, Beograd, 102–106.

⁴ Molmenti, P. (1908), *La Storia di Venezia nella vita privata*, III, Bergamo.

⁵ Milošević.M. (1965), Bokeljske tartane XVIII stoljeća, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XIII, 39–41.

Tabela 1. Mletačke mjere i njihova vrijednost u decimalnom sistemu

Šuplje mjere za tečnost	Mletački naziv	Veličina	Litar
Bačva	Botte	10 kablova	751,17
Amfora	Anfora	4 čabrića	600,93
Čabur	Bigoncia	2 kabla	150,23
Kabao	Mastello	7 sića	75,11
Bačvica	Barille	6 sića	64,38
Sić	Secchia	4 boce	10,73
Boca	Bozza	4 polića	2,68
Polić	Quartuccio	4 mjerice	0,67
Mjerica	Gotto		0,16

Bačva (it. *botte*) je veliki drveni horizontalni sud koji aproksimativno iznosi nešto preko 700 litara, iako ima primjera da bačve kao sudovi drže i preko 1000 litara. U današnjim tehnološkim kvalifikacijama pod bačvom se podrazumijeva sud sa 1 000 litara i više. Boerio (1897) opisuje *botte* kao drveni sud u kojem se čuva vino zapremine *dieci mastelli* ili 750 litara. Često nailazimo i na prevod – bure, ili, bačva, koja je označena kao kaca (Karadžić, 1852), što nije najpreciznije.

Amfora (it. *anfora*) je mjera za vino najčešće korišćena u Dalmaciji⁶, koja sadrži četiri čabra (600 litara)⁷. Bourdon (1861), međutim, za vinske mjerne jedinice Venecije navodi zapreminu amfore od 492 litra, dok je amfora za carinu sadržala 632 litra.

⁶ Skok, P. (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, JAZU, Zagreb, 686. Kameni sud pri dnu tijesan, a k rubu izveden, 686.

⁷ Boerio, G. (1867), *Dizionario del Dialecto Veneziano*. Venezia, Reale tipografia di Giovanni cecchini edit, 36.

Iako postoje podaci o zapremini čabra, oni su različiti po oblastima i mjestima, kao i ostale mjerne jedinice tog doba. Italijanski termin (*bigoncio*) Milošević (1965) prevodi kao *čabar*.

To je sud zapremine dva kabla ili 150 litara. Leksema *bigoncio* vuče korijene iz latinskog – *bigoncium* – antičke mjere za težnost. **Čabar** (crkvslov. събѣръ) je vjerovatno sveslovenski termin. Taj vertikalni kontejner predstavlja veliki drveni sud sastavljen od drvenih duga sa drvenim ili gvozdanim obručima. Sud je služio za smještaj vode, žita, mlijeka⁸. Takođe je korišćen za smještaj kljuka ili vina, poput badnja. U srpskoj istoriji pominje se dosta često, i to kao mjera za vino⁹. Kao mjera za vino i rakiju u epskoj poeziji takođe su očuvani spomeni čabra¹⁰. Njegoš daje opis svog junaka (Mićunović Vuka) da je debeo kao čabar¹¹. Vuk navodi i deminutive: čabrica, čabrić i čabričica¹², bez navoda o zapremini. U depozitu Jelene Sandaljeve (XIV vijek) pominje se čabar kao srebrni sud od 22 litre¹³. U Srbiji (1869), u okolini Beograda, jedan čabar nosio je 70 oka, a drugi 50 oka¹⁴. U srednjem vijeku u Dalmaciji čabar je držao 5 kabala¹⁵.

⁸ Skok, P. (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, JAZU, Zagreb, 285.

⁹ Vlajinac, M. (1974), *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, SANU, IV, 1009. U teferima niške mitropolije gdje je pod 1730. zavedeno izdavanje 6 čabra rakije i 3 čabra vina (...) u katastigu manastira Deviča pak pod 1770. zapisani su prilozii od 1 i 2 čabra vina.

¹⁰ Marko Kraljević i Musa Kesedžija: Jedan čabar žežene rakije/po dva čabra crvenoga vina.

¹¹ No si eto ka čabar debeo / pa te salo kad ležeš zaduši.

¹² Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 817.

¹³ Ćirković, S., Mihaljčić, R. (1999), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd, 573.

¹⁴ Vlajinac, M. (1974), *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, SANU, IV, 1010.

¹⁵ Gvozdanović-Sekulić, S. (1995), Srednjovjekovni sustavi šupljih kame-nih mjera u Istri, Hrvatskom primorju i kontinentalnoj hrvatskoj, *Prostor*, vol. 3, 1 (9), 81.

Kad je riječ o **kablu** (kabao) smatra se da ima sveslovenske, a možda i praslovenske korijene, iako je u XIV vijeku neretvanska mjera za vino bila je *caballus*, *chebel* (vulgarno-latinski, prim. aut). Kao mjera za vino imao je sličnu zapreminu kao *dubrovačko vijedro*¹⁶. U Crnoj Gori *kabao* je korišćen za zrnaste materije (iznosio je dva bagaša ili aproksimativno 30 kg, što bi značilo da je čabar nosio oko 150 kg). *Kabal* je korišćen i kao vinogradarska mjera, pa su „loze rađale najviše 55, a najmanje 30 kabala vina“. Nažalost, Rovinski ne navodi površinu ili broj čokota sa kojih je dobijen taj prinos. Tako, ako *kabal* aproksimativno ima dva bagaša, a jedan bagaš ima 15 kg, onda prinos od 55 do 33 kabala iznosi 110 do 60 bagaša ili od 1.650 do 900 litara vina¹⁷. U Bjelopavlićima su za smještaj vina takođe korišćeni i kablovi i vagani¹⁸.

Kabao je, kako tvrdi Vuk, *aqualis urna*¹⁹ (krčag za vodu), zapremine 30 litara. Drugi istraživači (Vlajinac) ističu da je kabao služio i za mjerenje težine (žitarice, so, zlato, srebro), zapremine (pića i druge tečnosti), pa čak i površine. Kabao za zapreminu služio je kao v(ij)edro za vodu, ali i za mjerenje vina²⁰. Zavod za metrologiju Crne Gore navodi da kabao iznosi kilogram²¹, što je malo vjerovatno.

Smatra se da je **vijedro** (vedro, vidro) stari sveslovenski

¹⁶ Knežević-Dinić, D. (1966/67), Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku, *Historijski zbornik*, vol XIX/XX, 424.

¹⁷ Za jedan litar vina potrebna su oko dva kilograma grožđa, pa je prinos iznosio od 3.300 do 1.800 kg grožđa. Vjerovatno se radi o parceli sa oko 1.000–2.000 čokota ili, prema nekadašnjim rastojanjima sadnje, nešto manje od rala zemlje (*Prim. aut*).

¹⁸ *Glas Crnogoraca*, XXIV, 1895, 34, 2. Jer loza pogibe od peronosporae, te bog zna kada će među nama Brđanima sukati crvenika „iz kablova i vagana“.

¹⁹ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 257.

²⁰ Vlajinac, M. (1968), *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, III, SANU, 329–334. U listini zagrebačkog biskupa Stjepana I (...) kojom je poklonio Zagrebačkom kapitolu 200 *cubulos vini*.

²¹ <https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Zanimljivosti&clanak=664862&najdatum=2018-09-29&datum=2018-10-20> (Preuzeto 17. 06. 2023. 11:11 h)

termin, u značenju drvenog suda za vodu, mlijeko ili vino²². Zajedno s barilom, vijedro je jedna je od najčešće korišćenih mjera za vino u Crnoj Gori. Kao mjera za vino, ali i za ulje²³ navodi se u Kotorskom statutu, gdje se ne precizira zapremina, ali autori posrednim putem dolaze do vrijednosti od 15,99 litara²⁴.

Vino je u susjedstvu (Dubrovnik) takođe mjereno šupljim mjerama, međutim, korišćeno je veliko i malo vijedro (lat. *quinguum magnum* i *quinguum parum*). Nije poznato kada je upotrebljavano jedno, a kada drugo. Prema proračunim Rešetara, a kako navodi Knežević-Dinić, veliko vijedro nosilo je nešto manje od 22 litra, dok je malo nosilo 19,25 litra²⁵. Pretpostavlja se da je mala mjera korišćena mnogo češće, posebno prilikom prodaje vina u krčmama. Radi sigurnosti i provjere na području Dubrovnika u XIV vijeku „držali su oficijali za mjere u jednom dućanu i prema njima su se ravnale sve ostale mjere u gradu“. Ova mjera, međutim, nije važila na ostrvima u Jadranu, ili pri uvozu venecijanskog vina²⁶. U kontinentalnoj Hrvatskoj (XV vijek) u varaždinskoj županiji vedro je nosilo oko 50 litara vina²⁷. U negotinskoj krajini vijedro je mjera od dvanaest oka²⁸.

Na Cetinju se, kao mjera za vino, vijedro pominje još 1569. godine²⁹. Kasnije, u jednom zapisu sa sesija senatora na Cetinju

²² Vlajinac, M. (1964), *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, SANU, II, 196.

²³ *Statut grada Kotora*, III, 2009, 289.

²⁴ Ibid, 51. Ako je vedro kao u drugi mjestima bilo 1/40 miljara zahvatalo bi 15,99 zapreminskih litara.

²⁵ Knežević-Dinić, D. (1966/1967), Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku, *Historijski zbornik*, IX_XX, 421.

²⁶ Ibid, 422.

²⁷ Politeo, I. (1978), Vinogradarstvo otoka Hvara, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, Vol.V No.1, 34. Te su bačve doduše bile velike, od 14 do 23 vedara (cubulos) što iznosi oko 7–12 hl vina.

²⁸ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 1852, 56.

²⁹ Istorijska građa, *Zapisi*, X, 1937, XVII, 1, 26. (1569) Da se zna šta davali od prije za mlin vreoski 4 brata Mihovića: 36 kvarat žita, 5 kvarat pšenice, rži 8 kvarat, miješana žita 23 kvarte i žlijeb nov i 3 groša i vijedro vina

(1803) navodi se zapremina vijedra i boce. Između ostalog osamnaest ljudi je uz hranu popilo tri vijedra vina (108 l) i tri boce (9 l) rakije³⁰.

I prinos u vinogradu mjeran je u vijedrima. Tako je pojedincima loza „rodila 10, 20 i 50 vijedara vina i po 20 do 100 boca rakije“ U Podgorici 400 korijena loze (to je otprilike jedna motika) davali su do 40 vedara ili 960 oka vina³¹.

U prvom popisu imovine (1863) Crne Gore, u cilju naplate poreza, zapremina vijedra obračunavana je 12,3 litra³². U Crmnici vijedro je nosilo 24 oke³³. Dodatno, postojala je klasifikacija vijedra na veliko (24 oke ili 36 l) i malo vijedro (10 oka ili 12,3 l). Ne zna se tačno kada se koristilo jedno, a kad drugo, ali je za popis (1863) primjenjivano malo vijedro³⁴. Do 1881. prinos vina uglavnom je bilježen u vijedrima, nakon čega je u upotrebi bio baril. Godine 1884. (Ljubotinje) vijedro je obračunavano 34,5 litara³⁵. Jovičević, međutim, navodi da se „vijedro računa 30 litara a boca rakije 3 litra“.³⁶

Baril (*barela*, *burilo* – Crmnica; *barela* – Ozrinići; *barjela* – Perast, Kotor, Dubrovnik; posuda slična vijedru³⁷) i **boca** su,

– to saviše žita.

³⁰ Vuksan, D. D. (1939), Pritanej crnogorskih senatora, *Zapisi*, XII; XXI, 1–6, 83.

³¹ Ovaj prinos visok (5–6 kg/čok.). Moguće ga je bilo ostvariti jedino u ravničarskim predjelima (Zeta, Doljani) gdje je bio veći razmak sadnje i veći uzgojni oblik. Međutim, ako je vijedro obračunavano kao malo (12,3 l) onda je prinos „prirodniji“ i iznosio je oko 492 l ili oko 1,23 l vina po čokotu.

³² Đurović, M. (1958), *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 48.

³³ Rovinski, P. A. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Etnografija, tom II, 512.

³⁴ Đurović, M. (1958), *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje.

³⁵ DACG MUD – DK: K. Ljub. 7/1884.

³⁶ Jovičević A. (1999), *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 388.

³⁷ Skok, P. (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, JAZU, Zagreb, 112.

pored vijedra, kao mjere za vino do kraja XIX vijeka u Crnoj Gori bile najčešće u upotrebi. Zapremina ovih mjera razlikovala se po oblastima. Prilikom pohare manastira Stanjevići od strane Mlečana (1769) navodi se baril kao mjera za vino, rakiju i ulje³⁸. Vuk slobodnije pojašnjava baril, tvrdeći da je to „nekaka mjera za piće“ (it. *barile*, fr. *baril*). Kao sud u Crnoj Gori to je duguljasti pljosnata *fučija* u kojoj transportuju vodu, tako što se barilo uprti na leđa, poprijeko, kao breme drva; Vuk navodi i sinonime: barilče (dem. sud od jednog barila), bario, barjela, barioce, barelo³⁹.

Rešetar smatra da se barilo u kontinuitetu koristilo od XVIII vijeka. Postojali su sudovi različite veličine, ali je to sud koji nije prelazio pet vijedara⁴⁰. To bi značilo da je baril nosio oko 100 litara. Dučić (1863) baril izjednačava sa akovom⁴¹, a akov je stara mjera za tečnost od oko 50 litara⁴². Kaper bilježi da barilo nosi 40 oka⁴³, dok Rovinski tvrdi da sadrži 48 oka (72 l), izuzev crmničkog barila koje nosi 52 oke (78 l)⁴⁴. I sekretar knjaza Nikole, J. Vacklić, u jednom izvještaju (1861) bilježi da baril nosi 72 litra⁴⁵.

Jovičević potvrđuje da barilo nosi 24 boce ili 72 litra⁴⁶. U dacijskim knjigama, za period 1874–1881., evidencija

³⁸ Što su Mlečići poharali u Stanjevićima i Mahinama 5. septembra 1769, *Zapisi*, XIX, 5, 1938, 296. Vina osamdeset barjelah; uja pet barjelah; rakije šest barjelah; šenice dva miljara; furmentina dva miljara.

³⁹ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 16.

⁴⁰ Knežević-Dinić, D. (1966/67), Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku, *Historijski zbornik*, vol XIX/XX, 426.

⁴¹ Dučić, N. (1874), Crna Gora, *Glasnik srpskog učenog društva*, XL, 95.

⁴² <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D0%BE%D0%B2> (Preuzeto 3. 07. 2020. 8:40)

⁴³ Kaper, S. (1999), *O Crnoj Gori*, CID, 83.

⁴⁴ Rovinski, P. A. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, II, 383.

⁴⁵ Dragičević, R. (1954), Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870), *Istorijski zapisi*, VII, X, 415. Tri tovara soli, 10 tovara sijena, bar jedno barelo (72 litra) vina, 10 do 15 oka lijepo rezanog duvana i 3–4 tovara žita.

⁴⁶ Jovičević, A. (1918), Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXIII, Zagreb, 167.

proizvodnje vina vršena je u barilima (69 kg)⁴⁷. Međutim, u Barskoj kapetaniji postoji zapis (1882) da barel nosi 100 oka⁴⁸, što je približno jednako mjeri od jednog tovara.

Prilikom obračuna dacije (1869) barel (barelovina) je obračunavan 4 groša, a „barilo vina“ je sadržalo 49 oka (73,5 l), tvrdi Kaluđerović. On ističe da je crmničko barilo iznosilo 52 oke ili 78 litara⁴⁹, dok nepoznati autor (1896) u *Glasu Crnogorca* pojašnjava da barel „prima 75 litara“⁵⁰.

Godine 1892. u dacijskim knjigama barilo je obračunavano 69 kila⁵¹. Već početkom XX vijeka (1904–1909) evidencija proizvodnje vina u dacijskim knjigama vršena je u kilama. Rovinski 1880–1896. navodi i termin *bure* (72 kg) kao mjeru za količinu vina i sadržalo je dvije kofe vina (36 l)⁵².

U Boki je korišćen i naziv – *bario*⁵³. Tomić ističe da je u Boki (1773) bačvica (*barile*) nosila 64 litra⁵⁴. Valeri, međutim, iznosi podatak da Boki krajem XVIII vijeka baril sadrži 66 litara vina, a 60 litara ulja⁵⁵, dok za XIX vijek barilo nosi 64,5 litara⁵⁶. Prema navodima Peričića⁵⁷ i u Drnišu (Hrvatska) u XIX vijeku

⁴⁷ DACT MUD – DK: K. Ljub. 7/1884. U dacijskoj knjizi (1884) Ljubotinske kapetanije naglašeno je da dva vijedra (34,5 l) čine jedan barel (69 l).

⁴⁸ DACT MUD – DK: K. Bars. 4/1882

⁴⁹ Kaluđerović, M. I. (1927), *Iz crnogorske poljoprivrede, kratak pregled perioda 1860–1914*, Cetinje i Crna Gora, Beograd, 329.

⁵⁰ Glas Crnogorca, XXV, 1896, 20, 3.

⁵¹ Jovičević, S. (2007), *Pomeni novca u fondovima oblasnih uprava i kapetanija, Novac u Crnoj Gori*, 249.

⁵² Rovinski, A. P. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Obod, 315–318.

⁵³ Nakićenović, S. (1999), *Boka*, CID, Podgorica, 164.

⁵⁴ Tomić, A. (2007–2008), Trgovačka djelatnost dobrotorskih brodova, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LV–LVI; 130

⁵⁵ Luković, N. (1955), *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, III, Pomorski muzej u Kotoru, 88

⁵⁶ Peričić, Š. (1988), Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću, *Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 20, 222

⁵⁷ Peričić, Š. (2000), Prinos poznavanju gospodarskih prilika drniškog

barilo je mjerilo 64,5 litara.

Tokom vladavine Venecije (1723) i **libro** je bila mjera za vino u Crnoj Gori⁵⁸. Pod uticajem, posebno mletačke trgovine, ova mjera korišćena je za vino i na dalmatinskom i crnogorskom primorju⁵⁹. Ona je ranije bila poznata kao omanja rimska jedinica mjere za težinu. Na domaćem jeziku nazivana je *librica* ili *litra*, a prevedena je često nazivom – „funta“⁶⁰. Tokom druge austrijske vladavine u Boki, sačuvana je evidencija mjerene količina vina (1839–1848) u funtama⁶¹. Uvoz vina (1844) brodovima u Boku Kotorsku registrovan je takođe u funtama (0,4095 kg)⁶².

Kao drveni sud za ulje, vodu i vino *žban*, (žbanj, džban) se koristio u Crnoj Gori. U Risnu i Crmnici to je bio bakarni sud koji je držao 4 oke ulja⁶³. Međutim, po opisu Rovinskog žban je nosio znatno više – oko 15 kg⁶⁴. Termin „žban“ sličan je slovačkom

kraja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 42, 2000, 269.

⁵⁸ *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Istorijski institut Crne Gore, 1956, 49. U Mahine knez Luka i bart mu Ivo cekinah 31; Luka je uzeo 6, Ivo ot konjah 8 i u skrit ispod Lastve 13; Ivovica je uzela za žita kupit 4. To je sve na kuću Kneževu. Ot toga su dali vina i rakije grošah 36 i libar 6.

⁵⁹ Vlajinac, M. (1968): *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, SANU, III, 526. Tako je knez i vojvoda u Poljicima pisao 1634. pisao omiškom providuru o dugu nekog Omišana jednom Poljičaninu za „dva libra vina i poslije druga dva“.

⁶⁰ Ibid, 525.

⁶¹ Perićić, Š. (1976), Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol III, 72–73.

⁶² Radulović, T. (1956), Pomorski saobraćaj u Boki kotorskoj u god. 1844., *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, V, 213. Ukupno je prispjelo u Rose 507 jedrenjaka sa tonažom od 25.723 tone. Žitarica (kukuruz, pšenica itd.) i brašna – 474.4600 funti, sočiva, voća, povrća i ostalih poljoprivrednih proizvoda 196.500 funti, vina i rakije – 1.833.700 funti, suve ribe (bakalar) – 9.300 funti (...)

⁶³ Skok, P. (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, JAZU, Zagreb, 672.

⁶⁴ Rovinski, A. P. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Obod, 157–167. U januaru 1879, kada je bila jedna od najjačih zima,

– džban, ruskom – *жбан* i bugarskom – *čeban*, a izvedeni izraz je i – *džbanek*⁶⁵. Po izgledu je podsjećao na vijedro ili šafolj, ali kao veći sud (15 kg) imao je okrugao izgled, poput čabra, i mogao je biti različite zapremine. Džban ima pri dnu ispust koji se podiže, ali ne sasvim do vrha posude. Tako ako je posuda puna, iz nje na ovom ispustu (pipa) bije mlaz i služi za ispijanje vode⁶⁶. Vuk, međutim, za džban/žban koristi termin – *kaca*⁶⁷, a na drugom mjestu navodi da je to pljosnati sud⁶⁸.

Boca (mlet. *bozza*) bila je uglavnom staklena mjera za rakiju. Za deminutiv – bocunčić – ne nalazimo preciznu sadržinu. Augmentativ – bocun (dimidžan) – veća je staklena boca (Budva, Crmnića) zapremine oko 15 litara. Oko zapremine boce autori se uglavnom slažu. Tako Rovinski tvrdi da je boca od tri litra ili tri konate (konata je sadržala jedan litar) mjera za rakiju, dok je konatica nosila pola litra⁶⁹. To potvrđuje i Jovičević⁷⁰, opisujući bocu (*kantunača*) zapremine tri litra kao četvrtastu sa širokim grlom⁷¹. Jergović, međutim, tvrdi da konata ima nešto manju zapreminu od 0,5-0,7 litara⁷². A konata je bila, kako Vuk opet zapisuje, „nekakva vinska mjera“⁷³, ali ujedno i sud za ispijanje vina.

djevojčica od 14–15 godina, slabašna i slabo obučena, nosila je po naređenju roditelja žban vina u han kod kojega je bila crnogorska vojska, udaljen neka dva sata ili oko 10 kilometara od njihove kuće. Teret je bio nekih petnaest kila.

⁶⁵ <https://en.wiktionary.org/wiki/d%C5%BEB%C3%A1n#Slovak> (Preuzeto 27. 02. 2024. 21:20)

⁶⁶ Rovinski, A. P. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Obod, 331.

⁶⁷ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 831.

⁶⁸ Ibid, 155.

⁶⁹ Rovinski, P. A. (2004), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, II, 383.

⁷⁰ Jovičević A. (1999), *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 388.

⁷¹ Jovičević, A. (1918), *Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXIII, Zagreb, 167.

⁷² *Glas Crnogorca*, XIX, 1890, 19, 2. Stuče se dva kilograma konjskog kamena i rastopi u 10 konata ili 5 oka vrele vode.

⁷³ Karadžić S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 288. U njem vina trideset konata.

Bogišić tvrdi da je rakija (1880) mjerena i na kantar, ali i na boce (u boci dvije oke). Boca je na Cetinju klasifikovana na tri konate (što znači tri litra), a konata na četiri kvarta (ili jedan litar). Pa je vino prodavano u bocama od tri kvarta (0,75 l)⁷⁴. U Brdima je prodavano na oku, po oke i litru⁷⁵.

Postoji i mjera – **kutao** (0,8 litara) – kojom je mjereno vino⁷⁶. Vuk navodi da je u Crnoj Gori kutao veliki sud kao čaša ili kablica⁷⁷.

Do kraja XIX vijeka **sić** je, kao mjera za vino, korišćen u Paštrovićima i nosio 10 konata⁷⁸ ili 10 litara. U Dalmaciji je, međutim, tokom XIX vijeka (1843) sić mjerio 11,7 l⁷⁹. Podaci sa terena ukazuju da je sić, sve do kraja XX vijeka, korišćen i u Crmnici.

U Vasojevićima vino i rakija prodavani su u **kondiru**. Kondir je bio od lima ili bakra, zapremine 3 oke, što znači oko 4,5 litara, i slično velikoj čaši, imao je veliku ručku. Vuk, međutim, navodi da kondijer ili kondir vina nosi dvanaest oka⁸⁰, što iznosi oko 18 litara.

Polić podsjeća na manju zemljanu posudu. U Lici se iz nje pije voda⁸¹. Vuk navodi zapreminu od „pola oke“⁸². Etimologija ukazuje na pola od „neke mjere“ za mjerenje zrnevlja i brašna⁸³.

⁷⁴ Glas Crnogoraca, XLI, 1912, 2, 6. Cijena za tri kvarta vina iznosi 1 perper.

⁷⁵ Bogišić, V. (2004), *Pravni običaji u Crnoj Gori*, Hercegovini i Albaniji, CID, Podgorica, 163.

⁷⁶ Vinaver, V. (1959), Cene i nadnice u Dubrovniku XVIII veka, *Istorijski časopis*, IX–X, 327. Jedan kutao (0,8 l) običnog vina stajao je 3 dinara (1727–1731), 2 dinara (1765), 1,5–1,7 dinara (1770), 50 dinara (1880).

⁷⁷ Karadžić S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 317.

⁷⁸ Jedna konata iznosila je jedan litar, pa je sić iznosio 10 litara. (*Prim. aut.*)

⁷⁹ Perićić, Š. (2000), Prinos poznavanju gospodarskih prilika drniškog kraja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 42, 269

⁸⁰ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 288.

⁸¹ Skok, P. (1972), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, JAZU, Zagreb, 696

⁸² Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 534.

⁸³ Skok P. (1972), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II,

Mjerica je takođe raznolika i predstavlja *corbis* ili *modii genus*⁸⁴

Korišćenje metričkog sistema 1888–1914. Uvođenje metričkog sistema započelo je krajem XVIII vijeka u Francuskoj i nastavljeno kasnije u Evropi. Primjena metričkog sistema u Crnoj Gori započela je ukazom od 1. januara 1888. godine⁸⁵. Ubrzo su svi plemenski kapetani informisani da je Vlada usvojila „francuske mjere za zakonite mjere“ u knjaževni i da trgovci treba od sada da ih što više koriste⁸⁶. I prije zvaničnog uvođenja metričkog sistema, u Crnoj Gori su korišćene neke „francuske meterske mjere“. U pismu P. P. Njegoša kotorskom kapetanu govori se o isporuci „80 komada mrežah i dvije stotine metara konopa“⁸⁷. I 1881. godine u podlistku *Glasa Crnogorca* naveden je u metrima „Spisak planina, brda i drugih važnih mjesta u Crnoj Gori“⁸⁸.

Dalja želja vlasti da usaglase praksu u svojoj zemlji sa evropskim standardima, ogleda se i u donošenju propisa o mjernim jedinicama u Crnoj Gori⁸⁹. *Uputstvo za mjerenje površina* JAZU, Zagreb, 437.

⁸⁴ Karadžić, S. V. (1852), *Srpski rječnik*, Beč, 361.

⁸⁵ Vlada Crne Gore Ministarstvo ekonomije, *Strategija razvoja metrologije u Crnoj Gori za period 2016–2018*, Podgorica, 2015, 3. Predstavnici 17 država u Parizu, na diplomatskoj konferenciji o metru 1875. godine, potpisali su ugovor koji je nazvan „Metarska konvencija“. Države potpisnice su odlučile da formiraju i finansiraju stalni naučni institut: Međunarodni biro za tegove i mjere (*Bureau International des Poids et Mesures – BIPM*).

⁸⁶ Ministarstvo finansija, *Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 489. (...) uslijed čega naređuje se finansijskim i plemenskim kapetanima da nastojavaju da u varošima i po plemenima trgovci dobave u tečaju ove godine pomenute mjere, da se po njima što više prodaje i kupovice vrše i da narod sa istijema dobro upoznađu.

⁸⁷ Vlada Crne Gore (2015), *Strategija razvoja metrologije za period 2016–2018*, 3.

⁸⁸ *Glas Crnogorca*, X, 1981, 25, 2. Razređeno je po azbučnom redu: mjera označena je u metrima.

⁸⁹ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2 (1998), Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 332.

(1890) se indirektno ticalo proizvodnje i prodaje grožđa i vina i mjerenja zemlje. Uputstva su se prevashodno odnosila na mjere (sravnjivanje sa metričkim mjerama), i sadržala su i tablice za preračunavanje starih u nove mjerne jedinice. Prilikom sravnjivanja dotadašnjih mjera sa metričkim mjerama, utvrđeno je da među mjerama za težinu u 100 oka ima 143,1 kg⁹⁰, u 100 bečkih funti sadrži 56 kg, dok crnogorski star nosi 60 kg. Među *mjerama za dužinu* bečka noga imala je 31,5 cm, mletački lakat (svileni) 64 cm, mletački lakat (vuneni) 68 cm, u jedan crnogorski lakat od zemlje ima 71,1 cm, bečki elen 78 cm, u bečki klafter 1,89 m i ruski sežanj 2 134 m. Među *mjerama za površinu* ralo ima 1 820,80 m², a među *mjerama za zapreminu* bečki star nosio je 61 l. Nekadašnja crnogorska litra „teglila je po kilograma tj. 477 g“⁹¹.

Po pitanju implementacija metričkih mjera 1894. donešeno je i drugo dopunjeno izdanje *Uputstva za mjerenje površina*⁹². Kako su još uvijek korišćene tradicionalne mjere, ovo Uputstvo za mjerenje oranica, livada, šuma i vinograda na veoma precizan način uvodilo je korisnika u metrički sistem. Nakon viševjekovnog korišćenja starih mjera nije bilo lako preći na novi mjerni sistem, posebno za službene mjerioce, pa je uputstvo počinjalo s jedostavnim označavanjem mjerne jedinice metar (m) i manjim djelovima metra (decimetar, santimetar ili milimetar), zatim sabiranjem, oduzimanjem, dijeljenjem i množenjem razlomaka prilikom preračunavanja mjera. Za mjerenje veličine površina trougla (trougolnik), kvadrata (četverougolnik), paralelograma, nepravilnih površina, korišćen je krst od drveta i gvožđa ili, kasnije, teodolita (Foto. 1).

⁹⁰ Ministarstvo finansija, *Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 490. Kancelarija Ministarstva finansija (22. aprila 1887).

⁹¹ *Crnogorski zakonici*, Zbornik dokumenata I–V, 338–340.

⁹² *Uputstvo za mjerenje površine sa 25 slika*, Cetinje 1894.

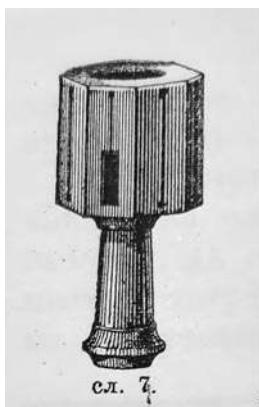
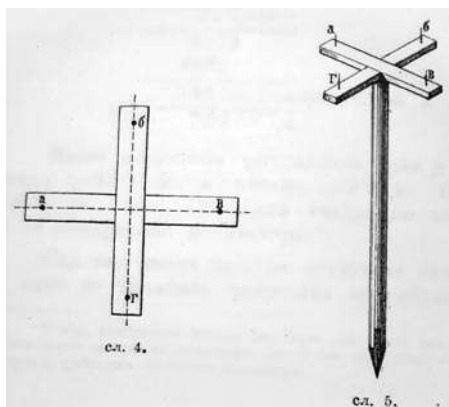

Foto. 1. Oprema za mjerenja površine zemljišta, 1894

Ipak stare mjerne jedinice teško su potiskivane iz prakse. U Crnoj Gori tog doba, između ostalih mjera za dužinu, još uvijek se koristio lakat, a do danas se održala za površinu ralo, a za težinu oka.

Baždari i mjeračina U istom periodu vršen je i zakup državnog „kantara“. Kapetani su prodavali javnom licitacijom *državni baždar* obično na period od jedne godine, i o tome obavještavali ministarstvo finansija. O prodaji državnog baždara za 670 fiorina sačinjavan je ugovor između finansijske uprave opštine i zakupca⁹³. Tako je 1894. godišnji baždar u Nikšiću iznosio 780 fiorina, dok su ostale odredbe ugovora bile iste kao u prethodno navedenom⁹⁴. Pravila zakupa državnog kantara podrazumijevala su da se sve što je teže od kilogram i po mora mjeriti na državnu mjeru po ustanovljenoj tarifi⁹⁵.

⁹³ Ministarstvo finansija, *Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005, 114. Imeđu „Financijske uprave“ Nikšiske s jedne strane a zduge Petra Vukoja a to kako kupi Petar Držav. Baždar pod zakup počinjući 1/1 1890 god. pa do 1/1 1891 god. za a. v. f. 670 godišnje (2. 1. 1890).

⁹⁴ Ibid, 142–143.

⁹⁵ Ibid, 115. Tariva. Naplaćuje se od 1,5 kilo do 37,5 kila 2 novčića, naplaćuje se od 37,5 kila do 75 kila 3 novčića, naplaćuje se od 75 kila do 105 kila 5 novčića, naplaćuje se od 105 kila do 150 kila 7 novčića. Preko 150 kila

Provjera preciznosti mjera zakupca vršena je svakih petnaest dana. Za sve toware koji su pristizali u opštinu trgovci su plaćali taksu, bez obzira na to da li su mjerili tovar ili ne. Kada stanovnik ili trgovac jednom plati mjeračinu bio je slobodan da robu krčmi na svom kantarar pod uslovom da mu je mjera tačna. Mjerenje *na đuture* važno je za kupovinu kupusa, krtole, sijena, sira, skorupa, gdje se kupac i prodavac dogovoraju slobodno bez plaćanja takse. Žito, klak i slično prodavani su bez takse samo sa bagašom ili klobukom, „a kantar ne smije biti drugi bez Državnog“. Kaznene odredbe ugovora odnosile su se na one koji pokušaju da sakriju svoju robu od Državnog kantara i po tom osnovu plaćali su globe jedan fiorin, a drugi put duplo. Isto tako, ukoliko bi zakupac krivo mjerio, plaćao bi globu koja bi pripadala državnoj kasi⁹⁶.

Godine 1903. donešen je Pravilnik o mjerama i mjeračini. Prema ovom Pravilniku sve što je u javnom saobraćaju (pazar, mlin, magazin i drugim javnim mjestima) prodaje se po mjeri na kilo (Foto. 2) i mora se podvrći mjerenju i naplati opštinske mjeračine. Mjerenje se vršilo ili na zakupnikovim, ili opštinskim ili prodavčevim mjerama (čl. 2). Prodavci koji se služe sopstvenim mjerama bili su dužni podvrći svoje mjere godišnjem komisijskom pregledu⁹⁷.

Pri godišnjem pregledu mjera svaki prodavac plaćao je za mjere: do 20 kila – kr. 1. hel.; od 20 – 50 kila – kr. 1. hel. 50; od 20 – 100 kila – kr. 2. hel.; preko 100 kila za svakih 50 kila po 40 helera; kao i za mjere dužine: svaki metar – hel. 20⁹⁸.

novo pod 1,5 kilo do 37,5 kila.

⁹⁶ Ibid, 114–115.

⁹⁷ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 741.

⁹⁸ *Pravilnik o mjerama i mjeračini*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, 5.

Foto. 2. Standard za masu od 1 kg (1900)

Na sve artikle koji su iznošeni na pazar, a bili su podložni mjerenju, kao i sva roba koja je uvožena za trgovinu plaćana je mjeračina u korist opštinske kase. Neki artikli nijesu bili podložni plaćanju mjeračine, a na neke (ugalj, zemlja, ruda) je naplaćivana polovina mjeračine⁹⁹. Takođe, za sve artikle koji su podložni mjerenju postojao je i cjenovnik u korist opštinske kase¹⁰⁰. Mjeračine su bili oslobođeni predmeti za potrebu „Svijetlih Dvorova, diplomatskih i konsularnih agenata akreditovanih kod Svijetlog Dvora i za državnu potrebu“, a Opština je mjeračinu davala pod zakup najboljem ponuđaču¹⁰¹.

Godine (1904) donešeno je i Uputstvo za mjerenje površina¹⁰². Kako su se u praksi još uvijek koristile

⁹⁹ Ibid, 6.

¹⁰⁰ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 742.

- na težinu do 5 kila ili litara 2 helera,
- na težinu od 5 do 40 kila ili litara 5 helera,
- na težinu od 40 do 80 kila ili litara 8 helera,
- na težinu od 80 do 120 kila ili litara 15 helera,
- na težinu od 120 do 150 kila ili litara 20 helera i
- na težinu preko 150 kila ili litara po 5 helera od svakih 50 kila ili litara.

¹⁰¹ *Pravilnik o mjerama i mjeračini*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, 8. Prodavac je mogao da se služi svojim mjerama, ali za to je morao da dobije odobrenje od opštinske uprave, a jednom godišnje vršio je pregled mjera. Opština ili zakupnik opštinske mjeračine morao je da ima dovoljan broj mjera, prema potrebi i pijačnom prometu.

¹⁰² *Uputstvo za mjerenje površine sa 25 slika*, Cetinje 1894.

tradicionalne mjere, bilo je priređeno Uputstvo za mjerenje oranica, livada, šuma i vinograda, koje je na veoma precizan način korisnika uvodilo u metrički sistem. U praksi su, međutim, i dalje korišćeni stari termini¹⁰³.

U Uputstvu o mjerenju zemlje, preciziran je nači mjerenja veličine rala i lakta, osnovnih mjernih jedinica prilikom utvrđivanja površina u Crnoj Gori¹⁰⁴. Istovremeno sa Pravilnikom o mjerama i mjeračini objavljeni su: Zakon o uređenju varoških opština (10. avgusta 1903) i Pravilnik varoških opština (12. septembra 1903). U tom smislu među pravima i dužnostima predsjednika opštine bili su i pregled hrane i pića, uništavanje nezrelog voća, štetne hrane i „pića prijevarnog“, kao i nadzor nad kafanama, krčmama, gostionicama, kasapnicama, pećima i pazarima, i mjerama kojim se služe trgovci¹⁰⁵.

Prema Pravilniku varoških opština novac se pored ostalog u opštinsku kasu slivao od takse naplaćene na: otvaranje radnji, krčmarenje pića (krčmarenje na čašice pod otvorenim nebom bilo je zabranjeno)¹⁰⁶, uvoz pića za prodaju u varoši naplaćivano je 2 helera na kilogram, a za prekogranično grožđe 1 heler na kilogram¹⁰⁷. Po pitanju globe, Pravilnik je predviđao za prestup u kafanama od 6 do 60 kruna, za hranu i piće od 6 do 100 kruna i u težim slučajevima zatvaranje radnje, krivotvorenje mjera od

¹⁰³ *Glas Crnogorca*, XLI, 1912, 25, 6. U „Ladort“ $\frac{3}{4}$ rala oranice u dva komada sa dva reda loza i 3 korijena smokava, dionica jedan komad zemlje, bostan (zgrada); *Glas Crnogorca*, XXXIX, 1910, 51, 4. šest rala zemlje oračiće u 10 komada.

¹⁰⁴ U tom periodu (druga polovina XIX vijek) zemlja koja se ore i kosi mjerena je „laktom od 27 unača duljine“. *Ralo* mora imati lakata (od po 27 unača) 60 širine a 100 dužine. *Kosa* livade (mjerena istim laktom) mora imati 120 lakta dužine, a 60 širine. Broj kvadratnih lakata (od 27 unača) u jednom ralu ima 3 600. Ovo se podrazumijeva i za kosu livade koja ima u sebi dva rala. U uputstvu se insistiralo na pažljivom i preciznom računanju.

¹⁰⁵ Zakon o uređenju varoških opština, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, 11.

¹⁰⁶ Dopuštenja su dobijena jedino na praznične dane, skupovima i drugim vanrednim prilikama koja su naplaćivana „po uviđavnosti“.

¹⁰⁷ *Pravilnik varoških opština*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, 8–9.

6 do 100 kruna i u težim slučajevima zatvaranje radnje.

Povremeno je kontrola mjera kojim su se služili ugostitelji (mehandžije, kafedžije, pivari, krčmari) bila razlog kolizije opštinskih i oblasnih uprava (1906)¹⁰⁸, pa je ministar unutrašnjih djela morao dodatno da obrazlaže pitanje nadležnosti, pojašnjavajući da oblasni upravitelj vrši neposrednu nadzornu vlast na varoškim opštinama. Seoski i plemenski kapetani dužni su provjeravati upotrebu „krivijeh mjera“¹⁰⁹.

Zanimljivi su i prihodi od zakupa „kantarine tj. ko zakupi mjerčinu za sve ono što se prodava i kupuje na tri crnogorska glavna pazara“¹¹⁰. U Danilovgradu je (1875) kantar koštao 60 talira, a kasapnica 30 talira godišnje¹¹¹. Zakup kantarine podrazumijevao je i kontrolu instrumenata, tačnije mjera za težinu i zapreminu.

Kasnije (1906), članom 371 Krivičnog zakonika za knjaževinu Crne Gore, bila je predviđena kazna od 10 do 50 kruna ukoliko se ugostitelji koriste mjerama koje nijesu obilježene policijskim žigom. Ukoliko su mjere bile lažne, kazna je iznosila 100 kruna¹¹². Član 382. istog Zakonika predviđao je da ukoliko se kod trgovaca pronađu „mjere: kantar, terazije, metar i tome slično, koje nijesu policijskim žigom obilježene, pa bilo da su se njime služili ili ne, kažnjavaju se zatvorom od 10 do 30 dana, ili u novcu od 50 do 200 kruna“. Udaranje žiga, koje je predviđao krivični zakonik, kontrolisano je po dosadašnjem načinu i praksi, oblasne uprave bile su dužne da ih dodatno

¹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 21, 1. U smislu člana 371 Krivičnog zakonika pazi, da li su mjere, kojim se, u tom članku predviđena lica, služe, zabilježene policijskim žigom, kao i to, koja ima da vodi nadzor nad mjerama – da li opštinska uprava ili oblasna uprava.

¹⁰⁹ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 21, 1.

¹¹⁰ Vrčević, V. (2002), *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić, Oktoih, 196.

¹¹¹ Vuksan, D. D. (1936), *Gradska policija u Danilovom Gradu nazad 60 godina*, IX, XVI, 3, 186.

¹¹² *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 21, 1.

predoče područnim (opštinskim) vlastima¹¹³.

Izvori i literatura:

- Boerio, G., *Dizionario del Dialecto Veneziano*, Reale Tipografia di Giovanni Cecchini Edit., Venezia, 1867.

- Bogišić, V., *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, CID, Podgorica, 2004.

- Bourdon, P. L. M., *Elementi di aritmetica*, Libreria di Francesco Sanvito, Milano, 1861.

- Ćirković, S. i Mihaljčić, R., *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Knowledge, Beograd, 1999.

- *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. 2, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998.

- *Crnogorski zakonici: Zbornik dokumenata*, knj. I–V, str. 338–340.

- Dragičević, R., „Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)“, *Istoriski zapisi*, VII, knj. X, 1954.

- Dučić, N., „Crna Gora“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, XL, 1874.

- Đurović, M., *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958.

¹¹³ *Glas Crnogorca*, XXXV, 1906, 21, 1.

- Gvozdanović-Sekulić, S., „Sredjovjekovni sustavi šupljih kamenih mjera u Istri, Hrvatskom primorju i kontinentalnoj Hrvatskoj“, *Prostor*, vol. 3, br. 1 (9), 1995.
- Istorijiska građa, „Zapisi“, X, XVII, br. 1, str. 26, 1937.
- Jovičević, S., „Pomeni novca u fondovima oblasnih uprava i kapetanija“, *Novac u Crnoj Gori*, 2007.
- Jovičević, A., *Riječka nahija*, CID, Podgorica, 1999.
- Jovičević, A., „Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXIII, Zagreb, 1918.
- Kaluđerović, M. I., „Iz crnogorske poljoprivrede: kratak pregled perioda 1860–1914“, *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927.
- Kaper, S., *O Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 1999.
- Karadžić, V. S., *Srpski rječnik*, Beč, 1852.
- Knežević-Dinić, D., „Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku“, *Historijski zbornik*, XIX–XX, 1966–1967.
- Luković, N., *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, knj. III, Pomorski muzej u Kotoru, Kotor, 1955.
- Manken, I., *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1960.
- Milošević, M., „Bokeljske tartane XVIII stoljeća“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XIII, 1965.
- Ministarstvo finansija, *Zbornik dokumenata 1879–1915*, Podgorica, 2005.
- Molmenti, P., *La Storia di Venezia nella vita privata*, tom III, Bergamo, 1908.
- Nakićenović, S., *Boka*, CID, Podgorica, 1999.
- Peričić, Š., „Prilog poznavanju trgovine između Kotora i Crne Gore od 1815. do 1850. godine“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. III, 1976.
- Peričić, Š., „Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću“, *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*,

br. 20, 1988.

- Peričić, Š., „Prinos poznavanju gospodarskih prilika drniškog kraja u XIX stoljeću“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 42, 2000.

- Politeo, I., „Vinogradarstvo otoka Hvara“, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, vol. V, br. 1, 1978.

- *Pravilnik o mjerama i mjeračini*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, str. 5.

- *Pravilnik varoških opština*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903, str. 8–9.

- Radulović, T., „Pomorski saobraćaj u Boki kotorskoj u god. 1844“, 1956.

- Rovinski, P. A., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Obod, Cetinje, 2004.

- Rovinski, P. A., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Obod, Cetinje, 2004.

- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, JAZU, Zagreb, 1971.

- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II, JAZU, Zagreb, 1972.

- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. III, JAZU, Zagreb, 1971.

- *Statut grada Kotora*, knj. III, Kotor, 2009.

- „Što su Mlečići poharali u Stanjevićima i Mahinama 5. septembra 1769“, *Zapisi*, XIX, br. 5, 1938.

- Tomić, A., „Trgovačka djelatnost dobrotorskih brodova“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LV–LVI, 2007–2008.

- *Uputstvo za mjerenje površine sa 25 slika*, Cetinje, 1894.

- Vinaver, V., „Cene i nadnice u Dubrovniku XVIII veka“, *Istorijski časopis*, IX–X, 1959.

- Vlada Crne Gore, *Strategija razvoja metrologije za period 2016–2018*, Podgorica, 2015.

- Vlada Crne Gore Ministarstvo ekonomije, *Strategija razvoja metrologije u Crnoj Gori za period 2016–2018*, Podgorica, 2015.
- Vlajinac, M., *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. I, SANU, Beograd, 1961.
- Vlajinac, M., *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. II, SANU, Beograd, 1964.
- Vlajinac, M., *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. III, SANU, Beograd, 1968.
- Vlajinac, M., *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. IV, SANU, Beograd, 1974.
- Vrčević, V., *Ogranci za istoriju Crne Gore*, JU Centar za kulturu Nikšić – Oktoih, Nikšić–Podgorica, 2002.
- Vuksan, D. D., „Gradska policija u Danilovom Gradu nazad 60 godina“, *Zapisi*, IX, XVI, br. 3, 1936.
- Vuksan, D. D., „Pritanej crnogorskih senatora“, *Zapisi*, XXI, br. 1–6, 1939.
- *Zakon o uređenju varoških opština*, K. C. Državna štamparija, Cetinje, 1903.
- *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1956.
- *Glas Crnogorca*, X, br. 25, str. 2, 1881.
- *Glas Crnogorca*, XIX, br. 19, str. 2, 1890.
- *Glas Crnogorca*, XXIV, br. 34, str. 2, 1895.
- *Glas Crnogorca*, XXV, br. 20, str. 3, 1896.
- *Glas Crnogorca*, XXXV, br. 21, str. 1, 1906.
- *Glas Crnogorca*, XLI, br. 2, str. 6, 1912.
- *Glas Crnogorca*, XLI, br. 25, str. 6, 1912.
- DACG, MUD–DK, K. Bars. 4/1882.
- DACG, MUD–DK, K. Ljub. 7/1884.
- DACT, MUD–DK, K. Ljub. 7/1884.
- „Marko Kraljević i Musa Kesedžija: Jedan čabar žežene rakije / po

dva čabra crvenoga vina.“

- *Wiktionary*, „džbán“, preuzeto 27. februara 2019. u 21:20.
- *Wikipedia*, „Akov“, preuzeto 3. jula 2020. u 8:40.
- Portal *Dan*, „Zanimljivosti“, preuzeto 17. juna 2020. u 11:11.

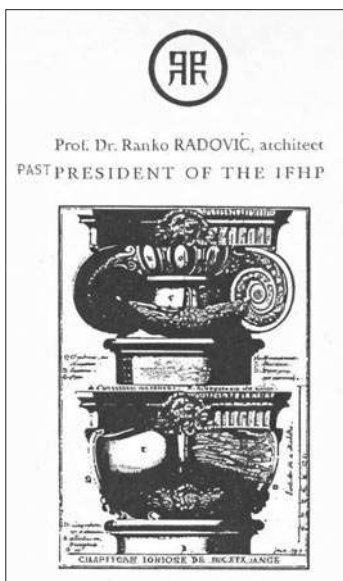
DVOJICA VELIKIH ARHITEKATA IZ BJELOPAVLIĆA

Momčilo Šaletić

The author explores the lives and professional achievements of two renowned architects from Bjelopavlići: Ranko Radović and Aleksandar “Aco” Šaletić. Radović served as a professor of architecture and urban planning at several distinguished faculties both in Montenegro and abroad, while his contemporary Šaletić was primarily devoted to practical architecture. Šaletić designed numerous notable buildings, the most celebrated of which is the “Sava Centre” in Belgrade, a landmark that continues to draw the attention of both professionals and the general public.

Kada bi se na jednom mjestu sakupilo sve što je arhitekta Ranko Radović u svom radnom vijeku napisao – knjige, brojni tekstovi po domaćim i inostranim časopisima i u štampi, zatim crteži kojima se on stalno i intenzivno bavio, studije i brojni projekti, predavanja koja je držao generacijama studenata na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, Novom Sadu i drugim univerzitetskim centrima u zemlji, takođe predavanja po gradovima širom Jugoslavije, bila bi to dragocjena biblioteka, nemjerljivo blago ljudskog duha, ne samo iz oblasti arhitekture, urbanizma i umjetnosti. Zaljubljenik i poštovalac knjige znao je da kaže, a kasnije će to negdje i zapisati: „Biblioteke su tihi čuvari mudrosti.“

Učestvovao je na 34 javna arhitektonska i urbanistička konkursa sa značajnim rezultatima. Uradio je preko 15 urbanističkih planova, neke i za daleku Šri Lanku, Alžir i Finsku.

Prof. dr Ranko Radović, arhitekta,
predsjednik Međunarodnog
udruženja arhitekata

Organizacije urbanista Srbije i Jugoslavije su ga predložile i izabran je za člana Biroa Međunarodne federacije za urbanizam i stanovanje 1974. godine, gdje je angažovan više od dvadeset pet godina. U četiri mandata biran je za predsjednika ove organizacije. Takođe, na prijedlog Saveza arhitekata Jugoslavije, biran je u Savjet Međunarodne unije arhitekata, sa mandatom od preko šest godina.

U okviru ovih stručnih asocijacija on je pokazao zavidnu aktivnost u mnogim gradovima svijeta: Montrealu, Singapuru, Petrogradu, Amsterdamu, Malmeu, Budimpešti, Japanu, Sevilji, Edmontonu – Kanada, Geteborgu, Hagu, Belfastu, Helsinkiju, Atini, Bordou, Nici, Rimu, Veroni i drugim zemljama i gradovima.

Javna predavanja držao je u dvadeset sedam gradova svijeta, od Kolomba do Štokholma, a u Jugoslaviji u preko trideset gradova, u nekima i po više puta. Za divljenje je kako je i stručna i laička publika punila dvorane u kojima je on govorio,

Spomenik na Ljutotuku, memorijalni kompleks posvećen palim borcima i žrtvama NOR-a, projekat arhitekta Ranka Radovića

a on je, zaljubljen u svoj poziv, to činio sa izuzetnim govorničkim darom.

Uspio je da formira veliku zbirku video materijala, fotografije i dija pozitive značajnih arhitektonskih ostvarenja iz čitavog svijeta. Taj trezor umjetnosti građenja, koji je kao visoki profesionalac znalački stvorio, bio bi dostojan i kakve institucije, a kamo li jednog posvećenog pojedinca.

Ranko Radović je po svim svojim shvatanjima, profesionalnim i ljudskim, bio građanin svijeta, otuda njegov angažman, moglo bi se bez pretjerivanja reći, širom kugle zemaljske.

Upoznao sam ga sedamdesetih godina prošlog vijeka, kada se prihvatio da projektuje i realizuje spomenik na Ljutotuku, nadimak njegovih Martinića, posvećenog palim rodoljubima bivše opštine jelenačke u Bjelopavlićima. Po prirodi posla koji sam tada obavljao u Opštini Danilovgrad često smo kontaktirali i tada je nastalo jedno iskreno i duboko prijateljstvo među nama, koje je trajalo do kraja njegovog života.

Tih godina, po dogovoru sa rukovodstvom Opštine Danilo-vgrad, Radović je uradio i idejni prijedlog uređenja prostora kod spomenika na Lazinama, čime je bio obuhvaćen čitav okolni prostor sa novim sadržajima, preko 75.000 metara kvadratnih – memorijalni dio sa gledalištem, spomen škola sa spomen arbor-etumom, i sportski dio, što bi učinilo da ovaj prostor praktično svakodnevno živi.

Materijalne mogućnosti Opštine i događaji koji su uslijedili, osujetili su ovu jedinstvenu zamisao. Možda se neka generacija u budućnosti odluči da to nastavi.

Od memorijalnih objekata, poslije spomen kuće – muzeja na Tjentištu (Sutjeska), koja spada u vrhunska ostvarenja spome-ničke arhitekture na jugoslovenskim prostorima, Ranko Radović je projektovao još samo spomenik na Ljutotuku, nadomak Mar-tinića. On je to svoje djelo putem fotografija prikazivao na više izložbi u zemlji i u svijetu. Sjećam se da je i sam bio iznenađen interesovanjem koje je inostrana publika pokazala za spomenik na Ljutotuku i to ga je radovalo.

Ranko se, ako tako mogu reći, ovim spomenikom vratio kraju svojih predaka, utemeljio se u Martinićima, Bjelopavlićima i Crnoj Gori. Ne bez emocija, on će zabilježiti: „Spomenik na Ljutotuku, posvećen antičkom vremenu naših Bjelopavlića i terasama – njivama po kojima se slivaju čempresi, loze i masline u ovom našem dobu.“

Šteta što grafički urednik nedavno objavljene *Autobiografije Ranka Radovića*, nije našao za shodno da u knjigu uvrsti i fotografiju ovoga spomenika, a trebalo je iz više razloga.

U mnogim susretima, tada i kasnije, plijenila me je njegova ogromna erudicija, a iznad svega jedan humanistički ugao iz koga je posmatrao život i ljude. Smatrao je da sve što ljudi rade treba da služi čovjeku i njegovim potrebama. To naročito važi za graditelje kuća i gradova, poziv kome je i sam pripadao.

Boraveći u raznim zemljama, kad god je mogao, nije propuštao priliku da se javi, makar razglednicom, i saopšti ponešto o zemlji, gradu, ljudima među kojima je boravio i o sebi i svome radu među njima. Uvijek kada bi se javio imao sam osjećaj da ne piše on to samo meni i radi mene, nego prije svega zbog svoje unutrašnje potrebe da drži vezu sa svojim starim krajem iz koga potiče, sa Martinićima, sa njegovim „sunčanim jugom“ i sa Crnom Gorom.

Rođen u Podgorici, odrastao i živio čitav život u Beogradu, često u kraćim ili dužim boravcima po svijetu, nikad nije živio u Martinićima, ni u Bjelopavlićima.

Pitao sam se često: otkud onda tako snažan sentiment prema kraju iz koga potiču njegovi preci?

Ranko za sebe kaže da je bio „dijete grada“. Za dječake u razvoju, njega i njegovog brata blizanca, grad je tjeskoba, osbito u skromnim uslovima u kojima su tada živjeli, u tijesnim stanovima i dvorišnim kućama, dok je otac studirao i istovremeno radio i najgrublje fizičke poslove da prehrani i održi porodicu.

Rijetki i kratkotrajni dolasci u Martiniće, kod djeda i babe po ocu, bili su za njega najsnažniji doživljaji. Bezgranična sloboda i kretanje u netaknutoj prirodi, koja sva miriše na travu, kamen, zemlju, pelim, na mirisno voće i prekrasne slike šipaka, grožđa i smokava, a sve to na dohvat ruke i oka dječaka, okupanog suncem u tom prostoru – nasuprot gradskom sivilu, koje mladoj dječijoj prirodi nameće mnoštvo, često surovih ograničenja.

Znao je do detalja da priča o svojim tadašnjim utiscima, sažeto i slikovito. O mirisima koje i danas nosi u sebi kad priča o tome kraju. Jednom prilikom mi je ispričao kako je s ocem i bratom blizancem spavao na prostrtoj slami na livadi, pod vedrim zvjezdanim nebom, i kakvo je to ushićenje bilo za njega. Kasnije sam pročitao da je to pomenuo u svojoj pristupnoj akademskoj besjedi, prilikom izbora u Dukljansku akademiju nauka i umjetnosti.

Inače, Rankov ded Mušika, spadao je u siromašnije domaćine u Martinićima. Mala prizemna kuća, od koje je ostala još samo zidina, i neveliko imanje, bili su nedovoljna ekonomska potpora za brojnu porodicu – pet sinova i jednu kćer. U gladnim godinama, a i inače, za roditelje je bio pravi izazov prehraniti toliko čeljadi. Stariji Martinići se sjećaju, kada je u jednoj kući, dosta poslije oslobođenja, iza Drugog svjetskog rata, nekim povodom organizovana bogata trpeza sa brojnim gostima, među kojima je bio i Rankov stric Spasoje, neko ga je upitao što djeluje zamišljeno, a on je odgovorio: „Kad vidim kako se mi danas ovdje gostimo, prisjetio sam se moga oca koji je često gladan ustajao, a gladan lijegao.“

Kada bi boravio kod mene (živim blizu Martinića), čudilo me je da Ranko nikad ne pominje dedovu kuću, ili želju da je posjeti. Tek kasnije sam saznao da ona faktički više ne postoji.

Nevjerovatno je kako su Mušikini sinovi nosili u sebi snažnu energiju i talenat za obrazovanje. Rano su se osamostaljivali i školovali „o svome ruhu i kruhu“. Milan, Rankov otac, je prije rata diplomirao pravo. Spasoje, stric, je postao vrlo cijenjen elektroinženjer, a Novak (Zeljo), najmlađi stric, je završio veterinarski fakultet i dugo je radio u inostranstvu. Svaki od njih je u svojoj oblasti bio uvaženi stručnjak, uz to – svi su govorili po nekoliko jezika.

Ranko je, nesumnjivo, u sebi nosio taj „genetski kod“. On je, takođe, govorio više jezika, od čega francuski kao maternji. Konačno, svoju doktorsku disertaciju, koju je odbranio na Sorboni, pisao je i branio na francuskom jeziku, a to podrazumijeva znanje do perfekcije.

Lako je zaključiti da se i u njegovim izlaganjima, pisanim tekstovima, pa i u načinu mišljenja, nazire ta nit bogatog stila i jednostavnog izraza francuskog jezika.

Ded Mušika sa dva sina, momci u dvadesetim godinama, stradali su pri kraju rata u nekoj od odstupnica.

Za toliko godina poznanstva nikad nijesam čuo da Ranko Radović govori o odmoru, godišnjem još manje. Uvijek je govorio o radu, svome i drugih, sa mnogo smisla za isticanje onoga što je zaista vrijedno. Prepričao mi je razgovor koji je imao kada se vratio sa dužeg boravka u inostranstvu (mislim tada u Finskoj) na svoj matični fakultet u Beogradu. Bilo je to vrijeme Miloševićeve vladavine, i odmah je osjetio apatiju koja je zahvatila njegove kolege, pa i odsustvo želje za predanim radom. Na njegovo pitanje: „Zašto?“ – odgovoreno mu je: „Oni ne znaju da nas ne mogu toliko malo platiti, koliko mi možemo malo raditi.“ „Bez obzira na sve – rekao je Ranko – ja mislim da čovjek treba da radi najbolje što zna, a društvo će ga platiti onoliko koliko može.“

Njegov neumorni entuzijazam i posvećeni rad u arhitekturi, u svim njenim aspektima, obezbijedili su mu visok ugled i u svjetskim razmjerama, a to je značilo i mnoštvo značajnih obaveza. Pored svega toga Ranko Radović nikada nije zaboravljao Crnu Goru i nikad nije prestala njegova želja da iz svoje pozicije učini najviše što može za njen razvoj i afirmaciju.

Jedna od njegovih ideja je otvaranje Međunarodne škole mediteranske arhitekture u Kotoru. To ne bi bila škola – fakultet u klasičnom smislu, već bi se na njoj obrazovali već afirmisani arhitekti, kao neka vrsta postdiplomskih studija, za izučavanje i novo oblikovanje mediteranske arhitekture, kao posebne i izuzetne cjeline u vještini građenja kroz vjekove. Na taj način bi Crna Gora postala neka vrsta centra u oblasti urbanizma i arhitekture za cijeli Mediteran, a to bi pretpostavljalo i stalni razvoj takve institucije.

Kasnije mi je rekao da je na nekim nivoima pokušao da razgovara o toj školi u Kotoru, ali je bio obeshrabren.

Kao svjetski afirmisan stručnjak u oblasti urbanizma pozvan je da sarađuje u projektu, koji je tada bio tek u pripremi, a riječ je o otvaranju posebnog Fakulteta za čovjekovu sredinu, svi

aspekti, pa i arhitektura i urbanizam, koji priprema Evropska zajednica i sama finansira, ali sa namjerom da ga otvori u Sarajevu. Tada je smatrao da je još uvijek moguće centar te institucije vezati za Crnu Goru, moguće baš Kotor, pa da se na neki način ove dvije ideje povežu i tako stvori jedan obrazovni centar evropskog nivoa, o trošku Evropske zajednice. Po njemu, to bi Crnu Goru, prvu ekološku državu, moglo da afirmiše u najboljem smislu.

Avgusta 2002. javlja se razglednicom iz Helsinkija, pa piše: „Ovde sam po osmi put kao direktor Letnje škole za urbanizam Međunarodne federacije za urbanizam i stanovanje, sa 46 studenata iz 23 zemlje. Već godinama pokušavam takvu letnju školu, recimo u Kotoru. NIŠTA!“

Gdje god je bio po svijetu i daleko od Crne Gore, s pažnjom je pratio njen razvoj i njena stremljenja. Povodom opredjeljenja da Crna Gora postane članica Evropske unije, novembra 2002. godine iz Finske piše: „...da je naša evropska (renesansa i obnova) dobra samo i ako mi sami počnemo temeljne, brze, pa i radikalne obnove našega bića“.

On je nesumnjivo odmah razumio suštinu procesa i njegov najteži dio. Od tada su prošle skoro 24 godine, ali je ovo njegovo upozorenje i danas, kao i tada, stalno aktuelno. Danas, možda, još i više.

Prilikom osnivanja Dukljanske akademije nauka i umjetnosti 1998. godine pozvan je i izabran za akademika.

Kada sam saznao da će biti predložen, ne znajući kakav će biti njegov odgovor, nazvao sam ga, htio sam da ga zamolim da svakako prihvati. Javila mi se Mirjana, njegova supruga, divan intelektualac i čovjek, i rekla mi: „Naravno da će prihvatiti. Pa Crna Gora nam je sad jedino svetlo u ovom mraku u kome živimo!“ i on je zaista taj poziv primio sa radošću.

Onakav dinamičan i sav od akcije, želio je da se Akademija i programski aktivnije nametne u društvu, pa je bio pomalo nezadovoljan efektima. Dvije-tri godine kasnije rekao je: „Dobro, sad smo rekli sve što nećemo, hajde sad da kažemo šta hoćemo.“

Bilo je to dobronamjerno razmišljanje i želja da se ne ostane samo na kritici društvene stvarnosti, nego, koliko je moguće,

Ranko Radović – *Snovi na leđima*,
serigrafija, 1993, 50 x 70

raditi na njenim promjenama. Bojim se da u tome nije bio sasvim realan, previdio je ogromne teškoće i otpore sa kojima se DANU borila za svoju afirmaciju.

Radović je 2002/3. nekoliko mjeseci bio ministar urbanizma u vladi g. Mila Đukanovića. Hvalio se na odnos predsjednika vlade i razumijevanje za njegove profesorske i druge obaveze izvan Crne Gore. Ministarstva su kao organi države uvijek i

administrativni organi u šta se on teško uklapao, ocijenio je da on tu ne pripada i, poslije izvjesnog vremena se povukao. Upamćen je kao ministar koji se biciklom kreće po Podgorici, nema kola ni šofer. To je naravno izazivalo brojne komentare, od potpunog odobravanja, do potpunog osporavanja, ali je on ličnim primjerom htio da utiče na kulturu saobraćaja, sa svim efektima koje to podrazumijeva – od zdravlja do ekologije.

Dobitnik je brojnih priznanja i odlikovanja u zemlji. Koliko znam, u Crnoj Gori je dobio samo Nagradu oslobođenja Danilovgrada „9. decembar“, ali je, kao priznanje iz „svoga kraja“ posebno cijenio.

Sve što je radio ili namjeravao da uradi u danilovgradskom kraju bilo je veoma vrijedno – ali nije imalo cijenu. To je bio poklon kraju odakle potiče.

Ranko Radović je povezivao ljude iz različitih djelova svijeta u plemenitoj misiji unapređenja prostora i uslova u kojima žive i rade. Izvan zemlje, najduže je boravio i radio u Japanu. Bio je oduševljen njihovom kulturom, načinom života i tradicijom. Izuzetno je cijenio tradicionalnu japansku arhitekturu, ali i nove graditeljske poduhvate u razvijenim i modernim japanskim gradovima.

Koliko je cijenio i zavolio Japan i njegovu kulturu u najširem smislu riječi, posebno kulturu uređenja i njegovanja prostora, odlučio je da i svoju porodičnu grobnicu izgradi u formi mini japanskog vrta na groblju u Gornjim Martinićima. Tako je povezao svoje dvije kultne ljubavi: Japan i Martiniće.

U grobnici je pohranjen pepeo brata Rajka, Rankov i supruge Mirjane.

Tužna je istina, za razliku od Japana, gdje se vrtovi njeguju sa najvećom pažnjom, da ovaj, Ranka Radovića rijetko ko i obilazi, a ne održava ga niko.

Uspomena na Ranka Radovića se s poštovanjem čuva i time što je Udruženje likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti i

Aleksandar Aco Šaletić,
autor projekta enterijera
Sava Centra u Beogradu

dizajnera Srbije (ULUPUDS) po njegovoj smrti osnovalo fondaciju iz koje se svake godine dodjeljuje „Nagrada Ranko Radović“ najboljem projektu iz onih oblasti arhitekture kojima se on pretežno bavio.

Kada se govori o ovom velikanu arhitekture iz Bjelopavlića korektno je pomenuti još jednog velikog arhitektu, evropskog i svjetskog renomea, Aleksandra – Aca Šaletića.

Kućišta njegovih i Radovićevih dedova dijele nepuna tri kilometra, oba sa lijeve strane Zete. I jedan i drugi rođeni su izvan Bjelopavlića, živjeli i radili mahom u Beogradu, ali i po svijetu, i obojica jednako vezani za temelje svojih predaka.

Otac Aleksandrov strijeljan je na Banjici. Zajedno sa majkom i sestrom i on je prošao golgotu ratne i poratne nemaštine. I danas se sjećam nekih aluminijskih sudova koji su se slagali jedan u drugi i tako nosili, a on i sestra, takođe tada student, su u studentskoj menzi uzimali dva ručka, pa u tim posudama nosili kući da bi sa njima ručala i majka.

Šaletić je, za razliku od Radovića, bio čisti praktičar, a bavio se modernom arhitekturom enterijera. O njemu je pisano mnogo, on sam je zapisivao malo. Svi njegovi zapisi su u crtežima i projektima.

Ranko i on su se dobro poznavali, ali ne po zavičajnoj liniji, nego kroz profesiju i imali su jedan o drugome, s razlogom, visoko mišljenje. Zavičajnu vezu su otkrili tek kasnije.

Šaletića su nazivali „guru“ arhitekture modernog enterijera („guru“ – vođa, prvak). Pored niza drugih projekata njegovo remek djelo je enterijer Kongresnog centra „Sava“ u Beogradu. U ono vrijeme, a i danas, Kongresni centar se smatrao vrhunskim djelom savremene moderne arhitekture.

U Titogradu je projektovao upravnu zgradu Kombinata aluminijuma. Projektovao je desetine objekata po Beogradu i Srbiji, među kojima i novi dio zgrade Aerodroma Beograd za međunarodni saobraćaj, Srpsko narodno pozorište u Novom Sadu (kompletan enterijer), a takođe i objekte u Zagrebu, Ljubljani, Zadru, Skoplju, Svetom Stefanu, Titogradu, Sarajevu, Herceg Novom, Bledu, itd.

Po Evropi i svijetu njegovi projekti su ostvareni u Briselu, zgrada parlamenta u Katmanduu – Nepal, zatim u Varšavi, Kairu i Kubi, kao i zgrada parlamenta i hotela u Ulan Batoru – Mongolija, Milanu, Cejlonu, itd. Od Vlade SFRJ pozvan je da projektuje Jugoslovenski memorijalni paviljon u Aušvicu.

Isto udruženje, ULUPUDS, takođe poslije njegove smrti osnovalo je fondaciju iz koje se svake godine dodjeljuje „Nagradu Aleksandar Šaletić“ za najbolji projekat enterijera ostvaren u toj godini.

Projekat obnovljenog crnogorskog pozorišta u Podgorici je dobio ovu nagradu 1997. godine.

Šaletić je kao i Radović dobitnik brojnih nagrada i priznanja, ali nema ni jedno iz Crne Gore.

Životna filozofija Ranka Radovića glasila je: „Živeti svoje vreme!“

Obojica ovih naših velikana u arhitekturi su svojim djelom zaista potvrdili da su „živeli svoje vreme“, ali za daleku budućnost.

RAJKO SIMONOVIĆ

(1925–1991)

Trajan Vasili

This paper examines the life and political activities of the Montenegrin partisan and communist Rajko Simonović, who emigrated to Albania following Yugoslavia's break with the Soviet Union in 1948. Because of his openly critical views on life in Albania, he came under the surveillance of the political police and was sentenced to lengthy prison terms.

Prvo sam Crnogorac, pa komunista...

Rajko Simonović je rođen 26. decembra 1925. u Jasenovu kod Kolašina u Crnoj Gori, a preminuo 12. marta 1991. u Elbasanu, Albanija. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Beogradu (kod strica), a potom je završio trogodišnju tehničku školu u Bačkoj Palanci, u Vojvodini. Radio je kao kontrolor u fabrikama, a potom u Ministarstvu industrije. Nakon donošenja rezolucije Informbiroa SSSR-a, smijenjen je sa dužnosti i imenovan za direktora tekstilne fabrike „Budućnost“, a potom je isključen iz KP Jugoslavije. Nastavio je da radi kao komunista iz uvjerenja i kao antitrockista, organizujući partijske organizacije koje su podržavale Rezoluciju Informbiroa, i za kratko vrijeme uspio je da u samo jednoj organizaciji pridobije 80 pristalica IB-a u Vojvodini. U takvim uslovima UDB započinje sprovođenje mjera protiv tih ljudi, i nakon što je

doznao da će biti uhapšen, zajedno sa nekoliko drugova donosi odluku da pobjegne u Albaniju i prelazi u ilegalu na teritoriji Crne Gore 30. 10. 1948. (granica kod Vermoša pređena 11. decembra 1948.) sa odredištem ka Sovjetskom savezu. Za prelazak u Albaniju bilo ih je četvorica: Rajko Simonović, Veljko Šćepanović, Blagota Vlahović (Veljkov rođak, invalid, uhapšen nekoliko sati prije polaska za Albaniju) i Anđelina Zečević (Veljkova supruga). Put do granice vodila je Danica Zečević (Anđelinina sestra). Svi su bili naoružani revolverima i bombama sa satnim mehanizmom. Po dolasku u Albaniju (Vermoš – noć sa mnogo snijega), prebačeni su u Tiranu, u hotel „Volga“, gdje su bili smješteni mnogi emigranti, gdje Rajko navodi: „većinom je bilo ekonomskih emigranata, pomalo i političkih, a oni su uglavnom bili intriganti, karijeristi, bez ikakve političke osovine. Vrlo malo je bilo internacionalističkih komunista a i oni su bili razjedinjeni“.

Drugi svjetski rat

Učesnik je ustanka 13. jula 1941. u Kolašinu. Partizan je od 1940. godine (dva mjeseca prije početka italijansko-jugoslovenskog rata), učesnik u gerilskim jedinicama Crne Gore, 17. jula 1941. učestvuje u formiranju partizanske brigade Komski odred (tadašnji naziv) u kojem ostaje do marta 1942. Po partijskom naređenju premješten je radi prikupljanja informacija o četničkim snagama u njegovom rodnom kraju. U tom periodu prelazi u ilegalu i suočava se sa Petom njemačkom ofanzivom, služeći u Proleterskoj brigadi. Dva mjeseca kasnije, nakon uspješno izvršenog zadatka i neutralisanja četnika, vraća se partizanskim snagama sve do potpunog oslobođenja Jugoslavije. U jesen 1943. oslobođen je Kolašin, a Rajko stupa na dužnost pomoćnika komesara pri lokalnoj komandi i sekretara Komunističke omladine pri štabu bataljona. Kasnije prelazi u

Devetu crnogorsku dobrovoljačku brigadu kao komandir čete. Četnici ga ranjavaju 19. aprila 1944. a potom je smješten u bolnicu divizije Drugog proleterskog korpusa. Iako se nije potpuno oporavio, 28. maja, prelazi u ilegalu nakon što Njemci opkoljavaju bolnicu. U jesen 1944. određen je za formiranje obavještajne grupe unutar Partije i organizacije Komunističke omladine u kolašinskom okrugu i tu dužnost obavlja do novembra 1945.

Odlikovan je sa dva Ordena za hrabrost, Medaljom za hrabrost, Medaljom službe narodu, itd. U zbiru: tri medalje, dva ordena, dva odlikovanja za oslobođenje, ukupno 7 odlikovanja i medalja. Dva puta je ranjen u ratu.

Od 1939. je član Komunističke omladine, kandidat za člana partije 1942, a član partije od 5. avgusta 1943, primljen od strane ilegalne partijske organizacije u D. Morači. Obavljao je sljedeće partijske dužnosti: sekretar ćelije, član biroa gradskog komiteta u gradu Krašov, član plenuma brigade, organizacioni sekretar partije u Ministarstvu industrije u Srbiji; isključen 05.07.1948. kao pristalica Informbiroa.

Političko formiranje

Prve korake Rajko je načinio čitanjem revolucionarne literature tokom 1938–1939, kao što su: Proces Dimitrovu u Lajpcigu, roman *Tiho teče Don* Šolohova, roman *Majka* Gorkog, sovjetska omladinska literatura, kao i vojni časopisi.

Odmah po dolasku u Albaniju dolazi u kontakt sa drugim grupama emigranata, uglavnom iz Jugoslavije. Kroz brojne kontakte primjećuje da su te grupe razjedinjene i sa međusobnim razilaženjima; štaviše, razjedinitelji su bili Rajkovi sunarodnici koje je još u Jugoslaviji poznao kao slabe i sumnjive karaktere, koji su kasnije postali i saradnici Državne bezbjednosti. U takvim uslovima podigao je glas i uputio više

pisama organima Ministarstva unutrašnjih poslova, CK Radničke partije Albanije, kao i lično Enveru Hodži, o pravima emigranata i o stvaranju partijske organizacije za emigrante. Diskusije o politici i načelima vodio je otvoreno i hrabro. U tim okolnostima, 26. 06. 1951. zvanično je stavljen pod stalni nadzor/prisluškivanje.

Nadzor i mišljenja

Nakon perioda 1948–1951, kada su informacije o Rajku davane usmeno kao lična mišljenja doušnika, počinje pisano izvještavanje Državne bezbjednosti o svakom njegovom kretanju ili izjavi. Informacije su svakodnevne i detaljne. U tom periodu bio je smješten u Draču i Džafzotaju. Potom je premješten u Lakatund kod Valone (04. 07. 1956) kao nepoželjna osoba, a 25. 10. 1957. premješten je na boravak u grad Fier.

U materijalima nadzora evidentirano je redovno slušanje radija Beograd, Titograd, Skoplje, Pariz i Moskva, kao i nezadovoljstvo ekonomskim stanjem Albanije i prirodno poređenje sa stanjem Jugoslavije u to vrijeme. U životu jugoslovenskih emigranata značajno mjesto zauzima njihov politički rad u partijskim organizacijama, gdje se stalno i vidljivo pojavljuju razjediniteljske individue sa kompromitovanom prošlošću iz Crne Gore ili drugih djelova Jugoslavije, uz uplitanja preko tih pojedinaca angažovanih od UDB-e pod pokroviteljstvom tadašnjeg jugoslovenskog poslanstva, sa konkretnim licima iz te institucije, kao i uz intervencije albanskog Sigurimija. Ovaj sukob između grupa komunističkog uvjerenja koje su podržavale SSSR i Radničke partije Albanije i onih koje su predstavljale Titovu liniju politike bio je nit koja je pratila cio život i djelovanje političkih emigranata od prvog do posljednjeg dana, a u našem slučaju život Rajka Simonovića – život sa

pravom golgotom patnje i gotovo svakodnevnim progonom tokom 43 godine.

*Prijave organima Državne bezbjednosti
od raznih špijuna i doušnika*

Desetog januara 1963. prijavljen je da kaže: „Ovdje ne smiješ da kažeš ni jednu riječ jer te odmah strpaju u zatvor, ali znam da nisu krivi ovi, kriva je vrsta diktature koja je na snazi, jer su oni uspostavili jaku diktaturu.“

04. 04. 1963. prijavljen je da kaže: „Ove godine Uskrs je slavljen više nego ikada u Albaniji, i to iz inata prema režimu i NR Albaniji. Mnogi komunisti su išli u crkve, kupovali jagnjad i lijepo proslavili Uskrs.“

16. 10. 1964. prijavljen je da kaže: „Kad bih mogao, svom sopstvenom trošku bih podigao veliki spomenik u Fieru i stavio natpis: ‘OD JEDNOG CRNOGORCA PARTIZANA’.“

20. 10. 1965. prijavljen je da kaže: „Ja sam prvo Crnogorac pa onda komunista i radostan sam što sam Crnogorac, jer je ovaj narod uvijek ratovao.“

Maj 1968. Rajko je bio za akciju navodnjavanja u zadrugi Rasa. Tamo je napravio tri fotografije, a zatim je, pokazujući ih jednom doušniku, rekao: „Lijepa uspomena za buduću generaciju, koja pokazuje primitivan rad koji smo mi sada obavili.“

08. 03. 1969. prijavljen je da kaže: „Svaka vlada koja dođe na vlast trudila se da mačem u ruci potlači pristalice oborene vlade, kao što ovi kažu da se likvidira ko je bio sa balistima, Italijanima, grčkim kulacima itd. i preduzimaju najekstremnije mjere, ali treba da znaju da će sutra doći druga vlada i reći će im: ‘Vi ste bili sa Sovjetima, Kinezima, i sa mačem će i nastaviti, a pravde neće biti. Izvor svakog zla je klasna borba.’“

22. 05. 1969. prijavljen je da kaže: „Na poslu sam konstatovao 22 slučaja krađe. Kada sam počeo da radim u preduzeću za

tradicionalnu radinost, te oblike krađe sam vidio na djelu u raznim sektorima. Ovdje su mnogo pokvareni i kradljivci; ako ne znaš da krađeš i lažeš, smatraju te budalom; a ako to radiš, smatraju te pametnim i podržavaju. Ipak, s jedne strane radnici nisu krivi jer nemaju, plate su male i nisu dovoljne za život. Ali i pored toga, ovima su krađa i laž izgleda svima u krvi i džaba smo mi mislili da su Albanci poštteni i da nema ništa negativno...“

24. 09. 1970. prijavljen je da kaže: „Albanska bezbjednost je do 1970. i danas masakrirala nevine ljude bez ikakvog osnova, samo na osnovu riječi špijuna. Ovo se dešava jer su ljudi iz Sigurimija obavijeni neznanjem i neupućenošću jer je u Sigurimi primana raznorazna stoka koja ne zna šta je svijet. Danas te Sigurimi ne ostavlja na miru sa svojim špijunima, prate te, provociraju i tjeraju te da pričaš, kao da te na silu naprave nezadovoljnim i izdajnikom, a da nisi takav.“

02. 02. 1972. prijavljen je da kaže: „Juče je albansko sveštenstvo varalo narod u ime svetog lica, a sami su bili đavoli. Danas ovi varaju u ime besmrtnog komunizma, a sami su fašisti, veći reakcionari od jučerašnjeg sveštenstva. Socijalističke države kude revizionizam, a zapravo su sve socijalističke države na istom putu kao i revizionizam.“

15. 05. 1972. prijavljen je da kaže: (Rajkovo mišljenje o podjeli u vrijeme Informbiroa 1948). „Tada je to bilo pitanje rivaliteta, a mi kao komunisti nismo bili sposobni da nastavimo svoj rad, nekoga nisu dobro shvatili a neko je i dezertirao, a u kritičnim političkim trenucima ima i žrtava – jednom riječju, strada i nevino i krivo.“

24. 09. 1970. prijavljen je da kaže: „Ovdje nema komunista. Ljudi ovdje krađu, špijuniraju, lažu. Državni organi u preduzeću, zadruzi i vlasti hvataju žene i djevojke zloupotrebljavajući svoje položaje i nadmeću se ko će ‘uzeti’ više žena i djevojaka; upravo ti ljudi postaju vatreni komunisti i

penju se na visoke položaje. A ako nekome kažeš da ima nemoralnih ljudi i upitaš ih zašto tako postupaju, oni ti sa najvećom hladnokrvnošću kažu kako smo mi fanatični, da su to naše stvari koje je dala sama priroda.“

31. 01. 1981. prijavljen je da kaže (o prisilnom udruživanju stoke): „Ovo se radi silom, a ne voljom seljaka. Da je bilo po volji seljaka, ovo se ne bi radilo, jer nije za dobro seljaka. Sada i onaj seljak što je imao nešto sitne stoke mora da je proda protiv svoje volje. Pogledaj s kojim strahom danas seljak prodaje jednu kokošku ili nekoliko jaja, kao da ih je ukrao.“

Zaključci

Proučavanjem njegovih ličnih dokumenata, prepiski, dosijea nadzora i istražnog dosijea – Rajko Simonović se pokazuje kao politički formiran čovjek, patriota i komunista, ali i čovjek širokih vidika i empatija. Njegov život pratili su brojni podvizi, žrtve i odricanja, ali je uvijek imao unutrašnju snagu da ide naprijed.

Koje je greške pravio tokom života u Albaniji? Otvoreno je sa svakim razgovarao o međunarodnim političkim zbivanjima, pravio uporedne analize načina rada u Albaniji tog vremena i stvarnog stanja radničkih masa. U razgovorima je kritikovao spoljnopolitički kurs Albanije u međunarodnoj areni. Bio je svjestan velikog ekonomskog i političkog razvoja Jugoslavije i Titovih sposobnosti kao političara, zbog čega je bio i kažnjavao. U pismu upućenom Enveru Hodži 9. jula 1965. o pravima emigranata u Albaniji piše: „...kad sam došao ovdje, našao sam mnogo ljudi, ali komunista i revolucionara malo.“ Jednostavnije rečeno: kvalifikovan politički analitičar, kako bismo danas rekli, ali u najtežem vremenu – u diktaturi. Iz tih razloga je osuđen zbog propagande i agitacije na 8 godina zatvora od 4. avgusta 1972. do 5. avgusta 1980. godine.

Dokumentovano se navodi preko 60 doušnika i provokatora (sa pseudonimima Državne bezbjednosti), pri čemu su to oko 90% bili crnogorski i kosovski emigranti, kao i oko 100 službenika državne bezbjednosti na svim nivoima koji su obrađivali operativne podatke, davali uputstva, vodili linije provokativnih razgovora i sprovodili neprekidan nadzor 43 godine, sve do posljednjeg dana života. Rajko je rođen i živio u jednom od najtežih balkanskih perioda, ekonomski i politički. Danas počiva na groblju u Tirani zajedno sa svojom suprugom.

Napomena: Ovaj materijal je realizovan uz pomoć Udruženja Crnogoraca u Albaniji i g. Marinka Čulafića i objavljuje se povodom 35. godišnjice smrti Rajka Simonovića.

ONI SE NE SMIJU ZABORAVITI (III)

Branislav Borilović

This text highlights notable figures from the municipalities of Bar, Budva, Tivat, Ulcinj, Kotor, and Herzegovina. Their contributions across diverse fields are emphasized, ranging from religious communities to science, art, medicine, as well as military, political, and revolutionary endeavours. The author's aim is to draw attention to individuals whose creativity and achievements merit far greater recognition within Montenegrin public life.

Kotor II

Nenadić Ivan Antun, sveštenik i pisac koji je mnogo prije Vuka Karadžića u svom djelu *Nauk krstjanski* (1768) proglasio fonetski princip, riječima: „da se lašnje može štetiti kako se govori, a da se izgovara onako kako se i štiti“; Pavao Novosel, psiholog, predavao komunikologiju na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu i gostujući profesor na univerzitetima u SAD-u, Štokholmu, i Upsali. Ognjenovići, Stevan, ljekar, upravnik bolnice „Danilo I“ na Cetinju, načelnik Crnogorskog saniteta; Špiro, iako neškolorani muzičar, napisao je muziku za Njegošev *Gorski vijenac*, komponovao muziku za Zetsko kolo, sekretar finansija u Vladi Knjaževone Crne Gore; Ružica

Orešković, pjesnikinja po kojoj je nazvana književna nagrada za mlade pjesnike Hrvatske; Vlaho Orlić, vaterpolista, trener, vaterpolista dubrovačkog „Juga“ i beogradskog „Partizana“, trofejni vaterpolo trener sa osvojenih šest titula prvaka Evrope, utemeljivač poznate škole jugoslovenskog vaterpola; Tripun Palma, zlatar, bio na dvoru velikog kneza Ivana III Vasiljevića, a je izrađivao posuđe od plemenitih metala; Andrija Paltašić, štampar, izradio 41 inkunabulu, samostalno štampao 37, a četiri su zajednički poduhvat; Vaso Paprenica, pomorski kapetan, ministar u vladi knjaza Nikole.

Milenko Pasinović, profesor na fakultetu za pomorstvo; Paskvalići, Franjo, pjesnik i njegov sin Ljudevit koji se našao u svjetskoj antologiji pjesništva, Nikola, sveštenik; Edo Pečarić, violinista, koncertni majstor Operskog orkestra Hrvatskog kazališta kao i Filharmonije u Kairu, a je bio i predavač na kairskom Nacionalnom konzervatorijumu, član Simfonijskog orkestra u Švajcarskoj; Đorđe Perišić, plivač i vaterpolista, prvak Jugoslavije u disciplinama 100 i 200 m prsno, učesnik Olimpijskih igara u Rimu, Meksiku, Minhenu, Univerzijade u Sofiji, Mediteranskih igara u Napulju, ministar u vladi Srbije; Nikola Petkić, ljekar, hirur, smatra se prvim hirurgom sa prostora današnje Crne Gore, medicinu završio u Padovi oko 1780; Anton Petrarka, muzičar, u Argentini imao sopstveni muzički konzervatorijum; Tonči Petrović, kompozitor i pedagog, jedan od osnivača vokalne grupe „Entuzijasti“; Pime, Bernard, pjesnik i humanista, u Italiji mu je dodijeljena titula *Poeta laureatus*, Jeronim, takođe pjesnik i humanista, pisao pjesme na našem i italijanskom jeziku, Ljudevit, pravnik, profesor i prorektor Padovskog univerziteta; Popovići, Eugen, prijatelj Marka Miljanova, ađutant Garibaldija, crnogorski konzul u Rimu, Jelisaveta, kompozitorka, Vuk, sveštenik i

učitelj, saradnik Vuka Karadžića, osnivač prve javne biblioteke u Crnoj Gori 1835, Žarko, ekonomista, profesor na Ekonomskom fakultetu u Rijeci.

Božidar Radanović, advokat, radio na Cetinju, član Državne komisije za utvrđivanja zločina okupatora, radio u Saveznom izvršnom vijeću u Beogradu; Radimiri, Anton Božov, kapetan, trgovac, brodovlasnik, mecena, potiče iz najbogatije dobrotске porodice koja je imala 24 kuće, 44 broda i 110 kapetana, Dragutin, šumarski inženjer, intenzivno se bavio pošumljavanjem djelova Srbije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Crnogorskog primorja, saradnik na Šumarskoj enciklopediji, Đurko, pomorski kapetan, odlikovan od strane Pavla VI najvećim odlikovanjem koje Rimokatolička crkva daje – Ordenom Viteškog reda Svetog Grgura sa diplomom, Filip T. pomorski kapetan i brodovlasnik, odlikovan od ruske vlasti Zlatnom medaljom za usrdnost jer je 1854. spasio više od 200 djece i žena u Krimskom ratu; Nada, novinarka i dobrotvorka, velika donatorka Pomorskog muzeja u Kotoru, novinarka u Zagrebu, Beogradu, Njujorku, Ženevi; Pavle, režiser, bavio se režijom crtanih filmova; Pavo, pomorski kapetan, Vudro, ljekar, predsjednik Sekcije za sportsku medicinu Srpskog lekarskog društva. Radoničići, Dragutin, ljekar, profesor na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, prodekan pa rektor Sveučilišta u Zagrebu, Član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, predavao na Sorboni; Filip, pomorski kapetan, major bokeljske mornarice; Marko, pomorski kapetan, slikar, živio u Panami đe se bavio trgovinom; Tripo, sveštenik, prvi Bokelj koji se nalazio na toj visokoj dužnosti. Tomo Radulović, istoričar, saradnik na Pomorskoj enciklopediji, član Društva za proučavanje i unapređivanje pomorstva Jugoslavije; Ilija Ramadanović, filozof i senator, savjetnik kralja Nikole, vlasnik prvog hotela u Podgorici

„Zvijezda“ predavač na Beogradskom univerzitetu, senator Kraljevine Jugoslavije; Vicko Raspor, filmski reditelj i scenarista, pokretač časopisa *Film*, jedan od osnivača Saveza filmskih radnika Jugoslavije.

Josif Ridanović, geograf, redovni profesor Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, glavni urednik časopisa *Acta Geographica Croatica*; Nikola Samardžić, pravnik i ministar inostranih poslova Crne Gore; Sbutege, Anton, pomorski kapetan, načelnik opštine Prčanj, domaćin skupštine koja je održana 1848. god, u vezi predloga i podrške Bokelja banu Jelačiću o ujedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom razdvojene Habsburškom monarhijom; Eugen, pomorac, brodovlasnik, industrijalac, imao 16-oro djece, vlasnik prve predionice svile u Boki (1840); Ferdinand, pomorski kapetan, brodovlasnik, osnivač prvog poljoprivrednog društva u Boki; Krsto, pomorski kapetan, najmlađi pomorski kapetan Kraljevine Jugoslavije, jedan od osnivača „Jugoslovenske oceanske plovidbe“; Petar, sveštenik, sagradio porodičnu crkvu posvećenu sv. Petru; Vjekoslav, građevinski inženjer, predavao nacrtu geometriju na Tehničkom fakultetu. Tripo Simonuti, violinista, sa ćerkama Anom i Irenom osnovao kamerni trio poznat pod imenom „Trio Simonuti“; Simovići, Anton, pomorski kapetan, predavač na Interfakultetskom saobraćajnom studiju i Građevinskom fakultetu u Zagrebu; Frano, kapetan duge plovidbe, jedan od osnivača Astronomskog društva „Ruđer Bošković“ u Beogradu, upravnik Školskog odbora Ministarstva pomorstva FNRJ.

Tripo Skura, sveštenik, Vicko, pjesnik, pisao pjesme inspirisan slavom Andrije Zmajevića; Smekije, Kristofor, pomorski kapetan, istakao se u borbama kod Gibraltara sa afričkim gusarima 1748. god; Petar, pomorski kapetan i trgovac, otvorio trgovački saobraćaj između Mletaka, Rusije, Danske i Pruske;

Tripo, historičar i pisac, napisao na italijanskom jeziku tragediju *Skenderbeg*, Vicko, pomorski kapetan, zajedno sa Andrijom Zmajevićem ostaće zapamćen kao najveći darodavac Gospe od Škrpjela; Slaven Smodlaka, operiski pjevač, otac mu je bio fotograf na dvoru kralja Nikole, dramski tenor; Ana Sokač, geološkinja, profesorica i dekanica na Tehnološkom fakultetu u Zagrebu, na istom fakultetu uvela nove predmete: mikropaleontologiju, bisedimentologiju i paleoekologiju; Savo Starović, privrednik, jedan od osnivača pomorske kompanije „Jugooceanija“ i njen dugogodišnji direktor. Stijepovići, Marko, crnogorski iseljenik, tragač za zlatom na Aljasci, predvodio štrajkove rudara, pa je dobio nadimak Mudri Majk, bio prijatelj sa predsjednikom SAD Ronaldom Reganom, jednom prilikom dočekao ga je u svom domu; Majk, guverner Aljaske, kandidat za američki Senat; Antun Šojat, slikar, prijatelj Mila Milunovića kojem pomaže na slikanju freske Blažena Ozana; Štukanovići, Matija, barski nadbiskup, dvadeset godina ovom biskupijom upravljao iz svoje kuće u Prčanju, Tripun, pukovnik, guverner, istakao se u Morejskom ratu kao oficir, za guvernera imenovan 1697. dukalom mletačkog generalnog providura Dalmacije Danijela Dolfija.

Borislav Tamindžić, kompozitor, jedan od najznačajnijih crnogorskih muzičkih stvaralaca, uradio operetu *Šćepan Mali*, muzički urednik u TV Crne Gore; Jovo Tauzović, matematičar, redovni profesor na Fakultetu za pomorstvo u Kotoru; Dušan Todorović, revolucionar, antifašista, strijeljan u Staroj Gradiški 1944, velika robna kuća u Dubrovniku nosila je njegovo ime. Tomasi, Anton, proglašen svjetskim šampionom amaterom u neprekidnom plesanju. Tomas je živio u Buenos Airesu i za opkladu je plesao 1018 sati. Za taj poduhvat je dobio tri zlatne medalje i naziv svjetskog šampiona. Petar, glumac, prvak

Crnogorskog narodnog pozorišta, Tripo, kompozitor i dirigent, komponovao više od 100 marševa i dalmatinskih pjesama, bio učitelj trube Ljubinki Bastać – prvoj Crnogorki koja je ovladala ovim istrumentom; Anton Tomić, bibliotekar, istraživač, bavio se kulturnom istorijom Boke; Tripkovići, Andrija, pomorski kapetan, član Vlade ujedinjenja Crne Gore i Boke 1813. vlasnik najljepše barokne palate u Dobroti; Anton, teolog, biskup kojega je na tu dužnost postavio Papa Benedikt XIV (1754); Bogdan, pomorski kapetan, brodovlasnik, njegovo preduzeće je bilo najveća privatna pomorska kompanija u Austrougarskoj, posjedovao je 30 teretnih brodova i 7 remorkera; Božidar, ekonomista, dao puni doprinos razvoju Fakulteta za pomorstvo u Kotoru, saradnik na izradi Pomorske enciklopedije.

Petar Lukin, pomorski oficir, dobrotvor, osnovao trgovačko preduzeće u Odesi, osnivač humanitarne zadužbine, jedan od najvećih dobročinitelja Boke; Vicko Matov, prosvjetni radnik, književnik, direktor Kotorske gimnazije; Trojanovići, Uroš, književnik, pjesme objavljivao u dubrovačkom *Srđu*, zbog jedne objavljene pjesme tamnovao u dubrovačkom zatvoru; Vladimir, ljekar, književnik, zastupnik Boke u Dalmatinskom saboru; Maksim Tujković, ikonopisac, jedan od najboljih ikonopisaca prve polovine XVIII vijeka; Valeri Luka, pravnik i istoričar, pravne nauke završio u Padovi đe je i doktorirao; Bruno, pravne nauke završio u Padovi; Eva, naučna radnica iz oblasti bibliotekarstva, prvi doktor bibliotekarstva na Sveučilištu u Zagrebu, jedan od pokretača stručnog časopisa *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, bila je članica grupe stručnjaka IFLE krovne svjetske organizacije za izradu bibliotečkog kataloga, prva Evropljanka koja je dobila nagradu Američkog bibliotekarskog društva; Ida, pjesnikinja, slikarka, djetinstvo provela u Rumuniji đe je školovana u francuskom duhu; Niko,

pravnik, delegat austrijske vlade na međunarodnom Kongresu za unifikaciju pomorskog prava u Veneciji, član jugoslovenske vlade u periodu od 1922. do 1927; Vicko, ljekar knjaza Nikole, medicinu završio u Padovi.

Jelena Vicković, učiteljica prve privatne ženske škole osnovane na Cetinju 1871; Pavle Vičević, vaterpolista i trener, odigrao oko 500 utakmica za vaterpolo klub „Primorac“; Viktor Vida, pjesnik, stipendista Italijanskog zavoda za kulturu; Sava Vidović, trgovac, učesnik hercegovačkog ustanka i Crnogorsko-turskog rata 1876–1878; Ivo Vizin, pomorski kapetan, počasni građanin Trsta, prvi Sloven koji je oplovio zemlju brodom „Splendido“. Viskovići, Frano, grof, pukovnik, istakao se u borbama u Grčkoj, Peloponezu, Eubiju, Moreji, dobitnik najvećeg mletačkog odlikovanja, Krsta sv. Marka; Franjo Anton, pomorski kapetan, meteorolog, poznat po izumima nautičkih sprava i kao autor udžbenika iz meteorologije, Josip Alvize, pomorski kapetan, jedan od potpisnika Deklaracije o ujedinjenju Crne Gore i Boke 1813. Krsto Josipov, pomorski kapetan, glavni agent Austrijskog Lojda, vicekonzul Švedske i Norveške u Konstanci; Krsto Vickov, organizovao odbranu Perasta prilikom turskog napada Mehmed-age Rizvanagića 1654, od tog datuma Peraštani svake godine organizuju svečanost „gađanje kokota“; Vjekoslav, kapetan duge plovidbe, generalni konzul Austrougarske u Brindiziju i Solunu; Vito Kotoranin, graditelj hrama manastira Dečani.

Rosanda Vlahović, prevodilac, jedna od utemeljivača Udruženja naučnih i stručnih prevodilaca Crne Gore, predsjednika Saveza prevodilaca Jugoslavije; Tripo Vračen, filozof, erudita, doktorirao filozofiju u Padovi, pravni savjetnik Mletačke Republike; Vrčevići, Milan, književnik, urednik kalendara *Zahumlje*, jedan od utemeljivača pjevačkog društva „Njegoš“ sa

Cetinja; Stevan, novinar i književnik, sekretar Okružnog suda u Nikšiću, urednik listova *Nevesinje* i *Onogošt*, Vuk, književnik, saradnik Vuka Karadžića, na Cetinje dolazi na poziv Petra II Petrovića Njegoša đe je u manastiru Maine prepisivao njegovo djelo *Svobodijada*, sekretar knjaza Danila; Vučetići, Mihailo, pomorski kapetan i trgovac, posjedovao desetak brodova; Milorad, glumac i kompozitor, komponovao kultnu vojvođansku pjesmu „Osam tamburaša s Petrovaradina“ za koju je stihove napisao Cetinjanin Ratko-Šutan Šoć, vodio je klape „Stari kapetan“ ženske klape „Izvori“, sarađivao sa klapom „Bisernice Boke“;

Nikola Bokeljski, pravnik i pjesnik, sekretar Srpskog poslanstva u Francuskoj; Stefan, arhimandrit, zamonašen u Cetinjskom manastiru, bio u službi Petra I Petrovića Njegoša, vjersku misiju završio u Hilandar. Vučurovići, Gavro, mašinski inženjer, sručnjak Vlade SFRJ u Mozambiku; Obrad, general-major JNA, doktor tehničkih nauka, vodeći konstruktor raketnih sistema u JNA; Vukašin Vukadinović, kapetan riječne plovidbe, saradnik Pomorske i Opšte enciklopedije Leksikografskog zavoda Zagreb; Vukasovići, Bogdan, pomorski kapetan, imao je nadimak „morski lav“, pokazao veliku hrabrost u borbama sa piratima u Egejskom moru zbog čega je dobio visoko odlikovanje od cara Franja I i titulu viteza; Miloš, u Argentinu se naselio oko 1865. đe je osnovao parobrodsko društvo *La Platense*, bio je suvlasnik velike parobrodске kompanije sa preko 120 brodova, najveći argentinski brodovi su rađeni po njegovim nacrtima, bio je počasni generalni konzul Crne Gore i Rusije, veliki donator, novčano pomagao Knjaževinu Crnu Goru, na samrtnom odru argentinski ministar trgovine rekao da je „Vukasović jedini Evropljanin koji je mnogo zadužio Argentinu“, tamošnji mediji su ga proglasili „najvećim pomorskim arhitektom Južne Amerike“.

Vukotići, Božidar, pravnik, sudija Vrhovnog suda Crne Gore, Jovan, pomorac, istakao se u crnogorsko-francuskom ratu 1806. godine, od ruskog imperatora Aleksandra I dobio unikatnu sablju; Nikola, učesnik Rusko-turskog rata, kontra-admiral postao 1850; Petar Markov, oficir Crnomorske flote, 1855. dobio čin viceadmirala; Stefan, prvi Bokelj koji je oplovio svijet sa samo 23 godine, tri decenije prije Iva Vizina, odlikovan Ordenom Svete Ane III reda; Boško Vuksanović, pravnik, vaterpolista, igrao za splitski „Jadran“ i „Jadran“ iz Herceg Novog, osvajač olimpijskih i evropskih medalja. Zagurovići, Ilija, advokat, pjesnik, dobrotvor, pripadao krugu kotorskih humanista; Jerolim, vlastelin, štampar, zet potonjeg srednjovjekovnog crnogorskog vladara Đurđa Crnojevića, osnivač ćirilske štamparije u Veneciji; Anton Zambelić, izradio kartografski prikaz Boke Kotorske 1716; Zanovići, Miroslav, književnik, austrijski izaslanik kod Petra I Petrovića Njegoša, zastupa 1810. Boku Kotorsku pred Napoleonom, potpisnik akta ujedinjenja Crne Gore i Boke Kotorske 1813; Stefan, književnik i pustolov, predstavljao se između ostalog i kao Šćepan Mali, putovao po Evropi đe su ga pratili skandali, prepisku vodio sa Volterom i Rusoom, izdao je više književnih djela, u svojim djelima pominje ga Kazanova. Zmajevići, Andrija, nadbiskup, knjiže

vnik, doktor filozofije i teologije, za vrijeme pape Aleksandra VII, imenovan je za budvanskog apostolskog vikara, povjerenika Svete Stolice, kasnije za vrijeme Klementa X postavljen za nadbiskupa barskog i primasa srpskog, vrstan pisac i pjesnik; Matija, nadbiskup, pisac, doktor filozofije i teologije, 1710. imenovan od pape Klimenta XI za nadbiskupa barskog i primasa srpskog, vizitator za Albaniju, Makedoniju i Srbiju, 1713. postaje zadarski nadbiskup, talentovan pjesnik; Pavle Zorić, književni kritičar i esejista; Anton Žeželjić, osnivač prve muzičke

škole u Tivtu; Danilo Živaljević, jedan od osnivača „Srpske književne zadruge“ i časopisa *Kolo*; Ivica Županović, društveno politički i sportski radnik, predsjednik Plivačkog i vaterpolo saveza Crne Gore i Jugoslavije, član predsjedništva Jugoslovenskog olimpijskog komiteta.

CRNOGORSKI ISELJENICI OD AUSTRALIJE DO AFRIKE (III)

Srđa Martinović

In search of a better life, Montenegrin emigrants travelled across the globe, establishing communities and organizing their social and cultural lives. In American cities, they left a lasting imprint on the history of the United States. The same holds true for Montenegrin emigrants in South America, as well as in China, Iran, Egypt, Syria, and various parts of Africa. This study of Montenegrin emigration is based exclusively on fieldwork, domestic and international archival sources, museum and private collections, and interviews with descendants of Montenegrin emigrants worldwide.

Dnevnik iz Perua – crnogorski gorštaci u zemlji Inka

Ljeto, 22. januar 2024. godine. U tašni nemam mnogo, gusle, barjak, knjigu, odijelo i želju da ih vidim. Kakav sam ja njima, a kakvi oni meni? Ne znam, saznaću ali očito oni bliži meni jer sam potegao daleko da ih vidim, da im kažem da ima u otadžbini još poneko ko na njih misli. Neko ko ih u svoje broji. Avio je poletio. Zagrljaji su prekinuli tišinu. Susret se dogodio. U Crnogorcima je teklo i nešto krvi starih Inka. Nedovoljno da ih promijeni, ali dosta da zauvijek ostanu.

Miris Perua kao da me dugo mamio. Još 2018. godine kada sam držao predavanja u Latinskoj Americi, potajno sam

razmišljao da ću posjetiti naše u Peruu. Znam da su me čekali i da su im moja predavanja uredno poslata. Međutim, u ljeto 2023. godine, počeo sam pisati jednu priču čiji je dio radnje smješten u Peruu. Priča je doživjela nevjerovatnu popularnost za kratko vrijeme, a prevedena je na nekoliko jezika. Književnost me odvela u Peru i ne sluteći da će pola godine kasnije moj um potpuno biti ispunjen ovom fascinantnom zemljom. Peru mora biti moj sljedeći naum, pomislio sam i naglo riješio. Privlačila me tamošnja dijaspora, da ih sretnem, upoznam i razgovaram sa njima. Let je bio dug, ali i uzbuđenje još veće uprkos brojnim neizvjesnostima koje nosi daleko putovanje. Bio sam u kontaktu sa Milom Božovićem. Put me preko Lime vodio do Cuska. Vukla me stvarnost iz moje priče da vidi hotel Krcuna Kusovca na Maču Pikču. Gorak ukus visinskog čaja na trenutak me omamio, letjeli smo dok su se gorostasni Andi ukazivali kao na dlanu. U izmaglici među planinama avion se spustio na 3.900 metara nadmorske visine. Strahovao sam, ali sam mislio da će me mimoići uticaj visine. Nakon sat vremena, visinska bolest je stigla, da bi u 4 sata izjutro na truckavom putu preko planine u kojoj je rođena duga, dostigla vrhunac. Nijesam posustao, ali jesam više puta ponovo konstataciju da je čovjek najviše životinja. Tek u vozu kroz prašumske dvorane carstva Inka visina je postajala prihvatljiva. Nakon autobusa, voza, kamiona i ponovo autobusa uslijedilo je penjanje po drevnim zidinama koje je zemlja do nedavno sakrivala samo za sebe. Uprkos svemu, osjećaj je nevjerovatan. Crvena zastava viori se na vrhu. Komanda čuvara je iz podnožja pitala čuvara na vrhu čija je to zastava. Crne Gore. Vijoriće se još dugo. Vijorila se i ranije u jedinom hotelu Kusovaca, odakle smo krenuli sa dna. Nakon nezaboravne ekspedicije i bez ijednog zalogaja rado odlazimo za Limu. Planine mijenja pustinja sa dvije oaze.

Lima ostavlja bez daha. Aerodrom koji je u izgradnji takođe. Egzotična i samo u izgledu divlja, postaje pitoma, vozač nam

pušta kečuansku muziku, plemena iz kojeg je njegova majka. Nakon dana tenzije, postajemo zadovoljniji. Na trenutak se pitamo da li je i to magija koja je prisutna u drevnim običajima Inka. Tek po dolasku u hotel u strogom centru, nevjerovatna toplota nas obuzima. Shvatam da smo baš u ulici Miraflores, adresi sa koje je Krcun Kusovac pisao svojim u Crnoj Gori. Postao sam na nekoliko dana stanovnik jedine adrese koju sam spomenuo u svojoj priči. Ili je život nevjerovatan ili okultizam Inka stvarno djeluje.

Crnogorsko iseljeništvo u Peru je prilično neistraženo i bilo je jako malo, kako zvaničnih tako i nezvaničnih, posjeta ovoj državi iz Crne Gore.

Crnogorci u Peru odlaze u više iseljeničkih talasa. Do 1880-ih uglavnom se radi o pojedinačnom, sporadičnom doseljavanju, od 1880-ih do 1910. godine Crnogorci u Peru dolaze uglavnom u manjim grupama od par ljudi i ne tako intenzivno. Treći talas uslijedio je nakon Prvog svjetskog rata do 1925. godine kada organizovano dolaze manje grupe ili pojedinci sa porodicama uglavnom preko trećih država. Zatim ide četvrti talas između dva svjetska rata uglavnom u potrazi za boljim životom, odlasci kod porodice i slično. Posljednji talas iseljavanja uslijedio je 1948. godine nakon Drugog svjetskog rata. Takođe se radilo o jednoj vrsti političke emigracije. Nakon toga pa sve do današnjih dana ljudi iz Crne Gore rijetko odlaze da se stalno nastane u Peru, uglavnom su to pojedinačni slučajevi, često već porodično povezani sa ovom državom.

Ljudi sa prostora današnje Crne Gore odavno odlaze u svijeti tražeći bolji život ili bježeći od osвете. Prvi podaci o doseljavanju nekog iz Crne Gore sežu u daleku 1537. godinu kada je Vasilije Vasilijević iz Crne Gore krenuo za Sevilju, a odatle za Peru. Radilo se o trgovcu koji je u Sevilji dobio odobrenje i preporuku španskih kraljevskih vlasti za prevoz robe u vrijednosti od hiljadu španskih dukata. Pomorski kapetan Mato Mrša iz

Boke Kotorske na austrijskom brodu 1854. godine oplovljava Rt Horn i stiže u Peru. Sa Anda je donio neobične vrste životinja među kojima i lamu koju je poklonio zoološkom vrtu u Beču. Za ovaj podvig dobio je zlatni prsten. Do 1880-ih godina crnogorski iseljenici dolaze u Peru pojedinačno ili malim grupama od svega nekoliko ljudi. Prvi doseljenici iz Crne Gore bili su uglavnom iz primorskih krajeva. Među prvima stigao je sredinom XIX vijeka (oko 1850) Zloković iz Herceg Novog čiji potomci i danas žive u Limi i veoma su uspješni ljudi. Nešto kasnije početkom 1870-ih, u Peru stižu i članovi porodice Mihović iz Stoliva, čiji potomci takođe danas žive u Limi i jako su emotivno vezani za Crnu Goru. Crnogorski iseljenici bili su članovi prvog iseljeničkog društva koje je osnovano u Peruu 1871. godine, a činili su ga dominantno Hrvati, sa kojima su Crnogorci živjeli u dobrim i prijateljskim odnosima. U jednoj manjoj grupi Crnogoraca u Peru stiže oko 1890. godine crnogorski iseljenik Pavle (Pablo) Kapetinić. Naselio se u širem rejonu Lime u okrugu Huačo, provincija Huara. Bavio se poljoprivredom. U tom periodu stižu i Samardžići.

Upravo Milan Petković iz Boke Kotorske osnovao je 1906. godine u Limi u mjestu Kalajo iseljeničko društvo pod nazivom Slavjansko dobrotvorno društvo. U tim prvim dolascima, osim par crnogorskih iseljenika koji su se bavili trgovinom, ostali su se ozbiljno bavili zemljoradnjom, obradom zemlje, poljoprivredom, zatim eksploatacijom kaučuka, ali i nekim drugim djelatnostima.

Prvi susret iseljenika iz Crne Gore bio je preko poznate luke Calao u Limi. Najviše Crnogoraca živjelo je upravo u glavnom gradu Perua i njegovoj okolini. Već u drugoj polovini prve decenije XX vijeka imamo nešto više kretanja crnogorskih iseljenika prema Peruu, koja su uglavnom išla preko Argentine. Od 1904/1905. godine iseljavanja iz Crne Gore postaju intenzivnija, zbog bolje povezanosti, otvaranja predstavništva brodarskih

agencija na Cetinju itd. U tom periodu i dolazak Crnogoraca u Peru se povećava. Tako su Savo Stevanov Vesković i njegov sinovac Mileta boravili u Peruu u aprilu 1908. godine kada su se javili porodici, nakon čega je kontakt bio prekinut.

Period balkanskih ratova 1912–1913. godine i Prvog svjetskog rata 1914–1918. godine uglavnom je stopirao emigraciju. U tom periodu iz svijeta dolazi veliki broj Crnogoraca kao dobrovoljci da se priključe crnogorskoj vojsci i učestvuju u odbrani Crne Gore. Dolazili su Crnogorci iz čitavog svijeta, pa i Latinske Amerike i Perua, iako u manjem broju, zbog teških ekonomskih prilika koje su vladale u tom dijelu svijeta.

Krajem Prvog svjetskog rata dogodile su se tektonske promjene na evropskoj sceni ali i u samoj Crnoj Gori koja je izgubila nezavisnost. Nakon sloma Božićnog ustanka 1919. godine, emigrirao je veliki dio Crnogoraca. Uglavnom su se koncentrisali u Gaeti u sastavu crnogorske vojske u egzilu. Tu su ostali sve do januara 1922. godine kada je jedna grupa od stotinu Crnogoraca iz Napulja otišla u Južnu Ameriku. Tu su uglavnom bili oficiri, vojnici ali i nekoliko članova njihovih porodica. Jedan manji dio ove grupe odlučio se za Peru. Osim ove organizovane grupe, u luku Calao počinju pristizati i ostali crnogorski emigranti koji nijesu bili zadovoljni statusom Crne Gore. Među njima se posebno ističe oficir Krcun Kusovac koji je sa porodicom stigao 1923. godine. Krcun Kusovac je nakon Božićnog ustanka otišao u Italiju u kojoj je ostao tri godine. Zajedno sa drugim crnogorskim oficirima u Rimu je potpisao zakletvu Sloboda ili smrt (Umirem za Crnu Goru). Krcun Kusovac (Carlos Cristobal) živio je u Limi, u samom centru, na Mirafloresu. Živio je bogato, držao je hotel na Maču Pikču. Nikada se nije vratio u Crnu Goru, a u Peruu je, sva je prilika, jedino održavao odnose sa hrvatskim emigrantima. Preminuo je 15. jula 1965. godine u Limi. Sa suprugom Marijom, ćerkom brigadira Mila Stankova Martinovića njegovog saborca iz Gaete, imao je

kćerku Olgu. Marija, supruga Krcuna Kusovca preminula je 1985. godine. Održavali su odnose putem pisama sa svojom porodicom u Crnoj Gori, a nerijetko slali poklone i pomoć. Međutim tih 1980-ih odnosi su prekinuti. Olga Martinović živjela je u Limi, udala se 8. marta 1940. godine za uglednog Carlosa Alfreda Protzela Malborga sa kojim ima jednu kćerku. Bila je jedna od ljepotica u Limi, a jednom je proglašena i za mis ljepote. Olga je preminula u Limi 30. aprila 2007. godine.

Dakle, u periodu od 1919. do 1925. godine iz Crne Gore u Peru stižu manje grupe Crnogoraca uglavnom političkih emigranata. Jedan dio njihovih potomaka otišao je da živi u SAD. Nakon ovog perioda u Peru iz Crne Gore stiže pretežno ekonomska emigracija. Prema statističkim podacima iz tadašnje Zetske banovine (teritorija Crne Gore) u periodu od 1930. do 1940. u Peru se iselilo 41 lice. Tokom 1930-ih godina u Limi je živio Anto Jovanović sa porodicom, radnik nadzornik rođen u Boki Kotorskoj, zatim Nikola Jovović rođen u Baru koji je bio trgovac i kao samac živio je u Limi. Tih godina u Limi živi i Branislav Popović koji je bio upravitelj podružnice “Ciurizza, Maurer y Cia”, rođen je 1898. godine u Hercegovini, a u Peru je stigao 1925. godine. Nikola Vuković živio je 1930-ih godina sa porodicom u lučkoj Kalaji u blizini Lime, a bio je činovnik tj. sekretar „Jugoslovenskog dobrotvornog društva“ u Limi.

U periodu između dva svjetska rata jedna grupa od 28 doseljenika iz Jugoslavije, među kojima je bilo i nekoliko Crnogoraca radila je u rudniku Cerro de Rasco u Peru, odakle su se preselili i nastanili u Oksapampi. U ovom gradu napravili su domove i farme. Međutim, njihovi domovi i farme stradali su u razornom zemljotresu koji je pogodio Oksapampu. Među njihovim potomcima koji žive u ovom gradu je i Aida Verastegi Gerović (Đurović).

Nakon Drugog svjetskog rata 1948. godine u Peru, organizovano, u dva broda dolazi veća grupa iseljenika iz Crne

Gore. Naime, tokom Drugog svjetskog rata jednu grupu Crnogoraca njemačka vojska je 1943. godine zatvorila u zatvor u Kolašin, odakle su 13. maja 1944. godine internirani u koncentracioni logor u Solun u Grčkoj u kojem su bili na prinudnom radu. Od 1. novembra 1944. godine premješteni su u Italiju. Jedno vrijeme bili su u redovima engleske vojske stacionirane u Italiji. Nalazili su se uglavnom u izbjegličkim kampovima u Bengoli. Nakon demobilizacije ostali su u Italiji sve do 15. aprila 1948. godine kada je dio njih donio odluku da odlaze u Njemačku. U više većih grupa na različitim brodovima uglavnom 1948. godine odlazili su Crnogorci u Latinsku Ameriku. Jedan veći dio odlučio se za Peru. Kako mi je pričao Milo Božović, Peru su osim mogućnosti dobijanja viza, odabrali bez ikakvog posebnog razloga, jednostavnim upiranjem prsta u tu zemlju kad su pogledali kartu. Za manju grupu Crnogoraca pouzdano se zna da su se u luci Bremen u Njemačkoj ukrcali na brod General koji je stigao u Peru 17. juna 1948. godine. Druga grupa stigla je u Peru 19. avgusta 1948. godine brodom General Blake. Prije i nakon ove dvije grupe bilo je još Crnogoraca koji su brodovima odlazili u Peru, među njima Crnogorci sa prezimenima: Samardžić iz Krivošija, Prlja sa Ljubotinja, Kasom iz Doborskog Sela, Kapa sa Uganja, Radović iz Bijelog Polja, Vukčević iz Lješanske nahije i mnogi drugi. U ovom najbrojnijem talasu dolaze Crnogorci iz svih krajeva Crne Gore, sa Cetinja (Ugnji, Ljubotinj, Čevo), Lješanske nahije, Nikšića, Krivošija, Vasojevića, Podgorice, Bijelog Polja, Berana, Plava i Andrijevice.

Nakon iskrcavanja u Limi, držali su se zajedno i tragali za poslom kako su se ukazivale potrebe. Više mjeseci radili su na okolnim hacijendama i imanjima kada su počeli da se razdvajaju odlazeći u mjesta u kojima je postojala potreba za radnom snagom. Jedna grupa odlučila je da ide prema centralnoj džungli, u potragu za dodatnim poslom. Na putu su sreli njemačkog

migranta Huan Vigman Šledea stanovnika Oksapampe koji im je ispričao detalje o tom mjestu u blizini prašuma centralnog Perua. Ovaj nenadani susret usmjerio je jednu grupu Crnogoraca i drugih iseljenika da nasele Oksapampu koja je osim domorodaca bila naseljena uglavnom njemačkim migrantima nakon Prvog svjetskog rata.

U gradu Oksapampi naselilo se 17 Crnogoraca i to: Božo Vešović, Đukan Božović, Batrić Božović, Dragiša Božović, Radislav Božović svi iz mjesta Glavica kod Berana, Emilo Janković, Vujadin Lekić (iz Andrijevice), Mišo Novičević, Batrić Obradović, Stevan Peličić (iz Zete), Milovan Radenović, Radoš Radenović i Radislav Radenović svi iz Plava, Ilija Rajković, Rade Savić (iz Plava), Sekule Šćekić i Miraš Šćekić iz Kurikuće kod Berana, Novica Vukićević iz sela Bare. Među crnogorskim iseljenicima bilo je i još ukupno 13 drugih lica, uglavnom iz Bosne i Hercegovine i po nekoliko iz Slovenije, Hrvatske i Srbije.

Crnogorci doseljenici dali su novu energiju i snagu životu u Oksapampi. U početku su radili na obradi drveta koje su obrađivali na jednoj mašini koja je bila u vlasništvu nekog Italijana. Kada je došlo vrijeme za isplatu zarade, nakon više mjeseci kako je dogovor bio da ih Italijan isplati, para nije bilo. Iz tog razloga Italijan im je kao nadoknadu ustupio mašinu sa kojom je sve počelo. Batrić Božović kako je jedini znao da radi sa drvetom, ostao je u poslu od čega će dobrom organizacijom, strogom disciplinom i štedljivošću stvoriti imperiju. Manji dio Crnogoraca ostao je da radi sa njim, dok su ostali počeli svoje poslove. Iako su ih poslovi razdvojili, Crnogorci su ostali zajedno, pomagali jedni drugima, gradili kuće od drveta po uzoru na stari zavičaj, družili se, a često znali i uz gusle zapjevati. Interesantno je, kako mi pričaju, da Oksapampa po strukturi i izgledu podsjeća na prirodu kraja iz kojeg su došli, što ih je dodatno hrabrilo da opstanu i bore se.

Samo sa jednom starom stolarskom mašinom Batrić Božović osniva svoju pilanu Aserradero Bozovich S.A, okuplja radnike i potpuno se predaje poslu. Zbog zasluga koje je imao u razvoju Oksapampe i opšteg ugleda, lokalne vlasti su promijenile zakon prema kojem stranac nije mogao biti gradonačelnik i Batrić Božović je u periodu od 1964. do 1966. godine biran za gradonačelnika i upravitelja amazonskih oblasti u Peruu. Već krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina poslovi se šire, deca crnogorskih potomaka kreću da se upisuju na fakultete i odlaze u Limu da nastave život. Za mlađima uskoro dolaze i stariji.

U Limu stižu braća Đukan (1920–2001) i Batrić Božović i mnogi drugi. Batrić Božović prenosi biznis u Limu, postaje jedan od najbogatijih industrijalaca u Peruu. Početkom 1970-ih godina osniva svoju kompaniju Maderera Bozovich S.A.C. Njegova drvena industrija bila je vodeća u zemlji nekoliko decenija, koncentrisana na distribuciju i izvoz drvene građe. Izvozila je egzotičnu drvenu građu u čitavu Latinsku i Sjevernu Ameriku ali i Evropu i Aziju. Krajem 2000. godine širi svoje poslovne aktivnosti ka Sjevernoj Americi i uz pomoć svojih dugogodišnjih partnera South American Lumber Import (SALI) otvara kancelarije u gradu Evergreen, Alabama. Njegova kompanija, 2002. godine, spaja se sa Consorcio Forestal Amazonica (COFASA) na teritoriji Meksika i formira se BOZOMEX, u gradu Gvadalahara.

Rođen je 1. oktobra 1919. godine u Glavice kod Berana kao najstariji sin Radovana i majke Stanice rođene Merdović. Drugi svjetski rat zatekao ga je u uniformi, što je obilježilo njegov život. Nakon smrti Batrića Božovića 17. juna 2005. godine, gradske vlasti u Limi donijele su odluku da jednu ulicu nazovu njegovim imenom kao slavnog sina njihove pokrajine i zemlje. Imao je sinove Draga i Momira koji su nastavili posao u drvnoj industriji.

Prema podacima Saveznog sekretarijata za inostrane poslove koji je sastavila Ambasada SFRJ u Peruu, na zahtjev Matice iseljenika iz Crne Gore 1971. godine u Peruu su se nalazili

sljedeći iseljenici iz Crne Gore: Savo Kapa, Božo Vešović, Rade Samardžić, Branko Žunjić, Zarija Martinović, Vukosav Bula-tović, Milovan Đelić, Uroš Perović, Zdravko Mandić, Danilo Tomović, Vlado Rakočević, Ljubo Martinović, Milovan Tomić, Rodoljub Marković Mitić, Jovo Kardum, Aleksandar Zečević, Miloš Prlja, Marino Bona, Milenko Vojvodić, Migel Rašić.

Savo Kapa je rođen na Cetinju, u toku Drugog svjetskog rata borio se u partizanima, ali su ga Italijani zarobili i odveli u logor u Italiju. Tamo je ostvario prijateljstvo sa jednim Ličaninom, koji se ubrzo razbolio i preminuo, a Savu ostavio amanet da brine o njegovoj porodici. U Peru se doselio u ovom četvrtom talasu Crnogoraca. U Limi je razvio sopstveni biznis i bio veoma bogat. Posjedovao je 17 brodova koji su se bavili ribarenjem. Stekao je veliki imetak koji mu je kasnije oduzela vojna hunta kada je došla na vlast. Njegova braća posjetila su ga par puta. Želja za rodnim krajem 1990-ih vratila ga je na Cetinje, đe je ubrzo preminuo. Ljubo Martinović je živio u Limi, imao je kćerke koje su se odselile za SAD kako mi je pričala gospođa Zečević koju sam upoznao na predavanju tokom mog boravka u Limi.

Iz italijanskog logora u Peru stigao je i Miloš Prlja rođen 1910. godine u Ljubotinju u porodici crnogorskog barjaktara. Živio je u Limi, svoju porodicu naučio je crnogorski jezik. Iz poštovanja prema ocu, njegova ćerka je boravila u Crnoj Gori, nakon čega se naselila u Holandiji. Miloš Prlja je radio u fabrici za proi-zvodnju ribljeg brašna, a preminuo je 17. avgusta 1987. godine u Limi.

Očigledno da spisak Crnogoraca koji je sastavila Ambasada SFRJ u Peru nije potpun jer u tom periodu u Peruu su se nalazili mnogi drugi Crnogorci i njihovi potomci koji nijesu pomenuti.

Među njima je Vlado Radović rođen kao Vladislav 1922. godine u Bijelom Polju. Njegova majka bila je od Dobričanina. Sa 13 godina, stihijski, sticajem teških vremena krenuo je u avanturu koja ga je vodila u izbjeglički kamp u Italiji.

Interesantno je da zapravo tu u školi za izbjeglice počinje njegova glumačka karijera. Sasvim slučajno postao je glumac, kada se njegova dječaka ljubav se prijavila da glumi princezu u jednoj dječijoj predstavi. Na pola ljubomoran, kako je pričao, i u želji da joj bude blizu, sa 13 godina prijavio se u glumce. Izabran je da igra ulogu princa i tako je sve počelo. Otišli su u Napulj u Operu San Karlos. U Peru je stigao u četvrtom talasu Crnogoraca 1948. godine. Po dolasku u zemlju Inka želio je da nastavi umjetničku karijeru, ali je brinuo da će mu jezik biti problem. Crnogorski snalažljiv i nemirnog duha, svoj prvi milion sola zaradio je kao dječak prodajući čajeve, nakon čega je krenuo na put oko svijeta. Prvo debitovanje bilo je 1951. godine u filmu *Sabotaža u džungli* (sjeveroamerička produkcija 16 mm) još dok je radio kao poslovođa Panamerican Airlines. Od 1954. počinje njegov angažman u bioskopu. Kratki spotovi u kojima je njegova markantnost i figura dolazila do punog izražaja. Počeci su bili jako teški. I danas je ostala tajna kako je Vlado Radović glumio na španskom jeziku koji nikada nije adekvatno savladao. Ali njegov šarm, pojava i dramaturgija ostavljali su publiku oduševljenom. Glumio je kapetana Aguerrea u filmu *Lov u džungli* čija se radnja dešava u Brazilu. Prema sopstvenom pričanju, to ga je snimanje toliko obradovalo jer mu se rodilo prvo dijete i živio je prilično teško, a za taj film dobijao je 100 dolara po danu snimanja. U početku je bio popularni pozorišni glumac. Studirao je dramsku umjetnost u Clubu Teatro. Nakon toga dolaze uloge u dugometražnim filmovima. Sredinom 1960-ih godina orijentisao se na film. Poznati filmovi su mu: *Osvrni se u gnijevu*, *U sjenci Sunca* (peruansko-meksička kooprodukcija, 1964), *Zaradićeš hljeb* (1965), *Ambasador i ja* (1968), *Čudo u džungli* (1969), *Cijena ponosa* itd. Postao je veoma poznata ličnost u Limi u filmskoj industriji. Nije htio da stvara komade koji se dopadaju publici, već samo one koji su se dopadali njemu.

Smatran je za najboljeg filmskog režisera i najvećeg filmskog i televizijskog producenta u Peruu. Bio je vlasnik tri kompanije “ABC producciones” koja je proizvodila filmove i serije, zatim kompanije “Intifilms” za produkciju igranih filmova i “Vlados Publicidad” koja je produkovala reklamne spotove. Za najboljeg glumca u Peruu proglašen je 1959, a 1961. od potpredsjednika Perua, Luisa Alberta Sančeza, uručena mu je nagrada Nacionalna premija za teatar. Samo tokom 1969. i 1970. snimio je 520 epizoda „Jednostavna Marija“ najpopularnije serije u čitavoj Južnoj Americi. U periodu od tri godine od 1968. do 1971. godine napravio je 2.458 sati televizijskih serija. Sarađivao je početkom 1980-ih sa jugoslovenskom filmskom produkcijom. Ostao je uvijek vezan za svoj kraj, a do kraja je imao samo pasoš svoje zemlje i ni jedan drugi. Njegova kćerka Frida je bila visoki funkcioner u UN u Njujorku, sin Ivan je završio studije u Njemačkoj, Patricija je radila na TV u Španiji, jedino je njegov sin Flavije Radović ostao da živi u Limi. Vukla ga je želja za Crnom Gorom, pričao je da su ga Andi podsjećali na crnogorske planine. Zanimljivo je da je planirao da se vrati u Crnu Goru.

Treba pomenuti i Vučetu Todorovića koji je rođen u okolini Kolašina, a živio je u gradu Uankajo (Huancayo) na nadmorskoj visini od oko 5.000 metara. Todorović je u Kolašinu držao malu fabriku, a nakon Drugog svjetskog rata preko Italije je stigao u Čile, a potom u Peru. Jedini je Crnogorac i iseljenik iz tadašnje Jugoslavije koji živi u ovom gradu. Kratkotrajno je bio oženjen Peruankom. Nostalgija za Crnom Gorom posljednje godine života bila je snažna, planirao je da se zauvijek vrati.

Pored navedenih prezimena, u Peruu žive potomci crnogorskih iseljeničkih porodica: Đuranović, Laban, Uskoković, Radunović, Bojović, Kasom, Jovanović, Đuković, Đurović, Cicović, Vuković, Dragićević, Knežević, Mićunović, Kapetano-
vić, Đukanović, Vukčević.

Kao što već napomenusmo, malo je bilo posjeta bilo koje vrste ovoj zemlji. U maju 1970. godine Peru je posjetio Edvard Kardelj, član Savjeta Federacije tokom svog putovanja Latinskom Amerikom. Iz Crne Gore prvi sa njima je uspostavio kontakt tadašnji ambasador Crne Gore, Gordan Stojović, sa sekretarom Miljanom Mugošom.

Susret sa Crnogorcima u Peruu bio je izazov za mene, ali cilj je ispunjen, susreo sam se sa njima, imali smo fino druženje, razmijenili podatke, napravio sam intervju, posjetio grobove itd.

Snažan zamah našem iseljeništvu u Peruu bilo je postavljanje počasnog konzula Crne Gore, profesora Mila Božovića u aprilu 2016. godine. Te godine Zajednica Crnogoraca u Peruu (Comunidad Montenegrina en el Perú) proslavila je deset godina od obnove nezavisnosti i hiljadu godina državnosti Crne Gore. Potomci crnogorskih iseljenika poručili su tada da je otvaranjem počasnog konzulata Zajednica postala aktivnija i trudiće se da se održi duh i tradiciju Crne Gore u Peruu.

Predsjednik Zajednice Crnogoraca u Peruu bio je Aleks Rohas Božović, nekadašnji pukovnik Oružanih snaga Perua, komandant njihove avijacije, a sada uspješni biznismen u oblasti servisiranja aerodromskih mašina.

Danas u Peruu, prema nekim procjenama, živi više stotina potomaka Crnogoraca, uglavnom je to druga i treća generacija čija su sjećanja mnogo svježija, a ima i pete generacije. Bilo bi ih i mnogo više ali jedan dio emigranata ili njihovih potomaka odselio se u SAD, pretežno u Kaliforniju, pa njihove potomke Samardžiće, Bokane i druge sriječemo u San Pedru i drugim mjestima. S druge strane, dosta je prezimena, naročito starije emigracije usljed različitog spelovanja i izgovora izmijenilo izvorna prezimena pa ih je teško identifikovati. Memorija o svojim precima prilično je loše sačuvana kod potomaka najstarijih doseljenika, ali bez dileme svi oni znaju za Crnu Goru odakle su došli. Potpuno su integrisani u perunsko društvo.

Među njima ima uspješnih industrijalaca, profesora, biznismena, advokata, vlasnika hotela i drugih uglednih ljudi. Mlađe generacije se uglavnom školuju i koncentrisane su na život u Limi. Najbolje su sačuvali svoje sjećanje iseljenici iz Oksapampe koji su tim putem nastavili i nakon preseljenja u Limu. Upravo oko njih je i počelo organizovanje Crnogoraca u društvo. Univerzitetski profesor Milo Božović je prava osoba za to, pun emocija, mirnog i staloženog karaktera, uz pomoć porodice, sestrice intenzivno radi na okupljanju Crnogoraca u Peruu. Najveći broj njih održava veze sa Crnom Gorom, većina ih je bilo u posjeti zavičaju pa i po nekoliko puta. Sačuvali su i neke riječi iz crnogorskog jezika, a voljni su i da ga uče iako im je prilično izazovno, kako kažu. Tako unuci Đukana Božovića pamete riječi „ded“ „baba“, sjećaju se crnogorske uzrečice „nu mi oni“ Itd. Imaju redovna godišnja okupljanja za Božić i Dan nezavisnosti Crne Gore koji zajednički proslavljaju. Milo Božović sa svojim vodi računa o svemu. Tu je oznaka sa simbolima Crne Gore na vozilu. Zastave velike i male, gusle, čaše, crnogorska rakija pa čak i velika drvena govornica sa grbom Crne Gore. Novu svježinu u kontaktu sa Crnom Gorom unio je dolazak novih Crnogoraca. U Limi je nekoliko godina boravio Jovan Radenović, koji se vratio u Crnu Goru. A u Limi već više godina stalno živi mladi Miloš Božović iz Bijelog Polja, unuk Đukanovog brata, koji je sa 17 godina došao kod svoje porodice. O njemu najviše brine profesor Milo Božović i Đukanova žena koja je još živa. Miloš je perfektno naučio jezik, fudbalski je trener kojem život u Limi savršeno odgovara. Ipak, uspio je da odvoji vremena i prisustvuje predavanju, a sa velikim zadovoljstvom uspješno ga je i prevodio.

U predahu, uživamo sa Milom u tradicionalnim sendvičima tik uz predsjedničku palatu, a kasnije uz poznati pisco u prvom restoranu. Drugog dana, u želji da probamo nešto novo, ulazimo u restoran i poručujemo glavno jelo. Uskoro stiže tanjir sa

supom, u njemu kuvano pile, koji rado prihvatamo da se okrijepimo nakon duge šetnje i surfovanja. Početni entuzijizam brzo je splasnuo kada smo počeli da otkrivamo da su u supi kuvano jaje, komadi marakuje i da ne nabrajam dalje.

O prisustvu Crnogoraca u ovoj prelijepoj zemlji osim prezimena i ljudi, svjedoči i nekoliko komada crnogorskog oružja među kojima i crnogorski levor (Montenegrin) koji su sa natpisom izloženi u muzeju zlata, najvećem peruanskom muzeju. Prvi kontakt Crnogoraca sa Peruom bio je u luci Calaio koja je udaljena oko 20-ak km od Lime. Milo nas vodi do nje, da na trenutak osjetim kakav je bio njihov osjećaj kad su prvi put ugledali Limu. Ploveći pored ostrva sa dobro čuvanim zatvorom, prvi susret Crnogoraca bio je s morskim lavovima i fokama koje odmaraju na školjevima i grebenima. Ulazak u luku Calaio značio je konačni rastanak, ali i početak jednog novog života. Milo priča kad su izašli prvo što su pitali, valjda od šoka će su došli: „*De su krši?*“

U Limi sam održao predavanje na temu „*Crna Gora – otadžbina i emigracija*“. Tokom sat vremena predavanja potomci Crnogoraca sa pažnjom i emocijama su me slušali, bilo je osmjeha ali i po neka suza tuge za krajem njihovih roditelja. Potom je uslijedio niz pitanja i druženje sa njima. Pričao sam im o Crnogorkama, o ratovima, kulturi i običajima, ali i o iseljavanju Crnogoraca u druge krajeve. Postavljali su pitanja, naročito je ushićena bila gospođa Mihović koja je došla sa ćerkom, ali i gospođa Zečević koja se osjeća pravom Crnogorkom, kćerkom svoga oca. Emocije i ponos ali i znatiželja osjećala se u njihovim očima. Pitaju me da li sam probao jako zdravi specijalitet – razapetog miša koji je njihova omiljena hrana. Na moju grimasu smiju se, kažu da su isto tako reagovali Đukan i ostali kad su im nudili to posebno jelo. Prvi Crnogorci nikada nijesu probali, a danas njihovi potomci uživaju u neobičnoj peruanskoj kuhinji. Postavljali su bezbroj pitanja, pitali me kad ću opet

doći, da im obećam da ću posjetiti Oksapampu, a oni meni dali riječ da će doći u Crnu Goru. Ostali smo satima u dugim razgovorima, uz crnogorsku lozu i crnogorsko vino čega ne može da nedostaje. Svakom od njih uručio sam po neki poklon, Milu Božoviću crnogorske gusle sa kapom, Aleksi Rohasu Božoviću crnogorski zlatni perper, Mihovićima crnogorsku zastavu, Rade-novićima grb na reveru, Zečevićima zastavu na reveru i druge poklone ostalima. Svi kao jedan uzeli su video bim, hranu, jelo, poklone, govornicu, razmakli stolove i stolice i odvezli svojim vozilima. Sa posebnom pažnjom nosili su crnogorsku zastavu, za koju je bio zadužen Milo. Do hotela na Mirafloresu odvezao nas je Aleks, sa kojim smo tokom vožnje dodatno učvrstili prijateljstvo, razmijenili planove o organizovanju zajednice. U zagrljaju i sa kojom suzom ujutro smo napustili prelijepu Limu, ostavljajući naše Crnogorce da me pozovu, kako su rekli, kad budu proslavljali 21. maj.

Važna karika crne Gore i Perua je Milo Božović (Bozovich Granados, Milo) (10. VI 1956, Oksapampa, Peru), univerzitetski profesor, inženjer, počasni konzul. Sin je Đukana, crnogorskog iseljenika koji se naselio u peruanskom gradu Oksapampi. Završio je Fakultet šumarskih nauka na Nacionalnom agrarnom univerzitetu La Molina u Limi. Magistrirao je na istom fakultetu, a doktorirao je iz oblasti inženjerstva šuma na Federalnom univerzitetu u Parani u Brazilu. Izvršni sekretar je Peruanske federacije za sječu šuma (1983–1985). Direktor za šumarstvo, transformaciju i trgovinu Generalne direkcije za šumarstvo i faunu (1990–1993). Savjetnik je Generalne uprave za šumarstvo Nacionalnog resursnog instituta INRENA Naturals (1993–1995). Od septembra 1985. angažovan je na fakultetu na odsjeku za šumsku industriju na predmetima iz oblasti privrede i korišćenja šuma. Šef je Kancelarije za brigu o univerzitetu i studentska pitanja na Nacionalnom agrarnom univerzitetu La Molina (2001–2008). Dekan Fakulteta šumarskih nauka

(2008–2011. i 2014–2015). Šef Odsjeka za šumarstvo na Univerzitetu (2012–2014). Predsjednik je Upravnog odbora ADEFOR Cajamarca (2013–2023). Direktor je Centra za kontinuirano obrazovanje Univerziteta (2020–2021). Urednik je fakultetskog časopisa. Od 2021. je direktor za prijem i unapređenje na ovom univerzitetu. Autor je više naučnih radova iz oblasti šumarstva. Od 2022. je načelnik Sektora za gazdovanje šumama Uprave za šumarstvo sa Fakulteta šumarskih nauka. Član je Uređivačkog časopisa *Poljoprivreda i šumarstvo* Univerziteta Crne Gore. Organizator je crnogorske zajednice u Peruu. Organizovao je više manifestacija, proslava praznika, Dana nezavisnosti Crne Gore, zatim predavanja itd. Od 2016. je postavljen za počasnog konzula Crne Gore u Peruu sa sjedištem u Monte Carmelu, Surco u Limi. Održava veze sa Crnom Gorom u kojoj je boravio više puta. Inicijator je potpisivanja sporazuma između univerziteta Perua i Crne Gore i zajedničke saradnje. Angažovan je na razmjeni studenata i akademskog osoblja između dvije države. U 2017. je bio jedan od kandidata za nagradu dijaspore. Čitava porodica Božović uključena je u rad crnogorske zajednice u ovoj zemlji. Inicijator je bratimljenja Oksapampe i Berana. Odlikovan je 2015. medaljom za izuzetnu profesionalnu karijeru i doprinos nacionalnom razvoju.

Poznati Crnogorac u Peruu je bio i arheolog Miomir Mike Bojović rođen 20. marta 1922. godine u Crnoj Gori. Kao mladić otišao je iz Crne Gore u Peru. Nakon završenog arheološkog fakulteta počeo je da se bavi arheološkim istraživanjima na teritoriji Perua koja je veoma inspirativna za ovakvu vrstu istraživanja. U pećini Tokepali koja se nalazi na visoravni regiona Takna, prilikom istraživanja sa Emilom Gonzalesom pronašao je 1960. godine pećine i pećinske crteže stare 7.600 godina. Ovi crteži prikazuju scene muškarca koji vježba jogu. Slikari su koristili tehnike koje su se koristile u praiistorijskoj Evropi, a to su šiljate linije i paralelne linije. Ovi crteži smatraju

se najvrednijom paleolitskom umjetničkom galerijom. Kasnije je istraživao sa arheolozima Jorge Muelle, Rogger Ravines. Zajedno sa porodicom preselio se u SAD i tamo žive njegovi nasljednici. Preminuo je u SAD-u 2. februara 2013. godine.

U sjenci piramida – crnogorski iseljenici u Egiptu

Od radnika na Sueckom kanalu, u periodu od 1859. do današnjih dana iseljenici iz Crne Gore u Egiptu ostvarili su zanimljive karijere, neki od njih bili su inženjeri, arhitektae, graditelji, činovnici sudova i ambasada, polaznici stranih koledža, a zbog svoje uspješnosti birani su za konzule, među njima je bilo velikih trgovaca i bogataša, a u novije vrijeme pisaca, glumaca i fotomodela. Prvi diplomatski kontakti između ove dvije države ostvareni su u novembru 1866, a u Kairu se 1920-ih emitovao prvi crnogorski film *Voskresenje ne biva bez smrti*. U Egiptu se ukrštaju putevi kraljice Jelene, vojnika na Sinaju i mnogih drugih.

Sa strepnjom o mogućem širenju ratnog požara, uputili smo se ka enigmatskoj zemlji, sa bezbroj pitanja i premalo odgovora, koja me privlačila odavno. Zamalek obuzima svojim bojama, ostavlja tragove u duši. Visoravan Giza čuva tajnu dugu više od četiri i po milenijuma. Elikzir vječnosti koji muči stotine generacija za nama. Piramide se uzdižu poput džinova iz sitnog pustinjskog pijeska. Moram ući. Zato sam tu. Silazim uprkos protivljenju. Mrak osvjetljava svetiljka. Želim zaviriti u unutrašnjost piramida. Uskim strmim hodnikom, visine oko metra spuštam se drvenim, improvizovanim stepenicima u utrobu najveće svjetske tajne. Dok vazduh postaje sve nesnosniji, a znoj obliva, više nema nazad. Tu sam, u srcu zagonetke, iako zabrinut koliko brzo ću stići nazad, ipak se pitam kako? Kako su to izgradili? Sa pitanjima u mom slučaju uvijek idu i ona da li su Crnogorci i kada boravili u ovom pustinjskom proročanstvu? Utapam se sve

više u središte Keopsove piramide, ali zaranjam i u istinu o crnogorskim iseljenicima.

Mnogo je nevjerovatnih niti koje prepliću crnogorske sure krše i egipatsku žutu pustinju. U sjenci piramida skrivaju se sudbine brojnih Crnogoraca. Aleksandrija, Kairo, Port Said, Suec, Ismailija su tačke na kojima provijava duh Crne Gore u Egiptu. Priče o Crnogorcima u zemlji piramida su između sudbine i legende. I danas Cetinjem kruži legenda da je prilikom izgradnje zgrade francuskog poslanstva na Cetinju, u Parizu došlo da zabune pa je arhitektonski plan zgrade namijenjene za Cetinje završio u Aleksandriji, a one namijenjene francuskom konzulatu u Egiptu poslat je na Cetinje. Zgrada francuskog konzulata na ekskluzivnoj lokaciji u Aleksandriji nosi auru Cetinja. Ne mogu da sklonim pogled sa nje. Stojati ispred ove velelepne bijele zgrade stvara poseban osjećaj mistične veze dva grada.

Do otvaranja velikih radova u Egipat su odlazili pojedinci, uglavnom pomorci, pretežno zaustavljajući se u Aleksandriji tokom pomorskih putovanja, trgovine ili drugim poslovima. Pojedini tragovi o našem iseljeništvu sežu od 1780. Početak prokopavanja Sueckog kanala u aprilu 1859. stvorio je potrebu za velikim brojem radnika. Trebali su izdržljivi, snažni i dovoljno hrabri. Vazduh je suv, ali sunčevi zraci ubitačni. Osim sjenki piramida nema prirodne hladovine. Stavljam arapsku crno-bijelu maramu oko glave i krećem u potragu. Prisustvu velikog broja ljudi iz Crne Gore radovima na Sueckom kanalu, vjerovatno je doprinijelo i to što je 1860. poznati Prčanjanin Anton Luković (1815–1881) otišao u Egipat i ubrzo postao jedan od bliskih saradnika i glavnih inženjera Francuza Ferdinanda de Lesepsa (1805–1894) graditelja kanala i diplomate. Luković je radio na izgradnji luke u Aleksandriji. Tada počinje masovniji odlazak Crnogoraca u Egipat, a nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata 1862. taj se odlazak značajno intenzivira. Prvo odlaze radnici iz Paštrovića i Grblja, a odmah za njima 300 ljudi

iz Crne Gore i Boke. Talasi Jadranskog mora nosili su crnogorske kapljice koje su osvježavale pustinjaški pijesak na obalama Misira, kako su stari Crnogorci nazivali Egipat. Radili su na povezivanju dva mora i tri jezera. Odlaze prvo u manjim grupama, a potom u većim. Putuju uglavnom u periodu od juna do oktobra. Odlaze dominantno Katunjani i to mahom Njeguši, Čeklići i Cuce, po nekoliko Bajica, zatim Ceklinjani, Ljubotinjani i nešto Crmničana. U Egipat stiže dosta Krtoljana i Grbljana, nešto Maina, Rišnjana, Peraštana i Kotorana. Kasnije im se priključuju Riđani i nekoliko Drobnjaka. Prvo sačuvano ime u Egiptu je bio Pero Nikov Proroković sa Njeguša koji je otišao 1864. Ubrzo, 1865. formiraju se crnogorske kolonije u blizini Aleksandrije. Osim na Sueckom kanalu, Crnogorci su radili i na projektu navodnjavanja Donjeg Egipta (sjever Egipta) kojim je rukovodio Anton Luković. Zanimljivo je da je Luković prilikom radova na tvrđavi Aleksandrija pronašao tri velika staroegipatska stuba (čuvaju se u Beču) koja je poklonio austrijskom caru Francu Jozefu prilikom otvaranja Sueckog kanala, zbog čega je dobio titulu Luković de Ascrivio. Inženjer Luković je izradio crkvu u Aleksandriji, a prema njegovim nacrtima rađeno je više palata i zgrada u Aleksandriji i Egiptu. Osim ovog, radili su i druge poslove za francuske i britanske kompanije. Jedan Njeguš je 1866. radio kao kovač za kompaniju Nevresan u Kairu. Crnogorci su umnogome doprinijeli izgradnji Port Saída, Sueca i Ismailije. Port Said je bio važno sjecište Crnogoraca, tu im je bila glavna baza dok su trajali radovi na Suecu ali i kasnije. U ovom gradu se uvijek moglo naći dosta ljudi iz Crne Gore. Ostalo je zapisano da su upravo u ovom gradu Katunjani čuvali zaradu prije nego se povrate u Crnu Goru. Port Said osnovan 1859. mnogima od njih postao je dom, tu pored Lesepesovog spomenika. Bilo je i slučajeva da pojedini glavari crnogorskih plemena upute po jedno ili dva lica u Egipat kako bi tražili upošljenje za druge. Tako je vojvoda Anto Daković uputio

jednog Grahovljanina da traži posao za ostale. Zanimljivo je takođe da je prilikom otvaranja Sueckog kanala 1869. cara Franca Jozefa dovezao kapetan Vicko Gjurović sa Prčanja, komandant broda Aurora.

U Port Said stigli su i potomci Đura Savovog Mitrovića poznatog političara i člana vlade Malte. Naime, porodica njegovog sina Gaetana rođenog u Valeti 1844. godine nastanila se na obalama Egipta, dok je drugi krak naselio Južnoafričku Republiku. Od Mitrovića, u Egiptu su živjeli Alberto Gaetano Mitrovich, (1884 Aden, Jemen – London, Engleska) i supruga mu Nicoletta Mitrovich, (1889 Port Said, Egipat – 1921 Port Said, Egipat) zatim Ercole Albert Mitrovich, (1911, Aleksandrija, Egipat – 1978, Sidnej, Australija); Edgardus Mitrovich, (1913, Port Said, Egipat – 1916, Port Said, Egipat); Maria Mitrovich, (1917, Port Said, Egipat – 1990, Palermo, Sicilija) sa potomstvom; Joannes Mitrovich, (rođena 1920, Port Said, Egipat); Josephine Mitrovich (1883, Port Said, Egipat – 1961, Sidnej, Australija). Danas u Port Saidu živi Garth Mitrovich sa porodicom, poznati preduzetnik koji vodi aplikacije za digitalne računare SLIPZ, a koji je 2018. Posjetio Maltu i muzeju poklonio jedinu fotografiju svoga pretka Đura Mitrovića (Giorgia Mitrovich).

Tokom 1866. u Aleksandriju su išli: Marko Đurov Kustudija iz Majstora (19. januara); Ivo Vukov Kaščelan sa Mirca (9. maja); Ilija Savov Batričević iz Zalaza (21. jun); Miro Punov Škuletić sa Cerova (28. jul); Andrija Golubov Pravilović sa Ublica Bjeličkih (6. avgust); Joko Ilijin Dejan sa Vrbe (17. avgust); Šćepan Stevanov Živković iz Cuca (30. avgust); Andrija Savov i Ćetko Savov iz Lipe Cucke (31. avgust); Milutin Gorčinov Šakija iz Cuca (6. septembar); Jevto Matov Bulajić sa Grahova, Zelen Gorčinov Bulajić sa Grahova, Spaso Vuković iz Cuca, Marko Dragov Lazović iz Cuca i Markiša Pajov Mirković iz Cuca (7. septembar); Nikola Đurović sa Njeguša, Andrija

Vukčević sa Njeguša, Mićo Nikolić sa Njeguša, Lazo Jovanović sa Njeguša, Bogdan Jovanović sa Njeguša, Stevo Duduč sa Njeguša, Đurica Krstov Krivokapić iz Cuca, Ramo Lazarev Krivokapić iz Cuca, Novica Krivokapić iz Cuca, Perko Stevanov Zvicer iz Cuca (8. septembar); Pero Markov Martinović iz Bajica, Vido Savov Jovanović, Ilija Mićanov Jovanović, Luka Savov Jovanović, Jovo Ristov Milačić, Miloš Lazarev Golubović, Turo Savov Ivanović, Nikola Markišin Bošković, Savo Spasov Jovović svi iz Cuca, Risto Jovanov Bulajić sa Grahova (9. septembar); Đuro Perov Savović iz Cuca, Luka Vukov Bulajić sa Grahova (10. septembar); Vidak Milošev, Stevan Živkov, Savo Špirov, Luka Ivanov, Trivko Živkov, Luka Ilijin svi Bulajići sa Grahova, Jakov Šćepanov Vujačić sa Grahova, Mašan Savov Zvicer, Mirko Savov Popović, Mitar Nikolin Popović, Savo Mićov Baničević, Mićun Bogdanov Pejović svi iz Cuca (11. septembar); Šaleta Đokov, Miro Markov, Sava Mašov svi Kovačevići sa Grahova, Drago Golubov Živković sa Grahova (12. septembar); Bogdan Stojanov Drašković (14. septembar); Mihailo Andrijin Popović iz Cuca, Savo Boškov Drašković iz Bjelica (15. septembar); Niko Pušov Radonjić sa Njeguša (18. septembar); Vuko Đurov Jovanović iz Čeklića, Đuro Puranov Radonjić, Špiro Laković, Nikola Markov Radonjić, Jovan Joketin Radulović iz Čeklića, Lazar Bogdanov Radulović iz Čeklića, Andrija Stankov Kaluđerović iz Čeklića, Nikola Đurov Kaluđerović iz Čeklića, Panto Mitrov Kilibarda, Živko Petrov Mićunović, Joko Radov Heraković, Jakov Markov Heraković, Bele Mitrov Kilibarda, Simo Filipović, Spaso Četkov Tomašević, Vaso Milošev Mićunović, Simo Filipov Mićunović, Spaso Lazarev Heraković, Jovan Nikolin Kilibarda, Mihailo Bajičin Kilibarda, Milovan Đuričin Mićunović, Drago Nikolin Vujačić, Mihailo Ilijin Predišanin, Lazar Radov Heraković, Nikola Radov Heraković, Ilija Mitrov Kilibarda, Blagoje Lakov Perović, Mato Lakov Perović, Gligo Mitrov

Heraković, Vidak Gligorev Heraković, Vuko Živkov Mićunović, Pajo Gligorev Heraković svi iz Rudina (22. septembar); Đuro Radov Krivokapić, Dreka Šakov Banićević, Tomaš Kojičin Perović, Bogdan Jovov Perović, Lazar Bojičin Perović, Daica Golubov Perović, Simo Mitrov Grebčanin, Jovan Šutov Grebčanin, Pejo Perkov Pešikan, Nikola Mitrov Grebčanin, Gligor Andrijin Grebčanin, Stevan Petrov Malocuca, Vidak Petrov Malocuca, Savo Spasov Malocuca svi iz Cuca, Milutin Popov Bulajić sa Grahova, Mitar Šainov Milanović sa Grahova, Mijajlo Markov Krivokapić (23. septembar); Janko Spasov Perović, Mitar Đokov Tomanović, Jovan Četkov Perović, Pavle Đurov Marković, Pajo Dragov Dragović, Perko Đokov Tomanović, Filip Zekov Pešikan svi iz Cuca (24. septembar); Filip Nikolin Pavlićević, Marko Ivanov Pavlićević, Đuro Ivanov Pavlićević, Ilija Nikov Mirković, Ivo Nikolin Domazetović, Mišalj Krcunov Domazetović, Đuro Nikolin Mirković svi iz Čeklića, Petar Stojanov Lješnjani (28. septembar); Drago Ilić Kaluđerović iz Čeklića (29. septembar); Marko Dragov Lakićević, Drago Perov Lakićević, Lazar Ivanov Bjelanović, Mitar Dragov Muratović svi iz Cuca (30. septembar).

U cilju zastupanja interesa Crnogoraca u Egiptu, po odluci crnogorskih vlasti, iz Carigrada je 14. novembra 1866. došao komandir Đoko Pejović koji je postavljen za kapetana Crnogoraca u Egiptu. Pejović je uspio od vlasti da dobije saglasnost da crnogorska vlada postavi starješinu crnogorskim radnicima u Aleksandriji i Sueckom kanalu. U Egiptu je ostvario dobre kontakte među političarima kao i kod glavnog političkog rukovodstva. Naročito bliske veze i prijateljstvo ostvario je sa Selim-pašom. Upoznao ga je sa teškim životom Crne Gore. Selim-paša je cijenio Crnogorce pa ga je ubjeđivao „da će mu dati kuću i trpezu, karoce i kavaze i druge manje troškove, a neka ga u što i knjaz potpomože i već može da živi“. Iako je imao želju da ostane, zbog finansijske nemogućnosti Pejović se 19. marta

1867. vratio u Carigrad. Od 1862. do 1868. odlazak Crnogoraca je uglavnom vezan za prokopavanje Sueckog kanala, pa stižu u Aleksandriju i Port Said u blizini samih radova. Život Crnogoraca u Egiptu inspirisao je i književnika Sima Matavulja da napiše pripovijetku „Đuro Kokot“. Kada je konačno otvoren Suecki kanal 1868. broj odlazaka se smanjuje, međutim Crnogorci i dalje odlaze. U posljednjoj godini izgradnje Sueckog kanala 1868. u Egipat su otišli – Marko Đurov Bjelica stoji u Kotoru, Ilija Perov Kovačević iz Gluhog dola, Petro Ivov Vuksanović iz Gluhog Dola, Mašo Stanišin iz Ceklina, Tomo Androv Martinović sa Cetinje (7. maj); Stevan Dragov iz Banjana po odluci Senata (10. maj); Rade Stevanov, Andrija Vukov, Šaleta Zekov, Spasoje Markov svi iz Cuca (23. septembar). Narednih godina idu 1869 – Spasoje Filipov iz Zalaza, Andrija Ilijin Đurović iz Zalaza (15. februar); Šujo Rudinjanin (17. februar); Lazo Andrijin Đurović (20. februar); Đuro Markov Martinović iz Bajica (5. avgust); Luka Beko sa Grahova (10. oktobar). 1870 – Jošo Milov Martinović iz Bajica (18. mart); Luka Ivov Martinović iz Gradinje (19. mart); Tomo Špirov Martinović iz Bajica (23. mart); Krcun Stevanov Martinović iz Bajica (13. april); Andrija Božov Popović sa Grahova (5. maj); Pero Nikov Proroković sa Njeguša (10. jun). 1871 – Obren Ilijin Vujičić sa Grahova (28. januar). 1872 – Filip Đurov iz Zalaza (26. novembar); 1875 – Andrija Ilijin Đurović, Niko Krstov Ukčević, Savo Krstov Đurović svi sa Njeguša (19. jul). U ovom periodu već rade na bolje plaćenim poslovima, pa su u prilici da šalju priloge za crkvu, škole, bolnice i druge vrste pomoći.

Tokom 1876. iz Aleksandrije prilog Hercegovcima dali su: Mileša Duletić, Pero Miletić, Mićo Vukšić, Vojin Bajković, Vuko i Marko Kovačević, Jovo Kovačević, P. Rađenović, Vuko Marinović, Špiro Martinović sa bratom, Savo Vukotić, Krsto Perić, Marko Rađenović, Petar Kovačević sa sinom, Ivo Lazarević, Jovo Vukšić, Jovo Janović, Đuro Giljača, Stefo

Jovanović, Petar Jovanović, Đuro Đurašević, Filip Nikolić, Savo Radmalović sa bratom i Stefo Vidović. Manji broj od njih nije uspio da održi kontakte sa porodicom u Crnoj Gori, pa se 1890. Pero Stevanov Lompar interesovao za Jokašića Lompara koji je 1887. pošao u Aleksandriju, ali se nije javljao porodici. Neke od njih u Egiptu je zatekla smrt. Špiro Vasov Martinović je 18. januara 1897. preminuo u Kairu, a rođen je 1856. u Bajicama. Mališa Cijanović poznati crnogorski junak preminuo je u Port Saidu 1899, a rođen je 1800. u Riječkoj nahiji. Kao predstavnik crnogorskih vlasti u Aleksandriji je službovao Božo Perov Đurašković, kojeg je knjaz Nikola 1900. odlikovao Ordenom knjaza Danila za nezavisnost Crne Gore V stepena. Rođen je 1854. na Ceklinu. Iz Aleksandrije se 1912. vratio da se bori u redovima crnogorske vojske i poginuo je 10. oktobra 1912. na Skadru. Na početku XX vijeka radio je kao činovnik Apelacionog suda u Aleksandriji. Mnogi od Crnogoraca iz Egipta došli su 1912. na poziv Crne Gore, neki od njih vječno su ostali pod skadarskim bedemima.

Nakon Veljeg rata 1878. njihovi odlasci ponovo su intenzivirani, ali mijenjaju se i vrsta i priroda poslova koje obavljaju u Egiptu. Crnogorska kolonija sačuvala se i nakon ovog rata. Interesantno je da su za radna mjesta na prokopavanju Sueckog kanala važila nasljedna pravila, kao i kasnije kod održavanja kanala. Otac je dovodio sina, brata ili nekog drugog da zauzme njegovo radno mjesto. U ovom periodu Crnogorci rade na održavanju Sueckog kanala, zatim kao čuvari raznih skladišta, trgovci u Port Saidu, željeznički radnici u Ismailiji, ložači u glavnoj radionici kompanije i drugim mjestima duž kanala kojeg su izgradili. Sa sobom vode porodice, tamo im se rađaju деца, a značajan dio njih trajno se naseljava naročito u Aleksandriji i Port Saidu. Počinju da se bave trgovinom, administracijom i drugim profitabilnijim i lakšim zanimanjima. Korpulentni, prgavi i snažni lako su uzimali poslove dnevnih i noćnih čuvara

u bankama, hotelima, ugostiteljskim objektima i imanjima veleposjednika i bogataša. U Kairu, Port Saidu i Aleksandriji Crnogorci su bili neprikosnoveni čuvari reda i mira. Crnogorski levor za pojasom gorstasa bio je garancija bezbjednosti u glavnim egipatskim gradovima. Tako 1879. odlaze – Niko Jokov iz Zalaza, Njeguši, Ilija Tomov sa Njeguša (26. oktobar); 1882 – Đuro Proroković sa Njeguša (23. decembar), Jovan Đurov Bošković iz Bjelica (25. decembar, vjerovatno nije izdat pasoš); 1883 – Marko Stevanov Klopandović iz Riječke nahije (22. mart), Petar M. Banićević iz Cuca (17. novembar); 1884 – Božo Perov Ivanović iz Kotora (26. januar), Pjetar Palin iz Bara (19. jul); Krsto Stevanov Batrićević sa Njeguša (20. decembar), Jošo Nikov Nikolić iz Zalaza, Njeguši (10. februar). 1885 – Asan Mehmet Oti iz Ulcinja, Asan Sulejmanov Selit iz Ulcinja (22. jul), Stevo Jovov Proroković sa Njeguša (11. avgust), Filip Vukov Kapetanović sa Njeguša (18. avgust), Savo Dragov Popović sa Njeguša, Savo Dumov Popović sa Njeguša, (1. septembar), Rade Mašov Popović sa Njeguša (2. septembar), Usein Jakupov Manbegović iz Ulcinja (16. septembar), Ivo Lukin Vučković sa Njeguša (17. septembar), Đuro Nikov Nikolić sa Njeguša (24. septembar). 1886 – Božo Perov Đurašković sa Ceklina (24. avgust), Ivo Perov Jovanović sa Njeguša (24. decembar); 1887 – Ilija Ivov Nikolić sa Njeguša (24. januar), Ilija Matanović iz Čeklića (3. mart), Jošo Nikov Nikolić sa Njeguša (8. mart), Suljo Fazlin Odžić iz Ulcinja (6. april), Mehmet Metani iz Ulcinja (6. jul), Niko Đikov Kusovac sa Ljubotinja (21. jul), Milo Jovanov Vujović iz Čeklića (30. avgust), Savo Vujačić iz Podgorice (6. septembar), Sulejman Paša iz Ulcinja, Maše Nikolina Petrović iz Građana (26. oktobar). 1888 – Marko Andrijin Đurović sa Njeguša (17. april), Nikola Božov Petrović, Joko Markov Petrović, Nika Petrov svi iz Građana, Niko Šunjin Jovićević sa Ceklina (2. maj), Savo Andrijin Jovanović iz Čeklića (15. maj), Mitar Savov Petrović iz Građana (13. jul),

Ilija Jošov Popović iz Građana (18. jul), Savo Lukin Marković iz Čeklića na osnovu dopisa Petra Ramadanovića za Port Said (24. oktobar). 1889 – Jovan Filipov Vujović iz Čeklića (15. maj), Mehmet Jakupu Man-beg iz Ulcinja (8. jun), Mehmet Oti iz Ulcinja (4. avgust), Nikola Ilijin Kaluđerović iz Čeklića (10. avgust), Mitar Sinanović iz Čeklića (13. avgust), Musa Sadik Salihov, Nurodin-beg Pašov, Adem Selim Selimov, Zeinil Sadik Sujemanov, Salih-beg Sadik Sulejmanov, Banuš-beg Maksudov svi iz Ulcinja (27. avgust), Ahmed Rašid, Husein Talip iz Ulcinja (23. novembar), Dušan Jovanov Vujović iz Čeklića (24. novembar), Krsto Stevanov Batrićević sa Njeguša (5. decembar). 1890 – Joko T. Knežević iz Ulcinja (28. januar), Jovo Filipov Nikolić sa Njeguša (23. februar), Savo Tomov Đurović sa Njeguša (25. april), Mašan Savov Petrović iz Građana (14. jun), Tomo Laskari iz Ulcinja (12. avgust), Šako Todorov Nikolić sa Njeguša (20. avgust). 1891 – Adem Liša iz Ulcinja (8. mart), Mitar Savov Petrović iz Građana (11. jul), Niko Markov Milović iz Zubaca (6. oktobar). 1892 – Krsto Laskara iz Ulcinja (10. januar), Emina Hanum Smail pašina iz Ulcinja (26. januar), Jošo Markov Martinović iz Bajica (13. mart), Niko Jošov Martinović iz Bajica (20. mart), Božo Perov Ivanović sa Cetinja (6. avgust), Lazar Miletin Mrkić iz Župe Nikšićke (29. oktobar), Miloš Martinović Vukićević iz Rijeke Crnojevića (14. decembar).

Zanimljivo je da 31. maja 1891. Mitar Bakić, crnogorski diplomatski predstavnik u Carigradu, prisustvuje zajedno sa Izmail-pašom (1830–1895) kedivom (vicekralj) Egipta sastanku diplomatskog kora na sultanovom dvoru. Izmail-paša je bio vladar Egipta od 1863. do 1879. baš u periodu kad je najviše Crnogoraca odlazilo na rad u Egipat. Nakon odlaska crnogorskog kapetana, prava i interese Crnogoraca zastupalo je rusko poslanstvo, a nerijetko i poslanstva drugih država. U Port Saidu i Ismailiji u kojima su bile brojne kolonije Crnogoraca 1883.

njihova prava je zastupao austrougarski konzul i konzularni agent. Određenu odgovornost prema njima imao je i crnogorski poslanik u Carigradu. Tako je u ljeto 1892. ruski poslanik iz Egipta preko svog dragomana uputio jednog bolesnog Crnogorca sa Njeguša crnogorskom poslaniku Mitru Bakiću u Carigrad. Kao kapetan (starješina Crnogoraca) u Egiptu 1894. pominje se Stefan Lazov Radonjić sa Njeguša koji je za ovu dužnost imao posebno odobrenje – „posebnu kartu“. Vjerovatno da je i Božo Perov Đurašković imao neku vrstu uloge starješine. Crnogorci iz Kaira su vlastima na Cetinju tražili da se u Egiptu otvori konzulat. Na početku XX vijeka Crna Gora je imala izvanredne odnose sa Egiptom, naročito u oblasti trgovine. U Egipat se izvozilo meso, koža, poljoprivredni proizvodi pa je zato i zaključen trgovinski sporazum između ove dvije države. Zanimljivo je da su cijene sa pijaca u Kairu i Aleksandriji objavljivane u *Glasi Crnogorca* za potrebe trgovaca. U Port Saidu su 1885. živjeli braća Stanojević, Andrija Vidaković, L. Gvozdenović, N. Ivelić, M. Pavićević, L. Radojičić, P. Milović, P. Vojvodić, Ilija Vojvodić, N. Mršić i Saveta Stanojević.

Iseljavanja u Aleksandriju nastavljaju se i u prvim godinama XX vijeka. Odlaze 1903. – Božo Ivanović sa Cetinja (23. septembar, po odobrenju Ilije Vuletića), Nikola Bojčević sa ženom iz Đurkovića (6. oktobar), Anđe Kusovac sa Ljubotinja (20. oktobar), Sali Dalibov iz Ulcinja, Abdurahman Fehmi iz Ulcinja, Raufer Beg iz Ulcinja, Muhamed Trceta iz Ulcinja po naredbi ministra (24. novembar), Stefo Đurašković sa Ceklina (24. decembar), Niko Petričević sa Žabljaka Crnojevića (30. decembar). 1904. – Ilija Đurišić iz Bara (11. januar), Petar M. Vretenčić iz Zubaca (24. mart); Omer S. Derviš iz Ulcinja (1. jul), Milan Peričić iz Banjana (27. avgust), Mato V. Đurašković sa Ceklina (15. septembar), Đuro Milović iz Bara (3. novembar), Anđuša Mišljen iz Crmnice (6. novembar), Božo Nikezić iz Bara (20. decembar); 1905. – Cano Duraković (21. januar),

Andrija Mašanović (31. mart), Mitar Tomašević iz Martinića (8. april), Jovo Popović iz Bara (1. decembar), Nikola Kostić, Savo Petričević, Vido Mašanović, Jovan Strugar, Špiro Mašanović, Nikola Strugar svi sa Ceklina, Šako Ražnjatović iz Zete, Simon Vujanović iz Zete, Milutin Mitranjić iz Kuća, Pero S. Lubarda s Ljubotinja, Miloš Ivanović iz Župe, Marko Jaredić iz Župe.

Od 1905. broj odlazaka u Egipat opada jer SAD postaju glavna iseljenička destinacija ali pojedinci i dalje odlaze u Aleksandriju. Bijela golubica, kako Konstantin Kavafi, poznati egipatski pjesnik, naziva Aleksandriju, svojom otvorenošću i dalje nastavlja da privlači brojne Crnogorce. Odlaze u ovaj grad ne samo da bi radili već i radi nabavke i kupovine određenih predmeta. U ovom periodu od 1890. značajan broj lica iz Crne Gore trajno se nastanio u Egiptu. Dovode porodice, stvaraju porodice, dobijaju potomstvo. Jedan dio njih školuje se u stranim školama. Tako je Stevan Bajković 1899. završio francuski koledž u Kairu. Uz pomoć engleskih vlasti u toku 1905. grupa od nekoliko Crnogoraca došla je iz Zanzibara u Egipat. Pored života dešavale su se i smrti. Drugačija klima, nedostatak adekvatne vode i ishrane izazivao je stomadne, kožne i druge probleme pa je jedan dio crnogorskih iseljenika relativno mlad umirao. Mileva Đurašković umrla je 1906. u Kairu. Pero Nikov Proroković preminuo je u julu 1909. u Aleksandriji. Rodio se na Njegušima 1848, a otputovao je za Aleksandriju 1864. Milutin Milošević preminuo je 1910. u Aleksandriji. Kiće Vidova Đurašković umrla je 27. decembra 1912. u Kairu. Iza nje su ostali sinovi Milo i Marko Vidovi Đuraškovići.

Gotovo da nema Crnogorca koji iz Egipta nije održavao veze sa svojim zavičajem, učestvovao u brojim akcijama i pomagao svoju rodnu grudu. Iz Aleksandrije priloge za dječiju bolnicu na Cetinju dali su 1909: Špiro i Miloš Sudić iz Paštrovića, Božo Đurašković sa Ceklina, Đuro R. Radanović iz Grblja, Đuro Popović iz Ulcinja, Savo Krapović, Luka Bjelica, Savo Rucović,

Đuro Mršulja svi iz Maina, Špiro Nikolić iz Budve, Dušan Vojvodić iz Gluhog Dola. Iz Port Saida: Nikola V. Kaženegra iz Paštrovića, Mitar Rađenović iz Paštrovića, Marko V. Barbić i Vaso I. Barbić iz Krtola, Joko Andrin Brinić, Vaso N. Kostić, Ivo S. Antović, Joko I. Brinić, Đuro Starčević, Rade V. Barbić, Ivo M. Milović, Petar B. Milović, Ilija J. Radinović, Đuro Perov Barbić i Ivo Nikov Barbić svi iz Krtola, Pavle Vukčević sa Njeguša, Leso M. Mijajlović, Marko Đ. Mijajlović iz Kruševica, Lazar Mačić iz Grblja, Ilija V. Vojvodić iz Morinja, Vido T. Sjekloća iz Doborskog Sela, Špiro i Vaso Tripović iz Baošića, Marko Magud iz Grblja i Nikola Petijević iz Morinja. Druga grupa prilagača za bolnicu bili su iz Kaira: Marko P. Kovačević, Nikola V. Kovačević sa Prijedora, Stevo N. Kovačević iz Grblja, Nikola S. Bajković, Stevo M. Bajković, Ivo J. Tučević iz Grblja, Niko P. Radanović, Niko L. Lazarević i Stevan L. Lazarević, Nikola Pićan, Marko I. Popović i Nikola Perić iz Grblja, Lazar Vukšić iz Grblja, Đuro Krapović iz Maina, Krsto Medin i Luka Nikov Kaženegra iz Paštrovića, akvokat Stanko Kostić i Lazar Kostić sa Ceklina, Jošo M. Đurašković sa Ceklina, Marko V. Đurašković, Filip S. Kusovac sa Ljubotinja, Đorđe P. Đuli Mari-nković iz Ulcinja, Nikola Malović iz Šestana, Petar Dabović iz Šestana, Kola Prenča Đurperović iz Šestana, Mehmet Omero-vić, Ismail Vukić iz Mrkojevića, Osman Andušić iz Podogrice, Nikola Knežević iz Grblja, Lazo Ban iz Ulcinja, Đuro Pekić, Pešo Lekić, Ilija Vučević, Đuro Vučević iz Seoca, Crmnica, Ivo Mišljen iz Gluhog Dola, Mićo Kopitović iz Brčela, Nikola Marović iz Tomića, Jovo Leverda iz Brčela, Krsto Ivanović sa Cetinja, Mišo Ivanović sa Cetinja, Đuro Mardunović, Petar Mardžokić, Ilija Đurišić iz Bara, Savo K. Nikezić iz Kuća, Petar Knežević iz Građana, Milan Perčević iz Vasojevića.

Ilija Kostić iz Riječke nahije sa sinom Stankom dugo godina je živio u Egiptu. Preminuo je u Kairu u maju 1910. Njegov sin Stanko Kostić je bio advokat u Kairu. U tom period u Kairu su

živjeli Kosto P. Vukčević, Petar M. Pejović, Smail Vukić, Mehmed Omeragić, J. Bajković, J. M. Đurašković, Đuro Popović, Đuro Mardurović, Bećir efendija Omeragović, Savo K. Nikezić, Ivo Aleksić, Ivo Š. Mišljen, Nikola Marović, Đuro Marović, Đ. Tomanović, Vaso P. Vukčević, Filip Kusovac i Milan Perčević, Milo Vidov Đurašković, Dušan Lukin Vojvodić. Ilija K. Stefanović je 1910. živio u Aleksandriji. U Port Saidu 1912. živjeli su: Dušan Vujović, Pavle Vukčević, Marko i Luka Kaženegra, Vaso Barbić, Vlado Sbutega, Silvio Simoniti, Petar Milović, Anseno Sablić, Nikola i Joko Starčević, Joko i Vuko Starčević, Mitar Vojvodić, Mitar Rađenović, Nikola Jablan i drugi. Ova lica u februaru 1912. uputila su novčanu pomoć Društvu crnogorskog Crvenog krsta. Pavle Tošov Vuksanović iz Ubala živio je 1914. u Aleksandriji. U Kairu je živio i Niko Bajković tamo mu se 1910. rodio sin Filip Bajković kasnije poznati crnogorski političar, general i narodni heroj. Njegov otac Niko došao je 1912. i borio se u crnogorskoj vojsci na Skadru, da bi se ponovo vratio u Egipat. Preminuo je u Kairu 1922.

Crnogorci su 1912. u cilju ostvarivanja svojih prava došli u sukob sa egipatskom vladom. Do spora je došlo kada je egipatska vlada odlučila da Crnogorce tretira kao osmanske podanike i da im ne priznaje zaštitu ruskog poslanstva jer je Crna Gora postala kraljevina. Iz ovih razloga egipatska vlada je uzela na sebe odgovornost za crnogorske državljane. Crnogorci u Egiptu su protestovali, a ovaj spor prenosila je i strana štampa. Ovo je bila godina kada su se mnogi vratili da učestvuju u redovima crnogorske vojske, a gotovo su svi upućivali pomoć za vrijeme rata.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata u Egiptu je boravio predstavnik crnogorske vlasti kapetan Stevan Bajković u cilju nabavke namirnica za potrebe Crne Gore. On je u maju 1915. stigao u Kairo i organizovao sastanak sa britanskim poslanikom Mak-Mahonom. U Egiptu je naišao na simpatije prema crnogorskom narodu. Komesar Mahon je Bajkovića preporučio šefu kabineta

lorda Sesila i sekretaru Mičelu. Uz pomoć svog poznanika iz studentskih dana Žorža Šica, holandskog konzula, u Kairu se upoznao sa Diksonom, direktorom Anglo-egipatske banke koji je veliku svotu novca stavio na raspolaganje za nabavku hrane Crnoj Gori. Uspio je da osigura dva broda među kojima brod Džozua Nikson nosivosti 5.000 tona koji su čekali u luci Aleksandrija. Tokom Prvog svjetskog rata pominju se Mato i Petar Mardokić iz Starog Bara 1917. u Kairu, a Nikola Malović 1918. u Egiptu.

Nakon Prvog svjetskog rata osim onih ljudi iz Crne Gore koji su se stalno nastanili u egipatskim gradovima, došla je i manja grupa pripadnika crnogorske vojske u egzilu i političkih emigranta. Iz Carigrada u Egipat 1924. stigao je i crnogorski brigadir Marko Vučeraković. On je iz Aleksandrije otišao u Belgiju. Među političkim emigrantima poznat je i Petar Pešo Markov Lekić, oficir crnogorske vojske (1889–1974) koji je u Kairu živio od 1924. do 1932. Tamo se oženio Grkinjom, a 1932. vratio se sa porodicom na Cetinje. U bioskopima u Kairu se početkom 1920-ih prikazivao film *Voskresenja ne biva bez smrti*. S druge strane, jugoslovenske vlasti u osnivanju poslanstva u Kairu oslanjale su se na crnogorske iseljenike koji su se već bili etablirali u egipatskom društvu. Tako je Marko Popović koji već decenijama živi u Egiptu, tokom 1920-ih radio kao činovnik u jugoslovenskom poslanstvu u Kairu. Najpoznatiji Crnogorac iz ovog međuratnog perioda je bio Milo Pavićević rodnom iz Čeklića. Kao mladić otišao je od svojih roditelja iz Kotora. Nakon boravka u različitim državama nastanio se u Egiptu. Bavio se trgovinom i stekao veliki imetak, a važio je za pametnog i preduzimljivog čovjeka. Zbog toga je postavljen je za konzula Austrije u Egiptu. Sa ove dužnosti brzo se probio u najviše egipatske društvene krugove. Oženio se bogatom Grkinjom sa kojom je kasnije živio u Port Saidu. Prema napisima tadašnje štampe bio je jedan od najbogatijih ljudi u Egiptu. Preminuo je

u decembru 1934. u Port Saidu, a iza sebe je ostavio više od 52 miliona dinara. Kako nije imao potomstva, javila su se brojna lica u Crnoj Gori pa i Srbiji koji su u cilju ostvarenja nasljedstva na razne načine dokazivali rodbinske veze sa njim. Javilo se čak 160 lica, pa je ovaj slučaj imao veliku pažnju javnosti i štampe sve dok sud u Beogradu nije utvrdio zakonite nasljednike.

Vaso Barbić iz Krtola između dva svjetska rata je živio u Port Saidu, a 1939. poklonio je jednu sterilnu liru crkvi Blažene Gracije na Muu. Uspješnu karijeru ostvario je inženjer Luj Polović koji je živio takođe u Port Saidu. Polović je rodom iz ugledne porodice u Perastu i jedan je od najuglednijih članova crnogorskog iseljeništva u Egiptu. Bio je značajan darodavac svom zavičaju. U ovom periodu u Aleksandriji su živjeli Kosto i Petrica Todorović rodom iz Kotora. U Aleksandriji je živio i Luka Todorović. Todorovići su 1936. bili u posjeti zavičaju. U tom periodu u Port Saidu su živjela i braća Ivo i Jozo Marović iz Mua, zatim Ines Vojvodić itd.

Rijetko me jedan grad tako snažno privukao kao Aleksandrija. Svijet u malom, susret Afrike, Azije i Evrope, zanosni poljubac kopna, pustinje i mora. Vukli su me oni ostaci Crne Gore na obalama koje zapljuskuje Sredozemlje. Kovčeg sa svim tajnama, od kojih je jedna ispisana na arapskom jeziku, a odnosi se na Crnu Goru. U Drugom svjetskom ratu ponovo je sudbina ispreplijetala veze Egipta i Crnogoraca. Naime, nakon sloma vojske u Aprilskom ratu 1941. jedna grupa jugoslovenskih pilota sa Kapinog polja u Nikšiću uspjela je da izbjegne okupaciju i da avionima stigne do Egipta. Među njima je bilo i nekoliko Crnogoraca poput pilota Koste Lekića iz Crmnice i Sava Vujovića sa Lipe Dobrske. Oni su se ubrzo priključili engleskom Kraljevskom ratnom vazduhoplovstvu (RAF) u sastavu jedinice jugoslovenski skvadron. Pilot Savo Vujović (1910–1941) poginuo je 3. avgusta u svom avionu iznad Aleksandrije u borbi protiv italijanskih „savoja“. Njegov avion zario se u Libijsku

pustinju. Od njega su se oprostili engleski kapetan eskadrile Troker i Kosta Lekić. Decenijama nakon njegove pogibije vojni piloti na njegov grob u Aleksandriji polažu vijenac. U odbrani Aleksandrije od nacističke invazije učestvovao je i tadašnji major Vukašin Vukotić sin serdara Janka Vukotića koji je nakon aprilskog sloma završio u emigraciji. Pri kraju rata, 1944. ponovo u Egiptat, u El Šat stižu Crnogorci, ali ovaj put ranjeni i izmučeni od rata.

Koptska četvrt, uska kaldrma, ulice stare čitave stranice istorije. U crkvi tragovi, mjesto na kojem je živjela sveta porodica. Kamenje i staze po kojima je hodao i igrao se dječak Isus Hrist. Ima nešto u tome. Da li su crnogorski pečalbari svraćali na ovo mjesto? Sve do 1941. veze sa maticom bile su jake, konstantne, sa novim generacijama one postaju rjeđe, a ratovi i politička dešavanja dodatno ih blijede. Nakon Drugog svjetskog rata crnogorsko iseljništvo u Egiptu utapa se u jugoslovenske okvire. Njihovi tragovi postaju sve manje vidljivi na egipatskom tlu. Ali te snažne niti i dalje pletu vezu među Egiptom i Crnogorcima. Sredinom maja 1946. u Aleksandriju je zajedno sa suprugom stigla italijanska kraljica, a crnogorska princeza Jelena koju je dočekaao egipatski kralj Faruk. Kralj i kraljica su u početku bili smješteni u vili Ambron. Nekoliko mjeseci kasnije italijanski kralj Vitorio kupio je manju vilu u Aleksandriji koju je nazvao po kraljici Jela. Kraljica Jelena se brzo uključila u dobrotvorne aktivnosti koje je organizovala kćerka kralja Faruka. Bila je omiljena stanovnica Aleksandrije, koja je išla u ribolov i uvijek pomagala siromašne i nemoćne. U Aleksandriji je u decembru 1947. preminuo njen suprug, a ona je 1949. ranjena napustila Egiptat. Sigurno se u Aleksandriji sastajala sa potomcima crnogorskih iseljenika. Možda je Aleksandrija jedina shvatala patnju dalekog zavičaja. Broj stanovnika Egipta naglo raste, a čestice starog crnogorskog iseljništva nalaze se u potomcima Đuraškovića, Kostića, Kusovaca i mnogih drugih o

čemu najbolje svjedoče grobovi na pravoslavnim grobljima u Aleksandriji i Kairu.

Mirovna misija JNA na Sinaju

Sudbina je ponovo htjela da prvi, 17. novembra 1956, na sinajsko tlo stupi Radovan Vojvodić i to baš iz Crmnice, kao komandant prethodnice. Pukovnik Vojvodić stigao je u Abu Suveir. Prvi komandant odreda je bio pukovnik Nikola Radošević. U rotacijama do 1967. izmijenjao se i značajan broj Crnogoraca u ovoj misiji. I 1962–1963. komandant Crnogoraca iz Bajica, pukovnik Mišo Petrov Martinović. Organizovanju crnogorske dijaspore u Egiptu novi zamah dala je Ljubinka Andrijević rođena u Crnoj Gori, a koja je bila udata u Kairu. Okupila je Crnogorce u Kairu, poput Veska i Branke Marković, Nade Dragičević sa kćerkom Sandrom, Tanje Dragičević i Danice Đurašković najstarije Crnogorke u Egiptu (rođene 1913). Bazarima na kojima se predstavljala Crna Gora prisustvovali su i student iz Crne Gore Ahmedin Bošnjak, Bajram Pepić i Edin Đonović. Ljubinka Andrijević preminula je 3. februara 2024. u Kairu i tamo je sahranjena. Njena kćerka Tara Emad rođena je 1993. u Kairu poznata je glumica i fotomodel. Glumila je u 14 filmova, a u četiri filma imala je glavnu ulogu. Svoje uloge imala je u čak 19 TV serija. Odlično govori crnogorski jezik, svake godine posjećuje Crnu Goru, a nastavila je put svoje majke na promociji Crne Gore.

Izlazim iz unutrašnjosti Keopsove piramide. Misija je uspjela, ali bol u nogama je neizdrživ. Opraštam se sa Egiptom, ali ne mogu da se otmem utisku da još mnogo toga nedostaje, kao da nešto zaboravljam. Kao da nekako želim još i Egipta i priča o našima. Možda oko Sueckog kanala ima još nečeg o nama? U Dašuru ću opet ući u središte Crvene piramide. Svetiljka se gasi. Mrak. Čekaj, ima još nešto! Do narednog puta nek ostane tajna. Egipatska. Do tad odmaram u sjenci piramida. I kamila naravno.

U Egiptu je zauvijek ostao Savo Vujović, pilot (Dobarsko selo, Cetinje, 10. januara 1910 – Aleksandrija, Egipat, 31. avgust 1941). Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a gimnaziju na Cetinju. Artiljerijsko-podoficirsku školu upisao je 1. oktobra 1930, a završio 1. oktobra 1932. Nakon završenog vojnog školovanja stupa u vazduhoplovnu službu u kojoj je nakon brojnih obuka proizveden u vazduhoplovnog narednika – pilota lovca. Kada su njemačke snage 6. aprila 1941. izvršile napad na Jugoslaviju, 102. eskadrila 7. vazduhoplovnog puka koja je bila smještena u Jasenici kod Mostara dobila je naređenje da uzleti prema Beogradu. Uzletio je zajedno sa eskadrilom u svom meseršmitu BF 109 E-3. Model E je imao motor od 820 kNj (1100 ks), naoružanje dva topa MG FF od 20 mm i 2 mitraljeza 7,92 mm. Naređenje je glasilo da eskadrila kruži oko Avale i da čeka naredbu za napad na njemačke bombardere. Prošlo je dosta vremena, ali naređenje nije dolazilo. Kada je postalo jasno da komandir neće izdati naredbu za otvaranje vatre, odvojio se od svoje eskadrole i samoinicijativno stupio u borbu sa grupom njemačkih štuka. U toj borbi uspio je oboriti jedan njemački avion. Zajedno sa još jednom grupom boraca čitavog 6. aprila odolijevao je njemačkim bombarderima. Nije odustajao od borbe, na zemlju se spuštao nekoliko puta kako bi u svoj meseršmit natočio gorivo na zemunskom aerodromu. Nakon kratkog predaha u noći između 6. i 7. aprila pripremao je meseršmit za novi dan borbe. Beograd je bio u plamenu i ruševinama, a Jugoslavija je pala u ruke neprijatelja. Od jednog vojnika saznao je da se u Zrenjaninu priprema svečani doček njemačkim i mađarskim vojnicima. Bez komande birao je sam mjesto i vrijeme borbe. Uzletio je ujutru 7. aprila i nestao između gustog dima iz plamena ruševina leteći velikom brzinom iznad banatskih ravnica. Za svega nekoliko minuta našao se iznad Zrenjanina u kojem je svečanost bila u toku sa paradom motorizovanih njemačkih jedinica. Nadletio je grad kako bi ga bolje osmotrio i zatim se

obrušio paljbom na kolonu jedinica koja je marširala kroz grad. Uz paljbu mitraljeza i topova sa meseršmita uzlijetao je i ponovo se obrušavao sve do posljednjeg metka, nakon čega se povukao. Nakon borbi na beogradskom nebu u kojoj je oborio tri njemačke letjelice, sletio je na zemunski aerodrom opremio se gorivom i municijom, nakon čega je uzletio. Donio je odluku da se vrati u matičnu bazu svoje eskadrile u Mostaru. Na aerodrom u Mostaru sletio je 10. aprila. Na aerodromu je ostalo nekoliko ispravnih aviona od kojih je pokušao da organizuje borbenu grupu koja bi još jednom pokušala da se odupre napadima iz vazduha. Ali svi su taj predlog odbili. Zbog nedostatka aerodroma, donio je odluku da ode u Nikšić i sleti na pusto Kapino polje. Tu je napisao pismo svojim roditeljima koje je preko jednog vojnika uspio da im dostavi u Dobrosko selo. Između ostalog, svojim roditeljima napisao je: „Dragi moji roditelji i braćo. Kao što vidite školovali su me izdajnici. Naša domovina je prodana. U zemlji više nema s kime protiv neprijatelja da se borim. Odlazim daleko preko mora da se pridružim savezničkim eskadrilama i da nastavim da se borim protiv fašizma. Trenutno se nalazim u Nikšiću. Ako se ne vratim, budite uvjereni da sam poginuo ma će bio, u borbi za slobodu svog naroda. Sad vas molim ako imate pošaljite mi po ovom vojniku jedan litar rakije i jednu pršutu. Sve vas voli vaš sin i brat Savo. P.S. Ako vas zbog mene budu mučili, oprostite mi, ali nemojte nikada postati izdajnici“. Od svojih roditelja i braće dobio je poruku „da ih ne osramoti i da ne brine za njihovo držanje“. Kada je ponovo ušao u meseršmit i poletio sa Kapinog polja, na putu prema Egiptu, nadletio je svoje Cetinje i rodno selo. Iz aviona iznad svoje kuće u Dobroskom selu ispustio je slatkiše za decu koje je bio uzeo iz Beograda. Njegovi ukućani su uputili signal da znaju o kome se radi, posljednji put izdigao se nad Cetinjem i svojim Lovćenom iskrivljenih krila u znak oproštaja i otišao je zauvijek u Aleksandriju da nastavi da se bori protiv neprijatelja. U Aleksandriji se

priključio savezničkim vazduhoplovnim jedinicama koje su se borile u Sredozemlju protiv Sila osovine. Boreći se u redovima čuvenog engleskog RAF-a pokazao je junaštvo i vještinu u ratovanju zbog čega je pismeno pohvaljen od strane komandanta. Pri povratku sa ratnog zadatka 31. avgusta 1941. poginuo je u svom avionu iznad Aleksandrije. Avion se pretvorio u buktinju i zario u pijesak Libijske pustinje u blizini baze. Njegovi ratni drugovi piloti i mehaničari zadobili su opekotine uspješno spašavajući njegovo tijelo. Sahranjen je uz vojne počasti na groblju u Aleksandriji, uz prisustvo predstavnika svih savezničkih vazduhoplovnih snaga koji su priložili vijence na njegov odar. Prilikom njegovog ispraćaja, engleski kapetan eskadrile Troker govoreći o Vujoviću i njegovim podvizima duboko potresen nije uspio završiti govor do kraja: „... obavezujem se pred tvojom otvorenom rakom da ćemo slijediti tvoj svijetli primjer u borbi protiv fašizma“. Svoju hrabrost i privrženost idealu slobode dodatno je dokazao boreći se pod tuđim nebom i ginući nakon borbe sa italijanskim „savojava“ u borbama iznad Sredozemlja. Decenijama nakon njegove pogibije vojni piloti u Aleksandriji polažu vijenac na njegov grob. Njegov brat Petar je poginuo kao partizanski borac, a drugi brat Blažo učesnik je NOB-a od 1941, a kraj rata dočekao je kao oficir JNA.

Između Eufrata i Tigra – crnogorski pečalbari u Siriji

Hiljadu krampi u pregorelim rukama nenaviknutim na pustinjsko sunce zabadalo se u meko tlo gradeći prugu, a sanjajući Lovćen. Isto toliko crnogorskih kapica u Bejrutu ili Amanu gledao je svakog dana Kazim-paša dok je rukovodio jednim od najvećih infrastrukturnih radova u Maloj Aziji. Nakon više od sto godina, u ratom zahvaćenoj Siriji ovaj prizor nemoguće je i zamisliti.

Crnogorskim pečalbarima i uopšte iseljavanjem Crnogoraca u Siriju do sada se niko nije bavio, osim dvojice autora (Đoko

Pejović i Marijan Mašo Miljić) koji su u par rečenica pomenuli odlazak Crnogoraca na rad u ovu čudesnu zemlju. Aman, Damask, Bejrut, Alep, Latakija mjesta su na kojima je krajem XIX i početkom XX vijeka boravilo na stotine Crnogoraca. Sirija kao da je bila rezervisana za Crmničane, naročito Dupiljane, Građane, Ljubotinjane i nekoliko Bajica, a njima će se nešto kasnije priključiti Zećani, Komani, Ulcinjani itd. Zajedno sa ostalim strancima radili su na izgradnji željezničke pruge od Damaska do Meke. Crnogorci su prvo stizali u Bejrut koji je tada bio u sastavu Sirije. Od kraja 1883. Crnogorci stižu u Bejrut, uglavnom Njeguši koji prave crnogorsku koloniju u selu Zebdani. Stižu i u Šamu, kako su stari Crnogorci nazivali Damask. Nikola Božov iz Crne Gore radio je 1886. u Bejrutu kod jednog Jermena kod kojeg je imao platu 6 lira, hranu, kao i 30 lira za garde-robu. Od sredine 1894. do kraja 1898. radili su na pruzi Bejrut – Damask, pa na pruzi Damask – Aman. Od 1899. radili su na pruzi Damask – Meka (tzv. Hadžijska pruga). Osim pruge radili su i na izgradnji pristaništa u Bejrutu. U početku ih je bilo između 500 i 600. Kontrolor pete sekcije na ovom putu je bio Crmničanin Milo Đurašević. Crnogorci u grupama odlaze na zaradu u Siriju od sredine 1894. Njihov odlazak u Siriju naročito je intenziviran početkom XX vijeka, da bi se od druge polovine 1904. smanjio na rijetke pojedinačne odlaske. Procjenjuje se da je Crnogoraca do novembra 1904. u Siriji bilo između 800 i 1000. Na ovom građevinskom poduhvatu dobro su zarađivali. Naročitu podršku Crnogorci u Siriji uživali su od mušira i ministra Kazim-paše (1862–1940) koji, osim što je bio komandant Petog korpusa u Damasku, ujedno je bio i generalni direktor cijele pruge. Kazim-paša je službovao u Skadru iz kojeg je došao 1902. u Damask. Svakih 15 dana pregledao je prugu i starao se o svakoj sitnici, a naročito o tome da se radnicima pravedno isplaćuje zarada. Prilikom obilaska prokopa i velikih mostova više puta je zvao Crnogorce da ga prate. Prema sopstvenom

priznanju, mnogo je cijenio i volio Crnogorce čije je simpatije zadobio još tokom službe u Skadru. Angažovao je kontrolora Mila Đuraševića sa grupom Crnogoraca da rade na velikom prokopu od 22. do 600. kilometra. Naročito su bili angažovani na izgradnji dijela pruge od Mezarita do Kaife u teškim klimatskim uslovima. Od kraja oktobra 1902. počela je opasna epidemija kolere, naročito jaka u Amanu koji je 290 kilometara udaljen od Damaska. Od epidemije, u nekoliko dana stradalo je 26 Crnogoraca, a na stotine ih je bilo bolesno. Liječili su se u njemačkim i ruskim bolnicama. Za liječenje u njemačkim bolnicama plaćali su pet franaka dnevno, a u ruskim mnogo manje. U periodu od oktobra 1902. do kraja marta 1903. od kolere je umrlo 150 Crnogoraca, koji su sahranjeni u Siriji. Naročito su stradali radnici u Mzeribu, Ađazu i Amanu. Tomo Ivov Rolović iz Brčela preminuo je početkom 1903. i sahranjen je u Damasku. Rolović je bio veliki junak, knjaz Nikola ga je odlikovao ruskim Ordenom Sv. Đorđa zbog pokazanog junaštva u borbama pod Ostrogom kada je posjekao dvije neprijateljske glave i jurišao na šanac Lonac, kada je nakon nestanka praha nastavio juriš kršima. Usljed epidemije mnogi Crnogorci napuštaju poslove na Hadžijskoj pruzi, međutim dolaze drugi Crnogorci privučeni boljom nadnicom. Radili su u teškim uslovima. Broj Crnogoraca u Siriji je smanjen na oko 300 radnika. O ovoj velikoj bolesti Crnogorci su obavještavali one u domovini kako ne bi kretali na put. Ubrzo, njihov broj se povećava. Tako krajem novembra 1904. na pruzi radi 500–600 Crnogoraca i to na dionici Mazarip – Kaifa. Radili su u ekstremnim uslovima, ispod površine mora. Često su živjeli u šatorima. Noću je bila velika vlaga, izjutra je duvao hladni vjetar, dok je preko dana bila velika žega. Loša i drugačija voda, prljava voda zadavala je dodatnu muku Crnogorcima i bila uzrok visoke stope smrtnosti. Na radnike su napade vršili lokalni beduini jer se nijesu slagali sa izgradnjom pruge, pa im je zaštitu pružala vojska. Crnogorci su hrabro

odvraćali napade beduina, pa su se njima zajedno sa vojskom suprotstavljali. Radili su na prugama Soma – Badrma – Bejrut – Malak – Alep – Beledžik, kao i na željezničkoj pruzi od Kanje do Bagdada. Crnogoraca je bilo u Alepu, Arabiji, Hedžasu. Za rad na pruzi Damask – Meka, Crnogorci su dobijali pola napoleona dnevnicu. U ovom mjestu hrana je bila dosta skupa. Nastojanja da što više uštede često su uticala na njihovo zdravlje. Pavić Tošov Vuksanović je boravio u Alepu. U Alepu je 12. februara 1915. godine u 32. godini života preminuo Ljubomir Ljubo Stevov Knežević, sin plemenskog kapetana Steva iz Građana. Pojedini Crnogorci u Siriju su dovodili porodice, tako je u Amanu boravila i supruga Mila Đuraševića, koja je za svečanosti oblačila crnogorsku narodnu nošnju. Među Crnogorkama u Siriji je bila i Iva Bokan. Odlazak Crnogoraca u Siriju možemo detaljno pratiti u periodu od 1903. do 1905. Tako 2. septembra 1903. odlaze za Damask: Mitar Vučković i Nikola Vučković iz Lješaanske nahije. Nakon njih, 15. januara 1904. u Siriju odlazi Joko Bogdanović iz Zagarča, a 25. januara iste godine Vaso Krstov Stanković iz Sotonića. Veća grupa Crnogoraca odlazi 8. februara u Bejrut: Vukale B. Crnčević, Minja V. Crnčević, Đuro B. Crnčević, Jovo P. Crnčević, Ilija P. Crnčević, Božo M. Crnčević, Niko Đ. Crnčević svi iz Crmnice, Risto I. Popović sa Ljubotinja, Đuro N. Martinović iz Bajica, Ivo N. Martinović iz Bajica. Ubrzo 11. februara u Bejrut putuju: Mićun Vuletić, Mitar Pobor, Milo J. Vučinić, Mašo N. Đurović, Stevo Crnčević, Joko Đurović, Šako Purlija svi iz Dupila, Crmnica. U Siriju 13. februara odlaze: Vukale Crnojević, Vaso Crnojević i Jovan N. Popović. Dvojica Crnogoraca iz Dujeve, Savo I. Popović i Bogdan Đurašković odlaze u Siriju 16. februara 1904. Zatim 18. februara iz Dupila idu: Pero I. Đurović, Andro I. Đurović, Tomo J. Nikolić, Luka M. Đurović, Milo M. Đurović i Vaso P. Đurović. Već 19. februara odlazi nova grupa Dupiljana i to: Jošo Š. Pečurica, Bogdan J. Pečurica, Rade

N. Vukoslavčević, Mitar N. Vukoslavčević i Neško Đ. Miletić, kao i Jovan R. Đurašković iz Ceklina. Narednog dana 20. februara odlaze Crmničani: Joko F. Leković, Milo V. Nikač, Savo J. Dabović, kao i Dupiljani: Niko P. Đurović, Joko P. Đurović, Savo S. Đurović, Luka B. Đurović, Milo I. Đurović, Đuro I. Remenković i Bogdan I. Crnčević. U Siriju 22. februara odlaze: Mašo J. Martinović iz Bajica, Savo P. Ražnatović sa Ceklina, a 23. februara: Ivo Đ. Vojvodić, Milo B. Vojvodić i Neško A. Vojvodić. Milovan N. Pejaković sa Ljubotinja putuje sam 24. februara 1904. Ivo J. Pejaković sa Ljubotinja odlazi 25. februara u Bejrut. Narednog dana odlaze: Nikola Vukanović iz Crmnice, Blažo Vukašević i Rako Mihaljević oba sa Ljubotinja. Grupa Ljubotinjana odlazi 27. februara za Bejrut i to: Joko M. Šaban, Miraš J. Prlja, Ilija J. Prlja, Ivo M. Šaban. Istog dana Pero J. Glavičić odlazi u Damask. Pero M. Laličić 5. marta odlazi sam u Siriju, a istog dana priključuju mu se: Ilija I. Šaban Ljubotinja, a narednog dana Šestani: Sjero M. Lekić, Ilija Đ. Lekić, Milo M. Lekić, Ivo M. Lekić, Krsto M. Lekić, Luka N. Lekić. U Siriju 8. marta odlaze: Stevan S. Đurnić iz Crmnice za Berjut, Vaso V. Marković iz Brčela i Milo J. Stjepčević iz Crmnice u Damask, Niko T. Bokan i Petar I. Knežević iz Podgori u Siriju. Narednog dana u Damask odlaze: Tomo M. Buić, Ivo M. Buić, Ivo V. Vojvodić, Mitar Đ. Buić, Niko Đ. Leverda. Jovan Krunić iz Lukova 10. marta odlazi u Siriju. Niko Perišin Pejaković sa Ljubotinja 16. marta putuje u Damask, a 20. marta: Niko Stevanov Klisić iz Limljana. Marko P. Lekić iz Šestana ide 31. marta, kao i Đuro N. Živaljević i Nikola L. Živaljević i Vuko M. Živaljević svi sa Bokova i Marko Dobrković iz Sotonića. Početkom aprila odlaze: Pero M. Jovanović, Ilija P. Đuranović iz Limljana, Jovan M. Milić iz Limljana, Pero S. Đuranović iz Limljana, Milo S. Masoničić iz Gluhog Dola, Đuro S. Đuranović iz Gluhog Dola, Joko M. Mašamnović iz Dupila. U Siriju 5. aprila odlaze: Milo M. Milić

iz Limljana, Vido A. Lopičić sa Ceklina, Tomo P. Parašin, Pero S. Vukčević, Krsto N. Parašin, Pero Kr. Parašin svi iz Crmnice, Pero P. Đonović iz Brčela, Petar B. Stjepčević iz Podgori, Stevo I. Mudreša sa Bokova, Todor M. Borožan sa Bokova. Dvojica Bokovljana i jedan Kosijer odlaze 8. aprila: Boško R. Rajković, Vuko I. Mudreša i Joko P. Borožan. Savo M. Sjekloća odlazi 28. aprila u Damask. Tiodor Šćepanović i Stevan A. Keković iz Podgorice dolaze 11. maja, a Periša Kr. Dragutinović i Radovan Jović iz Podgorice 13. aprila 1904. Grupa Zečana 14. aprila ide u Siriju i to: Luka M. Vujačić, Aleksa S. Grujić, Andro Vujačić, Đoko I. Paunović, Ivo S. Moić, Krsto N. Koičić i Simo N. Knežević iz Golubovaca. Marko I. Vukmirović sa Ceklina odlazi 16. aprila. U Siriju 18. aprila putuju Komani: Savić J. Radulović, Jovan Nikolić i Krsto Radulović, a iz Mojanovića idu Filip Majić i Pero Đuretić. Crmničani Luka I. Đuranović, Joko M. Ulićević i Milo S. Kovačević, kao i Piperi Puko B. Ilić i Vuko Matović odlaze 23. maja. Jakov B. Radulović iz Novog Sela ide 27. maja, a Vojin B. Ivanović iz Kuča 31. maja. Petar S. Kovačević odlazi 1. juna, a Markiša Petričević sa Ceklina, Lazo R. Sekulić i Drago S. Lubarda iz Ulcinja 2. juna. Savo Milov Đurašković i Tomica M. Đurašković sa Ceklina odlaze 8. juna. Crmničani Đuro Mašanović, Marko Dabović i Marko Mašanović odlaze 19. jula. Milo Vukoslavčević i Ilija Mašanović iz Crmnice idu 21. jula. Marko Lekić i Vaso Lekić iz Seoca, Đuro i Lazar Ivanović iz Kuča i Maksim Kalezić iz Vražegrmaca odlaze 22. jula u Siriju. Niko Lekić iz Crmnice 25. jula putuje sam. Stevan Milonjić iz Spuža odlazi 27. jula. Blažo Marković iz Seoca, Pero Vojvodić iz Građana i Ilija Vojvodić odlaze 28. jula, a Nikola Stjepčević iz Crmnice 1. avgusta. Crmničani iz Krnjica 3. avgusta odlaze u Damask i to: Milo P. Pekić, Rako P. Pekić i Mićo S. Stojović. Jošo L. Sjekloća iz Vranjine ide 3. avgusta u Damask, a Luka Marković iz Crmnice 4. avgusta. Niko R. Milović iz Ulcinja ide 8. avgusta, Stevo Knežević iz

Građana 9. avgusta, a Petar Popović iz Građana 11. avgusta. Boško Drašković sa Cetinja u Siriju odlazi 13. avgusta, a Niko Marović iz Crmnice 17. avgusta. Ilija K. Đurašević sa Ljubotinja odlazi 17. avgusta, a Crmničani Lazo Božović, Ilija Đuranović, Marko Ulićević i Savo Đuranović 18. avgusta. Joko Vujović iz Crmnice ide 18. avgusta, a Joko Jovićeović sa Ceklina, Ivo Đonović i Krsto Marović iz Crmnice 22. avgusta. Niko Vojvodić iz Crmnice odlazi 23. avgusta, Mašan Vukašević iz Crmnice 25. avgusta, a Vaso R. Milović iz Ulcinja 26. avgusta. Mitar Vojvodić sa Ljubotinja, Ćiro Raičević iz Lješkopolja, Niko Pečurica, Joko S. Vujović iz Crmnice odlaze 29. avgusta. Đuro Drecun sa Ljubotinja, Bogdan Brnović i Milo B. Brnović iz Lješanske nahije odlaze 31. avgusta. Savo Đurović iz Crmnice i Jovan Zotović iz Danilovgrada idu 1. septembra, Vaso Vujović sa Grahova i Zeko Mitrović iz Crmnice, Nikola i Panto Bojanić odlaze 3. septembra. Đoko Vukićević, Mitar Vučković sa Ljubotinja odlaze 5. septembra. Veća grupa Ljubotinjana odlazi 8. septembra: Filip Jovetić, Krco Šoć, Vido Šoć, Niko Smokovac, Radoman, Luka, Savo, Đuro, Rako, Savo i Kićo Lopičići, zatim Milo T. Đonović iz Brčela. Sa njima ide i Božo Đonović i Marko S. Nikač iz Crmnice, kao i Joko I. Radoman i Mitar P. Nikač iz Crmnice. Niko M. Đurović i Savo N. Masoničić iz Gluhog Dola odlaze 17. septembra. Grupa Crmničana 20. septembra odlazi u Siriju: Marko Barjamović, Pero Š. Barjamović, Savo J. Barjamović, Tomo S. Barjamović i Milo I. Mašanović. Joko Lekić, Jošo Bokan, Milo Jovetić, Đuro Nikač odlaze 22. septembra u Siriju, a narednog dana Ilija Tomašević i Pero Ćeklić iz Crmnice. Tomo Kovačević i Nikola Branković iz Crmnice odlaze 1. oktobra. Ilija i Labud Gojnić odlaze 13. oktobra, a Marko Ulićević i Savo M. Klisić 17. oktobra. Joko Gojnić iz Crmnice odlazi 21. oktobra, Đuro Vukčević 24. oktobra, a Milan Popović, Ivo J. Popović i Ilija V. Popović iz Građana i Mato Mihailović iz Ulcinja 25. oktobra. Savo Radoč

iz Crmnice i Zeko i Špiro Knežević iz Građana, Petar Knežević, Iva Bokan, Ivo Mašanović i Marko Humac iz Crmnice putuju 25. oktobra. Savo i Đuro Dragićević putuju 27. oktobra, Krsto i Vaso Klisić 18. oktobra. Luka N. Zuber sa Uganja i Đuro Buško-
vić sa Ceklina odlaze 11. novembra, a Vojin Mitrović iz Ulcinja 17. novembra. Marko, Risto i Đuro F. Adžić iz Đinovića odlaze 21. decembra. U januaru 1905. odlaze: Veliša Nikčević, Mijajlo Vujošević, Marko Đ. Vujošević, Miloš Dedeić svi iz Kuća, Pavle Pavićević iz Ulcinja, Stevan i Četko Vušurović iz Spuža, Markiša Mudreša, Mašan Živaljević, Savo V. Živaljević, Savo I. Mudreša, Marko Lompar, Luka Borozan svi sa Bokova. U fe-
bruaru 1905. odlaze: Jovan Lukić iz Spuža, Stevo Popović sa Njeguša, Pero Iličković, Veso Rolović, Niko M. Rolović i Niko Leverda iz Crmnice. U martu 1905. odlaze: Neško L. Klikovac, Vaso N. Klikovac, Vladimir T. Radonjić i Boško F. Maraš iz Ze-
te, Niko Sjekloća iz Dobrskog Sela, Pero Nikpalović iz Šestana.

Bilo je i onih koji su odustajali poput Sava B. Ivanovića iz Kuća. Interese crnogorskih pečalbara u Siriji štitili su ruski konzuli u Damasku i Jerusalimu koji su za ove poslove dobijali određene nagrade. Međutim, bilo je i žalbi na slabu zaštitu ruskih predstavnika. Tako se u martu 1904. grupa od 200 Crnogoraca na dvije pruge u Kaifi žalila da ne mogu da dobiju novac koji su sa mukom stekli. Mnogi su pasoše zalagali za dug. Povređivali su se na radu. Dešavalo se i da izgube ruku ili nogu, pri čemu nijesu imali nikakvu zaštitu. Crnogorsku pečalbari u Amanu obraćali su se 1903. za pomoć italijanskom konzulu u Bejrutu. Krajem 1904. u Damasku je bilo oko 500 Crnogoraca. U drugoj polovini 1904. grupa od 26 Crnogoraca predvođena Milom Đuraševićem je prešla iz Sirije u Kitaj. Radili su na željezničkoj pruzi Ljao kao Junan Sein. Okupljali su se u domu Đuraševića i proslavljali najvažnije crnogorske praznike. Nakon 1904. broj Crnogoraca u Siriji se drastično smanjuje, neki od njih se vraćaju u domovinu, dok drugi nastavljaju put dublje u

Aziju krećući se prema Bagdadu, Rusiji ili Kini. Među crnogorskim pečalbarima u Siriji bilo je uspješnih ljudi poput Mila Đuraševića, ministra Labuda Gojnića, popa i poslanika Joka Gojnića, komandira crnogorske vojske Todora Borozana itd. Marko Barjamović iz Crmnice naseljava se u Iran, bavio se trgovinom i postao je imućan čovjek 1930-ih godina. Nakon Drugog svjetskog rata Barjamović je bio visoki državni funkcioner u rangu ministra u vladi Irana. Neki Crnogorci iz Sirije odlaze u Egipat, a jedan dio njih ostaje u Siriji. Stalno se naseljavaju uglavnom u priobalnim mjestima. Održavali su kontakte sa otadžbinom, pomagali jedni druge i međusobno se držali. Danas, 130 godina nakon izgradnje pruge pustinjски vjetar polako prekriva crnogorske tragove u Siriji. Tako se porodica Martinović iz Bajica naselila u Latakiji. Tu su se uspješno bavili trgovinom i otvorili su trgovačku radnju „Martinović“ u centru grada, koja je radila i tokom 1980-ih godina. Sačuvali su običaje, sjećanje na porijeklo, vjeru i jezik.

U zemlji kengura – crnogorski iseljenici u Australiji

Prvi crnogorski iseljenici dolaze u Australiju od sredine XIX vijeka. Nikola Vicović iz Crne Gore preko Australije dolazi na Novi Zeland 1857. godine. Andrija Vukasović se doselio 1866. godine, pa Tripo Vukasović 1868. godine i Tomaš Vukasović 1873. godine, nakon čega je 1880. godine prešao u Buenos Aires. Iz drugih krajeva Crne Gore u Australiju počinju da se naseljavaju od sredine 1880-ih godina. Zabilježeno je da je njih pet ušlo 1891. godine. Bili su kopači zlata u Kalgurliji u Zapadnoj Australiji, zatim Kvinsledu, u Pertu, Melburnu i Sidneju. U Pertu su Crmničani i drugi radili na sječi australijskog eša, džinovskog drveća. Kao građani, a kasnije i kao državljani Australije ali i kao dobrovoljci učestvovali su australijskim oružanim snagama u Prvom svjetskom i Drugom svjetskom

ratu, kao i drugim ratovima i operacijama. Uglavnom su bili redovi ili strijelci, neki od njih bili su podoficiri, služili su u avijaciji, a neki su imali i oficirske činove.

Za vrijeme balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata značajna grupa crnogorskih dobrovoljaca stigla je iz Australije da se bori u redovima crnogorske vojske. Na ovom putu usljed teškog i dugog putovanja neki su stradali kao što je slučaj sa Mašanom Ivanovićem. Jedan dio onih koji nijesu uspjeli da se vrate u Crnu Goru priključio se australijskoj vojsci. Đorđe Jovanović (1887–1963) učestvovao je u Prvom svjetskom ratu u australijskoj vojsci od 10. februara 1917. u sastavu 2. divizijske municijske kolone, a zatim u 2. poljskoj artiljerijskoj brigadi. Teško je ranjen oktobra 1917. u bici kod Ispena u Belgiji na evropskom ratištu. Nakon borbi je prebačen u francusku bolnicu Avr (Le Havre), a potom na liječenje u Englesku u vojnu bolnicu Herfild. Na liječenju je ostao do juna 1918. kada se sa ranjenim vojnicima iz Australije i Novog Zelanda vratio u Australiju. U Prvom svjetskom ratu u australijskoj vojsci je bio i Vido Tomašev Sjekloća rođen u Crnoj Gori, a službovao u 33. Pješadijskom bataljonu. Sjekloća se borio u bici kod Pelkapela, zatim Pašendala, Somi, Ipru, Flandriji itd. Iskrcao se 16. jula 1917. godine u Melburn. Džoe Spaić rođen u Crnoj Gori služio je u 51. pješadijskom bataljonu koji je imao prekomorske operacije. Zatim, Vaso Pima rođen na Cetinju, a posljednja jedinica u kojoj je 8. maja 1918. službovao je 1-3 WA i TAS pojačanje. Ova jedinica se brodom iskrcala u luku Darwin (vjerovatno Drač) u Albaniji.

U Drugom svjetskom ratu u redovima australijske vojske učestvovao je daleko veći broj crnogorskih iseljenika koji su u Australiji živjeli godinama ili decenijama. Najveći broj njih borio se na Pacifiku, Novoj Gvineji, Borneu i drugim mjestima na istoku protiv japanske vojske. Drugi dio borio se na sjeveru Afrike ili Bliskom Istoku. Najviše ih je bilo iz Crmnice i

Cetinja, zatim Primorja, Podgorice, Danilovgrada, Nikšića ali i drugih mjesta. Neki od njih su ranjeni u borbama, dok postoje podaci za nekoliko njih koji su poginuli u džinglama pasifičkih ostrva. Gotovo svi su odlikovani sa više medalja za hrabrost i učešće u raznim operacijama.

Spasoje Jovanović iz Kolašina služio je u Drugom svjetskom ratu u australijskoj vojsci od 31. marta 1941. do 21. aprila 1948. godine. Njegov sinovac Danilo Jovanović je učestvovao u Drugom svjetskom ratu od 4. jula 1942. i zajedno su bili u Novoj Gvineji u borbi protiv japanskih snaga. Danilo Jovanović je u ratu proveo ukupno četiri godine, a najviše je bio stacioniran u Japanu. U australijskoj vojsci učestvovao je i njegov brat Boris Jovanović. Vaso Martinović rođen 12. januara 1904. na Brajićima služio je od 5. novembra 1943. do marta 1945. u 8. bataljonu Dobrovoljačko odbrambenog korpusa. Marko Martinović rođen 1. februara 1908. na Brajićima služio je od 23. aprila 1942. do 13. marta 1946. u radnim Alien jedinicama. Eloi Martinović rođen u Budvi 7. avgusta 1905. služio je od 15. jula 1942. godine. Luka Đurašević rođen 29. septembra 1923. u Tudorovićima služio je od 3. marta 1944. do 11. marta 1946. u činu vazduhoplovnog podoficira (Leading Aircraftman) u 13. skvadrону australijskih vazduhoplovnih snaga. U mehaničarskim jedinicama u avijaciji je od 6. februara 1943. do 8. februara 1946. bio i Blažo Plamenac rođen 15. februara 1897. na Virpazaru kao vazduhoplovni zastavnik (Leading Aircraftman). Blažo Mašanović rođen 8. aprila 1901. na Virpazaru učestvovao je u sastavu vazduhoplovnih snaga RAAF Pirs od 17. avgusta 1942. do 7. maja 1946. kao vazduhoplovni zastavnik (Leading Aircraftman). Džejms Sekulić rođen u Crnoj Gori 24. januara 1906. služio je od 19. avgusta 1942. kao vazduhoplovni zastavnik u 13. skvadrону vazduhoplovnih snaga.

Petar Mašanović rođen 21. oktobra 1898. godine na Virpazaru, regrutovan je 11. oktobra 1942, bio je u sastavu 10.

garnizonskog bataljona, a služio je do 25. februara 1946. godine. Niko Iličković rođen je 6. maja 1899. u Crnoj Gori, regrutovan je kao redov 29. decembra 1941. godine u Broken Hilu, a služio je do 17. oktobra 1945. godine. Luka Kojičić rođen je 15. oktobra 1902. u Crnoj Gori, a služio je u 44. pješadijskom bataljonu od 11. februara 1942. do 16. novembra 1945. godine. Nikola Četković rođen je 27. marta 1901. u Crnoj Gori, živio je u Pertu. Regrutovan je 11. juna 1942. bio je vozač kamiona i službovao je u opštoj transportnoj četi, a poginuo je u nezgodi 22. marta 1944. godine u Bruce Roku u Zapadnoj Australiji. Sahranjen je na australijskom ratnom memorijalnom groblju u King Parku u Zapadnoj Australiji. Vojin Jovanov Bojković rođen je 25. avgusta 1892. u Boki Kotorskoj, a od 10. aprila 1942. je služio u 8. bataljonu dobrovoljaca. Marko Lazarević rođen je 22. novembra 1897. u Herceg Novom, a regrutovan je 31. decembra 1941. do 9. maja 1942. godine. Pavle Vukmanović rođen 2. oktobra 1905. u Crnoj Gori služio je od 31. decembra 1941. do 13. novembra 1945. godine. Vaso Vukmanović rođen 21. januara 1911. na Cetinju služio je od 24. decembra 1941. do 26. novembra 1945. godine. Mitar Vuksanović rođen 22. oktobra 1902. u Gluhom Dolu služio je od 18. decembra 1941. do 20. januara 1945. u 2/32. pješadijskom bataljonu. Sa ovim bataljonom učestvovao je u borbama na Pacifiku 1943–1945. i bitkama Lae-Nadzab, oslobođenju australijske Nove Gvineje, Finshafena, odbrani Skarlet plaže, Pabu, Borneu, Befortu. Božidar Medigović rođen 2. marta 1920. u Petrovcu služio je od 14. septembra 1942. do 28. maja 1946. godine. Luka Radović rođen 21. oktobra 1920. na Virpazaru služio je od 28. aprila 1942. do 13. decembra 1945. godine. Petar Vojvodić rođen u Radomiru služio je kao zastavnik u sastavu 2. bataljona, 11. pješadijskog puka 16. australijske dobrovoljačke divizije sa kojom je prošao front od Bliskog Istoka do Papua Nove Gvineje. Džesi Vojvodić rođen je 1. marta 1924. na Blatu, kao vodnik službovao je u

kopnenim štabovima Jugozapadnog Pacifičkog prostora (SWPA), a regrutovan je 10. marta 1945. godine.

Mirko Drašković rođen 14. novembra 1912. u Crnoj Gori služio je od 12. februara 1942. do 26. marta 1946. u radnim Alien jedinicama. U istim jedinicama, od 12. februara 1942. do 10. marta 1945. služio je i Jovan Vujanović rođen 15. jula 1902. u Crnoj Gori. Dušan Bošković rođen 27. januara 1913. u Crnoj Gori služio je od 24. februara 1942. do 16. januara 1946. godine. Pavle Bošković rođen 19. jula 1904. u Brčelima služio je od 25. februara 1942. do 4. marta 1945. godine. Milan Jovanović rođen 16. maja 1923. na Svetom Stefanu služio je od 24. septembra 1942. do 3. jula 1946. u 2/28. pješadijskom bataljonu sa kojim je učestvovao u borbama u Lae-Nadzab, kod rijeke Busu (1943), odbrani Skarlet plaže (1943), Finshafenu (1943), Siki Kove (1943), Gusika (1943), Borneu (1945), Labuanu (1945), Beafortu (1945). U istom bataljonu od 21. juna 1943. do 12. februara 1946. služio je i Ivo Rađenović rođen 11. jula 1923. na Svetom Stefanu. Danilo Rađenović rođen 27. juna 1923. na Svetom Stefanu služio je od 3. septembra 1939. godine. Vaso Perazić rođen 25. avgusta 1903. služio je u Zeti kao vodnik australijske vojske od 16. marta 1942. do 1. januara 1945. godine. Tomo Nikaljević rođen 16. oktobra 1904. na Virpazaru služio je od 2. septembra 1942. do 22. septembra 1945. godine. Petar Gojnić rođen 24. aprila 1920. na Virpazaru služio je od 14. marta 1942. do 28. juna 1946. godine. Jovan Lopičić rođen 19. maja 1906. na Meterize služio je od 23. aprila 1942. do 19. februara 1943. godine. Blažo Lopičić rođen 12. avgusta 1912. na Cetinju služio je od 6. avgusta 1943. do 17. aprila 1946. u sastavu 2/11. pješadijskog bataljona sa kojim je učestvovao u borbama na jugozapadnom Pacifiku i oslobođenju australijske Nove Gvineje. Borio se u Aitajp-vivak operaciji za oslobođenje sjevera Nove Gvineje. Luka Marković rođen 15. oktobra 1902. na Virpazaru služio je od 24. decembra 1941. do 23. januara 1946. godine. Marković je napisao knjigu o životu u

Australiji. Mitar Mitrović rođen 24. oktobra 1912. u Boki Kotorskoj služio je od 3. maja 1942. do 8. aprila 1946. u sastavu radnih četa. Bogdan Jovetić rođen 12. marta 1893. u Podgorici služio je od 17. juna 1942. do 14. novembra 1944. u sastavu 8. bataljona Dobrovoljačko-odbrambenog korpusa. Milo Dobrković rođen 4. jula 1899. u Crnoj Gori služio je od 23. aprila 1942. do 23. februara 1946. godine. Milo Bokan rođen 14. marta 1895. u Virpazaru služio je od 17. juna 1942. u 8. bataljonu Dobrovoljačko-odbrambenog korpusa. Pero Lekić rođen 6. juna 1899. u Bukoviku, Crmnica, služio je od 3. maja 1942. godine. Savo (Sam) Radanović rođen 13. maja 1919. u Kalgurli (Kalgoorlie) u Zapadnoj Australiji služio je od 4. januara 1940. do 7. februara 1946. u sastavu 2. vazduhoplovno-transportne jedinice. Petar Lazarev Radanović rođen je u istom mjestu 2. jula 1921, a služio je od 18. septembra 1941. do 15. jula 1944. u sastavu 28. pješadijskog bataljona sa kojim je učestvovao u operacijama odbrane Zapadne Australije. Nikola Niko Popović rođen 11. aprila 1902. u Građanima služio je od 29. maja 1942. godine. Marko Stanišić rođen je 28. novembra 1902. i služio je od 24. decembra 1941. do 24. decembra 1945. godine. Božo Stanković rođen 1. novembra 1909. u Dubrovniku služio je od 8. septembra 1943. do 27. februara 1946. godine. Andy Radović rođen 14. novembra 1886. u Petrovcu. Krsto Radović rođen 16. maja 1908. godine u Budvi. U Drugom svjetskom ratu u australijskoj vojsci služili su još: Vuko Andrović, Boško Medigović, Đordžije Vuković, Nikola Drašković, Petar Pavićević, Mato Komnenić itd.

Crnogorski iseljenici učestvovali su i u kasnijim operacijama u koje je bila uključena australijska vojska. Simo (Simon) Mitrović rođen je u Paštrovićima, u Australiju je stigao 1939. kod oca Krsta, a služio je kao radio operater u američkoj vojsci 12 mjeseci u Koreji. Danas među drugom ili trećom generacijom crnogorskih iseljenika ima visokih oficira sa stalnom službom u australijskoj vojsci.

U radu crnogorskih iseljenika u Australiji posebno mjesto pripada Luki Markoviću. Rođen je 1902. godine u Brijegu u Crmnici. Najveći dio života proveo je u Australiji. Jedan je od organizatora sindikalnih i socijalističkih aktivnosti. Sa drugovima je preuzeo upravu društva „Jadran“ i jedan je od osnivača Jugoslovenskog prosvjetnog društva „Sloga“, zatim je bio član upravnog odbora društva u Boulderu. Autor je knjiga *Pod australijskim nebom* i *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju*. Učestvovao je u borbama u sastavu australijske vojske kao antitenkista 2/I tenkovske napadne regimente. Kao vojnik služio je u Sjevernom Kvinslendu, a zatim u Novoj Gvineji. U toku Drugog svjetskog rata aktivno je radio na širenju istine o partizanskoj borbi. Preminuo je u Zemunu 1999. godine.

*U srcu crnog kontinenta –
crnogorski iseljenici na afričkom pijesku*

Iseljavanje crnogorskih iseljenika u Afriku, osim Egipta, teže je pratiti jer najčešće nijesu odlazili direktno, već preko Carigrada. Počinju da odlaze u Afriku pojedinačno od 1780, a intenzivnije sredinom XIX vijeka kada su radili na kopanju Sueckog kanala, te je 1862. u Egipat stiglo 300 Crnogoraca koji su imali kolonije u Port Saidu i u blizini Aleksandrije. Osim na Sueckom kanalu, radili su i na projektu navodnjavanja Donjeg Egipta (sjever Egipta). Nakon Veljeg rata 1878. njihovi odlasci su intenzivirani, ali mijenjaju se vrsta i priroda poslova koje obavljaju u Egiptu. Crnogorska kolonija sačuvala se i nakon Prvog svjetskog rata. U ovom periodu Crnogorci rade na održavanju Sueckog kanala, zatim kao čuvari raznih skladišta, trgovci u Port Saidu, željeznički radnici u Ismailiji, ložači u glavnoj radionici kompanije i drugim mjestima duž kanala kojeg su izgradili. Sa sobom su dovodili porodice, a značajan dio se trajno naseljavao naročito u Aleksandriji i Port Saidu. Počinju da

se bave trgovinom, administracijom i drugim profitabilnijim i lakšim zanimanjima. Jedan dio njih obavljao je poslove dnevnih i noćnih čuvara u bankama, hotelima, ugostiteljskim objektima i imanjima veleposjednika i bogataša. Od 1905. broj odlazaka u Egipat opada jer SAD postaju glavna iseljenička destinacija, mada pojedinci i dalje odlaze u Aleksandriju.

Osim Južne Afrike iseljavanje u drugim afričkim državama bilo je manje i sporadičnije. Jošo Markov Martinović odmah nakon oslobođenja Bara 1878. pošao je sa jednom belgijskom kompanijom u Afriku. Radio je u Somaliji na željeznici. U Kimberliju u južnoj Africi još početkom 1880-ih pominje se Tripo Vučinović iz Boke koji je stradao 1884. u štrajku rudara na dijamantskim poljima. Od 1887. dvojica crnogorskih iseljenika Stevan Lepetić i Marko Prnjat otišli su u južnu Afriku. Od 1880-ih u južnoj Africi su braća Anteljević od kojih je Ilija stekao veliko bogatstvo radeći u rudnicima dijamanta. Od porodice Anteljević prvi je došao Ilija rođen 1861. u Herceg Novom koji je radio u rudniku dijamanta, stekao je značajno bogatstvo, bavio se trgovinom sa Sesilom Rodesom. Za njim su nešto kasnije stigla braća i rođaci, među kojima njegov sinovac Lazar (Simo) koji je sa 12 godina stigao 1901. i brat Leso sa suprugom Anđelijom i sinovima Milanom (rođen 1882) i Obrenom (rođen 1884). Ilija Anteljević se kasnije vratio u Herceg Novi, a Milan Anteljević je 1909. imao mesarsku radnju u Džermistonu. Sa Anteljevićima stiže Maksim (rođen 1892. u Boki Kotorskoj) i Todor Poznanović sa porodicama, a potom oko 1910. Stevo Milašinović rođen u Herceg Novom. Vuko Jokičin Martinović išao je 1890. u Afriku na zaradu, a kasnije se bavio trgovinom. U Abisiniji (Etiopija) je od 1892. živio Slado Zlatičanin. U ovu zemlju je 1894. stigla grupa Crnogoraca, među kojima Joko Petrović, Spasoje Vujović, Pavle Brbila, Đuro Petričević, Petar Đurašković i drugi. Radili su uglavnom na abisinskoj željeznici. Grupa Crnogoraca u Džibutiju priključila se ruskim

dobrovoljcima koji su bili u etiopskoj vojsci za vrijeme Italijansko-etioškog rata 1896. godine. Oni su odlikovani za pokazanu hrabrost. Crnogorci koji su bili u Africi u Englesko-burskom ratu početkom XX vijeka borili su se na strani Bura. Simo i Elena Bijelić sa devetogodišnjim sinom Vasom stigli su 1896. iz Boke Kotorske u južnu Afriku. *Glas Crnogorca* još od 1897. usmjerava crnogorske iseljenike ka Transvalu za rad u rudnicima dijamanta. Samo u ovom gradu, prema popisu iz 1904, bilo je 50 lica iz Crne Gore tj. iz stare Crne Gore, bez teritorije koja je bila pod Austrougarskom ili Osmanskim carstvom. Nešto kasnije u Pretoriji je uspostavljen crnogorski konzulat. Iz Carigrada su 1900. pošla u Etiopiju četiri Crnogorca, 1901. njih 11, a 1902. dvojica u Džibuti. U novembru 1903. godine u Afriku ide Radovan Ljumović iz Pipera. Simo S. Pavićević u januaru 1904. godine ide u Afriku, u februaru iste godine idu Jakov J. Vuković i Tripko I. Četković, obojica iz Danilovgrada, zatim, Đuro S. Batrićević i Blažo Đ. Batrićević iz Bjelopavlića, a u avgustu iste godine ide Nikola Ivanović iz Cuca.

Zbog rada u rudnicima dijamanta dolaze i Crnogorci koji su bili na zaradi u Americi. Od posljedica rada u rudnicima u Južnoj Africi 1909. preminuo je Ilija Milović iz Krtola, Milivoje Đukić 1912, dok se Jovo Milović zbog narušenog zdravlja jedno vrijeme liječio u bolnici, nakon čega je penzionisan i vraćen u rodno mjesto. Krsto V. Perazić preminuo je u bolnici u Johannesburgu. U Južnoj Africi iz Crne Gore tokom 1909. bili su: Vaso Subotić, Andrija Mršić (rođen 1868. u Herceg Novom, od 1898. u J. Africi), Jovan Babić, Nikola Ivanović, Krsto Čorović, Niko B. Bajković, Stevo Begović, Drago Begović, Simo L. Tomanić (rođen 1883. u Lepetane), Špiro Janković, Vojislav K. Janković, Nikola K. Janković, Gligo J. Đurić (rođen 1896. u Herceg Novom), Kate J. Đurić, Marko Konjević, Nikola Deretić, Marko Deretić (rođen 1888. u Herceg Novom, u Africi od 1904), Gligo Jovanović, Đenija Vukasović, Milan Tripović,

Kosto Grbić, Milan Đukić, Pero Đurović i Vaso Kusovac. Jedno vrijeme u Babeksiru u Maroku boravio je komandir crnogorske vojske Ananije Milačić koji je 1911. tamo preminuo. U Transvalu crnogorski iseljenici su radili i tokom 1914. uglavnom u rudokopima kompanije Durban Dip i Main Rif. Jovan Pejović je tokom 1917. bio u sjevernoj Africi. Can Hasa iz Ulcinja je tokom 1918. bio u Tripolitaniji u Libiji. Stevan Malovčević iz Bogetića preminuo je 1918. u Bizerti i tamo je sahranjen. U Springsu u Južnoj Africi između dva svjetska rata živio je Milo Lopičić sa porodicom koji je stekao značajan imetak. Jovan Pejović rođen u Gornjem Ceklinu 1887. bio je predsjednik i sekretar društva „Slovenska zora“, a preminuo je 3. jula 1944. u Johannesburgu. U periodu od 1921. do 1938. iseljavanje iz Crne Gore u Južnu Afriku je bilo znatno manje. U tom periodu stigli su: Krsto, Stevo i Mihailo Vujović; Ljubomir, Đuro, Labud i Svetozar Porobić; Dušan Bajković, Vaso Šabović, Savo Čeprić. Ljubomir Porobić (1907–1982) se oženio Sesilom sa kojom je imao dva sina – Jovana i Krsta. Vujovići su stigli kod svoje tetke Zorke Bijelić, a Ilija Vučković kod rođaka Maksima Poznanovića, kasnije se utopio nesrećnim slučajem u okeanu u Durbanu. Tokom 1930-ih, pored ostalih, u Johannesburgu i njegovoj okolini živjeli su iseljenici iz Crne Gore: Đurići – Janko, Gligo i Kate; Nana Meštrović; Simo Tomanović; S. Čorović, E. Čorović, D. Čorović; Čorovići – Olja, Aleksandar i Jovan; Dušan Bajković; Bijelići – Zorka, Vaso, Dejan, Milovan i Ranko; Elena Subotić; Vujovići – Krsto i Stevo; Deretići – Nikola, Ana i Stefan; Poznanovići – Todor, Darinka, Vera, Čedo i Jovo; Milašinovići – Jovan i Stevo; Anteljević – Milan, Alek, Janko i Nikola; Dušan Vuković; Labud Porobić; Jovan Pejović; Vaso Pantović; Mitar Lepetić. Manji broj iseljenika iz Crne Gore se vratio u domovinu, a među njima su Ilija Anteljević, Blažo Pavićević i Nikola Nikolić (vratio se 1913) sa suprugom Marijom i šestoro dece od kojih je troje rođeno (Milena, Stevan

i Ljubica) u Južnoj Africi. Nakon Drugog svjetskog rata u Južnoj Africi žive potomci Bijelića, Lopičića, Terzića, Anteljevića, Vujovića, Nikićjevića itd. Porodica Anteljević tokom 1990-ih dovela je sa sobom par desetina ljudi u Južnu Afriku.

Južnoafrička Republika

Prvi crnogorski iseljenici u Južnoafričku Republiku (JAR) počinju da stižu u XIX vijeku i to uglavnom iseljenici iz Boke Kotorske i nešto iseljenika sa područja crnogorskih nahija. Prvo dolaze pomorci, a zatim i radnici u rudnicima. Nešto kasnije, crnogorski iseljenici razvijaju trgovinu i poslove. Prvi odlazak iz Crne Gore u JAR evidentiran je 1887, kada se u Johaneseburg doselila porodica Anteljević iz Herceg Novog. Odlazak crnogorskih iseljenika sa Malte u Južnu Afriku je raniji. Tako sin Đura Savova Mitrovića, Egidion Mitrovich, rođen 1824. na Malti stiže prilično rano i to prije 1872. godine, vjerovatno oko 1855. godine. U Južnoj Africi se oženio Corneliom Georginom Wimmer. Preminuo je 1888. u Južnoj Africi. Tamo je formirao porodicu. Njegov sin je bio Egidion William Saverio Mitrovich (1872, Južna Afrika – 1941, Južna Afrika). Od Ediona ovaj južnoafrički krak porodice modifikuje prezime u Metrovich, a nešto kasnije prisutna je i varijanta Metrowich. Njegov sin je bio Gilbert Ruben Metrovich, (1904–1970).

Krajem XIX vijeka u ovom gradu živjelo je oko 60 iseljenika iz Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Od crnogorskih iseljenika u Johaneseburgu su 1930-ih živjeli: Vaso Bijelić, Mitar Sušić, braća Milašinović, Vaso Marić, Janko Anteljević, Milan i Obren Anteljević, braća Porobić, Marko Bijelić, Savo Čepnrić, Gojko Parijez, Mirko Pantović, Dušan Vuković, Ilija Čerović, Đuro Čorović, Svetozar Porobić i Simo Anteljević. U Johaneseburgu je živio i Đuro Poznanović koji se krajem 1930-ih sa porodicom

vratio u Crnu Goru. Osim njih, u ovom gradu su živjeli i: Krsto Konjević, braća Vujović, Todor Poznanović, braća Miladinović, Vaso Šabović, Savo Čeprić, Anto Meštrović, Sofija Rizi, J. Igurić, Stevan Simović, Simo Tomanović, Dejan Vasov Bijelić, Mićo Lopičić, Špiro Petijević, o čemu svjedoči *Zetski glasnik* iz 1934. godine. Od crnogorskih iseljenika u Johaneshburgu naročito je bio ugledan Vaso Bijelić iz Mokrina (1879–1937) koji je pomagao crnogorskim iseljenicima da što prije dođu do posla, a njegova velika kuća je bila otvorena svima iz Crne Gore. Svojim radom postao je jedan od najbogatijih južnoafričkih iseljenika. Preminuo je u Johaneshburgu, a njegovi potomci i danas žive u Južnoafričkoj Republici. Njegov sin Dejan Bijelić je bio general u južnoafričkoj vojsci. Početkom 1940. u Johaneshburgu su živjeli: Ivo Lasić, K. Vujović, M. i S. Vujović, Jozo Vrnjaš, N. Kučer i Zvonimir Špaleta. Svi su oni održavali kontakt sa zavičajem, upućivali donacije i pomagali izgradnju škola, crkava i imali druge aktivnosti. Jedan manji dio crnogorskih iseljenika je došao odmah nakon Drugog svjetskog rata. Veći dolazak iz Crne Gore dogodio se nakon 1960. i uspostavljanja intenzivnije saradnje Jugoslavije sa JAR-om kada dolaze radnici raznih firmi, stručnjaci, inženjeri, tehničari, ljekari i diplomatsko osoblje. Potomci starih crnogorskih iseljenika ugledni su članovi društva i uglavnom se okupljaju oko crkvenih i kulturnih događaja. U ovoj državi je 2013. formirano Udruženje Montenegro – Afrika kojim rukovodi Zoran Lagator. Prvi potpredsjednik je Mirjana Mihaljević, a drugi potpredsjednik i sekretar Tatjana Đukić. Nastalo je nakon dvije godine koordinacije Ministarstva vanjskih poslova i Uprave za dijasporu sa crnogorskim iseljenicima u JAR-u i Namibiji. Namjera je i da okuplja crnogorske iseljenike iz okolnih država naročito Namibije u kojoj žive potomci crnogorskih iseljenika koji su radili u rudnicima. Osnovni cilj udruženja je očuvanje crnogorskih posebnosti, tradicije, kulture, običaja i jezika. U sklopu udruženja osnovano je folklorno

društvo koje je nastupalo u nekoliko afričkih država, ali i u Crnoj Gori, i učestvuje na svim državnim, sportskim i kulturnim manifestacijama koje se organizuju u Južnoafričkoj Republici izvođeci igre i pjesme iz Crne Gore. Prema procjenama, u JAR-u živi više stotina potomaka crnogorskih iseljenika, a ovaj broj je veći kada se uračunaju crnogorski iseljenici iz okolnih država.

Zbog rada u rudnicima dijamanta dolaze i Crnogorci koji su bili na zaradi u Americi. Poznat je bio i Lazar Vuković koji je došao iz Crne Gore 1887. godine u Afriku. Radio je kao rudar, a 1896. godine otvorio je kantu Athenian u Barbertonu. Poznat je bio kao sposoban čovjek, a u junu 1899. godine je okončao biznis. Nakon Englesko-burskog rata otvorio je hotel u Transvalu. Vaso Bijelić (1889–1937) iz Boke otišao je 1902. u Johannesburg i tamo je postao jedan od najbogatijih južnoafričkih iseljenika. Njegovi potomci danas žive u Južnoafričkoj Republici. Simo Pavićević, Marko Učeković, Novo Šaranović, Jakša i Lazar Grgurović, Jakov Vuković, Tripko Četković, Božo S. Vrbica i Nikola Ivanović otišli su 1904. za Afriku. U proljeće 1903. na Madagaskaru nalazila se grupa Crnogoraca koji su pratili radove na željezničkim prugama. Tokom 1905. manja grupa Crnogoraca nalazila se u Zanzibaru, odakle su prešli u Port Said uz pomoć engleskih vlasti. Tokom 1908. u Africi je bio i Gligo Božović puškar iz Podgorice. Petar Banašević je u Tunisu kao činovnik francuske generalne rezidencije odlikovan 1909. tuniškim oficirskim ordenom Nišanom Iftikarom. Jedno vrijeme u Babeksiru u Maroku boravio je komandir Ananije Milačić koji je 1911. tamo preminuo. U Transvalu crnogorski iseljenici su radili i tokom 1914. uglavnom u rudokopima kompanija *Durban Dip* i *Main Rif*. Jovan Pejović je tokom 1917. bio u sjevernoj Africi. Can Hasa iz Ulcinja je tokom 1918. bio u Tripolitaciji u Libiji. Stevan Malovčević iz Bogetića preminuo je 1918. u

Bizerti i tamo je sahranjen. U Springsu u Južnoj Africi između dva svjetska rata živio je Milo Lopičić sa porodicom i tamo je stekao značajan imetak. Nakon Drugog svjetskog rata u Južnoj Africi žive potomci Bijelića, Lopičića, Terzića, Anteljevića, Vujovića, Nikićjevića itd.

Kad je u pitanje učešće crnogorskih iseljenika u ratovima i oružanim snagama u Africi, osim učešća male crnogorske jedinice u Englesko-burskom ratu, učestvovali su u Italijansko-abisinijskom ratu 1896. godine. Crnogorci koji su bili na radu u Džibutiju bili su pod zaštitom ruskog diplomatskog predstavništva, a izbijanjem rata između Italije i Abisinije (Etiopije) stupili su u etiopijsku vojsku. Za pokazano junaštvo u ovom ratu, iako su ostali bez ikakvih sredstava za život, odlikovani su mnogim odlikovanjima. Najveći broj crnogorskih pečalbara u etiopijskoj vojsci je bio iz Crmnice i Građana. Za vrijeme balkanskih ratova 1912. grupa crnogorskih iseljenika iz Afrike vratila se i pristupila crnogorskoj vojsci među kojima Petar Lekić kao i poručnik Nikola Nikolić iz Broćanca koji je bio oženjen Burkom, a poginuo je 11. februara 1920. godine kao crnogorski ustanik. Petar Lekić rođen je 1864. godine u Seocima u Crmnici, bio je burski dobrovoljac i ranjen je u ratu. Preminuo je 1914. godine i sahranjen je u Crmnici. Crnogorski iseljenici i njihovi potomci učestvovali su u Prvom svjetskom ratu u sastavu vojske Južne Afrike. Uglavnom je to bila grupa crnogorskih iseljenika koja je živjela od lova i bili su naseljeni u Ofertonu. Među crnogorskim iseljenicima koji su se borili u nekoliko pješadijskih brigada bili su: Stevo Milašinović, Nikola Anteljević, Simo Anteljević, Marko Deretić, Nikola Deretić, Jovan Stojanović, Ivo Lopičić, Kosto Grbić, dvojica Crnogoraca istog imena i prezimena koji su se potpisivali kao Vaso Z. Vukmanović i Vaso (Wiliam) Vukmanović, zatim Milan Vučković (rođen 1890), Tomo Popović, Božo Ćorović (rođen 1880, u Africi od 1901), Nikola Ukropina. Todor Poznanović, Nikola Ukropina i V. Vuković

učestvovali su u operacijama u jugozapadnoj Africi protiv njemačke vojske. Todor Poznanović se prijavio u južnoafričku vojsku sa 16 godina, potom je ratovao na Istočnom frontu, a Nikola Ukropina na Zapadnom frontu i kao narednik poginuo 24. marta 1918. u bici kod Marije Vuda. Njegov grob nije poznat, ali je njegovo ime uklesano na ploču u memorijskom kompleksu Pozijeru u sjevernoj Francuskoj. Stevo Milašinović rođen je 1887. u Herceg Novom, u početku je radio u mesari, kasnije je stekao akcije u rudniku uglja, a preminuo je 1961. godine. U početku je ratovao u Namibiji u borbama sa njemačkom vojskom. Nakon zarobljavanja njemačke vojske, južnoafričke jedinice su se borile u istočnoj Africi u Tanganjiku. Nikola Anteljević, Todor Poznanović i Stevo Milašinović učestvovali su u sastavu Druge i Treće pješadijske divizije koje su tokom januara i februara 1916. napuštile front u Durbanu. Neki od njih dobili su ratna odlikovanja. Među njima je bio i Crnogorac Jovanović (moguće da se zvao Gligo) koji se kasnije prezvao Marković i bio kapetan vojske Južne Afrike. Tokom Prvog svjetskog rata je 1915. u Johaneshurgu osnovano društvo „Slovenska sloga“ koje je pomagalo Slovene u Južnoafričkoj Republici koji su kao austrougarski državljani bili u nezavidnom položaju zbog tretmana vlasti. Potpredsjednik Upravnog odbora ovog društva je bio Vaso Z. Vukmanović, a jedan od članova Blažo Pavićević. Osim ovog društva crnogorski iseljenici organizovali su ili bili uključeni u rad drugih društava za sakupljanje pomoći i slanje Crnoj Gori i Srbiji. U njima su naročito bile aktivne Elena Bijelić, Olga Anteljević, Nina Meštrović, Jovanka Pantović. Vjerovatno da su u ratnim operacijama bila i lica koja su živjela u Južnoj Africi tokom Prvog svjetskog rata: Ilija Rolović, Pero Nikač, Đuro P. Nikač, Milo Mihaljević, Savo Pejanović, Milo Masoničić, Ljubo Stojanović, Nikola Ivanović, Ivo Lopičić, Stanko Janković, Lazo Lekić, Blažo Pavićević, Jovan Babić, Ilija Nikolić, Jovan

Pejović. Ova lica, uglavnom Crmničani i Riječani, su uputila molbu za oslobođenje Boža Ćorovića i Sava Jelića. Dejan Bijelić, sin Vasov, je učestvovao u Drugom svjetskom ratu u sastavu oružanih snaga Južnoafričke Republike, kao i njegov brat Milovan (1924–2007).

Crnogorci u Italijansko-abisinijском ratu

U Abisiniji (Etiopija) je od 1892. živio Slado Zlatičanin, a preminuo je u Africi, o čemu je obaviještena supruga u Crnoj Gori. U ovu zemlju je 1894. stigla grupa Crnogoraca, među kojima Joko Petrović, Spasoje Vujović, Pavle Brbila, Đuro Petričević, Petar Đurašković i drugi. Iz Carigrada su 1900. poslali 4 Crnogorca za Etiopiju, 1901. njih 11, a 1902. dvojica u Džibutiju. Radili su uglavnom na abisinskoj željeznici. Grupa Crnogoraca u Džibuti priključila se ruskim dobrovoljcima koji su bili u etiopskoj vojsci za vrijeme Italijansko-etioopskog rata 1896. godine te su odlikovani za pokazanu hrabrost. Za pokazane podvige u borbi odlikovani su mnogim odlikovanjima, iako su ovim činom ostali bez ikakvih sredstava za život.

Crnogorci u Englesko-burskom ratu

Crnogorci koji su bili u Africi u Englesko-burskom ratu početkom XX vijeka borili su se na strani Bura. Kad je u pitanje učešće crnogorskih iseljenika u ratovima i oružanim snagama u Africi, učestvovali su u Englesko-burskom ratu 1899–1902. godine. U Drugom Englesko-burskom ratu Crnogorci su se borili na strani potlačenih Bura, a protiv engleskih trupa. Nepravda koju su doživljavali Buri sa kojima su Crnogorci bili u prijateljskim odnosima bila je razlog da se aktivno uključe sa puškom u ruci i pomognu im u ostvarivanju svojih prava. Organizovani su u crnogorsku jedinicu kao posebnu formaciju na nivou čete,

odnosno voda, kojom je komandovao oficir ruske vojske. Bili su u sastavu ruskog dobrovoljačkog korpusa sa kojim su prošli borbenu put. Istakli su se u više bitaka, naročito u bici kod Natala, Talani, Spajon Kopa, zatim bici na Tugeli i ostalim borbama prilikom povlačenja burskih jedinica iz Natala u Transval. Crnogorci koji su bili na radu u Džibutiju bili su pod zaštitom ruskog diplomatskog predstavništva, a izbijanjem rata između Italije i Abisinije (Etiopije) stupili su u etiopijsku vojsku. Za pokazano junaštvo u ovom ratu, iako su ostali bez ikakvih sredstava za život, odlikovani su mnogim odlikovanjima. Najveći broj crnogorskih pečalbara u etiopijskog vojsci je bio iz Crmnice i Građana. Dvojica uglednih crnogorskih ratnika Petar J. Pekić i Nikola Nikolić bili su poznati burski dobrovoljci. Petar Lekić rođen je 1864. godine u Seocima u Crmnici, bio je “burski dobrovoljac” i ranjen je u ratu. Preminuo je 1914. godine i sahranjen je u Crmnici. Nikola Nikolić iz Broćanca koji je bio oženjen Burkom, kasnije je bio poručnik crnogorske vojske, a poginuo je 11. februara 1920. godine kao crnogorski ustanik. Obojica su se za vrijeme balkanskih ratova vratila u Crnu Goru i borila pod Skadrom. Za vrijeme Burskog rata brojni sukobi između britanske vojske i Bura odigravali su se oko Vinburga. U tom periodu u Vinburgu su iz Crne Gore živjeli braća Vladimir i Đuro Marić koji su stigli 1888. godine, Vidak Senić i neki Martinović. Vladimir Selić je bio vlasnik farme, dok su Đuro Marić i taj Martinović radili na željezničkoj stanici. Jedan od braće Marića je bio oženjen mladom Burkinjom. Martinović je bio oženjen Engleskinjom, Fani Rut Sindon sa kojom je imao nekoliko dece, a stradao je u avgustu 1899. godine u željezničkoj nesreći. Vidak Senić je došao u Kejptaun 1881. godine, da bi nakon dva mjeseca otišao za Kimberli da radi u rudniku dijamanta kao izvođač radova. Nakon nesreće u kojoj je izgubio ruku, otvorio je pansion u Kimberliju, ali je ubrzo napustio ovaj grad i nastavio raditi kao izvođač radova na željeznici na

više različitih mjesta. Oženjen je bio Matildom, a preminuo je u martu 1922. godine. Nekoliko njih učestvovalo je u Burskom ratu. Pripadali su stranim dobrovoljačkim jedinicama. Jedina organizovana grupa sa jadranske obale (koja je imala svoju jedinicu) bila je grupa crnogorskih dobrovoljaca koji su radili na izgradnji luke u Džibutiju na istočnom rogu Afrike. Prema pisanju Jelisavete Kendiba Fokskroft u knjizi *Rusija i Anglo-burski rat 1899–1902* crnogorska jedinica brojala je deset ljudi. Pored ove grupe poznato je da je Đuro Radanović iz Boke Kotorske stigao u Južnu Afriku 1886. godine, a priključio se burskoj jedinici 2. januara 1900. godine uz obećanje državljanstva. Anton Milošević iz Kotora je bio u sastavu njemačke dobrovoljačke jedinice. Aleksandar Janković stigao je u Afriku 1880-ih, a priključio se njemačkoj dobrovoljačkoj jedinici u Pretoriji kojom je komandovao pukovnik Šila. Janković je zarobljen 21. oktobra 1899. godine u bici kod Elandslagtea, zajedno sa svojim komandantom i interniran je u logor za ratne zarobljenike na ostrvu Sveta Jelena. Preminuo je u provinciji Kejp. Đuro Đonović iz Crmnice borio se u sastavu crnogorske dobrovoljačke jedinice koja je bila u sastavu ruskog dobrovoljačkog korpusa. Zarobljen je u bici kod Rudi Kopjesa i interniran na ostrvo Cejlon (Šri Lanka). Stigao je brodom Grad Beč 25. juna 1900. godine. Gustav Jaković iz Boke Kotorske bio je u commando jedinicama Jepestoun. Živio je u Kimberli ulici u Trojevilu u današnjem Johanesburgu. Poginuo je drugog dana bitke 24. januara 1900. godine u bici kod Spajon Kopa kada su Buri porazili Engleze. Njegovo ime uklesano je na spomeniku u ovom mjestu. Hrvat Franić u svom pismu upućenom roditeljima 28. marta 1900. godine između ostalog navodi: „Ja sam s 9 Crnogoraca, a zapovida nam ruski oficir“. Sa Crnogorcima se borio u Natalu. Đuro Mihailović iz Kotora došao je 1894. godine u Južnu Afriku. Radio je za holandsko-južnoafričku željezničku kompaniju (NSARC), a zatim na imperijalnoj željeznici kao

poslovođa. Nakon britanske okupacije je uhapšen u Dalmanutiju na istoku Transvala pod optužbom da je komunicirao sa Burima i da je kod Pretorije pokušao pobjeći. Pored učešća u borbenim operacijama, crnogorski iseljenici pretrpjeli su i druge brojne štete usljed rata. Ostajali su bez posla, bez primanja, znatan dio imovine im je oštećen pa su neki vičniji upućivali zahtjeve za odštetu kao: Marko Vukasović iz Boke, Marko Barizoni iz Rosa, Špiro Fusić, Rut Martinović. Ivan Sindik iz Tivta i Milan Antelević koji su bili u zarobljeništvu su kasnije ponovo bili zatvoreni u logoru Pietermarizburg tokom Prvog svjetskog rata.

Za vrijeme balkanskih ratova 1912. grupa crnogorskih iseljenika iz Afrike vratila se i pristupila crnogorskoj vojsci među kojima Crnogorski iseljenici i njihovi potomci učestvovali su u Prvom svjetskom ratu u sastavu vojske Južne Afrike. Uglavnom je to bila grupa crnogorskih iseljenika koja je živjela od lova i bili su naseljeni u Ofertonu. Među crnogorskim iseljenicima koji su se borili u nekoliko pješadijskih brigade bili su: Stevo Milašinović, Nikola Anteljević, Simo Anteljević, Marko Deretić, Nikola Deretić, Jovan Stojanoivć, Ivo Lopičić, Kosto Grbić, dvojica Crnogoraca istog imena i prezimena koji su se potpisivali kao Vaso Z. Vukmanović i Vaso (Wiliam) Vukmanović, zatim Milan Vučković (rođen 1890), Tomo Popović, Božo Ćorović (rođen 1880, u Africi od 1901), Nikola Ukropina. Todor Poznanović, Nikola Ukropina i V. Vuković učestvovali su u operacijama u jugozapadnoj Africi protiv njemačke vojske. Todor Poznanović se prijavio u južnoafričkoj vojsci sa 16 godina, potom je ratovao na Istočnom frontu, a Nikola Ukropina na Zapadnom frontu, koji je kao narednik poginuo 24. marta 1918. u bici kod Marije Vuda. Njegob grob nije poznat ali je njegovo ime uklesano na ploči u memorijalnom kompleksu Pozijeru u sjevernoj Francuskoj. Stevo Milašinović rođen je 1887. u Herceg Novom, u početku je radio u mesari, kasnije je stekao akcije u rudniku uglja, a preminuo je

1961. godine. U početku su ratovali u Namibiji u borbama sa njemačkom vojskom. Nakon zarobljavanja njemačke vojske, južnoafrička jedinice su se borile u istočnoj Africi u Tanganjiku. Nikola Anteljević, Todor Poznanović i Stevo Milašinović učestvovali su u sastavu Druge i Treće pješadijske divizije koje su tokom januara i februara 1916. napuštile front u Durbanu. Neki od njih dobili su ratna odlikovanja. Među njima je bio i Crnogorac Jovanović (moguće da se zvao Gligo) koji se kasnije prezvao Marković je bio kapetan vojske Južne Afrike. Tokom Prvog svjetskog rata je 1915. u Johaneshburgu osnovano društvo "Slovenska sloga" koje je pomagalo Slovene u Južnoafričkoj Republici koji su kao austrougarski državljani bili u nezavidnom položaju zbog tretmana vlasti. Potpredsjednik Upravnog odobra ovog društva je bio Vaso Z. Vukmanović, a jedan od članova Blažo Pavićević. Osim ovog društva crnogorski iseljenici organizovali su ili bili uključeni u rad drugih društava za sakupljanje pomoći i slanje Crnoj Gori i Srbiji. U njemu su naročito bile aktivne Elena Bijelić, Olga Anteljević, Nina Meštrović, Jovanka Pantović. Vjerovatno da su u ratnim operacijama bila i lica koja su tokom Prvog svjetskog rata u Južnoj Africi živjeli: Ilija Rolović, Pero Nikač, Đuro P. Nikač, Milo Mihaljević, Savo Pejanić, Milo Masonić, Ljubo Stojanović, Nikola Ivanović, Ivo Lopičić, Stanko Janković, Lazo Lekić, Blažo Pavićević, Jovan Babić, Ilija Nikolić, Jovan Pejović. Ova navedena lica uglavnom Crmničana i Riječana su uputila molbu za oslobođenje Boža Ćorovića i Sava Jelića. Dejan Bijelić sin Vasov je učestvovao u Drugom svjetskom ratu u sastavu oružanih snaga Južnoafričke Republike, kao i njegov brat Milovan (1924-2007).

Ipak najveći uspjeh u oružanim snagama u Africi imao je Denis Bijelić koji je rođen u Johaneshburgu, Južnoafrička Republika, 1921. godine u porodici Vasa Bijelića iseljenika iz Herceg Novog. Bio je inženjer i brigadni general južnoafričkih oružanih snaga. Studije mašinstva pohađao je u Johaneshburgu

na Univerzitetu Witwatersrand, a zatim na Univerzitetu Natal u Durbanu. Učestvovao je u Drugom svjetskom ratu 1939–1945. u sastavu inženjerijskog korpusa južnoafričkih oružanih snaga (SAEC) na Sjevernoafričkom frontu u operacijama u Egiptu kao i na Istočnoafričkom frontu u Abisiniji (1940–1941). Najveći dio vremena nalazio se u Kairu. Nakon rata nastavio je karijeru u južnoafričkoj vojsci kao inženjerijski oficir u sastavu tehničkog korpusa u Pretoriji. Kao general dugogodišnji je rukovodilac Odjeljenja za tehničke usluge u vojsci. Imenovan je 1972. za projektnog direktora glavnog štaba vojske u Pretoriji. Odlikovan je sa više odlikovanja među kojima Afričkom zvijezdom, Afričkom ratnom medaljom, medaljama za revnosnu službu, Krstom za posebnu službu itd. Zajedno sa svojom porodicom redovno je finansijski pomagao rodni kraj, ali i crnogorske iseljenike. Preminuo je 1998. godine u Johannesburgu, a sahranjen je pored svojih roditelja. Njegov brat Milovan takođe je bio oficir južnoafričkih oružanih snaga i učesnik Drugog svjetskog rata.

Jedna vrsta centralne figure svih iseljenika je bio Ilija Anteljević (Herceg Novi, 1861 – Herceg Novi, 1931), trgovac, veleposjednik. Sin je Marka Simova Anteljevića (1821–1897) i Sofije rođene Predović (1822–1897) koji su imali Aleksandra (1853–1922), Nikolu (1857–1900), Obrena (1874–1966) i Iliju. Sticajem porodičnih okolnosti sa 16 godina je otišao u Južnu Afriku. U početku je bio vlasnik mesarske radnje, ali je ubrzo ušao u posao sa rudnicima i trgovao je sa Sesilom Rodesom. Imao je vlasništvo u rudniku dijamanta i zlata u Johannesburgu, a na osnovu vlasništva u rudniku zlata u Transvalu dobijao je dividende. Stekao je ogromno bogatstvo i najbogatiji je jugoslovenski iseljenik u Africi. Iz Crne Gore, a najviše iz Boke doveo je na veliki broj porodica i pojedinaca, kojima je pomagao prilikom dolaska kao i u pronalasku posla. Organizator je i vodeća ličnost dijaspore u Africi. Njegovom

zaslugom podignuta je crkva na Sušćepanu u blizini Herceg Novog. Po povratku u Herceg Novi sagradio je velelepnu vilu u afričkom stilu, ukrašenu betonskim figurama lava, zatim mermernim pločama i opremljena namještajem iz čitavog svijeta. Iz Afrike u Herceg Novi je donio prvi peršun, japansku krušku, ljetnju mimozu itd. Član je Odbora za osnivanje niže gimnazije u Herceg Novom. Dio njegove porodice i danas živi u Južnoj Africi.

Znakovitu sudbinu Anteljevića, crnogorskih pionira u Africi otkrivam sa Sašom Milanovom Anteljević, tumačimo rodoslove, otklanjamo nelogičnosti i prebiramo po starim biografijama. Borim se za svaku naznaku traga da skinemo makar jedno zrno pijeska sa afričkog lica našeg iseljenika. Zanimljiva ličnost je bio i Aleksandar Anteljević rođen 1914. godine u Germistonu, J. Afrika u porodici Milana Anteljevića. U ovom mjestu je pronađeno prvo zlato. Završio je pilotsku školu u Johannesburgu. Učestvovao je u Drugom svjetskom ratu kao vojni pilot vazduhoplovstva oružanih snaga Južnoafričke Republike. Nakon rata je radio kao pilot aviona za metrologiju. Među potomcima i iseljenicima ostao je upamćen kao velik i častan čovjek. Preminuo je 1982. godine i sahranjen je u Južnoj Africi. Aleksandrov sin Milan je bio poznati dresser i odgajivač pasa, naročito hrtova. Milan Anteljević je svog prvog psa nabavio 1950, a ljubav prema psima naslijedio je od oca pilota Aleksandra koji je imao dobermana i vučjaka. O njegovim uspjesima u kinologiji postoje brojni novinski članci. Tu je svakako i drugi, stariji Milan Anteljević (1891–1967), veliki dobrotvor. Živio je Germistonu u blizini Johannesburga. Osim njih, poznati Anteljevići su bili Lazar-Simo Anteljević (1888–1967), Janko (1890–1958), Marko.

*Na padinama Akropolja –
Mavrovunotisi u temelju grčke nezavisnosti*

U potrazi sa Crnom Gorom u Grčkoj, krajem marta 2026. godine, sa ekipom RTCG, preko Albanije put me vodi do Grčke. Tu su urednica Marina, rediteljka Vesna, kamerman Andrija i sigurni vozač Vlado. Đirokastra, Janjina, ukazuje se primorski grad Misolongi mjesto teških okršaja grčkih ustanika i osmanske vojske, grad u kojem je 1824. tokom opsade vječno zaspao pjesnik Lord Bajron sanjajući Boku Kotorsku. Preko Rio mosta, pored Patrasa hitamo Atini. Rastu umor i uzbuđenje što li nam grčki arhivi sakrivaju. Što li u njima piše o Crnogorcima koji su branili Akropolj kao visoki Lovćen? Prelazimo Korintski kanal koji su mnogi crnogorski pečalbari bušili krampom i ćuskijom. Mokri i bosi slali su zaradu u svoje planine, dok su mamili osmijehe prelijepih Grkinja. Baš ti osmjesi spojili su mnoge sa Grčkom zauvijek. Na ulazu u Atinu maleni grad Elfesin, mjesto teških odluka Vasa Brajovića koje je donosio za odbranu buduće prijestonice Grčke.

Sa teritorije današnje Crne Gore, uglavnom iz Boke Kotorske, četiri nahije, Paštrovića i Bjelopavlića, crnogorski iseljenici dolazili su u Grčku koja je bila pod osmanskom vlašću kao radnici, pomorci i trgovci, a naročito intenzivno krajem XVIII i početkom XIX vijeka. Pod uticajem borbe za nezavisnost u Crnoj Gori uključivali su se u pokret za oslobođenje Grčke. U planovima grčke revolucionarne organizacije Heterija na Crnogorce se ozbiljno računalo da pomognu ustanke. Uspostavljaju prve kontakte preko izaslanika sa Cetinjem i traže odred od 300 Crnogoraca kao pomoć. Usljed osmanskih djelovanja komunikacija je bila otežana i odvijala se preko pseudonima, ali pomoć Crne Gore nije izostala. Jezgro grčkog ustanka činili su klefte tj. komiti koji su još ranije bili poznati po borbi sa

osmanskim vlastima, a među kojima je bilo i Crnogoraca. Takve akcije podržavao je crnogorski vladar Petar I Petrović Njegoš koji je uputio dva svoja predstavnika serdara Mihaila Boškovića (1780–1840) i vojvodu Jovana (Radovića) Kneževića da idu u grčke krajeve i informišu se o raspoloženju za borbu protiv osmanske vlasti. Neki od njih, poput serdara Mihaila Boškovića, postali su članovi udruženja Heterija. Rade Stankov Bajković iz Grblja koji se proslavio 1796. godine u bici na Krusima, okupio je jaku četu dobrovoljaca Grbljana sa kojom se uputio u pomoć Grcima i njihovom pokretu za oslobođenje. U jednoj od najtežih ali i najkrvavijih bitaka na ostrvu Psara oko šest milja udaljenom od Hiosa, Rade Bajković je napravio herojski podvig u borbi sa osmanskim snagama kada je zapalio veliku barutanu u manastirskom dvorištu i uništio i napadače i malobrojne branioce. Učesnici Grčke revolucije 1821–1824. godine iz Crne Gore obavljali su važne dužnosti u oslobodilačkim akcijama, a bili su poznati kao Mavro ili Mavrovunotis (Crnogorci). Bili su snažna pomoć, naročito u početku ustanka koji je okupljao malobrojne borce pod vođstvom Aleksandrosa Ipsilantisa. Među 2.000 ustanika koje je okupio, našao se i jedan dio Crnogoraca. Osim generala Vasa Brajovića (Vasosa Mavrovunotis), uz kojeg je tokom borbi kod Tripolice bio barjaktar Krsto iz Brajića poznati su Joanos Slavanos Mavrovouniotis (Joanos Montenegrinos) koji je učestvovao u opsadi Tripolice septembra 1821. godine i dao važan doprinos osvajanju ovog važnog strateškog mjesta Peloponza. Zatim, Gligorije Đurović Crnogorac (Grigorije Jurović Mavrovouniotis), koji je u Grčkoj revoluciji komandovao elitnim odredom vojnika. Podnio je 1. septembra 1828. godine detaljan izvještaj iz Porosa guverneru Grčke o njegovom doprinosu i učešću crnogorskih dobrovoljaca. Đurović se pokazao uspješan u diplomatskim misijama, a dodijeljena mu je na upravu Argonska administracija. Boravio je 1824. godine kod Petra I Petrovića na Cetinju da razgovara o zajedničkim akcijama

Crne Gore i Grčke protiv Osmanskog carstva. Nakon 1824. godine mnogi Crnogorci nastavili su vojne karijere i dostigli visoke položaje u grčkoj vojsci, kao što su generali Vasos Mavrovunotis i Dimitrije de Vinc, zatim komandanti bataljona (hilijarsi) Stefos i Anastasi Dmitrević, vicehilijarh Jovo Mavrovunotis, crnogorski kapetani i Nikola Radovniotis. Lazar Đurković iz Risna bio je blizak saradnik Vasa Brajovića tokom Grčke revolucije koji je došao u Grčku. Odmah na početku ustanka i predvodio je jednu četu u prvim borbama. Špiro Aleksić iz Herceg Novog je bio barjaktar u odredu kapetana Hadž Hrista. Marko Radulović iz Mojdeža sa 18 godina borio se u četi pomorca Speciotia koju je predvodio grčki kapetan Zajmi. Radulović se kasnije vratio i postao je pomorski kapetan u Boki. Niko Janković iz Herceg Novog kao mladić učestvovao je u Grčkom ustanku. Gligor Miđor bio je kapetan u Navarinu, zatim Damjanović i Ilić koji su se istakli junaštvom u ustanku. Pomorski kapetani iz Boke Kotorske (Novog, Perasta, Prčanja, Dobrote i Morinja) podržavali su grčke ustanike i logistički, a često su ih krili na svojim brodovima. Kapetan Joko Milinović koji je živio u Grčkoj takođe je pomagao ustanike kao i Lazar Šortan iz Morinja koji je živio u Carigradu, pomagali su i Mato Mrša, Nikola Niko Lipovac, Josip Visković, kao i braća Drago i Špiro Popovići, Tripo Tomanović, Špiro Radulović i mnogi drugi. Mato, Mrša (Perast, 1796 – Herceg Novi, 1879) kao pomorski kapetan učestvovao je u oslobodilačkom ratu Grčke 1821–1828. sklanjajući na svoje brodove grčko stanovništvo u toku rata. Proglašen je od strane Grka za „grčkog prijatelja – filhelen“. Drago Popović pomorskim kapetan, brodovlasnik, (Jošice, 1799/1804 – Rim, 2. april 1887) i Špiro Popović, pomorski kapetan, brodovlasnik, (Jošice, 1791 – Trst, 1874) od 1817. naizmjenično su bili zapovjednici broda La Navigazione koji je bio naoružan sa 24 topa sa kojim je zajedno sa bratom učestvovao u ratu za nezavisnost Grčke 1821–1829. protiv

Osmanskog carstva. Naročito su se istakli u bitkama 1827. kod Teneda i Navarina.

Kapetani iz Luštice, Stjepo Neverović i Ješa Đurašević pomagali su grčki ustanak, kao i pomorci Setenčići, Rusovići, Kršanci i Janovići i kapetani Špiro Barbić, Vuko Nikov i Đuro Starčević, Stanko Milović i Lazar Nikov Ivošević. U Grčkoj revoluciji učestvovali su i braća generala Vasa Brajovića – Radoš, Lazar, Špiro i Todor. Radoš Crnogorac je poznati junak Grčke revolucije u kojoj se borio tri godine na ostrvu Evija i četvrtu na ostrvu Psara. Učestvovao je u odbrani ostrva Ftelija, kada je 1824. godine uspio sa svojom jedinicom da odvrati tri napada osmanske vojske. Kada je vidio da nema izlaza, 21. juna 1824. godine ušao je u tvrđavu i digao u vazduh skladište sa barutom, ubio sebe, svoje saborce i, prema predanju, par hiljada osmanskih vojnika. Drugi Vasov brat, Špiro (Epiros) poginuo je u bici kod Navarina 1825. godine. Treći Vasov brat Georius poginuo je u odbrani Akropolja 1827. godine. Sinovac Vasov, Nikolas sin Georgiusov je poginuo 27. januara 1827. godine u bici kod Kamatera. Među ustaničkim vođama su bili i Pero Mihović i Leso Kordić. U grčkoj vojsci od Crnogoraca njih pet je imalo generalske činove. Osim Vasa Brajovića, generali su bili njegovi sinovi Aleksandros i Timeleon i unuk Konstantin Vasos. Među značajnim generalima u Grčkoj revoluciji bio je i dvostruki general Dimitrije de Vinc. Najveći broj njih je helenizovan pa su nosili prezime Mavrovunotis, a kasnije su uzimali prezime po imenu oca poput Tomeleona i Aleksandra Vasosa. O Crnogorcima u ratu za nezavisnost Grčke dosta je pisano u grčkim časopisima.

Vaso Brajović (Mojdež, Herceg Novi, 1797 – Atina, Grčka, 9. jun 1847), general. Pominje se i kao Vaso Brajević. Prema nekim podacima roditelji Simo i Marija su živjeli neko vrijeme u Mariupolju na jugu Rusije. Kao pomorac, od rane mladosti je bio na putovanjima od Trsta, Kube do Carigrada. Plovio je na

brodovima kapetana Marka Gojkovića iz Herceg Novog. Priključio se crnogorskim odredima u borbi protiv osmanskih vlasti za vrijeme crnogorskog mitropolita Petra I. Sa braćom je u Grčkoj od 1817. godine. Na čelu grupe od 120 boraca iz Crne Gore i Srbije, među kojima su bili i njegova braća, priključio se 1821. grčkom ustanku za nezavisnost. Episkop Talanti Neofit Metaksas mu je povjerio komandu nad oružjem provincije Karistije. Na ostrvu Evlija, u mjestu Karistija, 1821. organizovao je ustanak i sa mještanima Kotilja izvršio napad i savladao snage Jusuf-age. Ubrzo je postao kapetan, a 1822/1823. mu je povjerena komanda nad 500 boraca. Učestvovao je u napadu na Tasos. Plan mu je bio da dođe do centralne Grčke u kojoj se sastao sa Nikosom Kriezotisom kojeg je poznao od ranije. Potom mu je 1824. naređeno da se preseli na Hidru kako bi branio ostrvo, a predsjednik izvršne vlasti Hidre, Georgios Kountouriotis, unaprijedio ga je u čin generala i dobio je komandu nad odredom od 1.500 boraca. U periodu 1825–1827. jedan je od rijetkih gerilaca koji nijesu poraženi od egipatskih snaga predvođenih Ibrahim-pašom, koje su umalo potpuno uništile grčke ustaničke snage. Prilikom opsade Akropolja, jedna osmanska četa neopaženo je prišla njegovom logoru i otela četiri vojnika među kojima i jednog koji je nosio njegovo oružje. Pod pritiskom osmanskih oficira da prime islam i sačuvaju glave, trojica nijesu prihvatila već su odmah pogubljeni. Četvrti je prihvatio, ali je odmah narednog dana pobjegao iz osmanskog logora. Prilikom bjekstva uspio je da ukrade nakit sa nogu komandanta Kiutači-paše i donese ga Vasu. Kad ga je ugledao rekao je: „Junače će mi je oružje?“ A ovaj vojnik mu je pokazao ukras. Vjeruje se da su bili Crnogorci, a kasnije je Timeleon imao namjeru da trojici poginulih podigne spomenik u blizini Akropolja. Učestvovao je Vaso u oko 150 bitaka i okršaja. Surov i hrabar, ranjavan je više puta, jednom i u vrat, a drugi put u grudí. Istakao se u borbama kod Korinta kada je onemogućio

spajanje dvije osmanske vojske, zatim u borbama u okolini Atine, kada je spasio stanovnike tako što ih je evakuisao brodovima. Učestvovao je u bici u Rusi (istočna Grčka) protiv odreda Kehai-bega. U julu 1826. stavljen je pod komandu Georgija Karaiskakisa koji mu je povjerio odbranu regiona. Za to vrijeme učestvovao je u bitkama na Atici: tri u Liosiji protiv Siliktarija, dvije u Eleusinu protiv Kiutači-paše i dvije u Haidariju protiv Kiutači-paše. Učestvovao je u borbama u blizini grada Lisolunta 1824, a zatim kod Egeja 20. oktobra 1825. Učestvovao je u odbrani Akropolja, kao i zauzimanju važnog strateškog klanca kod Pireja 1827. Ponovo se sukobio sa Kiutači-pašom u januaru 1827. nakon pritiska pukovnika Konstantina Dionisija Vurvačisa, iako se nije slagao sa naređenjima koja je dobio od Karaiskakisa, jer je smatrao da to nije pogodan prostor za vođenje borbi. Bitke koje je posebno vodio bile su: kod Kamatera, kod Liatani Tebe i kod Keratsinija sa Kiutači-pašom. Grčki kralj Oton I proglasio ga je za narodnog heroja i imenovao za ličnog pratioca – ađutanta. Nakon oslobođenja Grčke ostao je na službi u grčkoj vojsci. O njemu je napisana i knjiga *Vasos Mavrouniotis* autora Atanasiosa Hrisolagisa koja je objavljena 1876. godine. Preminuo je od upale pluća i iscrpljenosti u borbama tokom izborne kampanje. Prema porodičnom sjećanju upalu pluća je zadobio tako što je prilikom jedne šetnje kraljici Amaliji bilo hladno i on je skinuo svoj kaput i ustupio ga kraljici. Sahranjen je na najstarijem groblju u Atini uz sami zid centralne grobljanske crkve u jednom od prvih grobova. Počiva u porodičnoj grobnici na kojoj piše „Vječni dom Vasa vojnika“. Tu su sahranjeni svi njegovi potomci. Prilazim grobu ovog grčkog velikana koji je podigao grčki ustanak. Polazem cvijeće na ulaz porodičnog panteona, kao uvijek i grumen crnogorske zemlje. Dok mi oči gutaju slova na ploči, osmjech sredovječne Almeri Vasos dolazi sa suncem koje se pomalja kroz drveće među spomenicima. To je Vasova čukununuka, sa sobom nosi rodoslov i dokumenta. Iz torbe viri

nešto čemu se nijesam nadao. Prihvatam torbu. U rukama držim zlatni Vasov mač. Pred grobom i sa mačem u rukama počinjemo priču o Vasu. Nikada nije bila u Crnoj Gori, ali želi je posjetiti, korijeni je, kaže, zovu, ipak je Vaso bio Crnogorac.

Sjajna televizijska ekipa spremna za svaki izazov putuje ka Loronu, selo Martino u kojem je Vaso vodio presudne bitke 1829. godine za konačnu slobodu Grčke. U gradu Lokronu nalaži se njegov spomenik oko kojeg se često organizuju proslave događaja i bitaka vezanih za grčki ustanak. U razgovoru sa gradonačelnikom saznajemo da imaju knjigu na čijoj je naslovnoj stranici upravo Vaso. Iz Martina prelazimo na Hilardu, konačno na tlu Eubeje (Elvije) odakle je sve počelo. Mjesto na kojem je Vaso sa svojim Crnogorcima 1821. godine zapalio grčki ustanak i postao heroj. U Podgorici mu je 2003. podignut spomenik. Njegova gipsana i bronzana maska lica čuvaju se u Nacionalnom istorijskom muzeju u Atini. Konačno sa Vasom oči u oči. Moćan je i kad spava. Okolo maske i njegovo oružje. Ne odolijevam uprkos zabranama. Držim u ruci njegovu pušku šišane. Dio oružja čuva se u depou muzeja u koji spadaju tri puške, dvije kubure i sablja, dok je dio reprezentativnog oružja optočenog zlatom izložen u stalnoj postavci. U toj postavci je i njegov bodež koji ima njegov natpis, zatim dvije kutije za municiju, kao i punjač oružja. Ipak, najveća atrakcija ovog muzeja je zapravo veoma dobro očuvana njegova uniforma (fustanela) koju je često nosio. Ovaj muzej u depou čuva i dvije kubure njegovog sina Timeleona. U istoj prostoriji sa njegovim zlatnim oružjem izložen je i njegov portret, ulje na platnu, koji ga prikazuje kao ratnika. U Atini se nalazi i trg Crne Gore, a Vasov drugi portret, rad poznatog slikara Nikiforosa Litrasa, nalazi se u nacionalnoj galeriji. U Atini sve podsjeća na Vasa i njegove potomke. Ulica Vukurešti broj 28 bila je njegov dom zadnjih godina. Stojim pred Vasovom kućom, sada je to moderan hotel na čijim vratima i dalje stoji broj 28. Uskom ulicom nekad je Vaso hodao u svojoj

nezaobilaznoj fustaneli, u pratnji svojih slugu, dok mu je kraljica Amalija pisala pisma sa željom za ozdravljenje. U neposrednoj blizini Sintagme i dvora, u nju su često svraćali kralj Oton i kraljica Amalija koje je veoma potresla njegova smrt. Ustanički barjak pod kojom je Vaso ratovao sa svojim Crnogorcima i drugima ustanicima čuva se u manastiru u blizini Atine, dok se dio njegovih predmeta i predmeta njegovog sina Timeleona čuva na Kritu, a u Hanoju (Hanja) i dalje sunce peče Crnogorski trg kao simbol prijateljstva dvije zemlje.

Vaso Brajović je imao četiri sina: Alexandrosa, Konstantina, Georgiosa i Timeleona. Konstantinos (1832–1835), preminuo je sa tri godine, a treći sin, Georgios (18. mart 1835 – 7. septembar 1850) preminuo je dok je pohađao Helensku vojnu akademiju.

Aleksandros Brajović (Aleksandros Vasos), general-potpukovnik (Salamina, 1831 – Atina, 1913) bio je najstariji sin Vasa Crnogorca. Školovao se na grčkoj vojnoj akademiji, nakon čega je proizveden u čin oficira grčke vojske. Službovao je u artiljerijskom korpusu. U čin poručnika proizveden je 1855, kapetana 1860, majora 1875, potpukovnika 1878, a pukovnika 1884. godine. Najveći dio vremena do 1867. službovao je kod kralja Otona i ostao mu do kraja vjeran, za razliku od mlađeg brata Tomeleona koji je učestvovao u pobunama koje su organizovane u cilju svrgavanja kralja. U grčkoj vojsci napredovao je do čina general-potpukovnika kada je penzionisan. Služio je kao kraljev ađutant. Uporedo s vojnom karijerom, bio je aktivan i u politici, te je tri puta biran u parlament. Imao je bogato imanje koje je ostavio bratu Timeleonu, kao i kuću u ulici Vukurešti broj 30 koja je u blizini sadašnjeg parlamenta u Atini. Važio je za strogu i povučenu osobu. Koliki je uticaj imao najbolje govori činjenica da je smatrao da ga je dvor oštetio raspodjelom trga Sintagma. Tokom operacija u Epiru 1897. godine došao je u sukob sa kraljem Đorđom, pa je iz ljutnje naredio kočijašu Fasitasu da ne zaustavlja kola, kako je bio običaj kad bi druga kola srela

kraljevske kočije tokom šetnje ka Falironu. Nije ostavio iza sebe potomstvo.

Timeleon Brajović (Vasos, Timeleon), (Atina, Grčka, 16. septembar 1836 – Atina, oktobar 1929) general-potpukovnik. Mlađi je sin generala i heroja grčke revolucije Vasa Brajovića (Vasosa Mavrovouniotisa). Lično je poznao većinu grčkih junaka revolucije. Kao dječak volio je da skida nacionalnu nošnju i da pravi nestašluke pa mu je otac Vaso prijetio riječima „Uhvatiću te i obući ću te u franačku odjeću“. Studirao je na Hele-nskoj vojnoj akademiji, a potom je nastavio više vojne studije u Francuskoj. Kako se tečno služio francuskim i engleskim jezikom, nakon studija imenovan je za ađutanta grčkog kralja Đorđa I. U februaru 1897. kao pukovnik, upućen je na čelu ekspedicionih snaga (mješovitog odreda) na Krit da pruži svu pomoć i zaštitu lokalnom grčkom stanovništvu od snaga Osmanskog carstva. Na čelu ove ekspedicije iskrcao se 24 km od Haneje u zalivu Kolimbari. Ova akcija dovela je do početka grčko-turskog rata 1897. u kojem je učestvovao. Sa svojim odredom otpočeo je vojne operacije i zauzeo najsjeverniji dio zaliva Moni Gonijes odakle je izdao proglas u ime kralja Grčke kritskom narodu u vezi zauzeća Krita od strane grčke vojske. Učestvovao je u bitkama kod Bukolije i Livadije. Tokom boravka na Kritu istakao se posebno na diplomatskom polju i tajnim pregovorima. U aprilu je opozvan sa mješovitom divizijom i uključen u sastav grčkih snaga Tesalije. Potom je unaprijeđen u generala i postavljen na dužnost komandanta garnizona Atine. Odlikovan je najvišim grčkim ordenima među kojima i Ordenom Spasitelja. Bio je mecena arheologije i zaslužan je za brojna iskopavanja i otkrivanja novih nalazišta u koja je ulagao sredstva. Čuvao je sve porodične predmete od kojih je najviše poklonio muzejima. Njegov brat Aleksandar Vasos je takođe bio general, kao i njegovi sinovi Nikolas, Georgius i Konstantinos Vasos koji je služio u njegovim jedinicama za vrijeme grčko-turskog rata 1897. godine.

Sjajne karijere ostvarilo je potomstvo Timeloena Vasosa. Njegov sin Georgiu Vasos (1869–19. februar 1936) studirao je vojnu akademiju u Drezdenu, nakon čega je proizveden u oficira, vratio se u Grčku i stupio u njenu službu. Kao dobrovoljac otišao je na Krit još prije 1897. godine. Kao mlad oficir bio je blizak saradnik i prijatelj Georgiosa Mavroudisa. Poznat je bio u Atini po bučnim zabavama i incidentima. Učestvovao je u ratnim operacijama kao oficir 1897, kao i u balkanskim ratovima 1912–1913. godine. Zajedno sa snagama Antante učestvovao je 1917. u operacijama na Makedonskom frontu. Takođe, učestvovao je i u vojnim operacijama 1922. godine. Penzionisan je kao general grčke vojske. Porodica ga pamti kao pravog džentlemana, aristokratskog držanja, koji je bio omiljen i uticajan u establišmentu i društvu Atine. Zanimljivo je da se u slobodno vrijeme bavio kulinarstvom i da je bio ponosan na svoje gastro-nomske i kulinarske vještine. Drugi Timeleonov sin, Nikolaos zvani Kokos (1888–1977) kao i njegov brat Konstantin školovao se u vojnim školama u Modeni i Pinerolu u Italiji. Nakon završetka školovanja vratio se u Grčku i postao je oficir u grčkoj vojsci. Učestvovao je u balkanskim ratovima 1912–1913. godine i prvi je oficir grčke vojske koji je ušao u Janjinu. Kada je stigao u luku prosuo je u vodu kesicu šećera koju je nosio sa sobom, kako bi ispoštovao običaj iz poznate narodne pjesme čiji djelovi glase: „hiljadu tovara šećera da prospem u jezero da zasladim vodu da je pije gospođa Frosini“. Za vrijeme Maloazijske kampanje kao potpukovnik grčke vojske bio je komandant konjičkog puka. Prilikom ovih akcija pri povlačenju ranjen je u nogu. Nakon Prvog svjetskog rata nastavio je dalju karijeru u vojsci kada je penzionisan u činu brigadnog generala. Do 1940. godine je bio u rezervi kada je ponovo aktiviran uoči Drugog svjetskog rata i postavljen za vojnog upravnika Mitilene. Oženio se sa Argiro (Lili) Petrokokino čija je porodica sa Hiosa. General Nikolaos je bio harizmatična ličnost. Prema

porodičnom sjećanju uživao je u pričanju zanimljivih uspomena. Kasnije je pjevao i svirao gitaru i bio omiljen i tražen u društvu.

Konstantin Vasos (1886–1963) bio je poznati oficir, monarhista i političar. Rođen je u Atini i bio je sin Timoleona Vasosa. Poticao je iz vojničke porodice, bio je unuk Vasosa Mavrovuniotisa i dalji rođak Teodora Pagalosa. Studirao je na vojnoj akademiji u Modeni u Italiji nakon čega se vratio u Grčku i kao oficir stupio u grčku vojsku. Bio je antivenizelista (protiv pokreta Venizelosa) i održavao je blisku vezu sa kraljevskom porodicom. Učestvovao je u balkanskim ratovima 1912–1913. godine. Jedno vrijeme je bio ađutant prijestolonasljednika Đorđa I kralja Aleksandra. Tokom 1909. i 1917. godine otpušten je iz službe zbog političkih razloga, da bi ponovo bio vraćen 1910. i 1920. godine. Ponovo je opozvan iz vojničkog logora 1922. godine. Od 1933. do 1938. godine je bio perfekt Kiklada (Egejsko more). Za vrijeme Grčko-italijanskog rata postavljen je za upravnika Hanje na Kritu. Zajedno sa grčkom vladom sa Krita je otišao u Kairo, ali je kasnije uhapšen zbog političkih razloga. Uoči rata 1940. godine vraća se u aktivnu vojnu službu kada odlazi u Kairo kao vojni izaslanik Grčke za vrijeme okupacije. Penzionisan je 1945. u činu general-majora. Bio je pristalica grčkih kraljeva Aleksandra I i Đorđa II i oficir zaklet monarhiji. Na izborima 1952. izabran je za poslanika u grčkom parlamentu. Preminuo je u februaru 1963. godine od srčanog udara. Bio je oženjen Doranom Dangliseri, kćerkom Leonida Dangliserija (Deligeorgisa) sa kojom je imao dvoje dece – Aleksandra i Aliju.

Najstarija Timeleonova kćerka Marija (1868–1956) rođena je u Kifisiji u istoj kući na uglu avenije Kifisijas koja je služila kao rezidencija kralja Otona i Amalije dok su boravili Kifisiji. Kasnije je u toj kući živio predsjednik grčke republike bankar i rođak njenog muža. Zanimljivo je da je akvarel ove kuće naslikao Timeleon Vasos 20. septembra 1883. godine. Marija se

mlada udala za Andreu Rodisa-Kaliniskog. Bila je dama princeze Sofije koja je u tom periodu bila prijestolonasljednica, kao i kasnije kada je postala kraljica. Zatim je bila dvorska dama kraljice Helene. Druga ćerka Timeleona, Jelena Vasos (1876–1965), zbog ljepote je nazivana Bebe. Bila je lijepa i bogata, udala se sa Enrika Česebolea vojnog izaslanika Italije u Atini, koji je zbog ljubavi prema njoj napustio oficirsku i diplomatsku karijeru i ostao u Atini. Teško se rastavljala od svoje porodice u Grčkoj, ali je na kraju ipak preminula u Rimu u koji je morala otići zbog početka Grčko-italijanskog rata. Važila je za obrazovanu ženu koja je tečno govorila francuski i njemački jezik. Zanimljivo da je vodila intenzivnu prepisku sa svojom porodicom kao i kraljevskom porodicom u izazovnim vremenima grčke istorije. Potomstvo Vasa Brajovića povezano je brakovima sa istaknutim grčkim porodicama uključujući porodice Pangalos, Ceresole, Xydis i Petrokokinos.

Dimitrije de Vince, general (Crna Gora, oko 1770 – ?, ?). Uzeo je germanizovano ime iako je uvijek isticao crnogorsko porijeklo. Službovao je kao oficir u francuskoj vojsci. Učestvovao je u Napoleonovim ratovima. Tokom grčkog rata za nezavisnost 1821. nalazio se u Londonu. Pregovarao je sa Britancima i Kipranima u cilju formiranja vojnog odreda za borbu protiv osmanske vojske. U Londonu je stupio u kontakt sa emigrantima sa Kipra koji su jula 1821. došli nakon masakra na ovo ostrvo. Među njima su bili braća Teofilo i Nikolos Tezej. Angažovan u istočnoindijskoj kompaniji. Pokušavao je da formira jedinicu od 2.000 dobrovoljaca iz Evrope koji bi prvo stupili u revolucionarnu Grčku, a potom išli u oslobađanje Kipra. Tražio je da prikupi finansijska sredstva za održavanje i finansiranje vojske za odlazak u Grčku u zamjenu za pomoć u osvajanju Kipra. Skoro mu je bio odobren zajam od 800.000 funti sa engleskog tržišta. U realizaciji svog plana nastavio je aktivnosti pregovorima sa Grčkom privizornom vladom septembra 1823.

Tom prilikom predstavio je svoj ratni plan posredstvom britanskog pukovnika Delvejsa. Međutim, zbog protivljenja grčkog komiteta u Londonu koji je pregovarao oko iste stvari, nije dobio potrebna sredstva. Ipak, u grčkoj literaturi pominje se među crnogorskim dobrovoljcima kao general rođen u Crnoj Gori sa važnom ulogom u ratu. Imao je titulu grofa, a bio je odlikovan sa više odlikovanja među kojima i Orden Sv. Stanislava. Njegov sin koji je takođe bio oficir uzeo je direktno učešće u grčkom ustanku.

Kroz hod putevima grčkih ustanika osvjetljavamo dubine crnogorsko-grčkih veza. Brojni Mavrovuniotisi utkali su sebe u obnovu stare grčke slave. Nekoliko stotina u grčkom ustanku, prvo kao čete, a zatim kao posebni crnogorski korpus. Isto je bilo i u Krimskom ratu 1856. kada je njih 300 skočilo u odbranu Grčke. Uvjerio sam se u staro proročanstvo Kozme Etolskog koji je predvidio da će sloboda Grčke doći iz Crne Gore. Lik Vasa Brajovića sijevnu još jednom sa maske prvih studenata grčke umjetničke škole. A i nama se pri povratku ukaza sunce na Peloponezu.

Crnogorski kutak u Beču

Tragajući za ostacima Crne Gore i Crnogoraca u velikim gradovima, put me je vodio u Austriju u potrazi za crnogorskim internircima, logorašima iz Mauthauzena, prinčevskim grobovima, dnevnikom Iva Vizina. Uz iskrenu podršku dragog Radivoja Radovića stigli smo u hladni Beč. Na prijedlog prijatelja i kolege Vučića Boškovića koji nam je svojim diplomatskim vezama odškrinuo vrata, našli smo se u Jermenskom manastiru u srcu Beča. Privilegovani dolaze u ove svete odaje. Potrebne su posebne najave i odobrenja. Koračamo hodnicima crnogorskog vladike Rada Tomova. Osjećaj je nevjerovatan, poseban. Dok otvaram vrata manastirskih odaja, očekujem susret sa istorijom,

sa suštinom našeg postojanja. Sa sobom nosim simbolično vino „Sveti Petar Cetinjski“ koje poklanjam manastiru. Pod velom emocija, obuzima me utisak da dugim hodnicima vidim vladčinu sjenku. Ista je ona kao kada je 1847. Petar II došao u Beč sa namjerom da štampa knjigu koja će trajno oblikovati Crnu Goru. Dok oni pričaju o dugoj tradiciji štamparstva, želim da ih prekinem. Zanima me sve što znaju o Petru II i njegovom boravku u ovom manastiru. I pored istrajnih pitanja, sjećanja na vladiku su iščilila, ali taj duh koji se osjeća i dalje je prisutan. Dok mi je ukazuju na autentičnu mašinu na kojoj je štampan *Gorski vijenac*, kao da osjećam traku dok radi, počinje da miriše hartija iz sredine XIX vijeka. Govore mi da je mašina na kojoj je štampan *Gorski vijenac* penzionisana tek 2000. Utisci su jaki, a riječi blage da iskažu i opišu.

Ubrzo dolazim na ideju da zamolimo nadstojnike manastira, naše drage jermenske prijatelje da u manastirskoj riznici posvetimo jedan kutak Crnoj Gori i Petru II Petroviću Njegošu. Nakon rastanka još jednom podižem čašu da se zahvalim našim prijateljima i osvrnem se na boravak Petra II u ovim prostorijama. I dalje sam radoznao, ostaju mnoge dileme i zjapčea znatiželja, ali moramo poći. Hladno je, a skoro će i mrak. Upirem pogled na manastirske prostorije neću li još jednom makar ugledati vladčinu sjenku. Ponovo u Crnoj Gori. Brzo smo se snašli. Uz podršku prijatelja Branka Borilovića, Dragana Glomazića, Milorada Aleksića, opremili smo se predmetima za crnogorski kutak. Izradili smo pločicu i u nju ugravirali osnovne podatke. Gospođa Ratka Obradović je iz Crne Gore odnijela eksponate za Beč. Nakon nekoliko mjeseci procedura i dogovaranja, ideja iz decembra 2023, realizovana je u martu 2024. na maloj ceremoniji. Sada u jermenskom manastiru postoji crnogorski kutak, malo podsjećanje da je iz štamparije te duhovne zgrade izašao prvi primjerak crnogorske Biblije. Umjetnička slika Petra II sa bijelom kamilavkom, fototipsko izdanje

originala *Gorskog vijenca* iz 1847, malo kožno izdanje, Njegoševa bista, zastava Crne Gore i nezaobilazne gusle koje su slavu o slobodi iz ove knjige pretakale u zvuke borbe crnogorskog naroda za slobodu.

S

7 focus

7 On Language, Flag, and
Constitution

Dragoljub Drašković

T

17 history

17 On the Consequences of the 1979
Earthquake in the Assembly of the
Socialist Republic of Montenegro
Aleksandar Ćuković

Z

29 Lazar Sočica – a distinguished
Piva native

Nenad Dragić

W

57 archaeology

57 Protective Archaeological Re-
search in Njegoš's Park in Cetinje
Dejan Gazivoda

T

79 On Protective Serpent Motifs in
Montenegrin Tradition
Slobodan Ćukić

Z

91 A Contribution to the Study of
Antiquities and Numismatics
Simo Markolović

95 applied psychology

95 Stereotypes Directed Toward and
Circulating Among the Inhabitants
of Three Montenegrin Regions
Selman Repišti

O

113 literature

113 A Study of the Poetry of
Vojislav Vulanović
Đorđe Sanković

C

Tragedy and Rebellion in the **139**

Verses of Dušan Grbović

Sofija Kalezić

The Metapoetic Approach of **149**

Jevrem Brković

Anka Vučinić-Gujić

Tolstoy: In Search of **161**

a Non-existent Monastery

Milojica M. Šutović

On the Affinities of the Narrative **169**

Prose of Danilo Kiš and

Mirko Kovač

Lidija Vukčević Vučurović

literary history

233

The Exceptional Place of **233**

Montenegro in the Literature of
the Bulgarian National Revival
(1762–1878)

Petko Mangačev

linguistics

265

Dragoljub Petrović and **265**

Montenegrin Onomastics

Novica Vujović

philosophy

283

Nietzsche's will to power as a **283**

project of self-transcendence

Vesna Stanković Pejnović

Hermeneutic Reading of the **307**

Book by Milenko A. Perović

Esko Muratović

SUMMER 2026

S

349 film

349 Sartre and Cinema
Žarko Martinović

T

389 agriculture

389 Units of Measurement in
Montenegro with Reference to
the Most Important Viticultural
and Winemaking Measures
(1800–1914) (II)
Svetozar Savić

Z

413 testimony

413 Two Great Architects of
Bjelopavlići
Momčilo Šaletić

W

427 culture of memory

427 Rajko Simonović (1925–1991)
Trajan Vasili

T

435 They Must Not Be Forgotten (III)
Branislav Borilović

Z

445 emigrants

445 Montenegrin Emigrants from
Australia to Africa (III)
Srđa Martinović

O

C